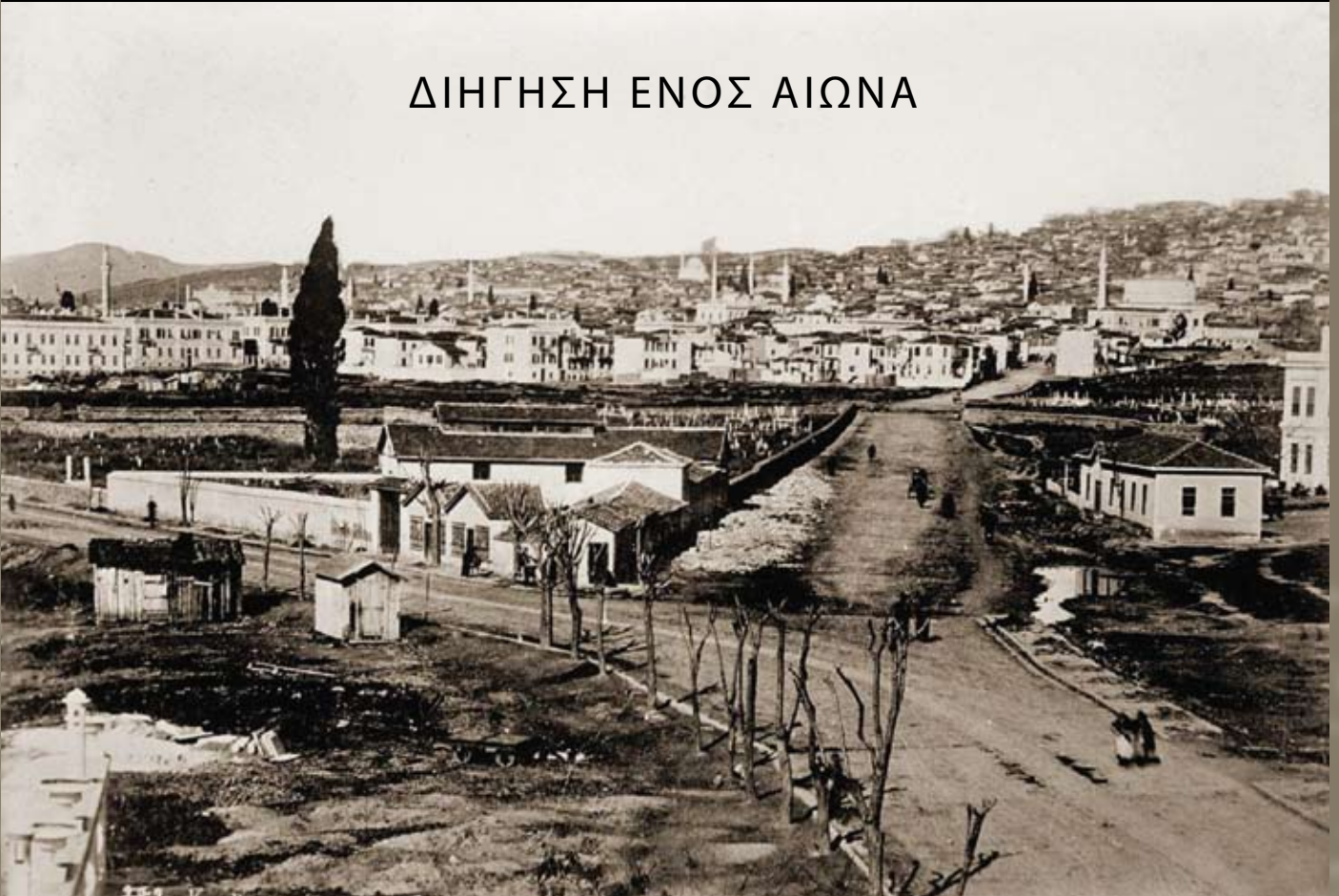

ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΔΙΗΓΗΣΗ ΕΝΟΣ ΑΙΩΝΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΔΙΗΓΗΣΗ ΕΝΟΣ ΑΙΩΝΑ

Ειδική Έκδοση του “Αγγελιοφόρου”

προς τιμήν των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της
Θεσσαλονίκης και την ενσωμάτωσή της στον εθνικό κορμό.

Το βιβλίο διανέμεται δωρεάν με τον “Αγγελιοφόρο της
Κυριακής”

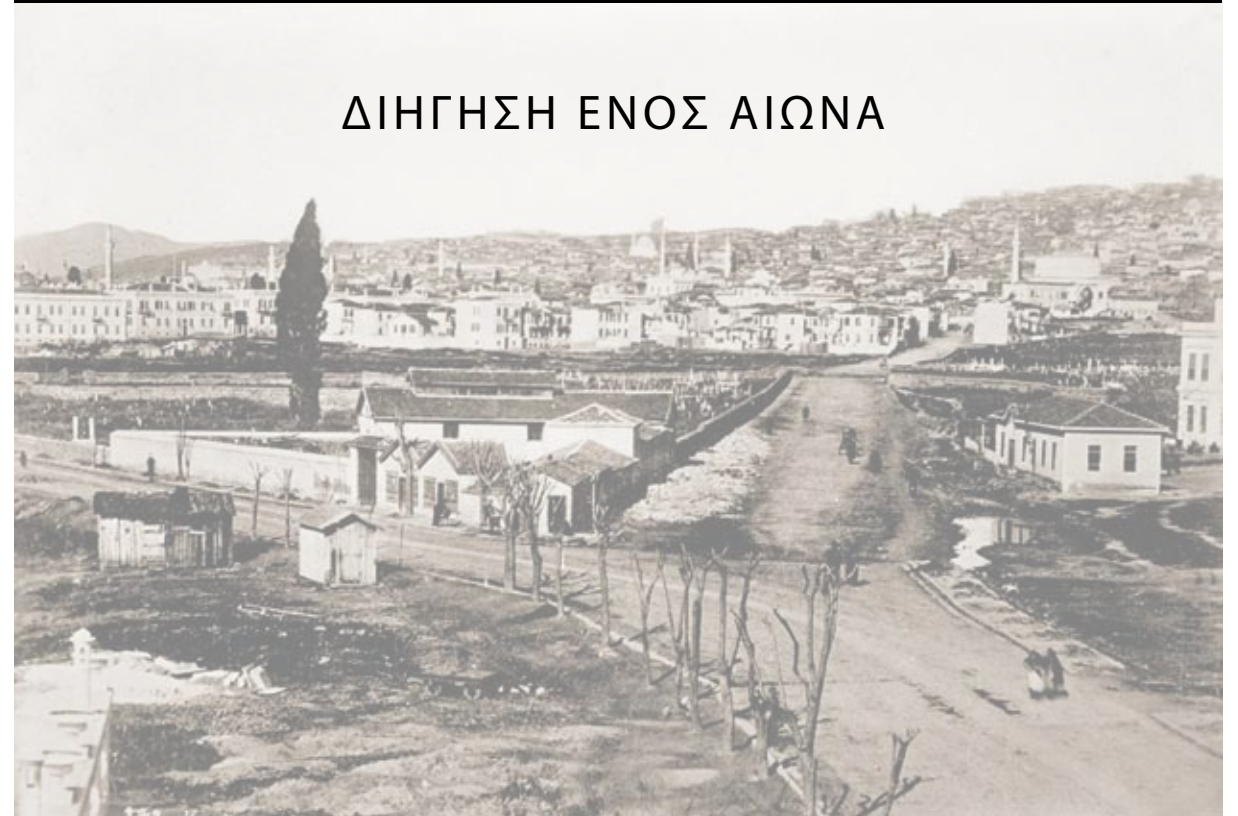
Ευχαριστούμε τους χορηγούς αυτής της επετειακής έκδοσης.

*Φωτογραφία εξωφύλλου:
Άποψη της Ανατολικής Θεσσαλονίκης*

ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΔΙΗΓΗΣΗ ΕΝΟΣ ΑΙΩΝΑ

Μια αφήγηση συνεχής, με σύντομες, κοφτές «ανάσες» είναι η μέγιστη προσφορά της λογοτεχνίας στη συνείδηση των πολιτών, όπου ο συγγραφέας είναι στη σκιά, τα γεγονότα κρίνονται μεν, αλλά περισσότερο συμφωνούνται και κανένας, μήτε αναγνώστης μήτε θεατής, δεν έχει διάθεση να αναλύσει υπό γενικότητα.

Ο συγγραφέας που επινόησε την παρούσα αφήγηση, παρότι ασχολείται με το συγκεκριμένο είδος επί αρκετές δεκαετίες, απουσιάζει επίτηδες από το θαύμα και την αθλιότητα της διαδρομής -και νομίζω πως συμμετείχε σε αμφότερα με απλοχεριά. Γι' αυτό και ο υπότιτλος που θα ταίριαζε σε αυτήν τη Θεσσαλονίκη του θα μπορούσε να είναι *Ο νόμος ανατολικά του Πέκος* (παρωδία από ένα παλιό «Λούκι Λουκ»).

Παιγνιώδης τρόπος αλλά όχι ξεκαρδιστικός, κριτικός αλλά όχι συγχωρητέος. Οι άγγελοι της έκφρασης, ενόσω γέμιζαν φύλλα του «Αγγελιοφόρου» ολόκληρο το 2011 με χιλιάδες λέξεις, ήταν αλλού και χάζευαν. Ενίοτε έμενα με την εντύπωση πως χλεύαζαν.

Η έρευνα κράτησε αρκετά χρόνια, αλλά επιμένω στη δύναμη της Αφήγησης και όχι της Ιστορίας. Σε κανένα σημείο αυτής της Αφήγησης δεν αισθάνθηκα ότι παρεμβαίνω σε αλλότρια οικόπεδα. Το υλικό μου χρειάστηκε πολύ, όταν συνέθετα -με τη συνεργασία του φίλου Βασίλη Κεχαγιά- την πορεία της «Εκατογραφίας», σκηνοθετημένης από τον Δημήτρη Μουρτζόπουλο για την ΕΡΤ3.

Πρόλογος

Η παρούσα μορφή προσεγγίζει αυτήν ενός βιβλίου. Στην εφημερίδα, η οικονομία της ειδικής σελίδας απαιτούσε άλλη οργάνωση της ύλης. Δεν έκανα πολλές αλλαγές, διορθώσεις ή προσθήκες. Παρέμεινε, σύμφωνα με τη διάθεσή μου, ο εσωτερικός μονόλογος ενός ανθρώπου 63 ετών, που έκοβε βόλτες στην πόλη του δειλινού, τρίζοντας τα δόντια του κάπως παραπάνω από το κανονικό.

Κι όπως καταλήγω στο επίμετρο, η Θεσσαλονίκη έχει μια απίστευτη διαδοχή χρονικών και πτυχών του βίου, που, για να αποτελέσουν Ιστορία, χρειάζεται να σπάσει το τσιμέντο της και να αναφανεί το καλντερίμι της. Αυτή είναι η μαύρη ή η λευκή αλήθεια. Και είτε το πιστεύετε είτε όχι, είναι μια ιδεολογημένη πόλη, με νικητές πάντα τους κρατιστές και τους συντηρητικούς ανθρώπους -κι αυτό δεν το σημειώνω προς κατάκριση.

Πάνος Θεοδωρίδης
Οκτώβριος 2012

Με μια ματιά

Ο αιώνας που διαδέχτηκε τον πολυμορφικό 19ο ήταν αφιερωμένος από την αρχή του στο ανθρωπινό πλήθος. Η μαζικότητα των εκδηλώσεων των επίσημων τελετών γρήγορα μεταβλήθηκε σε ενεργό συμμετοχή εκατομμυρίων ανθρώπων που ήταν ωσεί παρόντες στις μεγάλες πολυδάπανες τελετές. Ωσπου να εμφανιστεί το ραδιόφωνο, η τηλεόραση και το διαδίκτυο, ο Μέγας Μεσάζων ήταν η Φωτογραφία, η πιο πρόσφατη Θεά της επικοινωνίας και η Δυναμική Θεότητα του Τύπου, που έφτασε να θεωρείται ευεργετική και επικίνδυνη.

Παντού στον κόσμο δήμαρχοι κατεβάζουν διακοσμημένους διακόπτες ηλεκτρικού ρεύματος, εγκαινιάζοντας μεγαλοπρεπή δημόσιο φωτισμό. Οι δημόσιες πυκνές συγκοινωνίες επιτρέπουν να γιγαντώνονται οι πόλεις, παίρνοντας την εξουσία από τα ανάκτορα και τα αυταρχικά ψευδοκοινοβούλια, ενώ οι ελάχιστοι -αναλογικά- Ευρωπαίοι, Αμερικανοί και μαχαραγιάδες, που περνούν καλά, μαζεύονται στο Παρίσι και στα θέρετρα της καλής κοινωνίας, παραθερίζουν και ερωτεύονται επαναστατώντας απέναντι στην ακίνητη εικόνα. Εγκαθίσταται η μπελ επόκ, μια γενική φαντασίωση ευμάρειας, και τα πλήθη παρακολουθούν από τις εφημερίδες τις τρέλες των επωνύμων, ενώ τα κουτσομπολιά οργιάζουν.

Δυο φορές πτωχευμένη το 19ο αιώνα και καταφέρνοντας να στήσει μια διώρυγα, ένα τρένο κι ένα μετρό, η Ελλάδα νίκησε με τους πρώτους Ολυμπιακούς του 1896, για να καταστραφεί από τον πόλεμο του 1897. Ωσπου να παρουσιαστεί το 1909 η εμβληματική μορφή του Κρητικού αγωνιστή Ελευθερίου Βενιζέλου, ο παλιός δικομματισμός είχε θρυμματιστεί, μετά τη δολοφονία του δημαγωγού Δηλιγιάννη και ξάφνιασε με λάθος ελπίδες το κόμμα «των Ιαπώνων», εκφρασμένο κυρίως από τον Θεοτόκη, το οποίο πήρε το όνομά του από μια νέα κοινωνία, την ιαπωνική, που έδειχνε ότι θα άλλαζε πολλά στον κόσμο.

Η Θεσσαλονίκη ξεφλουδίζεται από το θαλάσσιο τείχος της το 1870 και αποκτά παραλία και τρεις

φαρδείς δρόμους. Το 1882 αποκτά το πρώτο αξιόπιστο τοπογραφικό που αποτυπώνει αμυδρά το αρχαίο ιπποδάμειο σύστημα, ενώ η πυρκαγιά του 1890 καταστρέφει μια πυκνοκατοικημένη γειτονιά των Εβραίων, και ολόκληρο το τμήμα της πόλης από την Αγία Σοφία στο Λευκό Πύργο. Κάπου εκεί απαγορεύεται και η αγοραπωλησία ανθρώπων, αν και ένα λαθρεμπόριο επιμένει ακόμη στο Μπεχτισινάρ. Οι Οθωμανοί καταβάλλουν προσπάθειες εκσυγχρονισμού, αλλά ο μακεδονικός αγώνας ρημάζει την ύπαιθρο και οι χριστιανικοί πληθυσμοί στρέφονται προς τους εθνικισμούς των ανεξάρτητων γειτονικών κρατών. Η αναμονή της επίσκεψης ενός σουλτάνου στη Σαλονίκη φέρνει φτιάξιμο της αστικής υποδομής, τον Κάρολο Ντηλ, που επιμελείται την αναστήλωση της Αγίας Σοφίας και της δίνει χαρακτηριστικά εικονομαχικού μνημείου, ενώ παραμένει τέμενος. Οι Εβραίοι, οι Έλληνες και οι διαχρονικοί υπήκοοι ξένων δυνάμεων κυριαρχούν στην εκπαίδευση και το εμπόριο, ενώ οι Οθωμανοί στηρίζονται πολύ στους δραστήριους Ντονμέδες, που είναι ελαφρώς εξισλαμισμένοι Εβραίοι, οπαδοί του Σαμπατάι Σεβή, ενός μυθικού δασκάλου του παρελθόντος. Η ορμή της πόλης ξεσπάει κυρίως προς την ανατολή, όπου παρατηρούνται και οι πρώτες σημαντικές επεκτάσεις της πόλης, ενώ το λιμάνι και ο σιδηρόδρομος δίνουν νέες προοπτικές σε όλους.

Οι ελπίδες του Νέου Αιώνα

Ο 20ός αιώνας, περισσότερο από κάθε προηγούμενο, έφερε πολλές ελπίδες στο δυτικό κόσμο. Υπήρχαν σαφείς ενδείξεις ότι η δημόσια υγεία θα βελτιωνόταν, ότι υπήρχε μια νέα πολιτική πρόταση με το όνομα του σοσιαλισμού, ότι οι αποικίες έφερναν πλούτο και ευμάρεια στις δύο ατλαντικές ηπείρους, ότι οι εφευρέσεις θα έλυναν χρονίζοντα προβλήματα, όπως η πείνα, οι ολέθριες ασθένειες, η διαφθορά και η ανηθικότητα. Δημόσιες συγκοινωνίες και μετρό, η δειλή εμφάνιση του αυτοκινήτου μέσα στην παντοδυναμία του τρένου, η κατάκτηση του αέρα

και κυρίως η διαχείριση της κοινωνίας από τους πολίτες και την ολιγαρχία του «φιλόανθρώπου πλούτου» έδιναν εχέγγυα ότι θα υπήρχαν μόνο τοπικοί πόλεμοι και μια διαρκής πρόοδος στην ανθρωπότητα.

Ο αιώνας εισέβαλε μέσα από τις κατακτήσεις της βιομηχανικής επανάστασης, αλλά και μέσα από μια ακατάσχετη νοσταλγία για ένα χαμένο ήθος που υπήρχε παντού και απλώς καταστράφηκε από την αμείλικτη πρόοδο. Οι Αμερικανοί ανακάλυπταν το Γουέστερν και το θηρίο Μόμπι Ντικ, οι Έλληνες νοσταλγούσαν τους αδικημένους αγωνιστές του 1821, οι Βρετανοί ζούσαν υπό την επήρεια μιας πανέμορφης και φανταστικής προραφαηλικής ενόρασης. Θεωρίες για τον άνθρωπο που καταφέρνει τα πάντα, οι πρόσκοποι, ο Ερυθρός Σταυρός και η οργανωμένη φιλανθρωπία, οι εθνικές διεκδικήσεις φλογερών πατριωτών και η δράση των ιεραποστόλων στους «δυστυχισμένους» μαύρους και κίτρινους λαούς μας φαίνονται σήμερα παρωχημένα ή απλώς παράξενα φαινόμενα, αλλά από αυτά πήγασε η ίδια μας η ύπαρξη, διαμορφώνοντας τον άνισο, βίαιο και συναρπαστικό στην αθλιότητά του 20ό αιώνα.

Σε μικρότερη κλίμακα, ο Νέος Αιώνας χαρακτηρίζεται από την επιφάνεια δύο νέων δυνάμεων στον παγκόσμιο στίβο: της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Χωρίς να λάβουν μηνύματα από τις νέες αντιλήψεις της πολιτικής, οι Γερμανοί διεκδικούν ζωτικό αποικιακό χώρο και προκαλούν την ορμητική αντίδραση των Βρετανών και των Γάλλων. Η Ιαπωνία όχι μόνον αισθάνεται ότι η Κίνα είναι ένα γεωγραφικό (και ημιθανές) μαμούθ που πρέπει να λεηλατήσουν, αλλά επιχειρούν να ταπεινώσουν και τον άλλο διεκδικητή της Απω Ανατολής, την τσαρική Ρωσία. Ας σημειωθεί πως οι Ρώσοι με τον υπερσιβηρικό επιχειρούν να εκμεταλλευτούν τη Σιβηρία και διαθέτουν την απαραίτητη τυφλότητα για να πουλήσουν την Αλάσκα στην αναδυόμενη Αμερική. Οι υποθέσεις, βέβαια, του Ειρηνικού αφήνουν την Ευρώπη και την Αμερική αδιάφορες και τις σκέφτονται μέσα στο πλαίσιο της «καλλιτεχνικής λαογραφίας» τους. Η όπερα «Μικάδο» και η «Μαντάμ Μπάτερφλαϊ» θα είναι για δεκαετίες η

μόνη κυρίαρχη αντίληψη για την «κίτρινη φυλή». Κι ενώ ο κόσμος φέρεται συντηρητικά, όπως πάντα, το κίνημα του κυβισμού εικονογραφεί με διαφορετικό τρόπο την αντίληψη της σύγχρονης ζωής.

Η κατάκτηση του αέρα

Οι αδελφοί Ράιτ, αρχές του 20ού αιώνα, υλοποίησαν τα οράματα πτήσης των αρχαίων πολιτισμών, νικώντας τους υποστηρικτές της πτήσης χωρίς μηχανή, που έως τότε πέρασε έναν αιώνα ελπίδων, από το αερόστατο των Μονγκολφιέρων έως τους χαρταετούς Χαργκρέιβ, που δοξάστηκαν ανεβάζοντας παρατηρητές στο Γαλλογερμανικό Πόλεμο του 1870. Χωρίς να ηττηθεί το αερόπλοιο, ήδη ενισχυμένο από το μύθο του Ροβήρου του Κατακτητή τουλάχιστον έως το μεσοπόλεμο, το αεροπλάνο ξεκίνησε από ένα τολμηρό προσωπικό εργαλείο τιμής και ανταγωνισμού, αλλά από την αρχή οι εφευρέτες του είχαν το ένα μάτι στην πολεμική του χρήση. Ωσπου να «σκάσει» το 1912, οι περισσότερες δυτικές χώρες είχαν τολμηρούς αξιωματικούς ή απλώς ενθουσιώδεις ερασιτέχνες που έπαιζαν το κεφάλι τους με τις εύθραυστες ιπτάμενες μηχανές τους.

Σε πρώτη φάση, το ζητούμενο ήταν να είναι πανάλαφρος ο σκελετός, υποτυπώδης η μηχανή και ο πιλότος ένα είδος αβαρούς τζόκεϊ, όπως συνέβαινε στον ιππόδρομο. Η αύξηση της ισχύος των μηχανών και η διαπίστωση πως διαφορετικά σχήματα ελίκων έδιναν διαφορετικές επιδόσεις άνοιξαν απότομα ένα φλερτ ανάμεσα στην πιο οργιαστική φαντασία και τις ανάγκες μεταφοράς μεγάλων βαρών, όχι πια ηρώων που στοιχημάτιζαν τη ζωή τους.

Το 1912 σημαδεύεται από χαρακτηριστική πρόοδο στην αερομηχανική και την αεροπλοΐα, που ήταν άγνωστη λίγους μήνες πριν. Οι χρήσεις υπέρ πολεμικών σκοπών είναι πλέον κυρίαρχες. Η ζωή του πιλότου αρχίζει να μετράει όσο και το σκάφος του. Ο ιππότης του νέου αιώνα είναι σαφώς ο αεροπόρος, αλλά πρέπει να γεμίσει με αίμα το κόκπιτ στον Πρώ-

το Παγκόσμιο Πόλεμο, για να γίνει πιστευτή τούτη η είδηση στο μεγάλο κοινό.

Ας σημειωθεί ότι στην Ελλάδα, μαρτυρημένη ήδη στα χρόνια του Αλή πασά, υπήρχε η συνήθεια να ανεβάζουν σε γιορτές χάρτινα φαναράκια στο βραδινό ουρανό. Η φήμη ότι στην Κωνσταντινούπολη δύο τουλάχιστον τολμηροί ντερβίσηδες είχαν καταφέρει να εκτοξευτούν στον ουρανό, να διανύσουν μια μεγάλη απόσταση και να προσγειωθούν σώοι και αβλαβείς δεν πρέπει να έγινε γενικώς πιστευτή. Για κάποιον ακαθόριστο λόγο, τα αναπτύγματα μαχών, τα πανοράματα πόλεων δεν ήταν δημοφιλή όσο στην Ευρώπη. Ωστόσο, οι επισκέψεις Ελλήνων και ξένων αεροπόρων στη χώρα έφερναν πρωτοσέλιδα στις εφημερίδες. Μήτε το κύμα του φουτουρισμού, αποφασιστικά υπέρ των μηχανών, της κίνησης και της προόδου, έγινε πιστευτό στην Ελλάδα. Ο σύγχρονος Έλληνα οραματιστής δεν ξεκόλλησε τα πόδια του από τη γη. Αλλά η χώρα ακολούθησε την παγκόσμια προσήλωση στον αέρα πιστά, ασχέτως εάν οι αποκρίατικοι χαρταετοί και οι «σαΐτες» ήταν οι μόνες ενδείξεις του πνεύματος του Ικάρου.

Το Ζάππειο

Αρχισαν να το σκέφτονται ήδη από τα πρώτα χρόνια του Οθωνα, αλλά έγινε πραγματικότητα και σχεδιάστηκε ως μεγάλο εμπορικό, εκθεσιακό κέντρο χάρη στη διαθήκη και τα χρήματα του ευεργέτη Ζάππα. Χτίστηκε μεταξύ 1874 και 1888, αλλά ποτέ δεν έγινε η ελληνική μορφή του Κρίσταλ Πάλας του 1851 του Λονδίνου, όπως ήταν η αρχική ιδέα. Η λειτουργία του παρέμεινε υποτονική, διότι οι Έλληνες έχουν χόμπι να υποτιμούν την εμπορική δραστηριότητα υπέρ του πνεύματος των ιδεών...

Ιταλός πιλότος στη Λιβύη

Ο Μάρτιος του 1912 ήταν συγκλονιστικός για τον κόσμο των πτήσεων. Πρώτη Μαρτίου ο λοχαγός

Αλμπερτ Μπέρι πήδηξε στο Μισούρι με αλεξίπτωτο από 150 μέτρα απείραχτος. Την επόμενη εβδομάδα ο Ιταλικός Στρατός δοκίμασε αναγνωριστική πτήση πάνω από την Τρίπολη της Λιβύης στον Ιταλοτουρκικό Πόλεμο, ενώ την ίδια μέρα ο Γάλλος Ανρί Σεμέ κατάφερε να πετάξει από το Λονδίνο στο Παρίσι κατευθείαν σε τρεις ώρες.

Πίσω από τα ρεκόρ και τον ενθουσιασμό του πλήθους μπορούμε σήμερα να διακρίνουμε την παθιασμένη προσπάθεια των ΜΜΕ της εποχής, των εφημερίδων, να εκμεταλλευτούν στο έπακρο τον τηλεγράφο και τη φωτογραφία ως μαρτυρία, αλλά και τον υπόγειο πόλεμο των βιομηχανιών, που οι περισσότερες, εν όψει του γερμανικού επεκτατισμού, ήταν όλο και πιο φανερά πολεμικές.

Μια νέα παραλία

Τα τείχη κατεδαφίστηκαν και σε μια πενταετία οι Θεσσαλονικείς είχαν τη χαρά να περπατούν σε μια αξιοπρεπή ευρωπαϊκού τύπου κε (=αποβάθρα), χτισμένη από το υλικό των κατεδαφισμένων τειχών. Έτσι, επεκτάθηκε η ακτογραμμή από την Προξένου Κορομηλά έως τη σημερινή Παραλία. Είναι άγνωστο τι θάφτηκε μαζί με τα κρηνίσματα του τείχους. Η εντύπωση που προκλήθηκε στους κατοίκους ήταν τρομακτική, επειδή οι γειτονιές πίσω από το θαλάσσιο τείχος ήταν υγρές, δυσώδεις και ανθυγιεινές. Και τώρα, σαν να γύρισε το μέσα έξω σε ένα δέρμα, τα κακόφημα και τα φτωχά έγιναν πολύτιμα και τα ζητούσαν όλοι.

Η πλησιέστερη αφήγηση για το νέο αίσθημα φρεσκάδας, θέας και νέων κοινωνικών επαφών αποτυπώνεται στο ποιητικό έργο του Γεωργίου Παπουλιά από την Κουλακιά (Χαλάστρα), που περιγράφει το νυφοπάζαρο και την εργολαβία (φλερτ) που έπεφτε στην καθημερινή βόλτα το έτος 1885. Από τότε, η Παλιά Παραλία έχασε δυο φορές τη μορφή της, στις πυρκαγιές του 1890 (από τη Μητρόπολη και ανατολικά) και του 1917 στο υπόλοιπο τμήμα ως το λιμάνι. Τελικά, με

το «τείχος» των πολυκατοικιών επέστρεψε τη μεσαιωνική εικόνα της πόλης αλλά με άλλους όρους.

Στροφές στροφάλων: η επανάσταση του «Ντρέντνοτ»

Χωρίς συγκροτημένο αεροπορικό σώμα, με μονάδες ιππικού και πυροβολικού σε πλήρη ακμή, η ναυτική υπεροπλία ήταν ο πιο σημαντικός παράγοντας για να κρατηθούν νησιά και μακρινές αποικίες. Με τους Γερμανούς αποφασισμένους να λανσαριστούν ως η υπερδύναμη της Βόρειας Θάλασσας και τους Ιάπωνες έτοιμους να οδηγήσουν την τσαρική Ρωσία σε ατιμωτικές ήττες και τους Ιταλούς να επιθυμούν μεγάλο μέρος της υποκείμενης Μεσογείου, ο ναυτικός ανταγωνισμός έγινε το πιο δημοφιλές και φλέγον δημόσιο ζήτημα. Τα θωρηκτά του 19ου αιώνα, πραγματικά μαστόδοντα, ήταν αργά, έτρωγαν πολύ κάρβουνο, ήθελαν τακτικό ανεφοδιασμό και είχαν προβλήματα ακριβούς σκόπευσης αλλά και δυσκολίες ελιγμών. Την ίδια εποχή, γύρω στο 1900, σε τρία ναυτικά επιτελεία -ιαπωνικό, βρετανικό και αμερικανικό- τρία νέα σκάφη σχεδιάστηκαν με παρόμοιες προδιαγραφές. Επρεπε να είναι ταχύτατα, περιορισμένου βυθίσματος αλλά σταθερά, με ισχυρότατη δύναμη πυρός και (το μυστικό) να προέρχεται η δύναμη αυτή από ιδίου διαμετρήματος όπλα. Τουλάχιστον 12 ιντσών. Εως τότε, ένα επαρκές θωρηκτό είχε 4 πυροβόλα των 12 ινσών και έως 18 ταχυβόλα το πολύ 8 ίντσες. Είχαν παραγωγικό πυρ μετά βίας στα 4 χιλιόμετρα. Το «Σατσούμα», το «Ντρέντνοτ» και το «Μίτσιγκαν» έμοιαζαν μεταξύ τους και εντυπωσίασαν με τις επιδόσεις τους. Φανταστείτε ότι το θαυμάσιο ιταλικής κατασκευής εύδρομο «Αβέρωφ», που δεν είχε μήτε κατά διάνοια τη δύναμη πυρός ενός «Ντρέντνοτ», κατάφερε με τα άλλα του προχωρημένα χαρακτηριστικά να θεωρείται, και δικαίως, ο τρόμος της Μεσογείου.

Οι βολές ενός «Ντρέντνοτ» ήταν εξαιρετικά ακριβείς, αφού οι 12 ίντσες όλων των πυροβόλων έδιναν

ευκολία στον υπολογισμό των αποστάσεων, διότι ήταν ίδιος και στα 12 βαρέα όπλα. Επίσης, εκτός από έλεγχο είχαν και δύναμη πυρός: από τα 12 κανόνια, τα 10 μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να «κλειδώσουν» στόχο στα 6 χιλιόμετρα.

Παρόλο που τέρατα τύπου «Ντρέντνοτ» συγκρούστηκαν μια φορά σε ναυμαχία, της Γιουτλάνδης που δεν ήταν αποφασιστική, ο ανταγωνισμός συνεχίστηκε τόσο έντονα, ώστε οι 12 ίντσες τάχιστα έγιναν 16 (στην περίπτωση του ιαπωνικού «Γιαμάτο» 18!), ενώ τον ατμό διαδέχτηκε το ντίζελ και το μέγεθος εκτινάχτηκε σε τεράστια σκάφη. Αλλά όταν ο πόλεμος των θωρηκτών ατόνησε, ήδη κυριαρχούσε η αεροπορία στο νέο αιώνα.

Έτσι, το 1912, η ανθρωπότητα για πρώτη φορά συμβιβάζεται με την ιδέα ενός υπερόπλου που θα καθορίζει τις τύχες των μαχών. Η βιομηχανία πήρε μια απίστευτη ώθηση, η βία έγινε πολύ πιο διαθέσιμη, η ναυτοσύνη και η προσωπική ανδρεία έπαιξαν το τελευταίο τους χαρτί και έχασαν. Τις εφευρέσεις που πλαισίωσαν τα ναυτικά επιτεύγματα της εποχής γρήγορα τις εκμεταλλεύτηκε η βιομηχανία, ειδικά στα μοτέρ, στις συγκολλήσεις και στα κράματα.

Αποικίες και αποικιοκρατία

Οπου υπήρχε ανάγκη, ανεξάρτητα κράτη δέχονταν την καταπίεση να τους φέρονται ως αποικίες, ενώ άλλες πράγματι αποικίες απολάμβαναν μια σχετική ασυλία. Σε μερικές, η ζωή ήταν ήπια, αλλά τα λεγόμενα «δικαιώματα του ανθρώπου» περνούσαν περισσότερο από μιας μορφής ανθρωπιστική κριτική ή τεχνικές φιλανθρωπίας. Σε κανένος μέλους της αστικής τάξης το μυαλό δεν ήταν σχηματισμένο κάποια έννοια ισότητας του ανθρώπινου γένους. Καμία αρχή δεν ήταν δεδομένη και κανένα δικαίωμα δεν υπήρχε που να μην έχει έναν ισχυρό αντίλογο. Ακόμη και πλησιάζοντας τον 20ό αιώνα, ο ρατσισμός, χωρίς να λέγεται έτσι, ήταν ενεργός, ενώ «ο άλλος», ειδικά εάν ήταν έγχρωμος ή διαφορετικός,

μετά βίας ασκούσε κάποια δικαιώματα. Ήταν πολλά τα λεφτά από τα «αποικιακά», βλέπετε.

Δουλεία στο Αιγαίο και στο Θερμαϊκό

Επί αιώνες το Αιγαίο ήταν επισφαλής θάλασσα, και το δουλεμπόριο ήκμαζε ανάμεσα στην αφρικανική ακτή της Μεσογείου και στα πολυσχιδή βόρεια. Η πειρατεία ενίοτε ήταν αφορμή για το σχηματισμό ισχυρών αντιοθωμανικών στολίσκων, ενώ η νέα Ελλάδα, με τους νέους της κυβερνήτες, καταδίωξε απηνώς την πειρατεία με τη βοήθεια των συμμάχων της μετά το Ναυαρίνο. Η δουλεία υπέστη πολλά πλήγματα μετά τα μέσα του 1850, ώσπου απαγορεύτηκε τελείως. Τελείως; Αρκετά αργότερα, ο Μαζάουερ, λεπτολογώντας πάνω στις μαρτυρίες των πολιτών της Θεσσαλονίκης και τις αναφορές των ξένων, αποκαλύπτει ότι προς το τέλος του 19ου αιώνα οι δουλέμποροι άφηναν τους αγορασμένους σκλάβους στις δυτικές και βόρειες ακτές του Θερμαϊκού, στο Μπεχτσινάρ, απ' όπου τους παραλάμβαναν οι αγοραστές. Η πειρατεία, που είχε λάβει διαστάσεις στην αρχή του 19ου αιώνα, μετατράπηκε σε μια έντονη εμπορική κίνηση ανάμεσα στην Πιερική ακτή και τη Χαλκιδική. Μπορεί να μην υπήρχαν καλά λιμάνια, αλλά τα καΐκια έβρισκαν σκαλώματα, μεταφέροντας κυρίως ξυλεία και βασικά είδη διατροφής σε ένα ιδιότυπο εμπόριο που κράτησε το μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα.

Η σκοτεινή επιστήμη

Ο Τέσλα, ξεχωριστός νέος που μπορούσε να δουλέψει και να σπουδάσει σε ολόκληρη την αυτοκρατορία της Αυστροουγγαρίας, σε έδαφος της οποίας είχε γεννηθεί, έζησε μια μάλλον άτακτη και ασυνεχούς παιδείας ζωή, ώσπου σε νεαρή ηλικία επιδιόρθωσε έναν ηλεκτρικό σταθμό στο Παρίσι, λίγο πριν τον επισκεφτεί ο Κάιζερ των Γερμανών, και ήδη το

1884 ήταν συνεργάτης του Εντισον στις Ηνωμένες Πολιτείες. Παθιασμένος με το μίγμα οραμάτων και πρακτικών εφαρμογών της Φυσικής, που είχε στοιχειώσει τα καλύτερα μυαλά της εποχής του (το Γραφείο Ευρεσιτεχνιών της Αμερικής ήταν ο στίβος στον οποίο παίχτηκαν και χάθηκαν ή αποκτήθηκαν περιουσίες, φήμη, δόξα και κατασχύνη), δεν τα βρήκε με το μεγαλύτερο σε ηλικία Εντισον, αφοσιωμένος σε εφευρέσεις και φαινόμενα στα οποία ο μεγάλος εφευρέτης δεν έτρεφε πίστη.

Ακόμη και σήμερα, για να ξεχάσουμε τις λεπτομέρειες, ο Τέσλα θεωρείται ο γκουρού του εναλλασσόμενου ρεύματος, της ασύρματης επικοινωνίας, του ραδιοφώνου και πολλών ηλεκτρομαγνητικών εφαρμογών.

Η εποχή του ήταν εποχή ολοκλήρωσης της μεγάλης βιομηχανικής επανάστασης, που έφτανε σε έναν κύκλο τιτάνιας ανανέωσης. Τώρα πλέον υπήρχαν μηχανές λαδιού, βενζίνης και πετρελαίου, πρωτοφανείς και πανίσχυρες αντλίες και βιομηχανικές αλυσίδες, νέες πηγές ενέργειας, ηλεκτροκίνηση, είχε έρθει η ανακάλυψη της σχετικότητας και της ραδιενέργειας, κρατώντας την επιτροπή των βραβείων Νομπέλ σε εργώδη παραφορά.

Σε αυτό το εκρηκτικό μίγμα, ο Τέσλα δεν άφησε κάποια κληρονομιά αυτοκτονικής αφοσίωσης, όπως οι Κιουρί, μήτε μια έξαλλη παραγωγικότητα συνδυασμένη από μια δευτεροκλασάτη μανία κατοχύρωσης και φήμης, όπως ο Εντισον και η στρατιά του. Επέλεξε το μεταφυσικό, οραματικό χώρο. Στη Σιβηρία, συνέβη στην Τουγκούσκα μια φοβερή λάμψη και έκρηξη που συνοδεύτηκε από καταστροφή παρθένου δάσους σε διάμετρο 150 χιλιομέτρων, το 1908. Ενώ ο παγκόσμιος πληθυσμός (αλλά και οι μηχανικοί του υπερσιβηρικού) μιλούσαν για μετεωρίτες, για διαστημόπλοια και άλλα απίστευτα, ο Τέσλα δήλωσε πως η έκρηξη και η τιτάνια φλόγα ήταν συνέπεια της «ακτίνας Τέσλα», ενός υπερόπλου που μπορούσε να εξαφανίσει τεράστιες ποσότητες και ισχύ πολεμικών μηχανών σε δευτερόλεπτα. Δεν ήθελε περισσότερες αποδείξεις ο κύκλος των εφευ-

ρετών και επιστημόνων που δεν τον εκτιμούσαν για να τον θεωρήσουν τρελό για δέσιμο. Το «υπερόπλο Τέσλα» ακόμη στοιχειώνει, αναπόδεικτο, τη ρητορική των τηλεοπτικών προφητών, αλλά δε φάνηκε ποτέ σε εφαρμογή. Μικρό το κακό. Ο Τέσλα, μέσα σε ένα κύκλωμα σκληρής δουλειάς και σκαμπανεβάσματος επιτυχιών με αστοχίες, διατήρησε μια εξέχουσα φήμη στα ΜΜΕ. Κυριολεκτικά ήταν το αντίστοιχο του Τσάρλι Τσάπλιν στο χώρο του θεάματος: τον κυνηγούσε «ως ξένο» το FBI, τον λάτρευαν και τον μισούσαν. Μετά τον Τέσλα, οι ήρωες της καθημερινής ζωής έπρεπε να ακολουθούν το μοντέλο του: μοιραίοι, απρόσιτοι, παράξενοι, όπως ο Χιρστ, οι Κένεντι. Χωρίς τη «διαφορά» δεν μπορούσε να υπάρξει σκοτεινή φήμη.

Η διαφήμιση κυριαρχεί στον Τύπο

Με καθυστέρηση μερικών ετών, έως λίγων δεκαετιών, η διαφήμιση εισβάλλει στην Ελλάδα ως ρεκλάμα, αφού ο εμπορικός ανταγωνισμός έχει επιπλέον να αντιμετωπίσει τη δυνατή άμυνα παραδοσιακών προϊόντων, ειδών και συνθηγιών, για τα οποία οι Έλληνες έτρεφαν έρωτα. Τα νέα ευρωπαϊκά προϊόντα είχαν ισχυρές προτιμήσεις, αλλά πρέπει να λογαριάσουμε ότι, καθώς η χώρα νοσταλγούσε ακόμη το ήθος των αγωνιστών του 1821, ήταν φυσικό να έχει στραμμένη την προσοχή της σε αξέχαστα και «αθάνατα» προϊόντα. Ακόμη και η εισβολή της παγκόσμιας μόδας της εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής, με πολλά στοιχεία ελληνορωμαϊσμού, έφερνε απόγνωση σε αρκετούς διανοούμενους.

Απεναντίας, η φήμη του Γερμανού δουλευταρά που κατασκευάζει απέθαντα προϊόντα, κατακτά χώρες και θα συντρίψει τους «κακούς» και «διεφθαρμένους» Αγγλογάλλους διαθέτει φιλοσοφική υποστήριξη, φοβερά έμπρακτα δείγματα άριστης τεχνολογίας, εκατοντάδες αστικούς μύθους για την πρωσική πειθαρχία και μεγάλο τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού συμπαθεί αυτούς τους κάπως αδέξιους και

αυστηρούς τύπους, τους οποίους η αγγλική προπαγάνδα επιχειρεί (και σε μεγάλο βαθμό το καταφέρνει) να συνδέσει με δυσάρεστους συνειρμούς. Πάντως, οι «Ούνοι» της Ευρώπης έβγαζαν το καλύτερο ασάλι, ήταν εντάξει στις παραδόσεις τους και μεγάλες ομάδες λαών που έζησαν την αποικιοκρατία έδειχναν να προτιμούν τη γερμανική προστασία. Οσο πλησιάζουμε προς το 1912, ο κόσμος φοβάται μια παγκόσμια σύρραξη, άλλοι την προφητεύουν και μερικοί την περιμένουν ανυπόμονα.

Η νέα συνοικία των Πύργων

Σε λιγότερο από μια γενιά από την κατεδάφιση των τειχών της πόλης, έχουμε μια επέκταση του αστικού θαλάσσιου μετώπου, αλλά κατά μήκος ενός παραδοσιακού δρόμου προς Καλαμαριά και Κασσάνδρα, στραμμένου προς τα μεσόγεια και χωρίς εύκολη θέα στη θάλασσα. Από το Λευκό Πύργο έως τη βίλα Αλλατίνη, σε πλήρη συνέχεια, στην οποία έχουν διαμορφωθεί και ιδιότυπες «γειτονιές», οι εύποροι Θεσσαλονικείς, Εβραίοι, Έλληνες, Οθωμανοί αλλά και πέρα από τους βασικούς διαχωρισμούς, οι Ντονμέδες (εξισλαμισμένοι Εβραίοι) και οι περισσότεροι «μπερατλήδες» (κάτοχοι διαπιστεύσεων, διαβατηρίων και προστασίας ευρωπαϊκών κυρίως κρατών) χτίζουν κατά μήκος αυτού του άξονα χαρακτηριστικής άνεσης και μορφής κατοικίες, ενώ οι πυρκαγιές και οι εσωτερικές αλλαγές της πόλης (χαράξεις δρόμων, πυρκαγιές και πολιτικές μεταβολές, συσσωρεύουν συνοικισμούς πτωχών στο βάθος αυτής της ζηλευτής εικόνας.

Ειδικά στην πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα, όταν η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Θεσσαλονίκης προκαλεί έκρηξη εμπορίου, αύξηση του διεθνούς ενδιαφέροντος και πολλές συζητήσεις για το μέλλον της πόλης, οι έμποροι και οι παράγοντες κάθε λαού που την κατοικεί ανοίγουν το κεμέρι τους και διαδίδουν δημοσίως την καλυτρέυση της ζωής τους. Η πολυγλωσσία και οι συχνές επισκέψεις στην Ευρώπη επιτείνουν την εξέλιξη, από την οποία μένουν ελαχι-

στοι μάρτυρες, καθώς η φάση αυτή της Θεσσαλονίκης ξεριζώθηκε υπό συλλογική ενοχή και ανοχή.

Η νίκη των πόλεων: η δημόσια υγιεινή

Οι πόλεις της Ανατολής είχαν πιο καλές συνθήκες υγιεινής από τις αντίστοιχες δυτικές μεσαιωνικές, αλλά τα όρια δεν ήταν σαφή. Πολύς κόσμος έπινε νερό από τα μολυσμένα ποτάμια (τυπικό παράδειγμα ο Τάμεσης), ενώ ο υδροφόρος ορίζοντας που γέμιζε τα πηγάδια δεν ήταν πάντα αλώβητος. Η βιομηχανική εποχή σήμαινε ότι οι εργάτες έπρεπε να έχουν εκπαίδευση, μια εκπαίδευση που δεν έπρεπε να πηγαίνει χαμένη, επειδή ο μέσος όρος ζωής ήταν μεταξύ 25 και 40 ετών και οι μισές μέρες του πληθυσμού περνούσαν με αρρώστιες. Ήδη από το Μεσαίωνα γνώριζαν να αποστειρώνουν με ασβέστη και να επιβάλλουν καραντίνα στους ταξιδιώτες, αλλά οι επιδημίες δεν ήταν πάντα εισαγόμενες. Η ανακάλυψη ότι υπήρχαν μικροσκοπικά όντα, μικρόβια ή βάκιλοι, που κουβαλούσαν ασθένειες ήταν το πρώτο συμπέρασμα από την ιατρική χρήση του μικροσκοπίου και, ταυτόχρονα, οι γιατροί αναγνώρισαν τη δύναμη του μαζικού εμβολιασμού ως μεθόδου για να αποδυναμώνεται η ένταση μερικών ασθενειών. Η Γαλλία διέθετε τη μόνη πόλη, το Παρίσι, που είχε καλές αποχετεύσεις -αν κι έμειναν διάσημες λόγω του κυνηγητού του Γιάννη Αγιάννη στους «Αθλίους» του Ουγκό.

Στην Αγγλία και στη νέα Γερμανία του 1874, οι μαζικοί εμβολιασμοί έγιναν υποχρεωτικοί. Στο Λονδίνο, το κύριο ζήτημα ήταν το καθαρό νερό και ένα αξιόπιστο και στεγανό αποχετευτικό σύστημα. Όταν τα πρώτα τιτάνια έργα συμπληρώθηκαν, οι επόπτες της δημόσιας υγείας κατάλαβαν ότι η δημόσια υγιεινή ήταν μονόδρομος για τη δημόσια υγεία. Μεγάλοι βιομήχανοι, όπως ο Μάκιντος στην κεντρική Αγγλία, άρχισαν να ασκούν έργο στέγασσης και υγιεινής εργατών, που απέκτησε τη φήμη του κατεχοχόν welfare, έργου ευποίας. Οι φιλόσοφοι και ακτιβιστές υπέρ-

μαχοι του σοσιαλισμού επέμεναν ότι η ζωή των εργατών δεν έπρεπε να εξαρτάται από την καλοσύνη των αφεντικών, η εποχή της φιλάνθρωπης λογικής τράβηξε το δρόμο της χωρίς επιστροφές. Αυτά να τα σκεφτείτε παρέα με την ανακάλυψη ότι οι κάτοικοι στις αποικίες είχαν χαρακτηριστικά ανθρώπινα, ότι η «καλύβα του μπαρμπα-Θωμά» ήταν μια καλή εισαγωγή για να ανακουφιστούν οι καημένοι οι μαύροι, που μάλλον ήταν κι αυτοί άνθρωποι, αλλά μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου ο αμερικανικός Νότος, η ζωή στην Ινδία και η συνάντηση Στάνλεϊ και Λίβινγκστον συγκινούσαν τρομερά το ευρύ κοινό.

Η δημιουργία υποδομών ύδρευσης και αποχέτευσης, με αξιόλογα αποτελέσματα στην υγεία του γενικού πληθυσμού, μαζί με τον αγώνα του ιατρικού κόσμου κατά των ασθενειών, έφεραν με τη σιωπηλή αποτελεσματικότητά τους πολύ πιο ουσιαστικά αποτελέσματα από τον άγριο ακτιβισμό και τον ανταγωνισμό των μεγάλων δυνάμεων. Φυσικά, ακόμη και το 1911 υπήρχε πανούκλα στη Θεσσαλονίκη και στις περισσότερες πόλεις της Μεσογείου, αλλά η βελτίωση της υγείας των λαών, έστω και με όλες αυτές τις παρενθέσεις, ήταν ένας ασφαλής δείκτης προόδου.

Η αστική ανάπτυξη πλησιάζει και την Ελλάδα

Ο αστικός ιστός σημαίνει ταξικές διαφορές, πάστες αντί για σοροπιαστά, υπόκοσμος και Μπαϊρακτάρης σε συνεννόηση χάριν των Ολυμπιακών Αγώνων, χωρικοί που θαυμάζουν τα «μέγαρά», εσωτερικοί μετανάστες (Κρυστάλλης, Παπαδιαμάντης) νοσταλγοί των κοιτίδων τους, ποικιλοχρωμία, φτώχεια, εκμετάλλευση και συμμορίες στην πολιτική, στην πορνεία, στο λαθρεμπόριο. Η έννοια της τάξης. Από τη μια οι ταπεινοί και καταφρονεμένοι, από την άλλη ο «Τρελαντώνης» και η ανέμελη ζωή πέριξ της βασιλικής αυλής. Κι όλα καλυμμένα από ακατάσχετη πολιτικολογία, συγκρούσεις φοιτητών για τη γλώσσα και την αρχαιότητα.

Μια χώρα γεννιέται

«Κάτω την σπάθην, Ιταλοί, δεν είναι ιδική σας!», μάλώνει ο Αχιλλέας Παράσχος τη γείτονα χώρα, που ασκεί και αυτή τον επεκτατισμό και αλυτρωτισμό της. Η Ιταλία είναι σαράντα ετών το 1912 και δεν έχει απαλλαγεί από την προϊστορία των κρατιδίων που τη διαμόρφωσαν. Εύπορη Λομβαρδία και βιομηχανικό Μιλάνο, χώρες του Πάπα και της Βενετίας, πόλος των ντιλετάντηδων επισκεπτών, παλιό βασίλειο των Σικελιών με τη φτωχομάνα Νάπολη. Η χώρα φαίνεται σταματημένη, αλλά φλέγεται από εθνικισμό και ματαιωμένες ελπίδες. Ένας «ιταλικός μύθος» γεννιέται παγκοσμίως, αποτέλεσμα 10 εκατομμυρίων Ιταλών που είναι κάτοικοι Ηνωμένων Πολιτειών ήδη το 1900 και άλλων 7 που είναι κάτοικοι εκτός της χώρας τους. Από αυτήν τη μετανάστευση, πάντως, δεν ευεργετείται η χώρα. Πρόλαβαν άλλοι λαοί να δημιουργήσουν τα πανίσχυρα και επιδραστικά τους λόμπι.

Η κυριαρχία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη...

...είναι πληθυσμιακή και σε μεγάλο βαθμό εμπορική. Επίσης, είναι εξαιρετικά επιδραστική στις κοινότητες των Εβραίων παντού στον κόσμο. Καθώς οι αντισημιτικές θεωρίες είναι της μόδας και ο σιωνισμός μια σχετικά νεοπαγής κίνηση, το ισοζύγιο της πόλης δε βρίσκεται υπέρ της δυναμικής της κοινότητας, παρότι υπάρχει ηρεμία μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων. Οι ανταγωνισμοί είναι πυκνοί και στοχευμένοι. Οι Οθωμανοί είναι οι μόνοι που ενεργούν υπέρ ενός εκσυγχρονισμού και το αποδεικνύουν, όταν ειρηνεύει η ύπαιθρος με τη γενική ειρήνη του 1908 και τις φρούδες ελπίδες του κινήματος των Νεοτούρκων. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί είναι στην ουσία υποκείμενα των δραματικών πολιτικών και εθνικών ανταγωνισμών που διαρρέουν τα μέσα Βαλκάνια μεταξύ 1870 - 1910.

Η οικονομία δεν πάει άσχημα, αλλά γίνεται κάθε χρόνο σαφώς και πιο περιθωριακή, πιο αμυντική. Οι αποικίες και οι μητροπόλεις των μεγάλων δυνάμεων κατακλύζουν τον κόσμο με ποθητά προϊόντα και οι βδέλλες, τα μπαμπάκια, οι αλατζάδες και ο καπνός από τη Σαλονίκη δε βρίσκονται ακριβώς στην πρώτη γραμμή του πόθου.

Η συγκρότηση του σοσιαλισμού

Η πίστη στην ισότητα των ανθρώπων, όταν πέρασε από το φίλτρο των Ιακωβίνων της Γαλλικής Επανάστασης και αντιμετώπισε το βιομηχανικό καπιταλισμό με την κερδοσκοπία του και την εκμετάλλευση της υπεραξίας ως ανώτατης παγκόσμιας στόχευσης της βιομηχανικής επανάστασης, έφερε, έπειτα από αμέτρητες δίνες προς τη Φιλανθρωπία, την Ουτοπία, την κοινωνική θρησκειολογία, μια σειρά από πεποιθήσεις που ξεπέρασαν το επίπεδο της δοξασίας και ονομάστηκαν αόριστα «σοσιαλιστικές ιδέες». Ήταν ιδέες και απόψεις για την παραγωγή και την οικονομία, αλλά γρήγορα άγγιξαν φλέγοντα υπαρξιακά προβλήματα. Η δύναμη των σοσιαλιστικών ιδεών, παρότι πληθυσμιακά δεν ξεπέρασαν ποτέ την ένταση του θρησκευτικού προσηλυτισμού, συγκρίθηκε -και σωστά- με αυτόν, επειδή κανένα άλλο ιδεολογικό κίνημα δεν εμφάνισε τέτοια πολυμέρεια απόψεων, συχνότατα εχθρικών μεταξύ τους. Σημασία έχει ότι ο Μαρξ με τον Πруντόν σχημάτισαν την πρώτη Διεθνή που δοκιμάστηκε και δοξάστηκε με την Παρισινή Κομμούνια (1870), ενώ μια γενιά αργότερα ιδρύθηκε η δεύτερη Διεθνής, με συμβολικό της πρόεδρο το γερο-Ενγκελς. Αναρίθμητα ιδεολογικά ρεύματα και νησίδες, από τον αναρχικό κομμουνισμό έως τη σοσιαλδημοκρατία, περνούσαν περίπου νομοτελειακά από φάσεις που θύμιζαν την τύχη ενός φυτού στο έδαφος μιας ζούγκλας: πριν το φυτό ακμάσει και μεγαλώσει, έπρεπε να αντιμετωπίσει τη σκιά της οργιώδους βλάστησης και να

επιβιώσει δύσκολα μέσα από μια «εμφύλια» διαδικασία.

Πλησιάζοντας το 1912 και με το κλίμα ενός μεγάλου πολέμου να απειλεί την ευημερία των λαών, ο σοσιαλισμός είχε ήδη κερδίσει τη φήμη του μεγάλου εχθρού της υπάρχουσας ανθρωπότητας και, εκτός από ελάχιστες πόλεις της δυτικής Ευρώπης, στον υπόλοιπο κόσμο επικρατούσε η άποψη ότι ο Σατανάς είχε κατέβει στη Γη με άρμα που έσερναν οι κοινωνιστές. Ωστόσο, ήταν σαφές πως οι τεράστιες κοινωνικές ανισορροπίες που σκίαζαν τον παγκόσμιο ιστό είχαν δημιουργήσει έναν πρωτοφανή «εμβολιασμό» από σπαράγματα σοσιαλιστικών ιδεών σε ολόκληρον τον κόσμο. Πριν από το Μεγάλο Πόλεμο, ο σοσιαλισμός ήταν περιβόητος για τον ακτιβιστικό αναπροσανατολισμό του Λένιν και το δυτικοευρωπαϊκό πατσιφισμό που είχε επηρεάσει πολλά αστικά κόμματα.

Εντούτοις, πρέπει να περιμένουμε τα δύσκολα χρόνια μετά τον πόλεμο, για να κυριαρχήσουν εθνικοσοσιαλιστικές απόψεις ως αντίρροπες του κομμουνισμού και να γίνει έντονος και υπαρκτός ένας παγκόσμιος διχασμός υποκινούμενος από μία συμβατική «θεωρία των άκρων». Πάντως, το 1912 οι οικονομικές βελτιώσεις και κρίσεις, η καινοτομία, το τραπεζικό κεφάλαιο και η εκπληκτική εξάπλωση της Ράγας, της Μηχανής και της Γραμμής Παραγωγής δεν είχαν ακόμη επηρεαστεί αποφασιστικά από το σοσιαλισμό. Ωστόσο, η συγκρότησή του σε ένα μοναδικής δυναμικής πολιτικό σύστημα ήταν πια γεγονός. Ασχέτως αν οι αντίπαλοί του πίστευαν πως θα τον αντιμετώπιζαν όπως και τους Αραβες: εκμεταλλεόμενοι τις τάσεις διχόνοιας που κυριαρχούσαν.

Αρχαιότητες

Ξένες αρχαιολογικές αποστολές και Έλληνες πρωτοπόροι της αρχαιολογίας αποδύθηκαν από την ίδρυση του νέου κράτους σε εκτεταμένες ανασκαφές που οδήγησαν τη χώρα σε άγνωστες περιοχές αυ-

τογνωσίας. Η Ολυμπία, οι Δελφοί, αλλά και η Αθήνα και δεκάδες άλλοι τόποι προστέθηκαν στον απίθανο κατάλογο της άγνωστης έως τότε «προελληνικής» Ελλάδας, που αποδείχτηκε όμως μετά την «ανακάλυψη» του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού μια εξαιρετικά πλούσια σε γνώση περίοδος. Η προϊστορική Ελλάδα φωτίστηκε ωσαύτως, αν και η προσοχή του έθνους στράφηκε κυρίως στην αρχαία Αθήνα και ειδικά στη «χρυσή» της περίοδο. Το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο είχε ξεκινήσει, αλλά σε ήσσονα βαθμό.

Δημιουργία της Βουλγαρίας

Με τελευταίο βασιλιά της τον Σισμάν, η Βουλγαρία είχε υποταχθεί στους Οθωμανούς πρώτη ανάμεσα στα άλλα βαλκανικά κράτη. Εκτοτε βίωσε μια δύσκολη περίοδο, κυρίως εξαιτίας της μικρής απόστασης της χώρας από το κέντρο του χαλιφάτου. Η βουλγαρική αυτογνωσία από το 18ο αιώνα άρχισε να γίνεται σημαντική και το αίτημα ανεξαρτησίας επιτακτικό μετά την ελληνική ανεξαρτησία και την ευρεία αυτονομήση των Σέρβων. Οι διαφορετικές πηγές του βουλγαρικού αντιοθωμανισμού και η ισχυρή επίδραση τόσο της τσαρικής Ρωσίας, όσο και του νεογερμανικού επεκτατισμού οδήγησαν σε διαφορετικές επιλογές τους Βουλγάρους, οι οποίοι δε διέθεταν τις θάλασσες, τα λιμάνια και τη μυθολογία που έκαναν αγαπητή την Ελλάδα στους Αγγλογάλλους. Ετσι, συνδέθηκε με τον παραδοσιακό εχθρό τους, τη Γερμανία.

Η Βουλγαρία ήταν παρομοίως με την Ελλάδα διχασμένη, λόγω φιλορωσισμού του λαού. Αλλά μετά τα Κριμαϊκά και ιδίως μετά τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878) ξεκίνησε ένα «κράτος στα χαρτιά», προϊόν γερμανορωσικής συμφωνίας που έφερε την απώλεια της ελληνόφωνης ανατολικής Ρωμυλίας και μια σειρά ενεργειών δυτικά της νέας χώρας, προς τα εδάφη της αλβανικής επικράτειας αλλά και του λεγομένου «δυτικού κράτους του Σαμουήλ». Η αντιπαλότητα Ελλάδας και Σερβίας με τη Βουλγαρία είχε κατοχυρωθεί.

Περιπέτειες της παραγωγής

Επίκεντρο μιας εύφορης περιοχής παρά την ελονοσία, η Θεσσαλονίκη θαυμάστηκε από τον Μποζούρ του 18ου αιώνα ως πόλη με πολλές προοπτικές παραγωγής και εμπορίου. Ωστόσο, κυριαρχούσε ο καπνός, το βαμβάκι, τα μάλλινα και οι τσόχες κυρίως για το Στρατό, καθώς και κάθε τύπου ύφασμα βαμμένο και μεταποιημένο χάρη στους Αμπελακιώτες αλλά και τους τεχνουργούς σε κάθε χωριό. Το εμπόριο αυτό το ξέρουμε χονδρικώς και μεγάλο μέρος του ήταν προϊόν της δράσης των Εβραίων εμπόρων, αν και υπάρχουν δεκάδες άλλοι έμποροι, μπερατλήδες (=υπό διαπίστευση ξένης δύναμης), λεβαντίνοι, Ιταλοί, Ισπανοί, Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, εκτός από τους συνήθως αδιάφορους Οθωμανούς. Αλλά το κράτος ασθενούσε, επομένως η παραγωγή άρχισε να χάνει τη λάμψη της, καθώς υστερούσε στον ανταγωνισμό των τέλειων υφαντουργείων και βαφείων της Ευρώπης.

Ενα πρώτο χτύπημα στο εμπόριο ήταν η ήττα της Αυστροουγγαρίας από τον Ναπολέοντα. Η Βιέννη, που φιλοξενούσε Έλληνες ευγενείς και μια μεγάλη τραπεζική εγγύηση για το βαλκανικό εμπόριο, που, όταν γινόταν με καραβάνια, ήταν στον έλεγχο των Βλάχων, παροδικά έχασε τα κεφάλαιά της. Οι εισαγωγές αυξήθηκαν, οι εξαγωγές δεν έπιαναν καλή τιμή. Ωστόσο, από το 1850 άρχισε μια δειλή ατμοκίνηση και εν μέρει αυτά τα πάθη μειώθηκαν. Σε κάθε περίπτωση, οι Έλληνες δεν μπήκαν σε μια εύπορη Θεσσαλονίκη, αλλά σε μια πόλη με πολλούς εύπορους ανθρώπους, με πολλούς υπηρέτες και μικρούς επαγγελματίες από τα μεσόγεια, με μικρή ναυτική επιρροή και πολλούς πλούσιους ήδη ξενιτεμένους. Υπήρχε και μεγάλο εργατικό δυναμικό, που ξεπερνούσε τους 15.000 εργάτες, κυρίως στα καπνά.

Ολυμπιακοί Αγώνες

Από το τέλος του 4ου μ.Χ. αιώνα, που οι Ολυμπιακοί Αγώνες απαγορεύτηκαν στην Ελλάδα επί Θεοδοσίου,

η «άθλησις» των αγίων παρέμεινε η μόνη μη στρατιωτική σωματική δραστηριότητα αποδεκτή από το κράτος. Η διαδεδομένη, επίσης, άποψη ότι οι αρματολοί και οι κλέφτες διασκέδαζαν με έντονο τρόπο στα καταφύγιά τους αθλούμενοι (οι επιδόσεις του Οδυσσέα Ανδρούτσου ήταν περιβόητες) συνυπήρχε με την εμφάνιση αθλητικών εκδηλώσεων, πρώτα στη Δημοκρατική Γαλλία (όπου υπήρξαν «Ολυμπιάδες της Δημοκρατίας» μεταξύ 1796 και 1798), αλλά και σποράδην Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αγγλία, στους οποίους συμμετείχαν ευπατρίδες. Πρώτα στο Σροψίαρ το 1850 και μετά το Λίβερπουλ. Η ελεύθερη Ελλάδα είχε ενδιαφερθεί φυσικά για την αναβίωση των Αγώνων ήδη από τα πρώτα χρόνια της. Η παγκόσμια έκθεση του Λονδίνου, το 1851, έφερε καρπούς. Χωρίς στάδιο, η Ολυμπιάδα Γουένλοκ ήταν μείζον ερασιτεχνικό αθλητικό θέαμα και το 1859, χάρη στα χρήματα και τη διάθεση του Ζάππα, υπήρξαν Ολυμπιακοί στην Αθήνα, αλλά και το 1870 και το 1875, ενώ οι Αγγλοι οργάνωσαν μία το 1866. Όλα αυτά συμμαζεύτηκαν από το βαρόνο Κουμπερτέν, που συντόνισε ενθουσιώδεις επιτροπές (πολύτιμη η συμμετοχή του Βικέλα) και, ως αποτέλεσμα, ένα καλοκουρδισμένο οργανωτικό σχήμα ξεκίνησε τους πρώτους «επίσημους» Ολυμπιακούς του 1896, των Αθηνών.

Η διεθνής συμμετοχή ήταν εξασφαλισμένη, αλλά ο θεσμός ήταν πλέον διεθνής. Η επιτυχία των πρώτων Ολυμπιακών ήταν υπόθεση κυρίως των Ελλήνων, που αγκάλιασαν το γεγονός και ξεπεράστηκε η αίσθηση ότι εγκαινιάστηκε μια σειρά αθλητικών, πολιτιστικών και εμπορικών γεγονότων, όπως συνέβη το 1904 στην έκθεση των Παρισιών και το 1904 στην έκθεση του Αγίου Λουδοβίκου (Σεν Λούι). Απόδειξη: η Μεσολυμπιάδα της Αθήνας του 1906, που έγινε ύστερα από ελληνική επιμονή, δεν επισημοποιήθηκε ποτέ, αλλά η έντονη συμμετοχή κοινού, επιτροπών και αθλητών έδειξε έναν αυτόνομο δρόμο στον αθλητισμό.

Ωσπου να γίνουν όλα αυτά γιγαντικά και ενίοτε αμφισβητούμενα, μετά το Μεγάλο Πόλεμο, όταν τα μαζικά αθλήματα, οι Ολυμπιάδες και οι ανταγωνισμοί μεταξύ κρατών δούλευαν για τη δόξα των εφη-

μερίδων και αργότερα του ραδιοφώνου, οι αθλητές των Ολυμπιακών Αγώνων αποκτούσαν μια μέτρια φήμη που συνόδευε ενδιαφέροντα βιογραφικά: ο Μέρλιν, γιος Αμερικανού προξένου και γαμπρός στην οικογένεια Ράλλη, συμμετείχε σε Ολυμπιακούς και ταυτόχρονα ήταν ο εμπνευστής του κτήματος Μέρλιν της Κέρκυρας και αργότερα των ομώνυμων φυτωρίων της Θήβας, με την παραγωγή των πορτοκαλιών που έφεραν το όνομά του. Αλλά η πρώτη δόξα πήγε στον Σπύρο Λούη, ένα νερούλα από το Μαρούσι, που βγήκε πρώτος στο Μαραθώνιο (οι διαμαρτυρίες και απορίες των συναθλητών του δε μέτρησαν) και αγαπήθηκε από τον ελληνικό λαό. Τιμημένος από την κοινωνία, ελάχιστα άλλαξε τη ζωή του η νίκη. Αλλά για τους Έλληνες η δόξα ήταν πολύ σημαντική. Σε ολόκληρο το μεσοπόλεμο, ο Λούης ήταν ένας αγαπητός ήρωας.

Το σινεμά

Στην Ελλάδα, η μαγεία του σινεμά άργησε ελάχιστα χρόνια. Τα πρώτα φιλμάκια τα είδαν οι Αθηναίοι το 1897, ενώ οι αδελφοί Μανάκια κινηματογράφησαν τους Μεσολυμπιακούς του 1906. Τότε ξεκίνησαν και οι πρώτες αίθουσες και τα πρώτα φιλμάκια ελληνικής «παραγωγής». Περισσότερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στην Ευρώπη και τις άλλες ηπείρους οι αίθουσες και οι σκηνοθέτες, οι εταιρίες και τα φιλμ τύπου επικαίρων αλλά και με μυθοπλασία έγιναν μέρος της τοπικής κουλτούρας, επομένως πλήθος Ελλήνων που ταξίδευαν ή ζούσαν στο εξωτερικό ήταν γνώστες των δυνατοτήτων της 7ης τέχνης. Στη στροφή της δεκαετίας του 1910, όλα τα μέρη με σιδηρόδρομο διέθεταν και κινηματογραφικές αίθουσες. Με τα δεδομένα της εποχής, ήταν μια κατακλυσμική εξάπλωση.

Η φίλη Σερβία

Αναπτυγμένη με εντόπια δυναστεία και διαμορφωμένη αρχικά στη μορφή του υποτελούς κράτους, η Σερβία ξεκίνησε το βίο της κάπως αργότερα από

την Ελλάδα. Ήταν μια ιδιότυπη ηγεμονία, ένα παράξενο βασίλειο για τα ευρωπαϊκά γούστα. Καθώς διαμορφώθηκε μέσα από συνθήκες προϊούσης αυτονομίας, μεγάλοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί παρέμειναν στην περιοχή, ενώ, παρά το γεγονός της βοήθειας των Σέρβων προς τους Αψβούργους σε στρατιωτικές τους δυσκολίες, γρήγορα φάνηκε ότι η συμπάθεια προς τους Ρώσους θα ήταν εμπόδιο σε μια αυστροσερβική μακρά φιλία.

Με δεδομένο, μάλιστα, ότι συγγενείς των Σέρβων, Κροάτες και Σλοβένοι, μεγάλωσαν κυρίως υπό αυστριακή διοίκηση, ενώ η «ιταλοποίηση» των δυτικών Βαλκανίων δεν μπορούσε να συγκινήσει τους Σέρβους, βλέπετε ότι η Σερβία είχε να αντιμετωπίσει προβλήματα διαφορετικά από την Ελλάδα. Από τη γέννησή της η χώρα μπορούσε στην πράξη να αμφισβητηθεί τελείως.

Οι Ομπρένοβιτς και οι Καραγεώργηδες εναλλάχτηκαν στη βασιλεία, ώσπου η δημιουργία μιας Βουλγαρίας που είχε έντονο αλυτρωτικό πρόβλημα μετά το 1880 έφερε Έλληνες και Σέρβους πολύ κοντά. Πλησιάζοντας το 1912, μια εγκάρδια συνεννόηση ήταν στα σκαριά. Μπορεί η ελληνική διπλωματία να επιθυμούσε κάποιας μορφής συνεννόηση με τη Βουλγαρία, αλλά η προσέγγιση με τους Σέρβους δυσκόλευε ακόμη περισσότερο μια ούτως ή άλλως απίθανη σχέση φιλίας, καθώς το 1885, ενώ οι Βούλγαροι αναδύονταν ως ένωση δύο υποτελών στο Ντιβάνι κρατιδίων, της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Βουλγαρίας, οι Σέρβοι, οι πρώτοι και οι μόνοι που αντέδρασαν ενόπλως, ηττήθηκαν οικτρά από τους Βουλγάρους, δημιουργώντας το πρώτο αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ των μη μουσουλμανικών περιοχών των Βαλκανίων.

Σαράφηδες και καπνάδες

Χωρίς να φτάσουμε ακόμη στο θέμα της διαμάχης μεταξύ εθνοτήτων και λαοτήτων, αξίζει τον κόπο να υπενθυμίσουμε ότι τα ιδιαίτερα ή παραδοσιακά χαρακτηριστικά του τρόπου που αναπτύσσονταν

οι τοπικές κοινωνίες χαρακτηρίζαν πολλές φορές τον επαγγελματικό τους χώρο. Βάση ενός δρώντος αντισημιτισμού, προς το τέλος του 19ου αιώνα, που οξύνθηκε με τα γεγονότα της Κέρκυρας του 1892, ήταν η τρέχουσα άποψη (την εκφράζει με ένταση ο Πολυλάς σε αθηναϊκές εφημερίδες) ότι οι Εβραίοι εμφανίζονται απρόθυμοι να επενδύσουν σε γη, επομένως περιορίζονται σε δραστηριότητες έντασης κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να μετατρέπονται εύκολα σε τοκογλύφους. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης κάτι τέτοιο δεν ίσχυε, αν και πολλοί Εβραίοι ήταν σαράφηδες, καθώς και το σύνολο σχεδόν των εμπόρων ή των ιδιοκτητών που διέθεταν μετρητά. Από δεκαετίες, μεγάλες εβραϊκές οικογένειες εκμεταλλεύονταν μεταλλεία, όπως των Σιδηροκαυσίων, αλλά και δε δίσταζαν να αποκτούν μεγάλα κτήματα, όπως στη Χαλκιδική και στην κεντρική Μακεδονία. Συντελούσε, βέβαια, και η υπαγωγή πολλών στο Ισλάμ, με τη μορφή των Ντονμέδων.

Από την άλλη μεριά βρίσκονταν οι καπνάδες, δηλαδή οι κάτοχοι μανιφατούρας καπνών ή οι προωθητές καπνών σε μεγάλες αγορές. Η οθωμανική διοίκηση, φορτωμένη με του κόσμου τις αρνητικές απόψεις από δεκάδες περιηγητών, εμπόρων, κατασκόπων και περαστικών, έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι της για να εμφανίζει ως ακατόρθωτη οποιαδήποτε απλή γραφειοκρατική ενέργεια. Ομως, μετά το 1870, η πολύ ισχυρή παρουσία της Μεγάλης Βρετανίας στη Μέση Ανατολή οδήγησε το σουλτάνο σε χαλάρωση του όποιου προστατευτισμού και στη διεύρυνση των παλαιών διομολογήσεων. Αποτέλεσμα: όταν τα αγαθά της Ινδίας περνούσαν από το Σουέζ μέσα από μια Αίγυπτο - προτεκτοράτο των Αγγλων, είχε μικρή σημασία η κερδοσκοπία των Εβραίων και η διατήρηση του ξανθού καπνού στις προτιμήσεις των Ευρωπαίων.

Οι Έλληνες Ιάπωνες

Ο ιδιοκτήτης της «Ακρόπολης», Βλάσης Γαβριηλίδης, εντυπωσίασε το κοινό του, όταν το 1907 ονό-

μασε «Ιάπωνες» μιαν ομάδα πολιτικών από διάφορα κόμματα που λειτουργούσαν μαζί ήδη από το 1906. Επικεφαλής, μάλλον συμβολικά, ο Στέφανος Δραγούμης, ένας γέροντας υπουργός του Τρικούπη, που ένα από τα έντεκα παιδιά του ήταν ο Ιων Δραγούμης. Ο Δραγούμης υπήρξε συντηρητικός και τον εκτιμούσαν ως πολύπειρο. Ο κύριος πολιτικός της ομάδας ήταν ο Δημήτριος Γούναρης. Προερχόταν από το κόμμα του Θεοτόκη, που κυριαρχούσε τότε στην πολιτική σκηνή, τρεις φορές πρωθυπουργός σε δέκα χρόνια. Η ομάδα ήταν ετερόκλητη, από τον παλαιοκομματικό Βοζίκη και τον Παναγιωτόπουλο έως τον Ρέπουλη, αρχισυντάκη του «νονού» της ομάδας Γαβριηλίδη, αλλά και τον ενεργητικότερο, επίσης, γέροντα Πρωτοπαπαδάκη, μετέπειτα πρωταγωνιστή του υποχρεωτικού δανείου του 1921.

Οι Ιάπωνες, ως λαός, εντυπωσίασαν τους Έλληνες, επειδή νίκησαν στο ρωσοϊαπωνικό πόλεμο (1904 - 1906) και είχαν φήμη αποτελεσματικών ανθρώπων. Η ομάδα διαμορφώθηκε, όταν οι συνέπειες του διεθνούς οικονομικού ελέγχου μετά τον πόλεμο του 1897 και η ένταση του Μακεδονικού Ζητήματος -και του Κρητικού, σε κάποιο μέτρο- οδηγούσαν σε εύκολη δημοκοπία τους πολιτικούς. Μεταξύ 1900 και 1909 είναι απίστευτο πόσοι πολιτικοί κατηγορήθηκαν ως προδότες. Οι Ιάπωνες δεν ήθελαν διαφθορά, ήθελαν φυγή προς τα εμπρός. Στην ουσία, ενισχύθηκαν από τον Τύπο της εποχής, που είχε μεγάλες ευθύνες για την ήττα του '97 και άλλες παθογένειες της κοινωνίας, αλλά άλλοι έφταιγαν περισσότερο, όπως η Αυλή και τα περισσότερα κόμματα. Ο πρωθυπουργός Θεοτόκης δεν ήταν η χειρότερη περίπτωση πολιτικού ηγέτη. Είχε προετοιμάσει μια αναδιοργάνωση του στρατού, είχε προχωρήσει σε επανεξοπλισμό. Επιπλέον, είχε μακρά εμπειρία στις πολιτικές δικολαβίες. Καθώς ο Γούναρης είχε φήμη ικανού ανθρώπου, ο Πρωτοπαπαδάκης ήταν οικονομικός φωστήρας και ο Ρέπουλης άνθρωπος των εκδοτών, ο Θεοτόκης, ατάραχος, πρότεινε, πάνω στη βράση των Ιαπώνων, να τους κάνει υπουργούς. Αιτιολογία: να υλοποιήσουν τις ιδέες τους, τις προσφιλείς. Η απογοήτευση

που κυριάρχησε στο κοινό των εφημερίδων από την αποδοχή της πρότασης από τον Γούναρη ήταν φοβερή. Οι Ιάπωνες, αφού κανονιοβόλησαν τους «επίορκους» Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη, διαλύθηκαν το 1908. Ο δρόμος ήταν ανοιχτός για τον Ζορμπά και το Στρατιωτικό Σύνδεσμο.

Από τους Ιάπωνες, εκτός του Ρέπουλη ή Λέπουρα, οι άλλοι υπήρξαν έντονα αντιβενιζελικοί (Γούναρης και Πρωτοπαπαδάκης εκτελέστηκαν το 1922). Ετσι ερμηνεύεται και η συγκρότησή τους: ο Γαβριηλίδης, όπως πολλοί εκδότες εφημερίδων αργότερα, ενίσχυαν πολιτικές ομάδες ποντάροντας σε μη πολιτικά κριτήρια, αλλά με βάση το βαθμό της προσωπικής τους αξιοπιστίας και ακτινοβολίας. Με τους Ιάπωνες έγινε η έσχατη προσπάθεια του παλαιού πολιτικού κόσμου να διασώσει τη χώρα.

Όταν αυτό απέτυχε, η οπερετική αλλά επιτυχημένη κίνηση μερικών αξιωματικών και η μετάκληση του Βενιζέλου άλλαξαν το κλίμα.

Στο Σκοπευτήριο

Ο καπετάν Μητρούσης, ο μακεδονομάχος, όπως πολλοί της σειράς του εξόριστος στην Αθήνα, περνούσε τον καιρό του στο Σκοπευτήριο, όπου η στρατιωτική ατμόσφαιρα ήταν φιλική για τους έμπειρους στα όπλα φυγάδες. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι λίγο πριν ανηφορίσει πάλι στην πατρίδα του, όπου και σκοτώθηκε, έδειξε τις σκοπευτικές του ικανότητες μπροστά στον τότε διάδοχο, που τον επαίνεσε και του μίλησε θερμά, επαυξάνοντας τη φιλοτιμία του. Η ατμόσφαιρα της περιόδου 1900 - 1908 είναι κατάφορτη από παρόμοιες μικρές, άσημες ειδήσεις, που δείχνουν το ειδικό κλίμα της εποχής.

Ηνωμένες Πολιτείες

Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ευρώπη και την Εγγύς Ασία κυμαινόταν από ντελικάτες σχέσεις και επιρροές στις μεγάλες πρωτεύουσες, αλλά με

έντονο ιεραποστολικό ζήλο στις «αναπτυσσόμενες» χώρες ή εκεί όπου ο χριστιανισμός δεν κυβερνούσε. Αλλά η σχολή «Ανατόλια», η Αμερικανική Γεωργική Σχολή και η ΧΑΝΘ εκφράζουν αποτελεσματικά τη σύνδεση της άλλης ηπείρου με τη γηραιά ομόλογό της. Οι Αμερικανοί, πάντα φιλελεύθεροι στην οικονομία τους, αφού ξεπέρασαν τον προστατευτισμό και τον Εμφύλιό τους, έπαιξαν μεγάλο ρόλο στον 20ό αιώνα και αυτό ήταν ήδη ευδιάκριτο από το 1880 περίπου. Είχαν πρωτοπόρα πολεμική βιομηχανία. Απορροφώντας τη θρησκευτική εξορία και τον κατατρεγμό, σχημάτισαν ισχυρές ομάδες Σκανδιναβών, Γερμανών και Ολλανδών προτεσταντών από νωρίς. Οι καθολικοί και αργότερα οι ορθόδοξοι γίνονταν δεκτοί σε ειδικές πτυχές του αμερικανικού θαύματος. Η ελληνική μετανάστευση -μεσογειακή καλύτερα- ακολούθησε την εκρηκτική ιρλανδική (δεκαετία του 1860).

Συντεχνίες και Μητρόπολη

Οι χριστιανοί στην οθωμανική Θεσσαλονίκη ήταν πληθυσμιακή μειοψηφία, αν εξαιρεθεί μια σύντομη περίοδος μετά τη Γαλλική Επανάσταση, όπου η παρακμή των εμπορικών κρατών, και κυρίως της Βενετίας, αναγκάζει το εβραϊκό εμπόριο σε ανασύνταξη και μερική μετακόμιση. Πάντως, οι Εβραίοι από το 15ο αιώνα (κατά ένα διαφορετικό τρόπο μέτρησης, από το 17ο) είναι συνεχώς περισσότεροι και παραμένουν ακόμη και στην απογραφή του 1913.

Οι Έλληνες, ώσπου να ξεκινήσουν περί το 1850 μια αναγεννητική προσπάθεια, που οφείλεται στην ενεργοποίηση του εθνικού κέντρου, αλλά και στο ρήγμα που υπέστησαν πληρώνοντας το επιτίμιο της ελληνικής επανάστασης, βασίζονται οικονομικά στις συντεχνίες της πόλης. Το εξωτερικό εμπόριο των μεγάλων ελληνικών κέντρων στα Αμπελάκια και αλλού έχει δραματικά μειωθεί. Τα ευρωπαϊκά φινιρισμένα προϊόντα κυριαρχούν, κάθε χρόνο και περισσότερα. Ωστόσο, οι Έλληνες, μετά το σοκ της νέας Βουλγαρίας και της Εξαρχίας του 1870, δίνουν μεγάλη σημα-

σία στην εκπαιδευτική τους επιρροή, πράγμα που σημαίνει πως πρέπει να κερδίσουν χώρο σε βάρος της εκκλησιαστικής διαχείρισης της κοινότητας.

Ξεσπούν διαμαρτυρίες και διαμάχες μεταξύ «κοινοτιστών» και «εκκλησιαστικών», διαμάχες που θα λυθούν εν μέρει βαθέως τον 20ό αιώνα. Αυτά τελούνται υπό την πίεση μιας ντουζίνας «ξένων» σχολείων και υπό μόνιμη κρίση του τοπικού εμπορίου, αλλά και των εξαγωγών, από τη διείσδυση των Φράγκων εμπορών και τις αλλαγές της εσωτερικής αγοράς.

Η ήττα του 1897

Ο Τρικούπης, μερικώς υπεύθυνος για το κατάντημα, μας επώχευσε το 1893. Οι σύμμαχοι και οι ομολογιούχοι μας έγιναν έξαλλοι, ο Δηλιγιάννης, μέγας δημοκόπος, πήρε κεφάλι, ο Τρικούπης έχασε στις εκλογές του 1895 και πέθανε στο τέλος των Ολυμπιακών του 1896, που έγιναν την πιο προβληματική εποχή για τη χώρα. Το πρόβλημα της Κρήτης, που έπρεπε με βάση ακόμη και την επαχθή συνθήκη του Βερολίνου (1878) να τύχει μιας αυτονομίας, έγινε μια χαίνουσα εθνική πληγή, με σύσσωμο τον ελληνικό λαό να απαιτεί την άμεση απελευθέρωσή της. Μια ένωση επιδραστικών πολιτών που ήταν υπέρ της Μεγάλης Ιδέας, ονόματι Εθνική Εταιρεία, στην ουσία επέβαλε στην παραπαίουσα κυβέρνηση ενέργειες που ήταν ανίκανη να υλοποιήσει. Εκστρατευτικό σώμα ελληνικό, υπό τον Τιμολέοντα Βάσσο, αποβιβάστηκε στην Κρήτη, έδωσε μια πετυχημένη μάχη και «κόλλησε» σε μια ένοπλη παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων που ήθελαν ανεξάρτητη Κρήτη, αλλά όχι την Ένωση. Η Εθνική Εταιρεία βρήκε την ευκαιρία να στείλει τρεις χιλιάδες καπετάνιους και σώματα ατάκτων στη Μακεδονία, που έφτασαν στο Κηπουρείο, για να αποσυρθούν αργά: η Τουρκία κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα.

Στις 6 Μαρτίου άρχισε ο πόλεμος, στις 7 Μαΐου έληξε με την παρέμβαση του τσάρου στο σουλτάνο. Ο Ελληνικός Στρατός διέθετε δυο μεραρχίες στη Θεσ-

σαλία, μία στην Ηπειρο, σχετικώς επαρκές πυροβολικό και ναυτικό που δεν είχε αντίπαλο. Στην Ηπειρο δεν ξεπέρασε το μέτωπο τα υπάρχοντα σύνορα, με μια ήττα στα Πέντε Πηγάδια και μια αμφίρροπη μάχη προς το τέλος. Αλλά ο αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος, που ανέλαβε στις 15 Μαρτίου τη διοίκηση επιτόπου, την ώρα που η κυβέρνηση Δηλιγιάννη κατέρρεε και αναλάμβανε ο απλοϊκά «δυναμικός» Ράλλης, δεν είχε σχέδιο επιθετικό να υλοποιήσει, εκτός από ένα παλιό αμυντικό γαλλικού τύπου, ήτοι μιας στρατιωτικής σχολής που θεωρούνταν (τότε) παντελώς αναξιόπιστη μετά την ήττα του 1871. Οι Τούρκοι είχαν Γερμανούς συμβούλους, μιάμιση φορά περισσότερο στρατό και κυρίως όπλα Μάουζερ και Μαρτίνι, ενώ οι Έλληνες παιδεύονταν με Γκράδες. Μέσα σε λίγες μέρες ο μισός στρατός κατέληξε φυγάς στη Λάρισα, ο Κωνσταντίνος έστειλε ένα απόσπασμα υπό το γενναίο Σμολένσκι να φυλάξει το Βόλο και ο ίδιος υποχώρησε στα Φάρσαλα. Η μάχη των Φαρσάλων ξεκίνησε προσεκτικά, αλλά δεν υπήρξε καμία συνοχή, ο Ελληνικός Στρατός έφτασε φυγάς στο Δομοκό, όπου και έγινε μια προσπάθεια να αμυνθεί σωστά, ενώ ο Σμολένσκι άντεξε οκτώ μέρες στο μέτωπο του Βόλου και κατέληξε να φυλάει το μέτωπο των Θερμοπυλών. Τότε ήρθε η ανακωχή.

Αποδείχτηκε αργότερα ότι οι Δυνάμεις είχαν προσεννοηθεί. Η Ελλάδα δεν έχασε εδάφη, εκτός από μια διόρθωση υπέρ των Τούρκων στα βόρεια σύνορα και η Κρήτη αυτονομήθηκε. Αλλά πλήρωσε τις συνέπειες της πτώχευσης. Πλήρωσε 4 εκατομμύρια τούρκικες λίρες αποζημίωση, λεφτά που πήρε με δάνειο, στο οποίο «κόλλησαν» και τα παλιά χρέη. Ξεχρεώσαμε τον πόλεμο το 1981.

Η Εθνική Εταιρεία (1894-99)

Λειτουργήσε ως μυστική ένωση αξιωματικών και τα πιο γνωστά της μέλη υπήρξαν ο Παύλος Μελάς και ο Μεταξάς, ενώ την υποστήριξαν ο Καρκαβίτσας, ο Παλαμάς, ο Λύτρας, ο Ξενόπουλος. Αρχηγό της είχε το μετέπειτα πρωθυπουργό Σπυρίδωνα Λάμπρο.

Χρηματοδότησε αποτελεσματικές συσπειρωτικές του ελληνισμού εκδηλώσεις σε ομογενειακές πόλεις και εφοδίασε σώματα ενόπλων στην πρώτη φάση της άτυπης άμυνας εναντίον των βουλγαρικών κομιτάτων στη Μακεδονία. Αρνήθηκε να δεχτεί τη λύση της υποτελούς ηγεμονίας του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη, που δέχτηκαν οι φιλικές προς την Ελλάδα δυνάμεις, και διέσπειρε φήμες για ερωτοτροπίες του βασιλιά Γεωργίου με τη Σάρα Μπερνάρ την εποχή του Κρητικού Ζητήματος.

Οι Ρώσοι

Διαμορφωτές της παγκόσμιας ισορροπίας που πριν από 110 χρόνια δεν είχε και πολλή σχέση με την πραγματικότητα, η Ρωσία των Ρομανώφ λειτουργούσε ως ένα πολυσυλλεκτικό κράτος που συμπλήρωνε μόλις δύο αιώνες συμμετοχής στο Δυτικό Πολιτισμό. Τα προγράμματα του Μεγάλου Πέτρου και της Αικατερίνης, πάντως, δημιούργησαν μια τεράστια ανατολική αγορά για τα ευρωπαϊκά «καλούδια» -η χώρα ήταν υπερβολικά εκτεταμένη και ποικιλόχρωμη για να μπορεί να κυβερνηθεί αποτελεσματικά. Οι σιτοδείες σήμαιναν αυτομάτως πείνα και καταστροφή. Ωστόσο, ο Ρωσικός Στρατός, μετά την εισβολή του Ναπολέοντα, έπαιξε ένα δυναμικό ρόλο, αποδεχόμενος την αυτόματη επιθετικότητα εναντίον των Οθωμανών που κατέρρεαν και την προστασία των χριστιανών στη ΝΑ Ευρώπη. Ενα κύμα τρομοκρατίας και οι νέες ιδέες ανατροπής του κατεστημένου έπαιζαν όλο και μεγαλύτερο ρόλο στη χώρα, παρόλο που οι «ειδικοί» θεωρούσαν πιθανότερη μια εξέγερση στη Γερμανία.

Ο Λάμπρος Κορομηλάς στο προξενείο

Ο επιφανής εκδότης και πολιτικός παράγοντας της χώρας Λάμπρος Κορομηλάς έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στις εξελίξεις πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους.

Υπηρετήσε στο Ελληνικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης σχεδόν τρία χρόνια και προηγουμένως ήταν σαφές ότι εκπαιδεύτηκε γι' αυτήν τη θέση. Εμαθε τουρκικά και βουλγαρικά, υπηρέτησε στο Ελληνικό Προξενείο Φιλιππούπολης και γνώρισε σε βάθος τον ελληνοβουλγαρικό ανταγωνισμό στη Μακεδονία, ενώ κρατούσε πάντα μια υπονομευτική στάση στον οθωμανικό εκσυγχρονισμό, πράγμα που έφερε πολλές διαμαρτυρίες από το Ντιβάνι, αλλά και πολλές ευρωπαϊκές δυνάμεις, καθώς δεν ευνοούσε το σχέδιο μεταρρυθμίσεων της Μυρστεγείου συμφωνίας και συνθήκης. Θεωρείται ο οργανωτής του Μακεδονικού Αγώνα, στήνοντας, σε συνεργασία με το Προξενείο του Μοναστηρίου, ένα δίκτυο υποστήριξης των ανταρτικών σωμάτων και κεντρικής καθοδήγησης των πατριαρχικών ορθοδόξων. Όταν ο αγώνας έδειξε σημεία σταθεροποίησης, ο Κορομηλάς μετατέθηκε ως πρέσβης της Ελλάδας στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου και διέπρεψε στην υποστήριξη των ομογενών. Καθώς ήταν παλιός πολεμιστής της Κρητικής Επανάστασης, έγινε στην κυβέρνηση Βενιζέλου υπουργός Οικονομικών και θεωρείται ο ικανότερος «υπουργός εξοπλισμών» της νέας Ελλάδας, καθώς μερίμνησε σε ελάχιστο διάστημα να παρέχει στο νέο Ελληνικό Στρατό μια άριστη διοικητική μέριμνα και εφόδια. Αργότερα, ως υπουργός Εξωτερικών, ήταν ο κύριος εισηγητής της ενδοβαλκανικής προσέγγισης. Διαφώνησε με τον Βενιζέλο και έκτοτε ιδιώτευσε, χωρίς να παίξει άλλον πολιτικό ρόλο.

«Δεξιότερα, Κουροπάτκιν!»

Ως απόδειξη της νεοελληνικής ελαφρότητας φέρεται η είδηση πως σε μια εφημερίδα του 1905 υπήρχε ο τίτλος «Δεξιότερα, Κουροπάτκιν!», μια σύσταση προς το στρατηγό που ήταν υπεύθυνος για το μέτωπο του Μούκδεν στο ρωσοϊαπωνικό πόλεμο. Ωστόσο, μια καταβύθιση και εξερεύνηση στον αθηναϊκό Τύπο της εποχής δε δείχνει μήτε τόσο άσχετους μήτε τόσο απληροφόρητους τους Έλληνες. Καταρχήν, είχαν κάθε λόγο να ενδιαφέρονται για το

μακρινό εκείνο πόλεμο. Το Φεβρουάριο του 1905 -βασιλίσσά τους ήταν η Ρωσίδα Ολγα- υπήρχαν 4.000 Ρώσοι ναύτες στη Σούδα, στο (τότε) αυτόνομο και υποτελές στους Οθωμανούς προτεκτοράτο της Κρήτης, η Επανάσταση του 1905 ήταν σε έξαρση και οι ιστορίες που ακούγονταν μέσα από τα διεθνή τηλεγραφήματα εξήπταν τη φαντασία, ειδικά οι κινήσεις του παπα-Γκαπόν, ενώ ένα πλοίο από το Πορτ Αρθουρ με 800 τέως αιχμαλώτους Ρώσους που αφέθηκαν ελεύθεροι να γυρίσουν στην Οδησό από τους Ιάπωνες, με αντάλλαγμα να μην πολεμήσουν πάλι, αγκυροβόλησε στην Αθήνα και άλλες τρομερές διαδόσεις κυκλοφόρησαν. Η ήττα της Ρωσίας σε μακρινά νερά και άξενες ηπείρους ήταν μια ένδειξη ότι η Οθωμανική Τουρκία θα είχε άνεση κινήσεων στον Καύκασο και γαλήνη στο βορρά της, πράγμα που δε βοηθούσε την τάση του ελληνικού λαού να ξεπλύνει την ντροπή του 1897. Και ο Κουροπάτκιν δεν ήταν ένα είδος Γουλιμή, δηλαδή λησμονητέου ήρωα. Ως στρατηγός διέθετε διπλάσιο στρατό από τον ιαπωνικό, αλλά η στρατηγική σχολή του δεν είχε σχέση με το τολμηρό, σχεδόν αυτοκτονικό ήθος των Ιαπώνων. Εξάλλου, η φοβερή ήττα του ρωσικού στόλου στην Τουσίμα, πριν από λίγο καιρό, δεν άφηνε πολλές ψευδαισθήσεις στην κοινή γνώμη για το νικητή του πολέμου. Στο Μούκδεν, οι λιγότεροι Ιάπωνες άρχισαν να «κυκλώνουν» από τα δυτικά την πόλη, πράγμα που μπορούσε εύκολα να αντιμετωπιστεί, αν ο Κουροπάτκιν κινούσε τις γραμμές του «δεξιότερα» για να εμποδίσει κάποιο ρήγμα. Δεν το έπραξε και ο στρατός του ρημάχτηκε από τις απώλειες και διαλύθηκε. Οι Έλληνες δε συνιστούσαν στο στρατηγό κάτι που δε μνημονεύτηκε εξαρχής στους κύκλους των ειδικών του πολέμου.

Η συντριβή των Ρώσων στον πόλεμο με τους Ιάπωνες έγινε στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των Κεντρικών Δυνάμεων -κάτι σαν την εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία. Εκ των πραγμάτων, η Ρωσία επί δεκαετίες δεν μπόρεσε να συμβάλει στη νέα κατάσταση πραγμάτων της Απω Ανατολής, δηλαδή στην επιθετικότητα της Ιαπωνίας απέναντι στην

Κίνα. Από την άλλη, δεν ενοχλήθηκαν πράγματι οι κτήσεις της Σιβηρίας. Για την παγκόσμια οπτική, ο Ειρηνικός Ωκεανός ήταν μια «πρόσφατη» εμπειρία που αναδυόταν από το ιστορικό σκοτάδι, διαθέτοντας λίγα εδάφη, άκρως πυκνοκατοικημένα κράτη και ελάχιστες πηγές πλούτου από αυτές που ενδιέφεραν τη Δύση, δηλαδή χρυσάφι, πετρέλαιο, κάρβουνο και πρωτογενείς ηδονές.

Τραμπούκοι

Μια στρατιά «παράνομων» τύπων, που συχνά ήταν απλώς καυχησιάρηδες, απέκτησε τα στέκια της στην πρωτεύουσα. Η ιστορία ξεκίνησε από τα χρόνια του Κωλέττη, ο οποίος χρησιμοποίησε αυτούς τους καβγατζήδες για να επηρεάζει τα αποτελέσματα των εκλογών, που συνήθως κρατούσαν πολλές ημέρες. Σε όλες τις οθωνικές κυβερνήσεις οι τραμπούκοι έπαιρναν το μέρος αυτών που πλήρωναν και περίμεναν με ανυπομονησία τις εκλογές αλλά και άλλες ευκαιρίες πολιτικής διαμάχης, οπότε η μαγκούρα τους ήταν απαραίτητη. Το φαινόμενο δεν έλειψε ολόκληρο το 19ο αιώνα από τη σκιά της Ακρόπολης. Μετά το 1900 πήρε άλλες μορφές, πιο συγκεκριμένες και σαφέστατα πολύ περισσότερες πολιτικές.

Κίνα και Μπόξερ

Η Δύση επέβαλε στην αδύναμη πολιτικά Κίνα τις εισαγωγές οπίου, πράγμα που είχε ως συνέπεια την αποβλάκωση μεγάλων μαζών πληθυσμού. Παράλληλα, στρατιές ιεραποστόλων προχωρούσαν, κυρίως στο Βορρά, σε εκτεταμένο εκχριστιανισμό. Οι Κινέζοι, κυρίως από την επαρχία Σάντονγκ, διαμόρφωσαν μια οργάνωση με το λυρικό όνομα «Κοινωνικό Κίνημα της Δίκαιης Αρμονίας» και ως κάτοχοι μιας πολεμικής τέχνης ονόματι «άι-χο» (μεταξύ των άλλων πίστευαν ότι δεν τους έπιαναν οι σφαίρες) ονομάστηκαν από τους δυτικούς Μπόξερ.

Όταν μετατράπηκε ένας βουδιστικός ναός σε χριστιανικό, ξέσπασε μια αιματηρή επανάσταση. Με το

αίμα 526 ξένων και πολύχρονη πολιορκία του Πεκίνου, οι επαναστάτες, που παρά την αισθαντικότητα τους είχαν όπλα Μάουζερ και κανόνια Κρουπ, έκαναν φοβερές καταδρομικές ενέργειες σε τρένα και τηλεγράφο, ώσπου ένας στρατός 50.000 ανδρών που κατέφτασε με 54 πλοία μιας συμμαχίας οκτώ δυτικών κρατών, όχι χωρίς απώλειες, κατέπνιξε βάνουσα την εξέγερση.

Ντονμέδες

Ενας Μεσσίας, ιδιαίτερα αγαπητός ανάμεσα στις πλήθουσες εβραϊκές κοινότητες της ανατολικής Μεσογείου, ονόματι Σαμπατάι Σεβή, άπλωσε την επιρροή του με εκπληκτικό τρόπο, προσελκύοντας πολλούς στη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη και αλλού. Οι Οθωμανοί, όταν το κίνημα έφτασε στις ακτές τους, έδωσαν στο νέο προφήτη ατιμωρησία, αρκεί να γινόταν μουςουλμάνος, πράγμα που ο ίδιος δέχτηκε, με αποτέλεσμα μια μεγάλη ομάδα Εβραίων ζηλωτών της ιδιαίτερης αυτής προσωπικότητας να αλλάξει θρήσκευμα, τουλάχιστον επιφανειακά. Οι άνθρωποι ονομάστηκαν Ντονμέδες. Ανάμεσά τους και εξαιρετικά εύποροι, πολύγλωσσοι και δραστήριοι κάτοικοι της αυτοκρατορίας, που έδωσαν δυναμική στις πόλεις που κατοικούσαν, ειδικά στη Θεσσαλονίκη. Το Γενί τζαμί του Βιταλιάνο Ποζέλι (1902) ήταν το ευκτήριο των Ντονμέδων. Δεν απέφυγαν τη δυσπιστία μουςουλμάνων και Εβραίων, ενώ πλήθος κτιρίων (όπως τα ακίνητα της οικογένειας Καπαντζή) και εμπορικών ενώσεων είναι πρωτοβουλία Ντονμέδων.

Η πληθυσμιακή αυτή ομάδα, που δεν έσβησε με το πέρασμα του χρόνου, διατήρησε πολλά εβραϊκά έθιμα και συνήθειες, κάτι όχι ασυνήθιστο σε περιόδους μαζικού εξισλαμισμού και σε άλλες λαότητες, όπως οι Βαλαάδες χριστιανοί της Ανω Μακεδονίας. Από αυτούς τους συμφυρμούς γεννήθηκαν πολλές διαδόσεις και φήμες, που μερικές διατηρούνται έως τις μέρες μας.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος

Αναστατωμένοι από το επιτυχημένο κίνημα των Νεοτούρκων, «ανησυχούντες» υπαξιωματικοί και κατώτεροι αξιωματικοί του Στρατού μαζεύτηκαν στο Γουδί (αυτό που σήμερα μετονομάσαμε Γουδή, εκ της οικογένειας, πράγμα που δεν τηρήσαμε για τον Κουκάκη στο Κουκάκι και το βυζαντινό Μεσημέρι στο χωριό Μεσημέρι) και ανησύχησαν ομαδικώς. Επικεφαλής, οι γνωστοί άγνωστοι: Πλαστήρας, Κονδύλης, Πάγκαλος, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης εγγονός, ο Χατζημιχάλης, ο Ζυμβρακάκης. Το Γενάρη του 1909 το παράκαναν, ο Θεοτόκης έπεσε επειδή τους φοβήθηκε, ανέβηκε ο Ράλλης στην εξουσία, που προσπάθησε να τιμωρήσει τους πρωταίτιους. Το κίνημα, αντικομματικό αλλά όχι αντιδυναστικό, πέτυχε αμέσως και ύστερα από μία απίστευτη σε μεθοδεύσεις περίοδο, ο Σάρρος, παλιός μακεδονομάχος του Βάλτου, ενημέρωσε τον Βενιζέλο, που ήρθε στην Αθήνα τον Οκτώβριο κι επέστρεψε τέλη του 1909 στην Κρήτη. Εγιναν εκλογές που έφεραν στην εξουσία τον Δραγούμη, με τον Ζορμπά υπουργό Στρατιωτικών. Η επικράτηση του Βενιζέλου με ακόμη ολίγη «ωρίμανση» ήταν απόλυτη και καταλυτική. Τέλος του 1910 η πρώτη ρηξικέλευθη κυβέρνηση Βενιζέλου ήρθε στην εξουσία.

Το Γουδί ήταν το πρώτο κίνημα που έτυχε τέτοιας λαϊκής επιδοκίμασίας. Οι «καρabanάδες», που «ανησυχούσαν» έκτοτε, βρήκαν μια βάση δικαίωσης. Το Γουδί ως σύμβολο σήμαινε, ως κυριολεξία ή γελοιογραφία, την παρέμβαση του Στρατού που δεν έμοιαζε πραξικοπηματική, αν και ήταν, σε όλες τις περιπτώσεις: στο Γουδί εκτελέστηκαν οι «έξι» το 1922, από το Γουδί ξεκίνησαν τα τεθωρακισμένα της 21ης Απριλίου. Ακόμη και μετά τη μεταπολίτευση, πάντως, άρθρα και απόψεις για ένα «νέο Γουδί» δεν αντιμετωπίζονται καχύποπτα, ως δοκιμές δικτατορίας. Η λαϊκή βάση, που θεωρούσε γνήσιους αγωνιστές τους αξιωματικούς του 1908, δικαιώθηκε, επειδή οι περισσότεροι έπαιξαν κρίσιμο και σπουδαίο ρόλο στην αιματηρή πολεμική περίοδο 1912-1922.

Ο Ζορμπάς, διοικητής της Σχολής Ευελπίδων και συνταγματάρχης του πυροβολικού (το πυροβολικό ήταν το πιο οργανωμένο όπλο του Ελληνικού Στρατού), είχε πλήρη επίγνωση των εξελίξεων. Δική του ιδέα ήταν η μετάκληση του Βενιζέλου και η προετοιμασία του Στρατού για τους επικείμενους πολέμους.

Το Γουδί του 1908/9 συχνά έχει ταυτιστεί ή συγκριθεί με την πρωτοβουλία της αστικής τάξης στην Ελλάδα να ξεπεράσει μια ατελή δυναστική περίοδο, αλλά αυτή είναι μια ερμηνεία τραβηγμένη από τα μαλλιά (της). Οι πρώτες περιγραφές της συγκέντρωσης των 181 αξιωματικών και το «ψάρεμα» ενός αδέσποτου υπομνήματος από τον Σχινά, όπως την παρουσιάζει ο Σπύρος Μελάς, δείχνουν μάλλον ένα γραφικό σκορποχώρι. Ωστόσο, γρήγορα επικράτησαν μεθοδικοί και τολμηροί χαρακτήρες, όπως ο Πάγκαλος, ο Ζυμβρακάκης, οι θαυμαστές του Βενιζέλου. Το Γουδί του 1909 μοιάζει περισσότερο με τη νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981: πολλές αλλαγές, όχι πάντα αναμενόμενες. Με μια διαφορά. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, προς τιμήν των μελών του, διαλύθηκε μετά την κοινοβουλευτική λύση και αυτό είναι μοναδικό φαινόμενο στην Ελλάδα.

«Συλλάβετέ τους!»

Χαρακτηριστική είναι η εγκατάλειψη της εξουσίας από τον Θεοτόκη. Τον ειδοποίησαν ότι υπάρχει στάση. «Συλλάβετέ τους», διατάζει τον υπουργό των Στρατιωτικών. «Δεν ξεκινάω εμφύλιο πόλεμο», του απαντά ο υπουργός από το τηλέφωνο. Ο Θεοτόκης δεν ξαφνιάζει κανέναν, όταν τα παρατάει, και μάλιστα στα χέρια του κλασικού του αντιπάλου, του Ράλλη. Απεναντίας, ο Ζορμπάς, χωρίς να είναι ενδοτικός, χρησιμοποίησε το κύρος του για να επιβληθεί και το κατάφερε σε μεγάλο βαθμό. Τα απομνημονεύματά του, με τη μορφή λιτής αναφοράς, περιέχουν όλα τα απαραίτητα στερεότυπα της εποχής, αλλά ο άνθρωπος έδρασε πιο αποτελεσματικά από το ύφος που χρησιμοποίησε.

Ο Μπαϊρακτάρης

Το βιβλίο του Τάσου Κοντογιαννίδη για τον Μπαϊρακτάρη, τον αστυνομικό διευθυντή Αθηνών επί Τρικούπη, φωτίζει μια τυπική μορφή του τέλους του 19ου αιώνα της ελληνικής πρωτεύουσας, που μοιάζει εξωπραγματική. Στην ουσία ο Μπαϊρακτάρης, που πολέμησε τους κουτσαβάκηδες, γνώριζε καλά το πλεονέκτημα ενός ανθρώπου της καταστολής, όταν περιβαλλόταν από μια υπέρτερη φήμη, από έναν ηρωισμό.

Εξαιρετικά οργανωτικός και βίαιος στα μέτρα της εποχής, συμμαζέψε εν μέρει την παράνομη δραστηριότητα της πόλης, χωρίς να την περιορίσει φυσικά, αφού οι πόλεις παράγουν μαζί με τον πλούτο και την έκνομη διαχείρισή του.

Η βόρεια Αφρική

Οθωμανική έως την Αλγερία, η βόρεια Αφρική, που δεν έχασε ποτέ τον αραβικό, μαμελούκικο και βερβερίνικο χαρακτήρα της, υπέστη την πολιορκία των μεγάλων δυνάμεων του μεσογειακού Βορρά. Οι δυνάμεις αυτές ήταν υπέρ της διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για λόγους εξισορρόπησης με την τσαρική Ρωσία, αλλά δεν μπορούσαν να μην εκμεταλλευτούν τις απέναντι (κυριολεκτικά) ακτές τους.

Η Γαλλία στην Αλγερία, η Ιταλία σε Τυνησία και Λιβύη, ακολούθησαν την επίμονη Ισπανία αλλά και τη Γαλλία, μετά την κρίση του Αγαδίρ (1912) στη διεύθυνσή της προς το Μαρόκο. Για τους Οθωμανούς, η άμυνα των εδαφών αυτών, συνήθως τόπων εξορίας, ήταν εξαιρετικά δυσχερής.

Μυρστέγειος Συνθήκη

30 Σεπτεμβρίου 1903, ο τσάρος πασών των Ρωσιών και ο αυτοκράτορας της Αυστροουγγαρίας αντάμωσαν για δύο μέρες στη μικρή κώμη Μίρστεγκ, που

βρίσκεται πια μέσα στο Γκρατς, και υπέγραψαν μια εκλεπτυσμένη και λεπτομερή συνθήκη για τα κεντρικά βιλαέτια των Βαλκανίων, που αντιστοιχούσαν στη λεγόμενη γεωγραφική Μακεδονία. Στην ουσία, τα δύο κράτη αναλάμβαναν τη διοίκηση της διασαλευμένης περιοχής ως εγγυήτριες δυνάμεις και από υποχρεώσεις που προέκυπταν από τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878). Η Υψηλή Πύλη αποδέχτηκε τον Οκτώβριο τις ρυθμίσεις που ανέλαβε να συντονίσει στρατιωτική αποστολή των Δυνάμεων με συμβούλους και ο Χιλμή πασάς της Θεσσαλονίκης, μετέπειτα μέγας και τρανός. Το σχέδιο δεν πέτυχε πολλά, εκτός από την αναδιοργάνωση της Χωροφυλακής, που έγινε πολυεθνική και επέτρεπε τη στρατολόγηση Εβραίων και χριστιανών, αλλά και τη δημιουργία ταγμάτων «αβτζήδων» (κυνηγών), που ήταν οι πρώτες οθωμανικές καταδρομικές δυνάμεις. Η συνθήκη/συμφωνία πολεμήθηκε άγρια από την Αγγλία, αλλά και έμμεσα από την Ελλάδα, ενώ συμμετείχε η Ιταλία, προσδοκώντας κάποια κέρδη. Στην εδουαρδιανή Αγγλία, η διπλωματία είχε φτάσει σε ασυνήθιστα λεπτές χειρονομίες και στην ουσία η ρωσοαυστριακή επιρροή στη Μακεδονία μειώθηκε αντί να αυξηθεί.

Ο Μακεδονικός Αγώνας

Με τον όρο αυτόν, που δεν είναι σε μεγάλη χρήση εκτός Ελλάδας, η ελληνική ιστοριογραφία αναφέρεται σε ένα αντάρτικο που ξέσπασε σε εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταξύ χριστιανικών πληθυσμών που ακολουθούσαν το κλίμα του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης ως προς πληθυσμούς που ακολούθησαν την ιδρυμένη, αρχές της δεκαετίας του 1870, Εξαρχία. Ο όρος αποδοχής της Εξαρχίας από την οθωμανική αρχή (απαιτούσε ρητή έγγραφη δήλωση της πλειοψηφίας των χριστιανών ενός τόπου για να αλλάξει ή να παραμείνει η μία ή η άλλη επιρροή) έφερε ένα κύμα πιέσεων από ένοπλες ομάδες της «άλλης» πλευράς και μια σειρά άλ-

λων μέτρων περιστολής και καταστολής, όπως δολοφονίες επιδραστικών ατόμων, κυρίως δασκάλων και ιερέων, αλλά και εμπορικό εμπάργκο στη δραστηριότητα των «άλλων». Αυτό που ξεκίνησε από ενδοορθόδοξη διαμάχη πολύ γρήγορα μετατράπηκε σε ελληνοβουλγαρική αναμέτρηση, καθώς, χωρίς να λείπουν και άλλες ξένες και μη προπαγάνδες από τη Μακεδονία, αυτοί ήταν οι κύριοι αντίπαλοι, έχοντας ομόλογες εθνικές διεκδικήσεις επί εδαφών και πληθυσμών.

Ο Μακεδονικός Αγώνας δεν πρέπει να συγχέεται με άλλες απόπειρες προσάρτησης της Μακεδονίας, όπως η δράση ανταρτών στην ελληνοτουρκική μεθόριο, τη δεκαετία του 1890, ή η δράση των πρώτων κομιτάτων που είχαν εκκινήσει από το βουλγαρικό βασίλειο, αν και συχνά τον επεκτείνουμε σε διάστημα δύο γενεών (1870-1908). Η ελληνική αντίδραση που έφερε την αναμέτρηση συνέβη μετά τη λεγόμενη «εξέγερση του Ιλιν Ντεν» το 1903 και κυρίως μετά το θάνατο του Παύλου Μελά, το 1904, που συγκίνησε το πανελλήνιο και έφερε οργανωμένες ενέργειες σε πολλές περιοχές και ένα σύστημα τροφοδοσίας, πρακτόρων και επιρροής, που συχνά ήταν εξαιρετικά αιματηρή. Εως το 1908, οπότε και η έλευση των Νεοτούρκων οδήγησε σε άλλες μορφές πάλης και αγώνα όλες τις αντιμαχόμενες πλευρές, τα τέσσερα αυτά χρόνια χαρακτηρίστηκαν από συμπλοκές γύρω από το Βάλτο στην Κεντρική Μακεδονία, συγκρούσεις οθωμανικών σωμάτων με αντάρτες στη δυτική, και προσεταιρισμούς χωριών, όλο και πυκνότερα σε όλο το «μέτωπο». Χωρίς να λείπουν και περιπτώσεις προσωπικής αντιπαλότητας (ελληνοόφωνα πατριарχική οικογένεια να επιλέγει τη σλαβόφωνη εξαρχική πλευρά και αντίστροφα), γρήγορα αναδείχτηκαν ζώνες ισορροπίας που είχαν στόχο τη διατήρηση των κεκτημένων πρώτα, ώστε η αληθινή πολεμική αναμέτρηση να κρίνει το «νικητή», όπως και συνέβη με τους βαλκανικούς πολέμους.

Από τις πολλές και εξαντλητικά μελετημένες μαρτυρίες της εποχής αξίζει τον κόπο να μείνουμε στη βαθμιαία εξέλιξη του «άλλου» ως εχθρού (έως τις

αρχές του 20ού αιώνα ομάδες των βουλγαρικών και αυτονομιστικών κομιτάτων εξοπλίζονταν και από την Ελλάδα, όπως ο Τσακαλάρωφ) στην έντονη εκκαθάριση των «φιλίων» ζωνών, όπως φαίνεται από τα απομνημονεύματα Τσάκαλου, και στη «γραφική» εκκίνηση αυτού του αγώνα, όπως την αποτυπώνει με αδρά χαρακτηριστικά ο Ναούμ, κυνηγώντας «κομήτες» (κομητατζήδες) σε καφενεία των Αθηνών.

«Μακεδονικό» και «Κρητικό»

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το κύριο πολιτικό πρόβλημα των Ελλήνων μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) ήταν το Κρητικό, που άφηνε τη δυνατότητα ανακήρυξης αυτόνομης κρητικής πολιτείας υπό οθωμανική δεσποτεία, πράγμα που οι Έλληνες θεωρούσαν απλώς προδοτικό. Οι ομοιότητες με το μετέπειτα κυπριακό ζήτημα είναι παραπάνω από εμφανείς. Το Μακεδονικό και τότε και τώρα είναι το δευτερεύον μέτωπο, με διαφορετικούς, βέβαια, συμμάχους και στόχους. Στη Μακεδονία πήγαιναν αντάρτες κυρίως από την Κρήτη, επειδή έτσι δε διαταράσσονταν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και υπήρχε η δικαιολογία ότι υπήκοοι των Οθωμανών επιχειρούσαν ανορθόδοξο πόλεμο.

Ο μουσικός συρμός

Αξίζει τον κόπο να μην ξεχάσουμε τον ήχο της εποχής. Είναι η αναδυόμενη από την ελληνική εφευρετικότητα οπερέτα, που ξεπέρασε το κωμειδούλλιο και με ανάλογο θεματολόγιο οδήγησε εμπνευσμένους δημιουργούς του ελαφρού ήχου, τον Παπαϊωάννου, τον Σακελλαρίδη, τον Λαυράγκα, τον Αστεριάδη, σε έκρηξη του είδους. Στην Ευρώπη τα ακούσματα ήταν σαφώς διαφορετικά και το κοινό, νεωτερίζον ή συμβατικό, κυνηγούσε άλλες επενδύσεις του βίου. Εως την παρακμή της κάτω από τις μπότες της οικονομικής κρίσης, του ραδιοφώνου και του πολιτικού αυταρχισμού, η οπερέτα λειτούργησε ως υποδειγ-

ματικό εργαλείο δραπέτευσης, όπως στη μετεμφυλιακή Ελλάδα «δραπέτευαν» σε άλλη γη, σε άλλα μέρη.

Η μαύρη Αφρική

Ο τηλεγράφος, που άρχισε να διαδίδεται με την ταχύτητα της ανάπτυξης του σιδηροδρόμου, μετά τη δεκαετία του 1860 άλλαξε τη μορφή της ενημέρωσης παγκοσμίως. Λίγα έχει να θυμίζει μια εφημερίδα «εποχής» από μία «γαζέτα» πριν από μια γενιά. Στη διαφήμιση, στα νέα αγαθά, στις γρήγορες ειδήσεις προστίθεται η ανάγνωση δημοφιλών εξωτικών αναγνωσμάτων, εν μεταφράσει ή δήθεν εν μεταφράσει, και η ανακάλυψη νέων κόσμων που άναβαν το ενδιαφέρον. Ενας τέτοιος μαγικός και ζοφερός κόσμος ήταν της μαύρης, υποσαχάριας Αφρικής, που έγινε στόχος των δυνάμεων της αποικιοκρατίας, αλλά μετά το θρίαμβο του Βίσμαρκ και διεκδικούμενος από τη Γερμανία, η οποία, ως νέα ναυτική δύναμη, απαιτούσε αποικιακό χώρο που κανένας δεν είχε διαθέσει να παραχωρήσει. Ωσπου να πληρώσει ο κόσμος με ποταμούς αίματος αυτήν τη γραφικότητα, η δουλεία του μπαρμπα-Θωμά, οι Ζουλού, ο Στάνλεϊ και ο Λίβινγκστον, οι παράξενοι Πυγμαίοι και η δήθεν αφέλεια των μαύρων που τρόμαζαν από τον πολιτισμό άρχισαν να κατοχυρώνουν τις πρώτες σιγουριές του διεθνούς ρατσισμού. Αργότερα, η Ζοζεφίνα Μπέικερ και «ο τραγουδιστής της τζάζ» του Αλ Τζόλσον, του πρώτου λευκού που βάφτηκε μαύρος, αναλαμβάνουν να ξεπεράσουν, δικαιώνοντας σε βάθος, όλα της Δύσης τα λιντσαρίσματα.

Ο αγώνας στο Βάλτο

Ακόμη και σήμερα, ήρωες της μιας και της άλλης πλευράς του Μακεδονικού Αγώνα θεωρούνται λησταντάρτες και τρομοκράτες πέραν των σημερινών συνόρων. Οι ήρωες κάθε κράτους επαινούνται μονομερώς. Στο Βάλτο των Γιαννιτσών, ένα σύμπλοκο

τέναγος που καταλάμβανε τον κάτω ρου των μακεδονικών ποταμών, μεταξύ Αλιάκμονα και Αξιού, τα καλάμια και τα σάζια έκρυσαν καλύβες που επέπλεαν στα ρηχά, γεμάτες αρματωμένους. Το τρένο όριζε το νότιο και το δυτικό πέρασ του Βάλτου, ενώ στο Βορρά τα σύνορά του έφταναν στην Παραλίμνη και η επιρροή του στις συρράξεις μεταξύ Γουμένισσας και Κουφαλίων. Τα χωριά είχαν οπλαρχηγούς, ήταν οπλισμένα από τις ομάδες και λειτουργούσαν ως επιδραστικά κέντρα παιδείας, θρησκευτικής αγωγής και φρονηματοισμού, κυρίως των φιλίων πληθυσμών. Καθώς ο Βάλτος απείχε ελάχιστα από τη Θεσσαλονίκη, κέντρο πολλής ίντριγκας και κατευθύνσεων, η ισορροπία των δυνάμεων επέβαλλε να υπάρχει μια μορφή αρραγούς μετώπου εκεί. Οι Οθωμανοί είχαν γερά εξοπλισμένα τα Γιαννιτσά και έφτασαν να κυκλοφορούν στη λίμνη με μια θωρακισμένη πλάβα! (πλάβα=πλεούμενο τετραγωνικής διατομής χωρίς καρίνα, κατάλληλο για πλόες στα ρηχά). Το ΝΔ τμήμα του Βάλτου παρέμεινε εντέλει σε βουλγαρικό έλεγχο, ενώ προς τον Αξιό και κοντά σε τρένα, οι γαιοκτήμονες Οθωμανοί της περιοχής ακολουθούσαν τους καπετάνιους στο Ρουμλούκι.

Η «τρομοκρατία»

Μια ομάδα εικοσάχρονων, που κατάγονταν οι περισσότεροι από τα Βελεσά, πάνω στον Αξιό, πραγματοποίησε μια σειρά εντυπωσιακών ενεργειών, που μετέτρεψαν για δυο ημέρες τη Θεσσαλονίκη σε πόλη ασταθούς κλίματος. Ήταν κάπως περισσότεροι από δέκα και ανήκαν στην αριστερή πτέρυγα του VMRO, δηλαδή την αυτονομιστική οργάνωση που διέθετε και ικανό ποσοστό αναρχικών μελών, διότι το αναρχικό κίνημα συμπλήρωνε ήδη μια εικοσαετία μεγάλης δραστηριότητας από τον καιρό του γερο-Μπακούνην, είχε δολοφονήσει αρχηγούς κρατών και δοκίμασε να διαταράξει την τάξη ή τον ύπνο των ταξικών της αντιπάλων. Πάντως, το VMRO πρόσβευε την αυτονομία της Μακεδονίας, όχι επειδή τα μέλη της δεν ήταν βουλγαρίζοντες, αλλά επειδή η

«αυτονομία», ως πολιτικός όρος που είχε δοξαστεί στο Συνέδριο του Βερολίνου, θεωρούνταν -όχι άδικα- ότι θα αντιμετωπιζόταν πιο ευνοϊκά από τις Μεγάλες Δυνάμεις απ' ό,τι το αίτημα της ενσωμάτωσης στη Βουλγαρία. Και η ανατολική Ρωμυλία, εξάλλου, έγινε βουλγαρική έπειτα από φάση αυτονομίας. Ας σημειωθεί ότι στο ίδιο συνέδριο οι Δυνάμεις έδιναν αυτονομία στην Κρήτη και οι Έλληνες αρνούνταν πεισματικά επί είκοσι χρόνια!

Ο αρχηγός των γεμιτζήδων, όπως ονομάστηκε η ομάδα τους, Ορτζέτο, οργάνωσε καταπληκτικά τα χτυπήματα, ήδη από το 1900. Αλλά δεν είχαν κύριο στόχο τη Σαλονίκη παρά την Κωνσταντινούπολη και οι απόπειρες εκεί αποκαλύφθηκαν. (Η ελληνική κοινή γνώμη γενικώς αγνοεί πόσο οι Βούλγαροι απέβλεπαν στην Κωνσταντινούπολη ως εκπλήρωση των εθνικών τους πόθων). Το σχέδιο Θεσσαλονίκης, χρηματοδοτημένο από τη VMRO και εξοπλισμένο με πολύ δυναμίτη, προέβλεπε γενική επίθεση στις υποδομές της πόλης με βόμβες. Κύριος στόχος η Οθωμανική Τράπεζα στη Φράγκων και το γαλλικό ατμόπλοιο «Γουαδαλκιβίρ», προκειμένου να υπάρξει πανευρωπαϊκό ενδιαφέρον. Οι μυστικές υπηρεσίες όλων των δυνάμεων ήξεραν ότι «θα γινόταν το σώσε», αλλά δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι δέκα εικοσάχρονα παιδιά ήταν πίσω από τέτοια δυναμική παρέμβαση. 29 Απριλίου 1903, 11.20 το πρωί, έσκασαν δέκα κιλά δυναμίτιδας μέσα σε ραμμένο χασέ από έναν «επιβάτη» και ρήμαξαν το καράβι. Το ίδιο βράδυ δοκίμασαν να εκτροχιάσουν ανεπιτυχώς το τρένο από την Πόλη, ενώ την άλλη μέρα χτύπησαν την Τράπεζα, ξενοδοχεία, καφενεία (εν οίς και το «Αλάμπρα», όπου υπήρξε γκαρσόνι ο πάππος μου, Ιωάννης Χατζής), ενώ δεν ευδοκίμησε η απόπειρα κατά του τηλεγραφείου και του Ελληνικού Προξενείου. Υπήρξαν νεκροί και από τους δράστες και από τους φύλακες. Οι συνωμότες πιάστηκαν και δικάστηκαν. Μερικοί κατέληξαν στα κάτεργα του Μαγκρέμπ και μετά το κίνημα των Νεοτούρκων πέντε επέστρεψαν.

Η επιχείρηση ήταν εντυπωσιακή και πέτυχε το στόχο της βουλγαρικής πλευράς, να θεωρηθεί αξιόλο-

γος «συνομιλητής» του Μακεδονικού Ζητήματος. Ακολούθησε το Ιλιν Ντεν, 20 Ιουλίου του 1903, και η Μυρστέγιος Συνθήκη, για την οποία μιλήσαμε. Οι γεμιτζήδες αναλύονται θαυμάσια από τον Γιάννη Μέγα στους «Βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης» (1994).

Λεπτομέρειες

Κατά τη διήγηση του βομβιστή Σάτεφ, μπήκε στο πλοίο ως επιβάτης β' θέσης, τακτοποίησε τις βόμβες του και πήγε στο κατάστρωμα σε λογική απόσταση από την έκρηξη. Το καράβι είχε ζημιές ενός εκατομμυρίου φράγκων (όλη η «επένδυση» της VMRO στους γεμιτζήδες ήταν εκατό φορές μικρότερη) και δε σκοτώθηκε κανένας. Ωστόσο, λειτούργησαν τα σωστικά μέσα. Ο Σάτεφ μπήκε στην ίδια βάρκα που έβγαζε στην παραλία τον αρχηγό της Οθωμανικής Αστυνομίας, που είχε πάει στο καράβι για αυτοψία!

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης

Η λογοτεχνία του αιώνα ξεκίνησε χωρίς τον Βιζυηνό, τον Ροΐδη και κυρίως τον Παπαδιαμάντη (1851-1911). Ο Σκιαθίτης συγγραφέας, που έλιωσε και καμινεύτηκε μέσα στη στυγνή ασωτεία των επιφυλλίδων των εφημερίδων του καιρού, ώσπου να αποκατασταθεί «συστημικά» από τον Λάκη Προγκίδη και άλλους ψυχραιμους θεωρητικούς, έφτασε να επικριθεί από μεγίστους φωστήρες με λόγια σαν κι αυτά: «Η γενιά που θεωρούσε μεγάλο ποιητή τον Σουρή ήταν φυσικό να θεωρεί μεγάλο συγγραφέα τον Παπαδιαμάντη». Ο Παπαδιαμάντης, όμως, δεν είναι μίτη «κοσμοκαλόγερος» μίτη «ο άγιος των γραμμάτων μας». Παρέδωσε στη νεοελληνική αδιαφορία μια εκπληκτικών αξιών κειμενογραφία, λέξεις που εμπεριέχουν το άρωμα, το χρώμα και την αφή που ο ίδιος επιθυμούσε, πράγμα που θα γίνει αργότερα κατορθωτό με ένα νεότερο που θεωρείται μέγας άνευ λόγου και είναι ο Μάρκος Βαμβακάρης.

Το αργό πετρέλαιο

Στα μέσα του 19ου αιώνα βρήκαν την κηροζίνη αποστάζοντας αργό πετρέλαιο, για να καλυφθεί η ανάγκη φτηνού φωτισμού, επειδή το φαλαινόλαδο ήταν πανάκριβο. Τη δεκαετία του 1860, το πετρέλαιο έγινε το κύριο χρηματιστηριακό εργαλείο της Βιομηχανικής Επανάστασης. Η εκμετάλλευση ξεκίνησε από τα κοιτάσματα των Αζέρων, αλλά έγινε εντατική στην Αμερική. Από το 1900 οι λέξεις «Τέξας» και «πετρελαϊάδες» ταυτίστηκαν, ενώ ο πρώτος νόμος κατά των μονοπωλίων ίσχυσε για την όντως πελώρια «Στάνταρντ» το 1911. Οι Γερμανοί, αναζητώντας καύσιμα για τις λαμπρές μηχανές τους, δεν μπορούσαν να εμπιστευτούν μήτε τους Ρώσους μήτε τις πέραν του ωκεανού πηγές. Οι πληροφορίες ότι η Μέση Ανατολή και η Αραβία είχαν πολύ πετρέλαιο δημιούργησαν εκτός του Λόρενς της Αραβίας και άλλα κινηματογραφικά, το σιδηρόδρομο Βερολίνου - Βαγδάτης, που ήταν ο πιο δυναμικός άξονας αστάθειας εκείνα τα χρόνια.

Μακεδονικός πυρετός

Οπως συμβαίνει συνήθως με τις «εσωτερικές» αναμετρήσεις, δηλαδή με αντιπάλους που παλεύουν σε περιοχές τρίτων, το ξεκαθάρισμα του εσωτερικού μετώπου ήταν κυρίαρχο μέλημα Ελλήνων, Βουλγάρων αλλά και άλλων παραγόντων, που πάσχιζαν να διεκδικήσουν τους καζάδες Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου. Οργανωμένα κομιτάτα φρόντιζαν κατά σειρά: (1) εμπορικό αποκλεισμό των «άλλων» εθνοτήτων, (2) πίεση προς τους ομόφρονες να μη χάσουν το ηθικό τους και λακίσουν, (3) άσκηση βίας, τόσο σε αμάχους, όσο και σε επιδραστικούς αντιπάλους, πάλι κατά σειρά ενόπλους που βγήκαν στο κλαρί, δημογέροντες και νοικοκυραίους, παπάδες και δασκάλους. Η βαρύτερη ελληνική απώλεια ήταν του Ασκητή στη Θεσσαλονίκη, ενώ δύο άλλες απώλειες, του Μελά το 1904 και του Αγρα το 1907, εντυπωσίασαν και εξήγειραν τους Έλληνες. Ωστόσο,

μια περιδιάβαση στα απομνημονεύματα του Κακκάβου δείχνει το μεγάλο αριθμό των εσωτερικών εκκαθαρίσεων τόσο από τη βουλγαρική, όσο και από την ελληνική πλευρά. Το ζήτημα δεν ήταν η μεταστροφή, όσο η δημιουργία έντονης αίσθησης της «διαφοράς», που οφειλόταν στα διαφορετικά διεθνή στρατόπεδα των δύο κρατών, διαφορές που δεν υπήρχαν πριν από το 1860 και εξαφανίστηκαν πάλι μετά το 1974. Τεράστιο ρόλο έπαιξαν οι προπαγάνδες και οι θερμοί συνήγοροι των δύο αντιπάλων, ενώ οι κατηγορίες για φιλοτουρκισμό έδιναν και έπαιρναν.

Ας σημειωθεί, πάντως, μια μορφή ετεροχρονισμού που παρατηρείται τόσο στις διαμάχες Ελλήνων και Βουλγάρων, όσο και στο Διχασμό Βενιζέλου -Κωνσταντίνου: μεγάλο μέρος της Κυρίαρχης Αφήγησης οφείλεται σε μεταγενέστερα γεγονότα και όχι στα «αυθεντικά». Οπως η επιδραστική ομιλία Βενιζέλου στη «Βουλή των Λαζάρων» και η συγγραφική δράση της Πηνελόπης Δέλτα στο μεσοπόλεμο.

Η «μακεδονική σαλάτα»

Ελαφρύ «ξύσιμο» σε αστικούς μύθους σπάνια αποδεικνύεται λανθασμένο. Η έκφραση «μακεδονική σαλάτα» είναι γαστρονομικός όρος που καλύπτει περίπου δέκα σαλάτες με κοινά χαρακτηριστικά αλλά και απρόσμενες προσμειξίες. Βραστά αλλά και ωμά λαχανικά, χρήση φασολιών, παγωτού, λευκές κρέμες και ζωγραφικά διακοσμημένες συνθέσεις δείχνουν πάνω απ' όλα πως η σαλάτα αυτή είναι φτιαγμένη από ετερόκλητα υλικά. Αυτή η ερμηνεία, του αμφίμεικτου και του ανακατεμένου, χρησιμοποιήθηκε «λογοτεχνικά» στην αρχή του 20ού αιώνα για να χαρακτηρίσει την κατάσταση των πληθυσμών στην οθωμανική Μακεδονία. Ωστόσο, όπως διδάσκει το εκδεδομένο το 1862 «Λεξικό της Γαλλικής Ετυμολογίας» του Αυγούστου Σελέρ, με τη Salade Macedoine ασχολήθηκε ο Κάρολος Νοντιέρ (1781-1844) και μάλιστα στα πρώτα του χρόνια, όταν δημοσιογραφούσε, εννοώντας τη σύνθεση του στρατού

του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, που έδινε εικόνα εξαιρετικά σύνθετη και μπερδεμένη, με όλους αυτούς τους υπασπιστές, τους πεζεταίρους, τους ασθαιτέρους κ.λπ. Στο ίδιο αρθρίδιο μνημονεύεται ότι η «μακεδονική σαλάτα» ήταν ήδη μέσα στη μαγειρική ορολογία του διάσημου αυτοκτόνου βασιλικού μάγειρα Βατέλ (Φρανσουά Βατέλ, 1631-1671), δηλαδή σε εποχή που δεν υπήρχε μήτε κατά διάνοια Μακεδονικό Ζήτημα και μάλιστα μπλεγμένο.

Ο όρος έγινε πολιτικός και δημοφιλής, επειδή χωρούσαν μέσα του και οι αναξιοπαθούντες πληθυσμοί που δεν είχαν ισχυρή πληθυσμιακή βάση στη Μακεδονία, όπως Σέρβοι, Ρουμάνοι, Αλβανοί, αλλά και Φραγκολεβαντίνοι και πλήθη μειονοτήτων, εντούτοις επιδραστικών, που τους υποστήριζαν κράτη και δυνάμεις πέραν των Βαλκανίων. Οι περισσότερες βαλκανικές πόλεις κατοικούνταν επίσης από Εβραίους και Αρμένιες, ενώ αυθέντες ήταν οι Οθωμανοί και ραγιάδες οι χριστιανοί, μετά το 1870 χωρισμένοι σε εξαρχικούς και πατριαρχικούς. Πάμπολλοι ήταν και οι Βλάχοι. Μπροστά στη σύνθεση της Βοσνίας, του Τιρόλου ή μιας πόλης της Κροατίας, δεν υπήρχε καμία απολύτως σαλάτα. Οποιος ήταν ή έμοιαζε ξένος συνήθως βαφτιζόταν από τον τόπο προέλευσης, όπως Μποσνιάκος (από τη Βοσνία), Τσερκέζος (από την Κιργισία), Καραμανλής (από την Καραμανία).

Στην πραγματικότητα, η περιχαράκωση των κοινωνικών ομάδων της Θεσσαλονίκης ήταν περιώνυμη και διασώζονται πολλές μαρτυρίες για τους πετροπόλεμους μεταξύ σχολείων και περιοχών, αλλά και για την ηλιότητα με την οποία οι Εβραίοις κυράδες καλούσαν με ένα συμβολικό ρεγάλο τα δεκάχρονα χριστιανόπουλα να τους ανάψουν την γκαζιέρα μέρα Σαββάτου. Η έννοια του πολυπολιτισμού είναι λανθασμένη και κωμική, όταν την εφαρμόζουμε στη Σαλονίκη. Στη θέση της μακεδονικής σαλάτας θα έβαζα μια κλασική εντράδα: κρέας μαγειρεμένο με λαχανικά ή ζυμαρικά, με σάλτσες και καρυκεύματα. Ανάλογα με την περιοχή που βρίσκονται, οι εμπειρίες ήταν διαφορετικές. Διατηρείται ακόμη ένας εξε-

ζητημένος τύπος μακεδονικής σαλάτας με γέμιση «μασεντονιέν» μέσα σε νωπές αγκινάρες, ελαφρά πικάντικες. Η παραποίηση της έρμης της συνταγής έχει φτάσει σε σημείο να θεωρείται «τσόπσκα σαλάντ» (σαλάτα των σόπσκηδων, μιας λαότητας που διεκδικούν Σέρβοι και Βούλγαροι), μια ντοματοσαλάτα με φέτα. Όπως είδαμε, το Μακεδονικό Ζήτημα δε φαίνεται να δημιουργήσε τον τύπο της σαλάτας αυτής, αλλά η φήμη για το σύνθετο και εξαιρετικά εξειδικευμένο μακεδονικό στρατό της «πανελληνικής εκστρατείας». Ακριβώς όπως το κλασικό κερκυραϊκό κουμκουάτ δεν είναι πορτοκαλί (ας όψεται η χημεία) και το σουρίμι δεν έχει μήτε γραμμάριο από τα αρθρώποδα των οποίων τη σάρκα μιμείται.

Το τηλεγράφημα ως εργαλείο

Πριν από πολλά χρόνια, ο Σωκράτης Λιάκος κυκλοφόρησε τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις της Ann Mary Walker του 1860 πάνω στο δυτικό τμήμα της Εγνατίας. Εκεί, περιγράφει την όδευση από την Εδεσσα προς τη Φλώρινα, την εποχή που συνεργεία έστηναν τον τηλεγράφο κατά μήκος του δρόμου. Σε μερικά χρόνια ακολούθησε το τρένο. Τρένο και τηλεγράφος, σύνηθες αναπτυξιακό δίδυμο, άλλαξαν τον κόσμο, οργανώνοντας συχνά στο ένα τέταρτο του παλαιού κόπου, κόστους και χρόνου τη μεταφορά της είδησης, των προϊόντων, των ανθρώπων. Στην Ελλάδα ο τηλεγράφος ξεκίνησε το 1859, αλλά η σύνδεση της χώρας με το εξωτερικό γινόταν μέσω καλωδίων που την συνέδεαν με την Τουρκία.

Το παγόβουνο της ενημέρωσης

Ο Αμερικανικός Εμφύλιος ήταν το πρώτο μείζον γεγονός όπου ο φωτογράφος είχε περισσότερη δουλειά από το σκιτσογράφο και ο τηλεγραφητής από τον έφιππο αγγελιοφόρο. Αλλά ήδη στην αρχή του 20ου αιώνα, μεγάλοι εκδότες και άνθρωποι της

περιπέτειας, όπως ο μετέπειτα πρόεδρος των ΗΠΑ Θίοντορ Ρούζβελτ, επισημάνθηκε ότι «έπλασαν» πολέμους όχι επειδή υπήρχε λόγος, αλλά επειδή οι εφημερίδες διψούσαν για νέα και τα έδιναν, πραγματικά ή φανταστικά, σε ένα αδηφάγο κοινό. Είναι χαρακτηριστική η βιασύνη του νεαρού Τσόρτσιλ, που άντεξε τον τραυματισμό του σε έναν αποικιακό πόλεμο, επειδή νόμιζε πως ο 20ός αιώνας θα ήταν αιώνας μιας συνεχούς βαρετής ειρήνης. Η έκρηξη του συνδυασμένου ρομάντζου με την ενημέρωση συνέβη ακριβώς Απρίλιο μήνα του 1912, όταν ο «Τιτανικός» ετοιμάστηκε για το παρθενικό του ταξίδι και στούκαρε σε ένα παγόβουνο, με θρυλικές λεπτομέρειες αποτυπωμένες στις εφημερίδες, πολλές ημέρες πριν οι ναυαγοί πατήσουν στεριά, επειδή πήραν φωτιά οι «μαρκόνηδες» των καραβιών που τους έσωσαν.

Η μοντέρνα κοινωνία

Στη Σαλονίκη προηγήθηκαν πολεοδομικές και χωροταξικές ρυθμίσεις. Η συνοικία των Πύργων γέμισε εύπορες οικογένειες, υπηρέτες και οχήματα εξυπηρέτησης. Οι εμπορικοί δρόμοι ήταν αποπνικτικοί, όπως συνήθως, αλλά η μοντέρνα εποχή κατάφερε να μπει στη Θεσσαλονίκη κυρίως μέσα από αξιολάτρευτα προϊόντα, τα οποία δεν ήταν πάντα πολυτελείας. Αυτό αποτυπώνεται από τις «αναγγελίες» με τις οποίες είναι κατάφορτες οι τοπικές εφημερίδες και αφορούν ταξίδια και αφίξεις επιστημόνων, κυρίως ιατρών, νέα φάρμακα και ολοένα και περισσότερες αντιπροσωπείες. Δεν είναι τυχαίο πως ο Έλλην κατάσκοπος Σουλιώτης-Νικολαΐδης είχε την άνεση να οργώνει την πόλη και τη Μακεδονία, διότι εφέρετο ως αντιπρόσωπος ραπτομηχανών που τις θεωρούσαν εξαιρετικές. Οι αφίξεις νέων ειδών πολυτελείας, υφασμάτων, αλλά και φαρμάκων που ανακούφιζαν ή θεράπευαν σεξουαλικώς μεταδιδόμενα νοσήματα ή και ψυχασθένειες δε θεωρούνται πλέον ζητήματα - ταμπού. Ταυτόχρονα, η μοντέρνα κοινωνία παρακολουθεί Τύπο, διεθνή και εντόπιο,

τα ταξίδια στην Ευρώπη κοστίζουν αλλά οι εύποροι συχνά ξοδεύουν μία εβδομάδα για να βρεθούν στη Μασσαλία ή στο Λιβόρνο, ενώ ταυτόχρονα το μεταναστευτικό κλίμα δημιουργεί μια άλλη αίσθηση συνύπαρξης ενός λαού που ακμάζει και ενός λαού που οδηγείται στην έντιμη φτώχεια της ξενιτιάς. Μόνο που μπορεί να προκύψει κάτι σαν λαχείο.

Μια χρήσιμη αναδρομή: η Θεσσαλονίκη προς το τέλος του Βυζαντίου

Η πρώτη κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς συνέβη στα τέλη της δεκαετίας του 1380 και ήταν αναίμακτη. Οι νέοι κάτοχοι της πόλης βρήκαν ένα χώρο προσευχής (κοντά στον Αγιο Δημήτριο, τη μονή Προδρόμου) και, σύμφωνα με τα απλά έθιμά τους, άφησαν τα κοσμικά και θρησκευτικά της δικαιώματα απείραχτα. Ωστόσο, η μάχη της Αγκυρας που διέλυσε το κράτος του Βαγιαζήτ και τη δύναμή του, από τον Ταμερλάνο άφησε ένα κενό εξουσίας, που καλύφτηκε από τον ευγενή, μετέπειτα Βυζαντινό βασιλιά Μανουήλ, που ανακατέλαβε την πόλη χωρίς ένταση, φορολόγησε αγρίως την έγγειο ιδιοκτησία, κυρίως των μοναστηριών, και ενίσχυσε την τοπική άμυνα με τα περίφημα «εν κύκλω» οχυρώματά της, όπως το Γυναικόκαστρο, το κάστρο του Αετού (στο Γαλλικό), της Λητής και του Χορτιάτη. Τα μεγάλα κτήματα στα ιδιόκτητα χωριά είχαν ήδη πύργους (Γαλάτιστα, Στόμιο, Λοζίκι). Η πιο σπουδαία επένδυση έγινε στην Κασσάνδρα, που έκλεισε ο λαιμός της χερσονήσου με ένα μονότειχος, πάνω στο Ιουστινιάνειο, και μάλλον βελτιώθηκε η τάφρος της Ποτίδαιας.

Οι Βενετσιάνοι δέχτηκαν την επικυριαρχία τους στην πόλη, καλεσμένοι από τον τελευταίο άρχοντά της από τη γενιά των Παλαιολόγων το 1423 και φρόντισαν να βελτιώσουν κάπως το μονότειχος, έχοντας και πλαγιοφύλαξη από τους πύργους στο μετόχι Αγίου Παύλου, στο Μαρίσκιν και βόρεια της Σίβη-

ρης. Στην ουσία, από το 1423 έως το 1430 η Θεσσαλονίκη επικοινωνούσε με τις σύμμαχες περιοχές της, όπως η Κασσάνδρα και η Χριστόπολη (Καβάλα), μόνο μέσω θαλάσσης. Όταν και οι αγιορείτικες περιοχές παραδόθηκαν εθελοντικά στους Οθωμανούς, η πόλη έζησε στιγμές αγωνίας, που αποτυπώνονται στα τελευταία χρόνια του αρχιεπισκόπου Συμεώνος, αλλά και στις δύο πρεσβείες Θεσσαλονικέων προς τη Γαληνοτάτη, που τύπωσε ο Μέρτζος στα «Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας» το 1948 και δείχνουν την κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης, τους ευγενείς, τους εμπόρους και την εβραϊκή κοινότητα. Οι πρεσβείες αφορούσαν αιτήματα μη φορολόγησης, τήρησης τοπικών νόμων και του ασύλου της Αγίας Σοφίας και αιτήσεις για σιτηρέσια, κυρίως ευγενών. Ας σημειωθεί ότι στα χρόνια της κατάκτησης από τους Νορμανδούς, οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι ζούσαν σε χωριά κοντινά στην πόλη, ονόματι Κρανέα και Ζεμενίκος. Η ακριβής τους θέση αναζητείται, αλλά είναι πολύ πιθανό να βρισκόταν στα πρόβουνα του Χορτιάτη. Σε ένα έγγραφο πάντως του 15ου αιώνα, η περιοχή Χαλκέων, όπου ο παρατημένος ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα, εμφανίζεται «εγγύς της πυρκαϊούστου παλαιάς Εβραϊδος», δηλαδή σε περιοχή της αγοράς με δραστηριότητα Εβραίων. Όταν ο Μουράτ κατέκτησε την πόλη, το 1430, και την ενίσχυσε αμυντικά, ήταν αραιοκατοικημένη. Εφερε λοιπόν οικογένειες από τα Γιαννιτσα (ήδη οθωμανικά από τη δεκαετία του 1380 και κέντρο του βακουφίου του Εβρενός), πράγμα που αποτυπώνεται στις πρώτες οθωμανικές στατιστικές, τόσο στη Θεσσαλονίκη, όσο και στα Γιαννιτσα. Η άφιξη δεκάδων χιλιάδων Εβραίων μετά το 1492 από την Ισπανία, άλλαξε το κοινωνικό τοπίο.

Από τα μοναστήρια της Θεσσαλονίκης διασώθηκαν μόνον η παντοκρατορική μονή των Βλατάδων και μερικά μετόχια της, όπως η Λαγουδιανή και η μονή της Αγίας Θεοδώρας, που λεγόταν και «μικρή Αγία Σοφία» ή «Κιζλάρ μοναστήρι» (γυναικεία μονή). Ισως να διατηρήθηκε για λίγο και η μονή Υπομιμνήσκο-ντος. Διατηρήθηκαν επίσης απείραχτες οι αγιορείτι-

κες ιδιοκτησίες, μετόχια, μονύδρια και ακίνητα. Ενώ στη δεύτερη, οριστική κατοχή του 1430 μόνον η Αχειροποίητος έγινε τζαμί, πριν έρθει ο 17ος αιώνας όλοι οι μεγάλοι ναοί είχαν μετατραπεί σε οθωμανικά ευκτήρια. Ετσι, χάθηκαν οι μονές Κανίτου, Ακαπνίου, Προδρόμου και άλλες, ενώ η Χορταϊτού φαίνεται να έδωσε πολλά κτήματά της στην Αγία Αναστασία του οσίου Θεωνά το 1530.

Η αυγή του Βενιζέλου

Ο πιο δυναμικός πολιτικός της γενιάς του, κατάφερε στην Κρήτη να θεωρείται εγγύηση της Ενωσης και ταυτόχρονα αξιόπιστος συνομιλητής των μεγάλων δυνάμεων. Η αυτονομία της Κρήτης κερδήθηκε το 1898 και ο Βενιζέλος έφτασε να κηρύξει επανάσταση στο Θέρισο για να ελαχιστοποιήσει το ενδεχόμενο ενός κρατιδίου εκτός Ελλάδας. Οι Έλληνες τον θεώρησαν σωτήρα για δυο λόγους: κατάφερε να κερδίσει την Κρήτη ντε φάκτο και ήταν ο πρώτος πολιτικός που χάραξε μη «βασιλική» εξωτερική πολιτική. Η εποχή του Διχασμού ήρθε νωρίς, μεσούντος του μεγάλου πολέμου, αλλά στα 1912 ελάχιστοι Έλληνες τον αμφισβητούσαν.

Ο άτυχος Σκοτ

Ο Ρόμπερτ Φάλκον Σκοτ, εξερευνητής που πρώτος άγγιξε το Νότιο Πόλο το 1904 (και μετά ο Σάκλετον το 1909), πέθανε επιστρέφοντας από το στόχο του τον Ιανουάριο του 1912, φτάνοντας 34 μέρες μετά στον Πόλο, δεύτερος μετά τον ανταγωνιστή του Ροάλδο Αμούδσεν, που βάφτισε «βασιλέα Χάκωνα» την πεδιάδα του Νότιου Πόλου. Ο Αμούδσεν δε δίσταζε να τρώει τα σκυλιά του και να εμπιστεύεται ελάχιστα τη φύση, σε αντίθεση με τον Σκοτ, που πέθανε μαζί με τους συντρόφους του από πείνα και κρύο, ως τζέντλεμαν. Μια ματιά στους σταθμούς που άφησε δείχνει τη διαφορά στο στίλ.

Οι αρχιτέκτονες

Όταν χαράχτηκαν οι βασικοί δρόμοι και σχεδιάστηκαν οι νέες συνοικίες εκτός τειχών, η πόλη ήθελε πλέον τρένο, φωταέριο, μετά ηλεκτρικό, αποχέτευση, ύδρευση, βιομηχανία, εμπορικές στοές, κτίρια γραφείων, βιοτεχνίες, οργανωμένες αγορές και βέβαια κάθε τύπου κατοικίες. Ενώ η ελληνική κυβέρνηση έχτιζε στη Θεσσαλονίκη κυρίως με σχέδια του Τσί-λερ, και πολλοί εμπορικοί και βιομηχανικοί οίκοι με σχέδια Γερμανών μηχανικών ή του Μοδιάνο (τελωνείο) και του Λεβή (μέγαρο Στάιν), υπήρχαν πολλοί αρχιτέκτονες που αναλάμβαναν μέρος του αστικού ιστού (Παιονίδης, Ραζής, Ρώμπαπας κ.ά.), ενώ τα μεγαλύτερα κτίρια φαίνεται να τα εμπιστεύτηκαν η διοίκηση και η κοινωνία στον Βιταλιάνο Ποζέλι. Πολλά και χαρακτηριστικά είναι τα κτίρια του Πιέρο Αριγκόνι.

Οι αρχιτέκτονες που δραστηριοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, μαζί με τους μηχανικούς, ήταν πολλές δεκάδες και ήταν φυσικό ανάμεσά τους να υπάρχουν οι ονομαστοί, με άριστη φήμη, αλλά και οι νεωτεριστές. Ήταν μια εποχή που οι σιδηροκατασκευές και οι οπτοπλινθοδομές, σε συνδυασμό με έτοιμα υλικά (γαλλικό κεραμίδι, έως και γυάλινο, και διακοσμητικά στοιχεία που εξέφραζαν και μιας μορφής πολιτική προσήλωση και όχι μίαν αγάπη σε ιδιαίτερες μορφές τέχνης), συγκρούονταν με το «μοντέρνο» μπετόν μετά το 1890. Αυτά ως στοιχειώδης εισαγωγή.

Οι Νεότουρκοι

Ο εθνικισμός ως πολιτική έκφραση ήρθε απότομα στη μόδα μαζί με τη Βιομηχανική Επανάσταση (που, υποτίθεται, θα εξαφάνιζε την αποσπασματική κοινωνία, αφού θα έδινε ανέσεις και χρήματα σε περισσότερους) και η υπέρτατη κορύφωσή του, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ήταν πολύ κοντά. Στην αρχή χτύπησε τους σκλαβωμένους και τους καταπιεσμένους, έπειτα τους λαούς που άρχισαν να απολαμβάνουν μιας μορφής ολοκλήρωση των πόθων τους,

όπως οι Γερμανοί και οι Ιταλοί, και στο τέλος έφτασε να καλύπτει τις ετοιμόρροπες αυτοκρατορίες σαν κάποια ποθητή μαγική συνταγή.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξόντωσε τους γενιτσάρους της και επιχείρησε δυο φιλελευθεροποιήσεις των μειονοτήτων της, ώσπου το 1876 ένα προσχέδιο Συντάγματος έγινε αποδεκτό, αλλά εξαιτίας του κυριαρχούντος χαλιφάτου η πραγμάτωσή του καθυστέρησε τριάντα χρόνια. Οι Οθωμανοί που είχαν τάσεις εκσυγχρονισμού ή οι ορκισμένοι Τούρκοι που πίστευαν στο λαό τους, τολμηροί και αποφασισμένοι, άρχισαν να κινούνται από διαφορετικές πηγές έμπνευσης και στόχων.

Ο διανοούμενος και αγροτιστής Αχμέτ Ριζά, από το Παρίσι, ήταν -και πίστευε πως ήταν- ένας Νέος Τούρκος. Ο όρος ήταν δανεισμένος από τους Νέους Ιταλούς της δεκαετίας του '60. Και πολλοί Εβραίοι εξισλαμισμένοι, όπως ο Τεκίν Αλή, ήταν Νεότουρκοι. Οι υπόλοιποι που κάλυπταν το κίνημα ήταν είτε δραστήριοι αξιωματικοί σαν τον Κεμάλ είτε αξιόμαχοι πολιτευτές σαν τον Χιλμή πασά. Μέσα από τις τάξεις του Στρατού, ειδικά του σώματος που έδρευε στη Θεσσαλονίκη, ξέσπασε ένα κίνημα εναντίον του σουλτάνου, που ζήτησε ισότητα και σεβασμό στις μειονότητες και Σύνταγμα, τον Ιούλιο του 1908. Η απήχηση ήταν δραματική και απρόσμενη. Έλληνες και Βούλγαροι αλλά και άλλες μικρότερες και ανυπότακτες ομάδες ενόπλων παρέδωσαν τα όπλα τους και δήλωσαν σύμμαχοι του πραξικοπήματος. Κυβερνούσε προσωρινά μια επιτροπή, το Κομιτάτο Ενημερίας και Προόδου.

Οι έμπειροι επί χρόνια στα αντάρτικα του Μακεδονικού Αγώνα, όπως ο Μαζαράκης - Αινιάν, έκαναν ό,τι μπόρεσαν για να κρύψουν τον ενθουσιασμό των Θεσσαλονικέων για το κίνημα, αλλά ήταν αργά. Εκατοντάδες Ελλήνων από το Βόλο κατέφτασαν στη Σαλονίκη να συνεορτάσουν την Ελευθερία των Λαών.

Η Αυστροουγγαρία πέταξε μέσα σε μια νύχτα την όποια επιρροή της στους λαούς της αυτοκρατορίας, προσαρτώντας το 1908 τη Βοσνία - Ερζεγοβίνη,

πράγμα που ερέθισε τους πάντες. Ένα δυναμικό αντιπραξικόπημα ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη τον Απρίλιο του 1909, που κατέληξε σε εκθρόνιση του σουλτάνου, εξορία του επί 3,5 χρόνια στη βίλα Αλλατίνι στη Θεσσαλονίκη και σε ένα μοναδικό φαινόμενο, που πρέπει να έχουμε υπόψη μας περιγράφοντας εκείνες τις ταραγμένες μέρες: οι Νεότουρκοι έστειλαν στρατό να χτυπήσει τους Οθωμανούς και μαζί τους πήγαν 6.000 εθελοντές, Έλληνες, Εβραίοι και εξαρχηκοί. Η ελευθερία γρήγορα έμεινε κενό γράμμα. Η επανάσταση των Νεοτούρκων στον 20ό αιώνα έφερε φοβερές σφαγές στην αυτοκρατορία, σκοτώνοντας τόσους υπηκόους όσους και οι Ερυθροί Χμερ, πολλές δεκαετίες αργότερα.

Ο Χιλμή πασάς (1855-1922)

Πολιτικός, ο τελευταίος βεζίρης του Χαλιφάτου, υπουργός και επιθεωρητής τριών βιλαετιών των Βαλκανίων, ήταν ευγενής, εύστροφος, καταγόταν από ελληνική οικογένεια της Λέσβου που αλλαξοπίστησε. Οι ξένοι που τον περιέγραψαν είναι επαινετικοί. Ο Χιλμή κατάφερε να ισορροπήσει μέσα στις δυναμικές ταραχές του 20ού αιώνα. Δεν ήταν φανατικός Νεότουρκος, αλλά συνεργάστηκε με αποφασιστικότητα και, όταν διαφώνησε, απλώς παραιτήθηκε.

Παράλληλες πορείες

Αξίζει τον κόπο ο φιλέρευνος αναγνώστης να βάλει στη σειρά τις ημερομηνίες που παραλληλίζουν τη δράση του νεοτουρκικού κομิตάτου και του Στρατιωτικού Συνδέσμου του κινήματος στου Γουδή. Τον Ιούλιο 1908 οι Νεότουρκοι στη Σαλονίκη. Από τον Οκτώβριο του 1908 και όλο το 1909 το κίνημα στου Γουδή. Απρίλιος του 1909, αντεπανάσταση στην Πόλη. Αμφότερα τα κινήματα ξεκινούν από αξιωματικούς που κακοπληρώνονται και υποτιμούνται και φτάνουν σε έντονη πολιτικοποίηση που αποδίδει και στις δύο χώρες. Με τη διαφορά ότι οι

Νεότουρκοι προκρίνουν τη συμμαχία με τη Γερμανία, ενώ ο Βενιζέλος, ο εκλεκτός του Γουδή, τους Αγγλογάλλους. Τα αποτελέσματα, ευθέως ανάλογα με την έκβαση του Μεγάλου Πολέμου. Και απίστευτες σφαγές στην Ασία των μειονοτήτων.

Ανθισμένες κερασιές

Η Αμερική και η Ιαπωνία πέρασαν παράξενες μέρες φιλίας και αντιπάθειας. Ένας δήμαρχος από το Τόκιο, ονόματι Γούκιο Οζάκι, προσέφερε 3.020 κερασιές για να φυτευτούν στην αμερικανική πρωτεύουσα. Αυτό και συνέβη και το συμβάν εγκαινιάστηκε 27 Μαρτίου 1912. Ωστόσο, έκλεινε μια αγωνιώδης δεκαετία, όπου ιαπωνικές πόλεις και επιφανείς πολίτες των δύο χωρών αγωνίζονταν να προσφέρουν στην Ουάσινγκτον τις καλύτερες ποικιλίες κερασιάς, επειδή οι «ανθισμένες κερασιές» ήταν το πιο γοητευτικό στερεότυπο της μυστήριας Ανατολής. Αφήστε που μύριζαν θεϊκά.

Αλλα δέντρα δε βρήκαν τον τόπο τους. Δυο χιλιάδες άλλες κερασιές βρέθηκαν άρρωστες και κήκαν. Στο τέλος, η προσπάθεια ευτύχησε και μαζί το φεστιβάλ «Ανθη κερασιάς», που γίνεται έκτοτε κάθε χρόνο και είναι μια τυπική αμερικάνικη ευτυχής στιγμή. Μόνον άπαξ άγνωστοι έκοψαν τέσσερις κερασιές, αλλά υπήρξε λόγος: ήταν η νύχτα που οι Αμερικανοί έμαθαν για το Περλ Χάρμπορ.

Το φεστιβάλ της κερασιάς και η πολιτιστική ώσμωση των δύο κυριάρχων του Ειρηνικού απέδειξε ότι η πολιτιστική φιλία δεν μπορεί να ξεπεράσει τις πολιτικές, εθνικές και στρατηγικές διαφορές, όπως το «ούνα ράτσα, ούνα φάτσα» μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας δεν εμπόδισε το βομβαρδισμό και την κατάληψη της Κέρκυρας από τον Μουσολίνι το 1923...

Η επιγραφή

Όταν γκρεμίστηκε το «κονάκι», το παλιό Διοικητήριο της Θεσσαλονίκης, στα ερείπιά του βρέθηκαν

σπαράγματα μιας μεγάλης επιγραφής. Ο βυζαντινολόγος Βασίλειφ και άλλοι διηγούνται την ιστορία της. Ήταν τεράστια και την πρωτοείδε ο ερευνητής Πέτρος Παπαγεωργίου, εκπαιδευτικός και ιστορικός από τη Λέσβο που είχε πρόσβαση στις αρχαιότητες που συνυπήρχαν με οθωμανικές κατασκευές. Αντέγραψε επιμελώς τα τμήματα που είδε, αλλά δεν κατάφερε να σώσει τα αυθεντικά, που θάφτηκαν ως μπάζα για να χτιστεί το σημερινό Διοικητήριο. Ευτυχώς, ένας άλλος ξένος είδε και αντέγραψε το υπόλοιπο τμήμα της επιγραφής, που ήταν άγνωστο στον Παπαγεωργίου. Πρόκειται για μια επιγραφή εποχής του πρώτου Ιουστινιανού (πέθανε το 565), που μνημονεύει μια δωρεά προς την κλήρα του Αγίου Δημητρίου, την παραχώρηση μιας αλυκής.

Αλυκές γύρω από τη Θεσσαλονίκη ήταν αρκετές. Στο Κίτρος, δηλαδή η αλαταριά της σημερινής παραθαλάσσιας Μεθώνης, στο Αγγελοχώρι, που λεγόταν και Αλυκές στο Βυζάντιο, στην Επανομή, μια μικρή στο κτήμα του Καραγκιόζη και μέσα στην πεδιάδα των Βασιλικών. «Αλικάριοι» αναφέρονται και το 15ο αιώνα και επιβιώνουν στην τουρκοκρατία.

Η νέα χωροταξία

Η Θεσσαλονίκη από την εποχή που απέκτησε μεγάλη σημασία για την οθωμανική Δύση, δηλαδή μετά τα Κριμαϊκά, που επιβεβαίωσαν τον αυξημένο ρόλο των ευρωπαϊκών δυνάμεων και στις βαλκανικές υποθέσεις, πέρασε αρκετές δεκαετίες παραδεχόμενη ότι έπρεπε να επιφέρει έναν εκσυγχρονισμό των δομών της στην Ευρώπη κι από την άλλη τρέναρε όσο γινόταν αυτές τις ποθούμενες αλλαγές, επειδή φοβόταν (κι όχι άδικα) εξεγέρσεις και αφυπνίσεις. Ας σημειωθεί ότι τις αλλαγές, ενώ τις ζητούσαν με φορτικότητα και οι βαλκανικές δυνάμεις που είχαν αλύτρωτους πληθυσμούς στην οθωμανική Ρούμελη, κατά βάθος δεν τις ήθελαν, επειδή αποσκοπούσαν στην ανεξαρτησία των περιοχών που είχαν επιστρατευτεί στη Μεγάλη τους Ιδέα.

Φυσικά, το πιο εύκολο εγχείρημα ενός Οθωμανού διοικητή, όπως ο Σαμπρή και άλλοι, ήταν τα δημόσια έργα. Να στήσει ένα μοντέρνο νοσοκομείο, να σχηματίσει παραλία για βόλτα, να εκσυγχρονίσει λιμάνια, να συνδέσει βιλαέτια με το τρένο, να μπει παντού τηλεγράφος, να χτυπηθεί η «ληστεία» ή όπως αλλιώς βάφτιζαν την πολιτική και κοινωνική αναστάτωση. Ακόμη πιο φυσικά, η Συνθήκη του Βερολίνου έδειξε ότι οι κεντρικές γερμανικές δυνάμεις, Αυστροουγγαρία και Βερολίνο, είχαν λόγο στην κόντρα Αγίας Πετρούπολης - Κωνσταντινούπολης, επομένως ο οικονομικός πόλεμος, η μονοπώληση σημαντικών στοιχείων του εμπορίου έπρεπε να συμβαδίζει με τις πολιτικές επιθυμίες.

Ο Χεκίμογλου, με μια σειρά δημοσιεύσεων, έχει αποδείξει πειστικά ότι τα νέα τζάκια της «νέας Ιερουσαλήμ», δηλαδή το εβραϊκό κεφάλαιο που εισέρχεται αυτά τα κρίσιμα χρόνια στη Θεσσαλονίκη, δεν έχει σχέση με τις μετρημένες τράπεζες και τα πλούτη του Τζέκη Αμποτ και άλλων κυρίαρχων του τοκογλυφικού κεφαλαίου. Οι Μοδιάνο και οι Μιζραχή, οι Φερνάντες φέρνουν ατμόμυλους, εργοστάσια, μεγάλες συμφωνίες για οικοδομικά υλικά και μεταποιήσεις. Οι μανιφατούρες του παρελθόντος σβήνουν. Μπαίνουν πολλά λεφτά στην πόλη, αυξάνονται (πρώιμο καπιταλισμό έχουμε) οι φτωχοί. Οι αγρότες ζορίζονται, αλλά οι καπνάδες και τα βαμβάκια δεν πάνε άσχημα.

Όσπου να κλείσει η δεκαετία του 1880, η Θεσσαλονίκη είναι πολύ κοντά στο να χαρακτηριστεί κατά ένα μεγάλο της ποσοστό «σχεδόν σύγχρονη πόλη». Μετά τις πυρκαγιές της δεκαετίας του 1890, που πέταξαν την εβραϊκή φτωχολογιά από την ανατολική παραλιακή ζώνη, οι ανατολικές περιοχές εκτός τειχών δίνονται οι μεσόγειες σε παραπήγματα και μαχαλάδες, ενώ οι παραλιακές έως την Καλαμαριά αφιερώνονται στον πολιτισμό, στο τραμ, στο φωταέριο, στο καλντερίμι. Σημειώνω ότι υπάρχει μαρτυρία που ιστορεί την καταστροφή των τειχών της αρχαίας Τορώνης, για να φτιάξουν οι εργολάβοι κυβόλιθους για τη Σαλονίκη.

Η παραλιακή ζώνη, ξεχειλωμένη έως πέρα από το Μπεχτσινάρ και πέρα από τις βιομηχανίες Αλλατίνη, είναι μια αξιοποιημένη μεσοαστική εικόνα. Έχει τρεχούμενο νερό και καλή αποχέτευση. Αλλά η χολέρα χτυπάει συχνά τους φτωχούς.

Η Νέα Χωροταξία περί το 1910 έχει διαμορφωθεί, τουλάχιστον κατά πρόθεση. Πρέπει να έρθουν η πυρκαγιά του 1917 και άλλα γεγονότα, ώστε να ντυθεί τα στοιχεία της γαλανόλευκης ανάπτυξης. Από πρωτεύουσα της «Ρούμελης» συμπρωτεύουσα της Ελλάδας.

Οι μύλοι Αλλατίνη

Είναι χαρακτηριστική η απομείωση της συνήθως καλοστεκούμενης αλευροποιίας της Σαλονίκης, μόλις ο γίγαντας των μύλων Αλλατίνη (μιας ισπανικής οικογένειας που εμφανίζεται αρχές του 18ου αιώνα) εγκαταστάθηκε στα ανατολικά. Υπήρχαν πολλές μικρότερες μανιφατούρες και βιοτεχνίες, ειδικά οι υδροκίνητες, που έσβησαν από το χάρτη. Η χρεοκοπία των εμπορών, που, αρχές του αιώνα, συνυπήρχαν με τις απολύσεις των υπαλλήλων, στιλ πλατείας Κλαυθμώνος, παρέμεινε στο γενικό κανόνα ως σοβαρό ενδεχόμενο. Η πολυμορφική εμπορική κίνηση και οι ευαίσθητες πολιτικές ισορροπίες μπορούσαν να εξοντώσουν έναν Αυστριακό «μπερατλή» (κάτοχο υπηκοότητας) και να ανεβάσουν έναν Έλληνα ή ένα Βούλγαρο.

Τα τρέχοντα

Στην Αθήνα, κατά το Σκριπ (22/8/1903) επιστρέφει (επιτέλους!) ο Πραπόπουλος, εφευρέτης της Πραποπουλίνης. Πωλείται όργανο αυτοκουρδίζόμενο, αξίας 2,5 χιλιάδων δραχμών, παιανίζον μόνον του όλα τα τεμάχια των ευρωπαϊκών χωρών, στόλισμα διά κάθε σάλαν και θαύμα της μουσικής. Στη Γ΄ Σεπτεμβρίου νοικιάζονται δωμάτια, προφανώς για μπεκιάρηδες, ενώ νοικιάζονται κατοικίες, από 5 έως και 10

δωμάτια, συχνά με φωταέριο. Του Μαζαράκη στην Αραχώβης 49, 5 δωματίων, τιμάται 100 δρχ. μηνιαίως, του Ρακτιβάν, επί της Φιλελλήνων, 8 δωμάτια με φωταέριο και λουτήρα, τιμάται 260 δρχ. Δυο μεγάλα των 10 δωματίων στην Κυψέλη έχουν και πλυντήριο (= πλυσταριό).

Η Διεθνής Εκθεση στο Παρίσι (1900)

Μετά τις φοβερές επιτυχίες πολλών διεθνών εκθέσεων στον κόσμο και την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, ο ανταγωνισμός των πόλεων πήρε διαφορετική μορφή με την εκπληκτική έκθεση στο Παρίσι που διέθετε ένα τεράστιο τηλεσκόπιο και κυλιόμενο ηλεκτρικό διάδρομο -κινούμενο πεζοδρόμιο για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Κάθε κράτος προσπάθησε να παρουσιάσει τη δόξα ή το φολκλόρ του και είναι χαρακτηριστικό το ελληνικό περίπτερο που είχε τη μορφή βυζαντινού ναού, αλλά με ένα παράξενο ισοδομικό. Ο ναός μεταφέρθηκε στην Αθήνα και σήμερα λέγεται Άγιος Σώστης! Είναι ο ίδιος που συναρμολογήθηκε επί τη διασώσει του Γεωργίου του Α΄ από μια οπερετική απόπειρα δολοφονίας. Συναρμολογήθηκε επειδή ήταν σιδηροκατασκευή, λυόμενος. Εγκαινιάστηκαν επίσης το παρισινό μετρό, μορφές ομιλούντος κινηματογράφου, βραβεύτηκε ο αφρώδης οίνος της Κριμαίας και συνολικά έλαβαν μέρος πάνω από 75.000 εκθέτες! Την έκθεση, που κόστισε 7 εκατομμύρια φράγκα, την επισκέφτηκαν πάνω από 50 εκατομμύρια θεατές! Ανάμεσα στα αξιοθέατα ήταν και μία μηχανή του κυρίου Ντίτζελ, που δούλευε με φυσικόλαδο.

Η χρηματοδότηση της ανάπτυξης

Η πόλη δε δέχτηκε πολλά ευεργετήματα από τον κρατικό κορβανά των Οθωμανών, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις άλλων κρατών. Ο κλασικός

τρόπος ήταν: επένδυση τεχνογνωσίας και τεχνικών από ομίλους ξένων επενδυτών, συχνά με εντόπια συμμετοχή, όπως η ύδρευση που υλοποιήθηκε κατά τμήματα από Βέλγους. Οι εταιρίες αυτές ανελάμβαναν επί πολλά χρόνια την εκμετάλλευση της επένδυσης. Και η Ελλάδα ακολουθούσε παρόμοιους δρόμους.

Πάντως, εκτός από την ανάπτυξη, πρέπει να επισημάνουμε ότι η εκπαίδευση και η νοσοκομειακή φροντίδα, που φιλανθρωπικώς ασκούσαν ξένοι υπήκοοι, ήταν ένας εύσημος τρόπος να μην κατηγορείται ο οθωμανικός κόσμος για απομονωτισμό και ξενοφοβία. Αμερικάνικα και γαλλικά σχολεία, σχολές εφαρμοσμένης γεωργίας, πρόσκοποι και ενώσεις νέων, θρησκευτικοί σύλλογοι και αποστολές (λ.χ. Ουνίτες) συνυπήρχαν με τα δερβισικά τάγματα σε παρακμή και τα τρέχοντα, ελάχιστα επιδραστικά θέσμια του οθωμανικού βίου. Μπαίνοντας πάντως ο 20ός αιώνας, η ύπαιθρος άλλαζε χέρια με ταχύτητα (τσιφλίκια και μετόχια νοικιάζονταν από τους μπέηδες και τις μονές του Αγίου Ορους), πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχαν κέρδη και στον πρωτογενή τομέα, παρότι μειώνονταν οι αγρότες.

Οι χάρτες των σχολείων

«Χάρτης των χριστιανικών σχολείων της Μακεδονίας». Ενα έγχρωμο πολύφυλλο, κολλημένο σε μουσαμά, αρχές του 20ού αιώνα, ήταν το βασικό όπλο της προπαγάνδας των βαλκανικών κρατών για να ενισχύσουν τις απόψεις τους. Με κόκκινο τα ελληνικά σχολεία, με πράσινο τα βουλγάρικα, με κίτρινο τα βλάχικα, με μοβ τα σέρβικα. Τετραγωνάκια μικρά ή μεγάλα, ανάλογα την κλίμακα του οικισμού. Συνήθως ολόκληρος ο χάρτης στα γαλλικά. Στηριγμένος σε στατιστικές, αλλά πρώτα και κύρια, στηριγμένος στην παντοδυναμία της εικόνας. Ο στόχος ήταν να μαζέψει ο θεατής και όχι ο αναγνώστης την πρώτη εντύπωση ενός χάρτη που είναι κόκκινος για τους φιλέλληνες ή πρασινίζει για τους βουλγαρόφρονες.

Οι χάρτες αυτοί ήταν φοβερά της μόδας, κυρίως από το 1903 αλλά και αργότερα, έως το 1912/13. Δε λείπουν από κανένα αρχείο πρωταγωνιστή της εποχής, πολιτικού, εκκλησιαστικού ή στρατιωτικού.

Αυτό οφείλεται σε ένα «τυχαίο» γεγονός, που εξυπηρετούσε άλλο στόχο, αλλά φάνηκε να βολεύει το «διαίρει και βασίλευε» του Οθωμανικού Χαλιφάτου. Δηλαδή το Ντιβάνι, λίγο μετά τη δημιουργία της ανεξάρτητης βουλγαρικής Εκκλησίας, που συνηθίζουμε να αποκαλούμε «Εξαρχία», δεν καθόρισε τα όρια της εκκλησιαστικής της επικράτειας αλλά πέταξε ένα κορδόνι από καουτσούκ καταμεσής των βιλαετιών Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσσυφοπεδίου. Συγκεκριμένα, απέδιδε στο κλίμα της Εξαρχίας όποια πόλη, χωριό ή οικισμό συγκέντρωνε μια συγκεκριμένη πλειοψηφία υπογραφών, με αίτημα να φύγουν από το Πατριαρχείο της Νέας Ρώμης. Καθώς ο διαχωρισμός ήταν κυρίως ενοριακός, οι σχετικά μεγάλες πόλεις απέκτησαν γρήγορα εξαρχικές εκκλησίες, αλλά «το σώσε» έγινε στις επαρχίες όπου ήταν εξαιρετικά δύσκολο σε μοναχικές ενορίες να χτιστεί μια νεότερη. Γι' αυτό και ο ουσιαστικός μακεδονικός αγώνας, πριν περάσει στην ένοπλη φάση, είχε μια μακρά, υπερδεκαετή σύγκρουση ψηφοσυλλεκτική, η οποία, εξάλλου, σε μερικά βλάχικα μέρη είχε προηγηθεί, λόγω της ρουμανικής προπαγάνδας και του Μαργαρίτη. Φυσικά το Πατριαρχείο δεν έμεινε αδιάφορο, γι' αυτό και κατά την περίοδο των κριμαϊκών πολέμων έως την αρχή του 20ού αιώνα, έγινε μεγάλη προσπάθεια ανάκτησης, βελτίωσης, τοιχογράφησης αλλά και μεταρρυθμίσεων σε κοινότητες.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι αυτή η «σύγκρουση δασκάλων» με την τυπική δικαιολογία της υπαγωγής σε συγκεκριμένο εκκλησιαστικό κλίμα έφερε μια τεράστια «βουλγαροποίηση» σε πληθυσμούς αδρανείς ή αδιάφορους. Τυπικό παράδειγμα ο ερευνητής Βαϊγκάντ, που ερεύνησε τους Βλάχους των Βαλκανίων, και, ενώ μίλησε και κατέγραψε τη βλαχική προέλευση πολλών Βλάχων στην Αλμπανία, συσχετίζοντάς τους με την τελευταία «φουρνιά

εποίκων» από τους Κομάνους, έπειτα από τριάντα χρόνια, οι χάρτες των σχολείων δεν αποτυπώνουν κανένα βλάχικο σχολείο, αλλά μόνο βουλγάρικα. Τα όπλα άρχισαν να ηχούν, όταν έγινε πολύ δύσκολο να συγκρατηθούν σε μια κατεύθυνση αυτές οι ταραγμένες συνειδήσεις.

Διορθώσεις και «διορθώσεις»

Στο αντίτυπο του χάρτη που χρησιμοποιώ, κάποιοι μάλλον ιερέας από το Ρουμλούκι επιφέρει προσθήκες και διορθώσεις, κυρίως στην περιοχή του, γνωρίζοντας ακόμη και πληθυσμιακά στοιχεία. Λόγου χάρη, κατεβάζει από την περιοχή Βαθυλάκκου και προσθέτει με το σωστό πληθυσμό τους Γιουντζήδες (Κύμινα) που έλειπαν από την περιοχή Κουλακιάς/Χαλάστρας (σημειώνει πως είχε 2.600 κατοίκους) στο πρωτότυπο και εξαφανίζει ένα «Καντίκιοϊ» αλλά κι ένα αμάρτυρο «Βαρόφτσι» που δεν το ήξερε, δυτικά των Γιαννιτσών. Αυτά τα σχόλια είναι πολύτιμα, αλλά χρειάζεται συνδυασμένη δουλειά σε πολλούς χάρτες για να διαφανούν τουλάχιστον οι «πηγές» κατεύθυνσης των φρονημάτων.

Η μάχη των αποδείξεων

Παράλληλα με τις όποιες «θερμές» παρεμβάσεις στη Μακεδονία, ο αόρατος πόλεμος υπηρεσιών, εφημερίδων, επιστημονικών σωματείων, συλλόγων μετοίκων και προσώπων με κύρος κρατούσε πολύ έντονα. Οι χώρες που υποστήριζαν την Ελλάδα ή τη Βουλγαρία έκαναν ό,τι μπορούσαν υπέρ ενός φιλελληνισμού ή ενός πανσλαβισμού. Ενα διάστημα, έπεσαν πολλές βάσιμες υποψίες ότι αρκετοί επιστήμονες διάβαζαν μεσαιωνικούς ιστορικούς και μετά αποτύπωναν εκ των υστέρων «αρχαιολογικές» ανακαλύψεις, όπως έγινε με το σήμα «Ορος ρωμαίων και βουλγάρων» που βρέθηκε στα Φιλαδελφιανά (Νάρες) και ήταν σαν εκπληρούμενη προφητεία του Καμενιάτη...

Η μάχη των εντυπώσεων

Αν στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια μετρούσαν γαμψές μύτες ή μύτες του Ερμή του Πραξιτέλους για να βγάλουν επιστημονικά συμπεράσματα, οι μεγάλες δυτικές δυνάμεις έκαναν ατέλειωτες και αμέτρητες μπίζνες με τα επιτεύγματά τους, τόσο στους εξοπλισμούς όσο και στον καταναλωτικό κόσμο. Μόλις είχαν βγει στην αγορά τα ρολόγια χειρός, η μαργαρίνη, η γραφομηχανή, το πλυντήριο. Μαζί τελειοποιούνταν τα βασικά εργαλεία για το μοδιστράκι και τα χασαπάκια: ραπτομηχανές και καλής ποιότητας λεπίδες και ασάλια. Ωστόσο, το μεγάλο, αδηφάγο κοινό δε νοιαζόταν για τις διατομές των χαλύβων και τη στερεότητα του μπετόν αρμέ. Τα μοντέλα των αυτοκινήτων, τα γρήγορα βαπόρια, οι τουρμπίνες, οι γενναίοι αθλητικοί αεροπόροι που έσπαζαν ρεκόρ, οι λεγεώνες των μισθοφόρων, οι θρύλοι για δειλούς και τολμηρούς στρατιώτες, η ιστορία του Γκαγκαντίν, του νεροκουβαλητή, ήταν μια θρυλική σειρά από αστικούς και αγροτικούς μύθους που δημιουργούσαν εκατομμύρια πιστών στη γερμανική τεχνολογία, στη γαλλική φινέτσα και στην αγγλική αμεριμνησία.

Μπορεί κανένας να μη σκεφτόταν ότι η κοινωνία δεχόταν μια οργανωμένη κρατική προπαγάνδα, αλλά αυτό ήταν εντέλει ευεργετικό για τον πόλεμο που ακολούθησε και τον οποίον έχασαν οι Γερμανοί ήδη από την αγγλική προπαγάνδα για τον εξευτελισμό και τους βιασμούς Βελγίδων καλογραιών, πράγμα που δε συνέβη...

Το ρομάντζο της βίλας Φερνάντες

Η τεράστια οικονομική επιφάνεια πολλών οικογενειών ήταν φυσικό να εξάπτει τη φαντασία των φτωχών στρωμάτων και γι' αυτόν το λόγο μια «τεχνική αναζήτησης σκανδάλων και παθών» χαρακτηρίζει όλες τις εφημερίδες του πλανήτη, που τότε εξαρτώ-

νταν από τα τηλεγραφήματα, ήταν, δηλαδή, εύκολη η διάχυσή τους. Ακόμη κι αν δεν υπήρχε καμία βάση αλήθειας, πολλοί απέδιδαν σε συγκάλυψη την έλλειψη σκανδαλιστικών ειδήσεων. Παράδειγμα, ένα συμβάν στην οικογένεια Φερνάντες. Ο Ντίνο Φερνάντες, Ιταλός υπήκοος, Εβραίος, έμπορος και βιομήχανος, συνεταίρος του Μιζραχή από το 1893, λανσάρει την μπίρα «Ολυμπος», στο μετέπειτα συγκρότημα «FIX», στη Θεσσαλονίκη. Ανήκει στη νέα γενιά των ισχυρών οικονομικών παραγόντων, που αλλάζουν το επενδυτικό τοπίο της Θεσσαλονίκης. Παντρεύεται την Μπλανς Μέγερ και χτίζει το σπιτικό τους, την Κάζα Μπιάνκα, δίπλα στην αφετηρία των τραμ, στο Ντεπό. Την Μπλανς η οικογένεια την αποκαλεί Μπιάνκα. Αρχιτέκτονας, ο Πιέρο Αριγκόνι. Ετος κατασκευής, το 1912. Η Μπιάνκα και ο Ντίνο Φερνάντες αποκτούν τρία παιδιά, τον Πιέρο, την Αλίν και τη Νίνα. Ο Πιέρο παντρεύεται τη Λιλιάν και κάνουν τρία παιδιά.

Η Αλίν ερωτεύεται τον αξιωματικό Σπύρο Αλιμπέρτη, του Μετεωρολογικού. Οι γονείς αντιδρούν λόγω διαφοράς στο θρήσκευμα. Ακολουθεί εκουσία απαγωγή, παραμονή του ζεύγους στην Αθήνα και κοινωνικό σούσουρο πανελληνίας εμβέλειας.

Συνήθως, τέτοιες υποθέσεις εξαφανίζονταν μέσα στις πτυχές των κλειστών κουρτινών των μεγάλων οικογενειών. Ωστόσο, η σύμπτωση των βαλκανικών πολέμων και το έντονο επικό - ρομαντικό κλίμα που δημιουργείται σε τέτοιες περιπτώσεις, καθώς και η διαφορά της θρησκείας και της καταγωγής των ερωτευμένων έφερε μια έντονη περιέργεια της κοινής γνώμης, ενδεικτική του κλίματος των νέων καιρών. Ενωώ ότι λίγα χρόνια πριν, τόσο στην υπόθεση της σφαγής των προξένων της Θεσσαλονίκης, το 1876, αλλά και στην υπόθεση της «συκοφαντίας του αίματος» της Κέρκυρας, το 1893, οι εξεγέρσεις των τοπικών κοινωνιών οφείλονταν στη διάδοση ανακριβών ειδήσεων που είχαν στο βάθος τους την ανησυχία εξαιτίας της αλλαγής θρησκευματος, ειδικά κοριτσιών. Το 1912 δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα ανησυχίας, αλλά οι απόρροιες ενός κοινωνικού σκανδάλου

που είναι πολύ περισσότερο «καθωσπρέπει». Ενώσ σκανδάλου που θα μπορούσε να έχει αντιστοιχίες με το «δράμα του Μάγερλινγκ» προς το οποίο στρέφονταν όλες οι ρομαντικές καρδιές της εποχής.

Η Νίνα παντρεύεται στη Γαλλία τον Ντερβιέ ντε Βαρέζ. Η Μπιάνκα πεθαίνει στο μεσοπόλεμο. Ο Σπύρος και η Αλίν Φερνάντες - Αλιμπέρτη πεθαίνουν περί το 1965.

Το ερωτευμένο ζευγάρι, μετά το γάμο του, δεν απασχόλησε πλέον την τοπική κοινωνία, αλλά η Κάζα Μπιάνκα στερήθηκε, όπως θα διαβάσετε σε άλλη παράγραφο, τους ενοίκους της κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος.

Η μυθολόγηση της Θεσσαλονίκης στην αστική κοινωνία των Αθηνών έπρεπε να περάσει από τις χαώδεις, ενίοτε, διαφορές μεταξύ των μεγαλοαστών της ελληνικής πρωτεύουσας και της Σαλονίκης. Οι πολύγλωσσοι Εσκενάζι και οι Φραγκολεβαντίνοι, που ενεργοποιούνταν με άνεση σε ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη και στην ανατολική Μεσόγειο, δεν είχαν μεγάλη σχέση με το εφοπλιστικό κεφάλαιο και τις βιομηχανίες της χώρας που έβρισκαν δύσκολα πελάτες. Αποτέλεσμα, ένα ειδύλλιο μεταξύ ενός αξιωματικού και μιας πλούσιας μεταξωτής κόρης ήταν ό,τι επιθυμούσαν οι κυνηγοί του ουδέποτε θνήσκοτος ρομαντισμού.

Ελληνικός Βορράς, ελληνικός Νότος, συγκρίσεις 1912

Οι νέες χώρες δεν άλλαξαν το ρυθμό εκτόξευσης της Αθήνας στην πρώτη θέση των ελληνικών πόλεων, αλλά η ύπαρξη της Θεσσαλονίκης, που διέθετε περισσότερα πλεονεκτήματα υποδομών (σιδηρόδρομο συνδεδεμένο με την Ευρώπη, καλύτερο τηλεγράφο, περισσότερες και πιο ενεργητικές εξαγωγές), απλώς σφράγισε την τύχη των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων του Νότου. Οι μακεδονικές πεδιάδες ακύρωσαν τις εντάσεις του θεσσαλικού κάμπου, ενώ η θαυμασία εξελισσόμενη Πάτρα, με ξέ-

νες επενδύσεις και νέες βιομηχανίες, μπροστά στην άφθονη γεωργική και βιομηχανική παραγωγή της Σαλονίκης έφτασε να αγωνίζεται ως πρωτεύουσα της υπερπόντιας μετανάστευσης και του μονίμως ανοιχτού σταφιδικού προβλήματος.

Το δράμα της Λάγκο Ματζιόρε

Για να αποφύγουν την εξολόθρευση στην Κατοχή, τα μέλη της οικογένειας Φερνάντες καταφεύγουν στη Μείνα, στη Λάγκο Ματζιόρε, στα ιταλοελβετικά σύνορα, και διαμένουν στο ξενοδοχείο του Αλμπέρτο Μπεχάρ, Εβραίου από την Κωνσταντινούπολη, μαζί με μέλη της οικογένειας Τόρες, της οικογένειας Μοσέρη και το ζεύγος Ντανιέλ Μοδιάνο - Ζωρζέτ, που είναι Βελγίδα.

Το 1943, απόσπασμα της μεραρχίας «Φίρερ» των SS εγκαθίσταται στη Μείνα. Η Ζωρζέτ λείπει στις Άλπεις. Οι Εβραίοι ένοικοι του ξενοδοχείου συλλαμβάνονται και κρατούνται. Οι οκτώ εκτελούνται με πυροβολισμό στο σβέρκο και την άλλη μέρα ο Ντίνο Φερνάντες με τα τρία εγγόνια του. Τα πτώματα ρίχνονται στη λίμνη, αλλά την άλλη μέρα ξεβράζονται στην όχθη. Τα ξαναρίχνουν στη λίμνη και ένα μόνον άτομο κηδεύεται κανονικά.

Η Ζωρζέτ αναγνωρίζει έναν από τους ενόχους, η δίκη εντέλει γίνεται το 1968, και καταλήγει στην τιμωρία των ενόχων.

Πώς σώθηκε η Κάζα Μπιάνκα

Η μεγάλη κατοικία που έως τη δεκαετία του 1960 ανήκει στην Αλίν και τη Νίνα μεταβιβάζεται στους αδελφούς Τριάρχου και στη Σουζάνα Σολομών - Μαλλάχ. Το οικόπεδο, δίπλα σε ρέμα και στη συμβολή Σοφούλη και Βασιλίσσης Ολγας, θεωρείται το κατεξοχήν «φιλέτο» της ανατολικής Θεσσαλονίκης. Κηρύσσεται διατηρητέο το 1976 κι από τότε, όπως έχει συμβεί σε πολλά (ονομαζόμενα καταχρηστικώς) «νεοκλασικά»

της Θεσσαλονίκης, δέχεται (για να το διατυπώσουμε αβρά) μια επίθεση κερδοσκοπών. Αγνωστοι πριονίζουν δομικά στοιχεία της στέγης και απορφανίζουν το κτίσμα από κάθε φορητή ιδιαιτερότητα. Ολόκληρη η περιοχή από τη λεγόμενη «στάση Γεωργίου» έως το Ντεπό, αλλά και σε βάθος προς την Καλαμαριά, υφίσταται τα πάνδεινα από τέτοιους κανιβαλισμούς. Δυστυχώς, στη Θεσσαλονίκη δεν υπήρξε η εδραία πεποίθηση ενός πολιτικού που έσωσε την παλιά πόλη της Ξάνθης, παρά τον καταιγισμό διαμαρτυριών. Η Θεσσαλονίκη άρχισε να συμπονά τα πρόσφατα ερείπιά της, μαθαίνοντας ότι σε άλλους τόπους εκτιμώνται. Τα ίδια και χειρότερα έπαθε και με τα κτίσματα της βιομηχανικής της περιόδου, που άρχισαν να «σώζονται» μετά βασάνων πριν από μια γενιά. Οι διαδόσεις ότι αποσταθεροποιείται η κατασκευή για να χτιστεί το πολύτιμο οικόπεδο έγιναν μέρος του αστικού μύθου. Η ΔΕΠΟΣ, ο Νικόλαος Μουτσόπουλος, ο δήμος και η Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων διέσωσαν το μνημείο τη δεκαετία του '90.

Η μυθολογημένη πόλη

Η Θεσσαλονίκη υπήρξε «πόλη των φαντασμάτων», κατά τον τίτλο του βιβλίου του Μαζάουερ, για κάθε κάτοικό της, από τους μυριάδες που κατέληξαν εδώ, είτε ως παιδιά μιας προσφυγιάς είτε ως μέτοικοι από την ενδοχώρα. Καθώς υπέστη τρομερές αλλαγές πληθυσμών στον 20ό αιώνα (στυγνή δολοφονία των Εβραίων, μετοικεσία των Αρμένιων στο κράτος τους, παντοδύναμες ενώσεις Ηπειρωτών, Κρητικών, Κερκυραίων, πρόσφυγες από Πόντο, Καππαδοκία, Βιθυνία, Θράκη, Ρωμυλία, Κωνσταντινούπολη, Ελλήσποντο, Προποντίδα, αλλά και ανταλλαγές πληθυσμών που θρησκεύονταν με το Ισλάμ ή την Εξαρχία, χωρίς μεγάλη φροντίδα για το φρόνημά τους) αφέθηκαν να ρημάζουν πολλές γειτονίες, κυρίως επειδή περίμεναν την ένταξη στο σχέδιο πόλεως. Κοινωνίες παραπηγμάτων, το μυστήριο Σείχ Σου, οι μεγάλες κατοικίες - «φαντάσματα» και οι ευφάνταστοι και διορατικοί ποιητές και πεζογράφοι

της δημιούργησαν από ενωρίς ένα σκηνικό πάθους, μυστηρίου και εφηβικών φόβων που ήρθε κι έδεσε με το κακώς αποδιδόμενο στον Τσιτσάνη ρεμπέτικο, με την Μπάρα και τα πορνεία, με τα σωματεία που επιδίωκαν αλλαγή πολιτεύματος και με τις ομάδες κρούσης, από τους επίστρατους των Φιλελευθέρων έως την οργάνωση 3Ε.

Ακόμη και για κάποιον που δεν τα ήξερε αυτά, αλλά μπορούσε να περπατήσει στους συμβολικούς Κήπους του Πασά, να προσέξει πώς ζούσαν οι καστρόπληκτοι μέσα σε θαλάμια των Τειχών, να συναντηθεί ρομαντικά μέσα σε ένα σκέλεθρο αριστοκρατικής κατοικίας και να διαβάσει πώς τα παιδιά του μεταπολέμου έπαιζαν σε στοές στη Ναυαρίνου, στην Αγία Σοφία και σε πλήθος υπογείων από την Ανω Πόλη έως την Αγγελάκη, η βεβαιότητα ότι εδώ κρύβεται ένα είδος ιστορικής ή αστρικής πύλης δεν ήθελε πολύ περισσότερα για να τεκμηριωθεί, με το γνωστό ελαφρύ τρόπο. Σε αυτά ας προστεθεί ένας έντονος μυστικισμός, προερχόμενος από ένα κύμα ευσέβειας αλλά και θρησκοληψίας, προφητειών και μαγγανείας, που αναλάμβαναν καφετζούδες και οραματίστριες, οι οποίες είχαν ήδη μετακομίσει σε πρώιμες πολυκατοικίες.

Υπόγεια θρυλήθηκαν πολλά στην πόλη, αρχικά έπειτα από ανασκαφές, όπως το Σαραπίον, τα αρχαία στη Ναυαρίνου, αλλά οι μύθοι προήλθαν από διαδόσεις εργολάβων και τεχνιτών που κατέστρεψαν στρέμματα πολλά αρχαιοτήτων ανιδρύοντας πολυκατοικίες και μετέφεραν ιστορίες (ειδικά για κατοικίες Εβραίων) στις οποίες βρέθηκαν «λίρες». Ας προστεθεί σ' αυτά ότι η φτωχολογιά της Θεσσαλονίκης αφέθηκε ατύπως να «ψειρίσει» τα ήδη λεηλατημένα εβραϊκά σπίτια στην Κατοχή, ενισχύοντας μια αίσθηση κρυμμένου θησαυρού.

Κύρια βάση για τη «Θεσσαλονίκη - κάτω χώρα», βέβαια, είναι μια απίστευτη παρεξήγηση. Οι Οθωμανοί, δεκαετία του 1880, σχεδίασαν μέσω ξένων εταιριών και υλοποίησαν ένα αποχετευτικό σύστημα που περιλάμβανε και μεγάλες διαμήκεις στοές και άλλα

έργα. Αυτά, καθώς ήταν μπερδεμένα πολλά βυζαντινά υδραυλικά (μόνο γύρω από τη μονή Βλατάδων υπάρχουν τρεις μείζονες κινστέρνες), ήταν πανεύκολο να θεωρηθούν «ρωμαϊκά» και να συσχετιστούν με την άμυνα της πόλης. Και τα φαντάσματα...

Οι Κήποι του Πασά

Υπόδειγμα «φανταστικής αρχιτεκτονικής», κτίσμα πίσω από το πρώτο ευρωπαϊκού τύπου οθωμανικό νοσοκομείο να ατενίζει όλων των φυλών τα νεκροταφεία, γεμάτο σύμβολα και περίεργα σχήματα, αυτό το απολειφάδι από γλυπτική τσιμέντου και καμπυλοειδών γραμμών, που επαναστατούν σε κάθε μορφή μοντερνισμού, παραμένει ηθελημένα αινιγματικό. Οι Κήποι του Πασά χτίστηκαν το 1904. Σύγχρονες κατασκευές του Αντόνιο Γκαουντί, του μυστικοπαθούς ερημίτη της Βαρκελώνης, δείχνουν ότι στην αρχή του 20ού αιώνα η Μεσόγειος ήταν πολύ περισσότερο «συμβολική πρωτεύουσα του δυτικού πνεύματος» από τις εποχές του Αθεμπίγιο και του Καλατράβα...

Οι δύο γιορτές

Το Πάσχα του '12 συνέπεσε με την 25η Μαρτίου. Ελάχιστα οι Έλληνες θυμήθηκαν ότι ο Πατροκοσμάς σε διπλή ανάσταση τοποθετεί την απελευθέρωση εδαφών. Η νοσταλγική ενατένιση της σούβλας, της σημαίας και του 1821 κυριαρχεί στο εξώφυλλο της εφημερίδας. Κατά τα άλλα, υπάρχει πρόγραμμα «Κινεμακόλορ» (επί λέξει) στο «Αττικόν», αίτημα ψήφου των γυναικών, διαφήμιση της καλύτερης συλλογής κολάρων μάρκας «Λέοντος» στον «Λαμπρόπουλο» και αναμονή της εναέριας διαδρομής Πατρών-Αθηνών με τον άσο των αιθέρων Καραμανλάκη. Ο Κάιζερ στην Κέρκυρα αναμένεται να καλέσει τις αρχές επί της θαλαμηγού «Χοεντσόλερν», ενώ ο Τύπος θυμάται τον Κατσαντώνη, στο λυρικό άρθρο «Πάσχα κλεπτών 1808»

Πέρα από τον ωκεανό

Αυτοκίνητα τσίλικά, άψογα ντυμένα πλήθη με «τσιλίντρο» και ενδύματα περιπάτου, σε πεζοδρόμια ξέχειλα κόσμο, με τα δολάρια να μη φαίνονται αλλά να εξυπονούνται πίσω από τα μονόκλ και τις ανήρες μουσελίνες των γυναικών. Φωτογραφίες δείχνουν μέσα από τη συγκλονιστική ανωνυμία τους τον πιο φανταχτερό κράχτη του πόθου για πλούτο και δόξα, ανάδειξη και απεικόνιση ενός μεγαλοπρεπούς παρδείσου. Οι Έλληνες επιμένω πως πιστεύουν ότι τους χωρίζουν πολύ περισσότερα από την Αμερική από τον έκδηλο πλούτο. Η Πέμπτη Λεωφόρος ήδη έχει κατασκευάσει το μύθο της. Είναι ζήτημα να διέθετε η Ελλάδα των 2,8 εκατομμυρίων τότε τον ίδιο αριθμό ευπόρων με αυτούς που ιστορούνται σε μια φωτογραφία πλήθους κεντρικής αμερικανικής λεωφόρου...

Ημέρα εκλογών...

Οι εφημερίδες της παλιάς Ελλάδας αγνοούν ανήμερα το Πάσχα τι συμβαίνει στη Θεσσαλονίκη. Καθώς οι Οθωμανοί παριστάνουν ότι κυβερνούν ακόμη, οι ποικίλοι Θεσσαλονικείς απασχολούνται με εκλογές, πιθανότατα αντιπροσώπων που πρόσκεινται στους Νεότουρκους σε συνοικίες και χωριά, αλλά οι ψήφοι είναι καμιά σαρανταριά σε κάθε μέρος το πολύ -δεν μπορούμε να συγκρίνουμε κάτι. Η πόλη παρακολουθεί τις αταξίες της Ιταλίας, την ανησυχία των Κροατών, την πρόθεση του Κάιζερ να δει την Ολυμπία, ενώ η Αθήνα περιμένει 900 προσωπικότητες για να αποτίσουν τιμή στο πανεπιστήμιό της. Οι διαφορές στο ενδιαφέρον των δύο πόλεων είναι παραπάνω από τεράστιες. Το 1912, εκτός από μια διαφανόμενη προσέγγιση Ελλάδας και Βουλγαρίας που μάλλον ανησυχεί τους Θεσσαλονικείς, η άλλη χώρα παλεύει να καταπνίξει την αγάπη της για την Κρήτη. Το Κρητικό Ζήτημα και το αίτημα της ανεξαρτησίας ως επόμενου βήματος της αυτονομίας κυριαρχούν στις απόψεις, στην πολιτική, αλλά και στην «εθνική ποι-

ηση». Επίσης, στις κλασικές εφημερίδες δεν υπάρχει Βενιζέλος, αλλά αναμασάται η δραστηριότητα της παλαιάς φρουράς, που σε ελάχιστα χρόνια θα πυροβολήσει και θα αυτοπυροβοληθεί.

Στην αμήχανη ειδησεογραφία της Θεσσαλονίκης πρέπει να προσθέσουμε ότι οι Έλληνες στην πόλη δεν έχουν κανένα λόγο να «ψήνουν» διαμαρτυρίες, καθώς είναι γνωστός ο πόθος τους για ένωση με την Ελλάδα.

Η σχέση με την επαρχία

Η δομή των προβιομηχανικών επαρχιών της ανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου ελάχιστα είχε επηρεαστεί από τη Βιομηχανική Επανάσταση το 1900. Οι πόλεις ήταν σαφώς χωρισμένες στις πανάρχαιες που είχαν κι ένα διαρκές παζάρι ή μια καθημερινή μετεξέλιξη της συμμαζεμένης μεσαιωνικής αγοράς «επί εμβόλων» και σε αυτές που, μακριά από τις παραδοσιακές κοινωνίες, κυρίως στην αναπτυγμένη λόγω αποικιοκρατίας και εφευρέσεων Μεγάλη Βρετανία, συσσώρευαν κόσμο σε ασήμαντες περιοχές που αργότερα θα γίνονταν γιγαντιαίες, όπως το Μάντσεστερ, το Λίβερπουλ και οι βιομηχανικές ζώνες του άνθρακα και των υφαντουργείων. Καθώς η Μεσόγειος ήξερε από μανιφατούρες αιώνες πριν από τη Δύση, η νέα οικονομική πραγματικότητα του ατμού, του ντίζελ, της τουρμπίνας, της νέας υφαντουργίας, του τακτικού ωραρίου, της παιδικής εργασίας ήταν περιορισμένη από τις αρχές του 19ου αιώνα στα Αμπελάκια, στα Μαντεμοχώρια, στα χωριά επεξεργασίας του ασημιού, στα διαμετακομιστικά βλάχικα κέντρα της Πινδικής χώρας. Και εκεί, η οικονομική κρίση των ναπολεόντειων πολέμων στέρξε από κεφάλαιο κίνησης τα βαφεία και τα προϊόντα ευρείας ζήτησης. Όσο τα «ευρωπαϊκά» βαμβακερά έλαμπαν και τα ρολόγια κατασκευασμένα ως τουρκομπαρόκ κοσμήματα σάρωναν τις ανατολικές αγορές, η επαρχία γύρω από τη Σαλονίκη γινόταν ένας βαρετός, ζόρικος και φτωχικός τόπος, διότι η μεγάλη πόλη απορροφούσε

αρκετούς κατεστραμμένους αγρότες και τις φιλοδοξίες πολλών ανεστίων που ήθελαν ένα επάγγελμα να προκόψουν.

Οι τεχνίτες οικοδόμοι έως τους βαλκανικούς πολέμους ήταν από τη δυτική Ελλάδα ή από την κοιλάδα του Εριγώνα και δυτικότερα. Αλλά η δομή αυτή ράγισε. Η νέα Ελλάδα ήταν ελεύθερη και ήκμασαν στα εκάστοτε σύνορα λαμπρές φυλές λαθρεμπόρων. Καθώς τα εθνικά κράτη άρχισαν να βάζουν εμπόδια στην ανεμπόδιστη κίνηση εμπορευμάτων και ανθρώπων, με διαβατήρια και ελέγχους, οι χαντζήδες της Πίνδου άρχισαν να γίνονται ξενοδόχοι της κεντρικής Θεσσαλονίκης, ενώ οι έμποροι τυροκομικών, γούνας και μάλλινων πιλημάτων ήξεραν ότι θα πουλούσαν περισσότερα και πιο εύκολα δίπλα στους χαλκιάδες, τους σιδεράδες, τους σαρωθροποιούς και τους μικροπωλητές.

Σε αυτήν την ευμάρεια, λίγοι κατάλαβαν στην αρχή πως ξεκινούσε μια γιγάντια εσωτερική μετανάστευση. Αλλά ήδη στο τέλος του 19ου αιώνα, εμπορικοί οίκοι και πάμπλουτοι κτηματίες και έμποροι, όπως οι Πάικοι από το Τορνίκι, ήταν γερά εγκαταστημένοι στη μεγάλη αγορά της πόλης. Οι πρόγονοί μου εκμητρός, χωρίς να γνωρίζουν παρά στοιχειώδη ελληνικά του σχολείου, έφτιαξαν τα πρώτο τους μαγαζί με είδη κιγκαλερίας στη Φράγκων, πριν γυρίσει ο 20ός αιώνας. Φυσικά, η κινητικότητα και η παροδικότητα παρέμεναν πανίσχυρα εμπόδια, αλλά γρήγορα στην επαρχία, εκτός από κλασικά προϊόντα εξαγωγών, όπως ο καπνός, το βαμβάκι, τα σιτηρά, τα άλλα αστικά κέντρα είχαν ανάπτυξη στην εκπαίδευση, κυρίως των χριστιανών.

Χωριό και πόλη

Οι πόλεις, με εξαίρεση βραχύβιες στιγμές της Ερμούπολης, της Πάτρας και άλλων, κάλυπταν συνήθως μια εμπορική ζώνη και το δίκτυο των χωριών παρέμενε ο βασικός τους τροφοδότης. Καθώς από νωρίς το σταφιδικό και το μεταναστευτικό πρόβλημα

μείωσαν την επιρροή της Πελοποννήσου, η απελευθέρωση από τη φτώχεια ταυτιζόταν με τη διαμονή στην Αθήνα, η οποία έως το 1910 είχε φτάσει κι είχε ξεπεράσει σε πληθυσμό τη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, οι ελληνικές επαρχίες είχαν αισθητά λιγότερες υποδομές από την περίχωρο της Θεσσαλονίκης.

Από μακριά: νέο εκπαιδευτικό σύστημα στην Κίνα

Το 1912 εμφανίζεται ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα στην Κίνα, το πρώτο που συνδυάζει την εκπαίδευση όχι με την παράδοση της χώρας αλλά με την προσαρμογή της στο νέο οικονομικό κόσμο. Δάσκαλοι και καθηγητές που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό ήταν οι εισηγητές του. Τυπώθηκαν επτά κεφάλαια του προγράμματός του, με εξαιρετικά φιλόδοξο στόχο. Καθώς οι διαφορές ζωής και συνθηκών ανάμεσα στην ύπαιθρο και τις πόλεις ήταν απλώς χαώδεις, μια ανακίνηση του εκπαιδευτικού ζητήματος μπορούσε απλώς να ερεθίσει τους ευαίσθητους Κινέζους, χωρίς πρακτικό αποτέλεσμα. Κι έτσι έγινε: μέσα σε είκοσι περίπου χρόνια, η χώρα διχάστηκε ανάμεσα στους οπαδούς της μεταρρύθμισης και της επανάστασης -αυτά, βέβαια, με όρους απολύτως ακατανόητους στη δυτική σκέψη. Αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως και πάμπολλα άλλα, απλώς έσβησαν μέσα στη βία, και οι διαφορές ανάμεσα στην επαρχία και την αστική υποδομή εξακολουθούν να είναι κύριο ζήτημα στην Κίνα ύστερα από έναν αιώνα.

Από κοντά: το Μελένικο

Ενα κλασικό παράδειγμα επαρχιακής οντότητας που οι κάτοικοί του συνέπηξαν ζωντανή κοινότητα, η οποία έφτασε σε μια ακμή λίγο πριν από τους βαλκανικούς πολέμους ήταν το Μελένικο. Το 1913 διέθετε Εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο με 180 μαθητές και 8 διδασκάλους, Παρθεναγωγείο με 120 μαθήτριες και 4 διδασκάλισσες, Τετρατάξιο Ημιγυμνάσιο με

60 μαθητάς και 4 καθηγητές και ένα Νηπιαγωγείο. Τα χρήματα για τη συντήρηση αυτού του σχήματος ήταν περισσότερο ομογενειακά. Από το Μελένικο βγήκαν άνθρωποι όπως ο δικαστής Πολυζωίδης. Η παραγωγή κρασιού, ώπου να αφανιστεί από τη φυλλοξήρα, την ολέθρια επιδημία των αρχών του 20ού αιώνα (που επηρέασε τα περισσότερα αμπέλια της ευρύτερης περιοχής) ήταν εντυπωσιακή.

Ωστόσο, το Μελένικο, επειδή άλλαξε και κρατική οντότητα επικυριαρχίας (περιήλθε στη Βουλγαρία από την Οθωμανική Αυτοκρατορία), σε αντίθεση με άλλες πόλεις της Ρωμυλίας που αναπτύχθηκαν κανονικά και υπό τις νέες αρχές και μετά την εκδίωξη των Ελλήνων, έτυχε να υπάρχει δίπλα σε εθνικά σύνορα που ήταν απρόσιτα και εχθρικά κατά το μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα. Κι έτσι, εκτός από ελάχιστα «αρχοντικά», ο υπόλοιπος οικισμός διαλύθηκε κι έμεινε με 400 κατοίκους. Άλλες επαρχιακές πόλεις γνώρισαν απεναντίας εξάπλωση και ανάπτυξη (Σέρρες, Καβάλα, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη).

Ακαδημαϊκές διαμάχες

Ο Θεσσαλονικιός Πέτρος Παπαγεωργίου, μια αστραφτερή και ζοφερή προσωπικότητα του τέλους του 19ου αιώνα, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα λογίου που πάλεψε στη ζωή του ανάμεσα στη συμβολή του στη νεοελληνική λογιότητα και στην ανακάλυψη της ταυτότητας της πόλης του. Όπως άμπολλοι λόγιοι της εποχής, σπούδασε στο εξωτερικό, βρήκε στηρίγματα και συμμαχίες και προσπάθησε να εξασφαλίσει μια επιδραστική εκπαιδευτική θέση. Από τον Βιζυηνό στον Παπαγεωργίου και σε δεκάδες άλλους, υπάρχουν πολλές κοινές παράμετροι: αύξηση της επιρροής του εν Αθήνῃσι πανεπιστημίου, με πρωτοφανείς συρράξεις παρατάξεων, μια χαλκέντερη τάση έρευνας και δημοσιεύσεων κάθε τύπου (αν και οι περισσότεροι λόγιοι ξεκινούσαν και άρχιζαν με σχόλια και μεταφράσεις των αρχαίων συγγραφέων) και εριστικό

στιλ στις επιστολές και στις κριτικές και αντικριτικές τους. Ο Παπαγεωργίου, του οποίου το πρόσωπο είναι δυνατόν να το διακρίνουμε πιο καθαρά μετά την έκδοση της αλληλογραφίας του από τον Παντελή Νίγδελη, αλλά και τα προσωπικά του δημοσιεύματα, είχε καταφέρει να έχει πρόσβαση σε μνημεία της Θεσσαλονίκης, απρόσιτα αλλιώς, όπως και να είναι ο πρώτος λόγιος που προσέγγισε την Αγία Σοφία μετά την πυρκαγιά του 1890. Είναι, επίσης, ο σχεδιαστής του προστώου και της νότιας στοάς, καθώς και του περιμετρικού στηθαίου του καθολικού της μονής Βλατάδων, που ανανεώθηκε το 1910 και «βυζαντινίζει» κατά το αίσθημα της εποχής. Ήδη, εδώ και δεκαετίες, ο Χ. Μπακιρτζής επισήμανε γοητευτικές παραχωρήσεις του Παπαγεωργίου σε ένα δηκτικό ύφος «κατάληξης», που βρίσκεται πολύ πιο κοντά στη λογοτεχνία παρά στην ψυχρή επιστήμη. Εντούτοις, τόσο ο Σπυρίδων Λάμπρος, όσο και ο Μαργαρίτης Δήμιτσας δε στερήθηκαν την καυστική του πένα, άλλοτε δίκαια, συχνότατα άδικα. Αυτή η λιβελογραφική διάθεση είναι κυρίαρχη στη στροφή του αιώνα. Οι καθηγητάδες είχαν προστατευόμενους και αντιπάλους, σπαταλούσαν μπόλικη φαιά ουσία για ανασκευές. Ογκώδη έργα θεωρούνταν περιττά, ενώ οι ολιγογράφοι λίγο απείχαν από τη συλλογική περιφρόνηση. Όπως και άλλοι της εποχής του, ο Παπαγεωργίου άφησε μεγάλο αδημοσίευτο έργο. Φυσικά, η αξία του συνοδεύει τις αναζητήσεις και τις ανασφάλειες της εποχής.

Κόντοι και Βερναρδάκηδες

Ασώπιος, Κουμανούδης, Χατζιδάκις, Βερναρδάκηδες, Κόντος, Μιστριώτης, Παπαρρηγόπουλος. Φίλοι, σύμμαχοι, εχθροί και αντίπαλοι. Εχθροί της λαογραφίας και της «επιθετικότητας» των τοπικών λογίων ψείριζαν κλίσεις και ετυμολογίες, συχνά με πιο ευφάνταστους ή φαντασιωτικούς τρόπους από των αντιπάλων τους. Αυθεντίες και χειμαζόμενοι ερευνητές, ταυτόχρονα, έφεραν συχνά το κοινό τους σε οξύτητα και αντιπαραθέσεις («Βερναρδάκεια»).

Δωσόνιος Ηωάνθρωπος

Το 1912 οστά από το Πιλντάουν του Σάσεξ έφεραν στο φως ένα νέο αρχάνθρωπο, μεταξύ πιθήκου και ανθρώπου. Ωσου να ανακαλυφθεί ότι επρόκειτο για πονηρή συρραφή ανθρώπινου κρανίου και γνάθου από ουραγκοτάγκο, η μικρή πόλη απέκτησε μια παμπ με «αρχαίο όνομα» (ακόμη το έχει) και ο κύριος Ντόσον γνώρισε την εφήμερη δόξα. Οι επιστημονικές απάτες υπήρξαν εκείνα τα χρόνια ένα σοβαρό κεφάλαιο στην ιστορία των επιστημών. Στα χρόνια μας είναι σπανιότερες ή τουλάχιστον λιγότερο επιδραστικές. Αναφέρω προχείρως το Γίγαντα του Κάρντιφ (1869), τον άνθρωπο της Νεμπράσκα (1922), αλλά και τον ανύπαρκτο Αρχαιοράπτορα (1999!). Η αναζήτηση της «αλήθειας» ήταν υποχρεωτικό να περάσει από τον έλεγχο της παχυλής αμάθειας κι αυτό ήταν φυσικό: όσο η επιστήμη βελτίωνε τα όπλα της, η ανθρώπινη περιέργεια και φαντασία ορφάνευαν. Το κενό ανέλαβαν εργολαβικώς και συνεχίζουν το έργο τους πολλοί αφοσιωμένοι απατεώνες.

Μια επιστολή του Παπαγεωργίου

Δημοσιεύτηκε (ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ 7,151) το 1967. Την έγραψε 15 Ιουλίου 1892. Προς φίλο του. Δείγματα γραφής: «Διότι μη λησμονήσης πολίτας γνησίους, τέκνα της αληθινά τέσσερα εγέννησεν η Θεσσαλονίκη, αφού τα λοιπά πάντα δεν γνωρίζουν, φοβερόν! Την μητέραν των! Ή, ειπέ μοι, γνωρίζεις συ και πέμπτον Θεσσαλονικέα, όστις ή έλαβε ποτέ ή λαμβάνει και νυν τον κόπον (!) να μάθη να εξετάσει τι ήτο και τι είναι η Θεσσαλονίκη». «Δεν θέλω να σου στερήσω σήμεραν την ευχαρίστησιν να μάθης ότι ανεκάλυψα (και είναι η ευτυχestatή μου ανακάλυψις εις τον βίον μου) την χρονολογίαν της Αγίας Σοφίας, ην μάτην τόσοι εξήτησαν να ορίσωσιν κατ'εικασίαν και κατά παράδοσιν! Απορώ πώς διέφυγεν αυτούς επιγραφή του θόλου (εις ον εγώ ανέβην διά του παλαιού κωδωνοστασίου ή μάλλον σημαντρο-

στασίου) αναφέρουσα το έτος 567 (εις μηδένα μη είπης τι περί αυτού πριν εκδοθεί το έργο μου. Είσαι ο πρώτος όστις το μανθάνεις. θα γελάσεις αν σου είπω ότι και εις τον Χασάν εφέντην, ερωτώντα με τι αναγινώσκω, αφήντησα «το “Κύριε ελέησον!”»). Με δυο λόγια: φίλος προς φίλον, ένα ανεργμάτιστο συμπίερασμα, που δεν αποδείχτηκε, αλλά και η σχετική σαλονικιά πλάκα πως ρίξαμε τον «τουρκαλά». Και η αγάπη προς τη Θεσσαλονίκη πεισματικά προσωπική υπόθεση που την αρνείται σε όποιον άλλον εκτός της συντροφιάς του. Σαν να είναι σημερινός λόγιος.

Οι ποιητές

Έχουν περάσει πολλά, πάρα πολλά χρόνια από «Το Ταξίδι», το έργο του Ψυχάρη που θεωρήθηκε, άδικα πλην πειστικά, το ορόσημο της στροφής της ελληνικής λογοτεχνίας προς τη δημοτική. Δυστυχώς ή ευτυχώς, η γλώσσα επί πολλά χρόνια του δέκατου ένατου αιώνα, άντλησε τη δύναμή της από την εκζήτηση και την πεπονημένη κατασκευή και σε μιαν άλλη εκζήτηση κατέληξε. Σε καμιά περίπτωση (ή πολύ σπάνια) η λαϊκή γλώσσα δεν ήταν πρότυπο και υπόδειγμα για την ανάπτυξη της λογοτεχνίας. Σε μερικές περιπτώσεις, η απόσταση των κειμένων της αρχαίζουσας από έναν ιδεατό μέσον όρο ήταν σαφώς μικρότερη απ' όσο η απόσταση των κειμένων της «μαλλιαρής» από τον ίδιο μέσο ρόλο.

Οι πρώτοι λόγιοι του 19ου αιώνα διάλεγαν τον εξοπλισμό τους είτε από την ιόνια εύπλαστη παράδοση, που δεν είχε ποτέ της διακοπεί, είτε από ένα είδος φαναριώτικου λόγου που απευθυνόταν περισσότερο σε ένα «πεφωτισμένο» κοινό. Με τη «Βαβυλωνία» του Βυζάντιου, κρύβεται υπό τη δορά μιας κωμωδίας ένα βαθύτατο πολιτικό πρόβλημα: ενός τύπου γλωσσική «εθνοκάθαρση» που θα έπρεπε να αντικαταστήσει το «απελέκητον γράψιμον» του Μακρυγιάννη ή τις «ελληνικούρες» των γραμματικών των αγωνιστών του 1821. Πέρασε κάπως λιγότερο από ένας αιώνας με Σούτζους, με καθαρεύουσα διάθεση, με λιτό ή πληθωρικό ύφος, αλλά εντέλει πλά-

στηκε ένας ελάχιστος αυθόρμητος, ολότελος πεποιημένος ποιητικός δρόμος, που δεν είχε σχέση μήτε με Κάλβο μήτε με Σολωμό. Ήταν η γλώσσα της πρώτης αθηναϊκής σχολής, των μελαγχολικών αυτοκτόνων ποιητών, του Παπαρρηγόπουλου και του Βασιλειάδη, η γλώσσα του Καρασούτσα και των ποιητικών διαγωνισμών του πανελλήνιου εθνικού πνεύματος.

Οι διαγωνισμοί αυτοί που κάλυπταν και την ομογένεια, άρα και τη Μακεδονία, την Ηπειρο, τη Θράκη, τον ελληνισμό της Αλεξάνδρειας, της Πόλης και της Τεργέστης, είχαν μια συγκεκριμένη «μηχανική», κοσμαγάπητη ειδικά στους μη «αυτόχθονες», αφού έδινε κάποια τεκμήρια «αποδεικτικών ελληνικών», μιας «γεννήτριας ελληνισμού» μέσα από μάλλον συμβατικές ιδέες, αλλά εντατική χρήση του δεκαπεντασύλλαβου και ιαμβικών εν γένει στίχων. Είναι ακριβώς η γλώσσα (και το ύφος) του Κωνσταντίνου Καβάφη, ετών 30: «Η φύσις όλη ευλαβής εσίγα, μη ταραξη/ τη θεσπεσίαν εορτήν θόρυβος τρικυμίας. / Ακίνητοι και ευλαβείς, αήρ, και γη, και πόντος/ εφρούρουν των μεγάλων των θεών την ηρεμίαν. / Και κάποτε τοις ήρχετο ηχώ από τα άνω,/ ολίγων στίχων έπνεεν άυλος ανθοδέσμη, / με "Εύγε, εύγε" των θεών, τρίμετροι μεμιγμένοι».

Περί το 1900 μια επανάσταση της γλώσσας ξέσπασε στον τόπο, με εντάσεις, τον Παλαμά και τους συναδέλφους του, μια έκρηξη με νεκρούς και μια σιωπή που σκέπασε πάθη γραμμένα στην καθαρεύουσα. Ο Βενιζέλος έρχεται στην εξουσία με τον Πήγασο του δημοτικισμού που έχει νικήσει. Η Θεσσαλονίκη δεν ίπταται μαζί του. Ως «ομογένεια», δύσκολα ακολουθεί τη γλωσσική πρωτοπορία.

Με τον τρόπο του Βικέλα

Κανένας δεν εκφράζει καλύτερα από τον Βικέλα τον τύπο του οργανικού διανοουμένου που πίστεψε στη δημοτική αλλά όχι τελείως, οργάνωσε όσο μπόρεσε τον «εθνικό χώρο» με σπουδαιές διεθνείς πρωτοβουλίες, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Ο Βικέλας,

άριστος πεζογράφος, με πλήθος ισαξίων και ακόμη πιο σημαντικών δημιουργών, πεζογράφησε κατά συνείδηση και εργάστηκε πνευματικά κατά εσωτερικό καθήκον. Στα δύσκολα χρόνια της οργάνωσης, άνθρωποι σαν τον Βικέλα δεν είχαν καιρό για πολλή και μεγάλη τέχνη.

Οι ποιητές του κόσμου

Εντυπωσιάζει τους καλύτερους ποιητές ο Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ, Ινδός που γράφει αγγλικά. Δημοσιεύουν οι Κλοντέλ, Κοκτό, Σεν Τζον Περς, η Αχμάτοβα, ο Πάουντ, ο Ράντγιαρντ Κίπλινγκ. Ήδη «σιγοβράζει» το Κίνημα των φουτουριστών, η λατρεία της μηχανής, υποχωρούν τα άκρως συμβολικά έργα, ενώ «αριστερίζει» χωρίς χαρακτηριστικά δείγματα σχολής ένα μεγάλο ποσοστό νέων δημιουργών. Τα πράγματα είναι απείρως πιο έντονα και ριζοσπαστικά στην πεζογραφία, τη φιλοσοφία, τις επιστήμες, θετικές και ανθρωπιστικές. Η Αμερική διεκδικεί μεγάλο μέρος της παγκόσμιας πνευματικής καθοδήγησης, αλλά, για την ώρα, τα τεκταινόμενα στο Παρίσι, στο Λονδίνο και βέβαια σε πολλές επαρχιακές πόλεις της Δύσης δεν έχουν σοβαρό αντίπαλο. Το κίνημα «επιστροφή στη γραφικότητα» είναι πανίσχυρο, ενώ η πρώτη γενιά δημιουργών του 19ου αιώνα, που θεωρείται «κλασική» και διδάσκεται στα σχολεία, περιλαμβάνει και δημιουργούς κάθε τέχνης που γεννήθηκαν μεταξύ δύο Ναπολεόντων: του Βοναπάρτη και του Τρίτου.

Πρόκριτοι και λόγιοι

28 Απριλίου 1913, οργανώνεται η πρώτη απογραφή πληθυσμού υπό ελληνική διοίκηση. Σε 21 γειτονιές της Θεσσαλονίκης, 157.000 κάτοικοι, 62.000 Εβραίοι, 40.000 Έλληνες, 6.000 Βούλγαροι, 46.000 μουσουλμάνοι, λίγοι ξένοι, 438 άτομα χαρακτηρίζονται «πρόκριτοι και λόγιοι». Πάνω από 1.000 άτομα συνολικά μνημονεύονται να συμμετέχουν σε λέσχες,

σε πρακτορεία, στον Ηρακλή, να είναι επιστήμονες, τεχνίτες και υπάλληλοι χρήσιμοι στις υπηρεσίες. Από αυτόν τον κατάλογο που δημοσίευσε ο Βασίλης Δημητριάδης (Μακεδονικά, 23) η Αγγελική Τσιώμου εμπνεύστηκε τους «Παλαιούς ποιητές της Θεσσαλονίκης (1940) και αργότερα ο Ντίνος Χριστιανόπουλος αποτύπωσε με ακρίβεια πλήθος δημιουργών, δυνατής ή διαταραγμένης σχέσης με το Τάλαντον αλλά και πάμπολλα έργα τους. Είναι γεγονός ότι οι ποιητές της Θεσσαλονίκης αλλά και των πιο σημαντικών επαρχιακών πόλεων της Μακεδονίας γνώρισαν κάποια φήμη, αλλά μόνον αν κέρδιζαν κάποιον πανελλήνιο διαγωνισμό. Σημασία έχει ότι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ενώ η Θεσσαλονίκη πρώτευε στη βιομηχανία, τις μεταφορές, τη δυνατότητα συνύπαρξης με «τον άλλον», ήταν εξαιρετικά δύσκολο να διαπράξει τέχνη και μάλιστα ακμαία, πράγμα που θα επιχειρήσει με άκρα επιτυχία από το μεσοπόλεμο και δώθε.

Ο Πατισάχ στη Σαλονίκη

Τέλος Μαΐου του 1911 ήταν προγραμματισμένη η επίσκεψη του σουλτάνου Μεχμέτ Ρεσάτ του Πέμπτου στην πόλη. Η προετοιμασία ήταν εντατική και μερικές πινελιές της υπάρχουν ολοζώντανες στο «Μακεδονικό Ημερολόγιο» του Σφενδόνη, προσωπικές του αναμνήσεις, στο τεύχος του 1963 (πενήντα χρόνια από την απελευθέρωση). Οι φωτογραφίες και τα φιλμάκια των Μανάκια δείχνουν πολλά, πάρα πολλά φέσια, αλλά ήταν εντέλει αποτέλεσμα εγκυκλίων των αρχών. Οι μαθητές και οι κάτοικοι όφειλαν να τα φοράνε, λόγω επίσκεψης. Επίσης, κατασκευάστηκαν πολλές αψίδες, με ελαφριά υλικά και πολυτελή χαλιά, που μερικές κινδύνεψαν από τη γνωστή στη Σαλονίκη αστάθεια του καιρού τέλος του Μάη, όταν ο Βαρδαρίτσος γίνεται βροχερός.

Η επίσκεψη ήταν επιθυμία και στρατηγική επιλογή των Νεοτούρκων. Ο παλιός σουλτάνος πέρασε χρόνια έγκλειστος στη Σαλονίκη, στο Αλλατίνη. Ο

νέος έπρεπε να δείχνει πατρική φιγούρα και σ' αυτό τα κατάφερε. Για να καλύψει τις ανάγκες του οθωμανικού πλήθους που δε χαμπέριζε και πολλά από βαλκανική πολιτική και εκσυγχρονισμούς, ο Πατισάχ θα έκανε «ναμάζι», θεσμική προσευχή στην Αγία Σοφία, είκοσι χρόνια «αλειτούργητο τζαμί» που αποκαταστάθηκε από διεθνές συνεργείο τέσσερα χρόνια πριν. Ως αρχαία βυζαντινή μητρόπολη που αναστηλώθηκε από δυτικά χέρια, ήταν μια καλή εκσυγχρονιστική εικόνα. Ο σουλτάνος πέρασε από το Κονάκι, το διοικητήριο, διήλθε την πόλη με αμάξι, παρακολούθησε παρέλαση κατοίκων και εσναφιών και φορέων, προσκύνησε στην Αγία Σοφία και αναχώρησε.

Παιδί του Αβδούλμετζιτ, γεννημένος στο Τοπκαπί, ήταν εγκρατής της περσικής ποίησης και ποιητής ο ίδιος. Καθώς παρέμεινε ηγέτης του χαλιφάτου, κήρυξε τζιχάντ το 1914 εναντίον της Αντάντ, αλλά μάταια: οι Αραβες, χάρη στον Λόρενς, συντάχτηκαν με τους Συμμάχους. Πέθανε μερικούς μήνες πριν λήξει ο Μεγάλος Πόλεμος.

Στο διάστημα της μάλλον συμβολικής του εξουσίας έκαναν κουμάντο οι περιλάλητοι τρεις πασάδες της αυτοκρατορίας, ο Εμβερ, ο Ταλάτ και ο Κεμάλ. Αλλά σε καμία άλλη περίοδο της οθωμανικής ιστορίας δεν υπήρξε τέτοιος φιλογερμανισμός. Η νέα αυτοκρατορία του Κάιζερ, το γέννημα του Βίσμαρκ, βρήκε εκλεκτικές συγγένειες στην ηδυπαθή μεγαλοπρέπεια των οθωμανικών θεσμών και ήταν η μόνη ίσως δυτική δύναμη που πάλεψε για να εκσυγχρονίσει την ανατολίτισσα φίλη της. Σε αυτά, βέβαια, δεν έπαιξαν τόσο ρόλο ο χαρακτήρας και οι θεσμοί, όσο ο επιδραστικός παντοδύναμος σιδηρόδρομος Βερολίνου - Βαγδάτης, όπου οι Οθωμανοί ήταν το «κλειδί» της διόδευσης και μαζί με το δρόμο «της Σκαβουνιάς» (Βιέννη - Σόφια - Αδριανούπολη - Κωνσταντινούπολη) ένας πανίσχυρος γεωγραφικός άξονας - σύνορο.

Η επίσκεψη του σουλτάνου στη Θεσσαλονίκη δεν μπορούσε να έχει κάποιον σημαίνοντα πολιτικό

χαρακτήρα. Αμέσως μετά την αναχώρησή του, οι Βούλγαροι και οι Έλληνες, διατηρώντας φυσικά την εχθρότητά τους, άρχισαν να βρίσκουν ελκυστική μια παροδική συμμαχία μεταξύ τους. Ο πόλεμος ήταν πια πολύ πιθανός...

Έλληνες και σουλτάνοι

Η ελεύθερη Ελλάδα γνώριζε τη συμπάθεια των Οθωμανών, αλλά και των Νεοτούρκων προς τις κεντρικές δυνάμεις, παρότι αρκετοί Νεότουρκοι ήσαν γαλλικής επιρροής. Απέναντι στο σουλτάνο που κατανίκησαν το 1912 δεν είχαν αντπάθειες, επειδή ήξεραν ποιοι στην πραγματικότητα κυβερνούσαν το Δοβλέτι. Ωστόσο, καθώς η Κωνσταντινούπολη, αδύναμη κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, ήταν σύμμαχη του Κάιζερ, συμβατικώς ήταν οικεία στους αντιβενιζελικούς. Εως το Διχασμό, οι φίλοι του Κωνσταντίνου ήταν εκ των πραγμάτων εχθροί του Βενιζέλου. Οι ανακτορικοί Έλληνες, όχι πάντα γερμανόφιλοι, για μείζονες λόγους δεν μπορούσαν να είναι υποχρεωτικώς τουρκόφιλοι. Εντούτοις, μετά το 1922, η σύγκλιση Κεμάλ - Βενιζέλου δεν ήταν μια προσέγγιση που είδε εχθρικά η λεγόμενη «παλιά Ελλάδα».

Η Ευρώπη για τους σουλτάνους

Η επί έναν αιώνα φιλελληνική Ευρώπη (αργότερα φιλοσλαβική, φιλοαποικιακή και φίλη του διαφορετικού, του εξωτικού και του παράξενου) δεν έμεινε στην οθωμανική θηριωδία, μήτε την παρέσυρε εκεί το πινέλο του Ντελακρουά. Για τους αστούς της Ευρώπης, οι σουλτάνοι ήσαν διαφθαρμένοι ηγέτες πολυτελείας, που όμως έδιναν τα ρέστα τους για εκβιομηχάνιση και υποδομές φτιαγμένες από ευρωπαϊκά χεράκια και κεφάλαια. Επομένως, το κουτσομπολιό τους περιοριζόταν στις χαρτοπαικτικές τους επιδόσεις, καθώς και σε μια ιδιότυπη «ανατολίζουσα» λογοτεχνία της δεκάρας, όπου οι «ωραίες του Γιλδίζ» και τα «μυστήρια του Τοπκαπί» ερέθιζαν την κρυπτολαγνική λαϊκή φαντασία. Χωρίς να ξέρουν τις δι-

αφορές του χαλίφη, του μαχαραγιά, του σουλτάνου και των αναρίθμητων αυλικών λειτουργημάτων, δεν αισθάνονταν και υποχρεωμένοι να μάθουν...

Παλιές επισκέψεις

Τη Θεσσαλονίκη συχνά την επισκέφτηκαν σουλτάνοι. Ο Μουράτ ήταν ο κατακτητής της και διέμεινε στην πόλη, προσπαθώντας να τη συνεφέρει από τις συνέπειες της άλωσης. Ήδη επί Βενετών ήταν σε κακά χάλια. Εξαγόρασε αιχμαλώτους, καθιέρωσε ως τέμενος την Αχειροποίητο (και ένα μασγίδιο απέναντι από τον Αγιο Δημήτριο), διόρθωσε το μεγάλο πυλώνα - δυναμάρι στο Επταπύργιο και έφερε Οθωμανούς του Εβρενός από τα Γιαννιτσά, που ήταν οθωμανικά από τη δεκαετία του 1380. Άλλος σουλτάνος στη Θεσσαλονίκη ήταν ο Μωάμεθ ο Πορθητής, το 1470, που αποκαλείται «ο μεγάλος Τούρκος». Ενδιαφέρον έχει η επίσκεψη το 1857 του Αβδούλ Μεζίτ, κυρίως επειδή στην πόλη γνώρισε το διαβόητο πολυτεχνίτη (όχι όμως ερμηοσπίτη) Τζέκη Αμποτ, ο οποίος αγόρασε ένα πελώριο κτήμα στο Ρετζίκι (σήμερα κτήμα «Δελασάλ»), όπου έχτισε μια πολυτελή κατοικία και λουτρό, για να δεχτεί το σουλτάνο. Φάρδυνε και τους δρόμους. Ο σουλτάνος, υπό καταρρακτώδη βροχή, έφτασε στο πρόπυλο του κτήματος Αμποτ αλλά δεν μπήκε μέσα, επειδή ήταν προληπτικός. Η διήγηση γρήγορα γίνεται μυθιστορηματική. Ο Αμποτ πρόσφερε καφέ στο σουλτάνο κι έφερε μαγκάλι να τον ψήσει, καίγοντας 60.000 γαλλικά φράγκα, χαρτονομίσματα, αντί για κάρβουνα. Μετά του έδωσε τα κλειδιά του κτήματος. Ο σουλτάνος περιορίστηκε να του δώσει φορολογική ατέλεια και να αναρωτηθεί φωναχτά αν με μπαγκανότες ως καύσιμο ο καφές γινόταν καλύτερος.

Οι κοινότητες της πόλης

Εβραίοι και χριστιανοί, ανταγωνίστηκαν σε εκδηλώσεις σεβασμού προς τον επισκέπτη τους. Αλλά, βέβαια, Έλληνες και Βούλγαροι είχαν επιλέξει το δρόμο

της στρατιωτικής τελικής λύσης, καταλαβαίνοντας ότι απόπειρες μεταρρύθμισης απλώς αύξαναν τον αριθμό των «μουστερήδων» (=μελλοντικών διεκδικητών της Θεσσαλονίκης). Στην ουσία, οι ελπίδες των Νεοτούρκων ότι ο σουλτάνος θα βοηθούσε το γενικό οθωμανικό πληθυσμό και αισθανθεί ασφαλής και πρόθυμος για αγώνες ακυρώθηκαν μπροστά στη δυναμική που επέδειξαν οι αλλόθρησκες κοινότητες...

Ο Κάρολος Ντηλ επί το έργον...

Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ένας ευγενής κύριος που δεν είχε κλείσει τα πενήντα (γεννημένος στο Στρασβούργο το 1859), έφτανε στη Θεσσαλονίκη, ήδη διάσημος, επιφορτισμένος με μια σπουδαία αποστολή. Του είχε ανατεθεί η επίβλεψη της αναστήλωσης της Αγίας Σοφίας που έστεκε καμένη πάνω από δεκαπέντε χρόνια, στο κέντρο της πολιτείας. Ήταν ήδη τζαμί από το 16ο αιώνα και η διατήρηση της αρχιτεκτονικής δυναμικής, όπως και της οικονομικής ακμής της πόλης, με μετάκληση σπουδαίων επιστημόνων και επιχειρηματιών της Ευρώπης, ήταν ένα από τα μεγάλα όνειρα της εκσυγχρονιστικής οθωμανικής διοίκησης, που την αντιπροσώπευε ο Λέσβιος Χιλμή πασάς.

Ο Ντηλ έφτανε με πλήθος περγαμηνών. Διδάκτορας στα τριάντα του, εδραιωμένος ήδη στη Ρώμη και στην Αθήνα, εξελίχτηκε σε καθηγητή του πανεπιστημίου του Νανσί και μετά από βραχεία επιτυχή καριέρα, ήταν στη Θεσσαλονίκη ως καθηγητής της βυζαντινής ιστορίας στη Σορβόνη.

Μαζί του είχε έναν στενό συνεργάτη, τον επιτυχημένο αρχιτέκτονα Μαρσέλ λε Τουρνό, ο οποίος ερευνούσε αρχιτεκτονικές δομές της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, αποτυπώνοντας, ερμηνεύοντας, χαρτογραφώντας και φωτογραφίζοντας. Ο κύριος καθηγητής είχε μόλις περάσει μια παραγωγική περίοδο στην Κωνσταντινούπολη, όπου μελέτησε τη μονή της Χώρας, κοντά στις Βλαχέρνες, προσφέρο-

ντας ένα νέο όρο, ερμηνεύοντας την τέχνη της εποχής του Μετοχίτη στα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες Ανδρονίκου του Γέροντος: για τον Ντηλ ήταν «η Παλαιολόγεια Αναγέννηση» που έλαμπε στη μονή. Ο όρος χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα.

Η καμένη καθεδρική

Εως το μεγάλο σεισμό της πόλης του 620, στη θέση της Αγίας Σοφίας υπήρχε μια τεράστια πεντάκλιτη βασιλική με αυλή. Αυτό που λέμε σήμερα «Νυμφαίο» ήταν το βαπτιστήριο της βασιλικής, ενώ τα πλαϊνά της δωμάτια αποτελούν το σημερινό αγίασμα του Προδρόμου. Το μεγάλο ιερό της με εξωτερικούς πεσσούς διασώζεται κάτω από τις γωνιακές πολυκατοικίες της Σβώλου που βλέπουν στο ιερό του σημερινού ναού. Ο σημερινός ναός χτίστηκε με το υλικό του παλιού, αλλά ήταν βασιλική με τρούλο, μικρότερη, ωστόσο πολυτελής. Θεωρείται κτίσμα του 7ου αιώνα, με πολλές και σπουδαίες μετασκευές έως και το 12ο. Υπήρξε μητρόπολη της πόλης. Ως τζαμί διέθετε προστώο και έναν κοντό μιναρέ-κλιμακοστάσιο. Κάηκε το 1890. Μια φωτογραφία του ναού που σώζεται, πριν από το 1890, δείχνει πως ήταν ολικά μολυβοσκέπαστη. Η εντολή ήταν να αποκατασταθεί. Η μελέτη των ψηφιδωτών και η χρονολόγηση μερικών στο τέλος του 8ου αιώνα, μαζί με το ίχνος του σταυρού, έκαναν τους ερευνητές να το θεωρήσουν μνημείο της εικονομαχίας. Επομένως, η αναστήλωσή του, ειδικά η «εικαστική», ήταν απολύτως δυνατή, αφού και σε ένα τζαμί η ανεικονική διακόσμηση επιτρέπεται. Στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας, τα εικονομαχικά στοιχεία και το ισλάμ συνέπιπταν μορφολογικά, και αυτή η ιδέα δέσποσε στην αποκατάσταση του συνόλου.

Η αποκατάσταση

Οι κ.κ. Αστροεινίδου και Καμαράκη δούλεψαν στη νέα «διακόσμηση» της εποχής Ντηλ - Λε Τουρνό

και συμπεραίνουν ότι υπάρχουν δυο εκδοχές που απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους, μια «σταμπωτή» (στένσιλ) απόδοση ανεικονικών θεμάτων και μία επιμελέστερη, «μοντέρνα», κατά τη γνώμη τους επηρεασμένη από την αρ νουβό. Τη θέση τους υποστηρίζουν με επαρκή παραδείγματα. Σε κάθε περίπτωση, η ανεικονικότητα ήταν αυτή που έφερε την «έγκριση» τέτοιας διακόσμησης (όπως ο φουτουρισμός έφερε αποδοχή του από το φασισμό και το σοσιαλισμό, λόγω της εμμονής του στη μηχανή και την περιδίνηση, κι όχι λεπτολογώντας στις ριζοσπαστικές του αρχές).

Στο δημοσίευσμά τους («Αρχαιολογία», 45.18 ,1992) εκτίθενται σημαντικά στοιχεία της εργολαβίας: χρηματοδότες, ο Χιλμή πασάς αλλά και η γαλλική κυβέρνηση διά του προξενείου. Τα έργα άρχισαν την άνοιξη του 1907, εγκρίθηκαν και προχώρησαν γρήγορα λόγω της ανακάλυψης των ψηφιδωτών. Οι ανάδοχοι εργολάβοι ήσαν Οθωμανοί. Μιας χρονιάς προϋπολογισμός ήταν 500 χρυσές λίρες. Για την αποκατάσταση των θυρωμάτων και των καμπυλών έγινε εντατική χρήση στούκο, παραγγέλθηκαν μαρμάρινα θυρώματα από την Προποντίδα «βυζαντινού» ύφους, ενώ οι δύο νότιοι κίονες της πύσης στοάς αφέθηκαν καμμένοι και φαγωμένοι, ντυμένοι με σιδερένιο μεταλλικό φύλλο, επιζωγραφισμένο.

Ο Ντηλ ως «έκκεντρος» ιστορικός

Λίγοι βυζαντινολόγοι ασχολήθηκαν τόσο πολύ με την επιβίωση της εποχής που μελέτησαν. Ο Ντηλ, που αρχικά είχε αφοσιωθεί στη δυτική λεκάνη της Μεσογείου και την Ιταλία, από νωρίς μελέτησε τον Οσιο Λουκά στη Φωκίδα και τα μνημεία της Θεσσαλονίκης. Οσο περνούσαν τα χρόνια (πέθανε το 1944) συνέγραψε εύληπτα ιστορικά δοκίμια τόσο καλογραμμένα, ώστε να απομειώνεται ο συστηματικός επιστημονικός τους χαρακτήρας, πράγμα όχι παράξενο, δεδομένης της εποχής και του έντονου

διαχωρισμού σε «σοβαρούς» και «ασόβαρους» επιστήμονες. Αλλά ο άνθρωπος έτυχε μιας απρόσμενης συγκυρίας: ήταν ο τελευταίος, ίσως, «πλήρης» επιστήμων ιστορικός, που ατένισε τα χαμένα σήμερα ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου, κι έτσι ο μόνος άνθρωπος που είδε διά ζώσης τη μονή Λατόμου, την Αχειροποίητο, την Αγία Σοφία και τον Αγιο Δημήτριο.

Ο πολύς Λε Τουρνό πέθανε το 1912 και συνεργάστηκε με τον αρχιτέκτονα Ανρί Σαλαντέν, που είχε μια αξιόλογη σταδιοδρομία μελετώντας βυζαντινά μνημεία του Μαγκρέμπ. Η ομάδα δημοσίευσε το 1909 άρθρα και φωτογραφίες για τον Αγιο Δημήτριο και την Αγία Σοφία, ενώ η «Αχειροποίητος» δημοσιεύτηκε το 1914. Μόλις το 1918 κυκλοφόρησε το λεύκωμα (στα γαλλικά) «Χριστιανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης», πάντα πολύτιμο.

Άλλες, ανεξάρτητες, «παραγωγές»

Η προετοιμασία της επίσκεψης του σουλτάνου Ρεσάτ το 1911 βελτίωσε την εικόνα και άλλων μνημείων, όπως οχυρώσεις, τζαμιά και ναοί. Ειδικά η μονή Βλατάδων, κτίσμα δυο βυζαντινών φάσεων, έδρα ζηλωτική και στην τελική της φάση μονότρουλη βασιλική με πύση στοά, απέκτησε ένα παχύ στηθαίο με απλό διάκοσμο και τραβηχτή κονία, ένα τετραγωνικής κάτοψης δικιόνιο προστώο και μια στο νότο. Σχεδιασμένα από τον Π. Παπαγεωργίου, δείχνουν την άποψη ενός ιστορικού ερωτευμένου με το Βυζάντιο ως προς το τι είναι «σύγχρονο βυζαντινό». Αυτή η έννοια, μη συστημική, τάλαιπώρησε και τάλαιπωρεί τη νεοελληνική αρχιτεκτονική περισσότερο κι απ' όσο ο Αρθούρος και οι μελαγχολικές ηγερίες του την κέλτικη διακόσμηση, μουσική και μυθολογία. Ας σημειωθεί ότι η μονή στο εσωτερικό της χρωματίστηκε με γαλαζόγκριζο ασβεστοκονίαμα με γύψο, και με σχεδιασμένα ανάλαφρα ανθάκια, την ίδια εποχή.

Επιλεγόμενα

Η οθωμανική παρέμβαση στα μνημεία της πόλης είχε σοβαρότητα και καμία διάθεση καταστροφής. Ας μην ξεχνάμε πως σε κάθε δεκαετία μετά το 1910 χανόταν -και χάνεται- ένα απίστευτα μεγάλο ποσοστό μεσαιωνικών αρχαιοτήτων από την πόλη, ενώ άλλων εποχών μνημεία και περιβάλλοντα στην πράξη λειτουργούν συμβολικά, καθώς δεν έχει διασωθεί κανένα επαρκές δείγμα τους και δεν εννοώ μόνο τα «ιστορικά»: από την ταπεινωμένη περαστική αρχιτεκτονική της Μπάρας και των πρώτων προσφύγων σώζονται ελάχιστα και διασπαρμένα δείγματα. Αλλά σε αυτό, ο Κάρολος Ντηλ, που δικαίως του έχει δοθεί ένας κεντρικός δρόμος της πυρκαϊούτου, δεν είχε απολύτως καμία ανάμιξη, πράγμα που δεν μπορούμε να ισχυριστούμε για άλλους, νεότερους επιστήμονες...

Μια καταγραφή στις γειτονίες

Δε λογαριάζω τη λεπτομερή μελέτη του Βασίλη Δημητριάδη για την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης (1430-1912), καθώς ο ακριβής εντοπισμός των γειτονιών δεν είναι μέσα στο αντικείμενό μας και ήδη από τις προτάσεις του για το 1478 προκύπτουν πολλές ενστάσεις και ερωτηματικά, που δεν ταιριάζουν σε μια αφήγηση διαδρομής.

Βυζαντινές «γειτονίες»

Είναι βέβαιον πως δεν τις ξέρουμε όλες. Μέσα στην Ακρόπολη ονόμαζαν τους κατοίκους «κουλαίτες», επομένως τεκμαίρεται μια «γειτονία του κουλά». Εκατέρωθεν της Εγνατίας οδού, οι γειτονίες είναι γνωστές. Η Εγνατία ήταν το όριο, άνω ή κάτω, για τις περισσότερες. Η Ασωμάτων, γύρω από τη Ροτόντα, με τον πύργο του Χαμαιδράκοντος. Η Αχειροποίητου, γύρω από τη σημερινή εκκλησία, η γειτονία της

Καταφυγής, αμέσως δυτικότερα. Του Ιπποδρομίου, όχι στο σημερινό Ιπποδρόμιο.

Ψηλότερα, του Αγίου Δημητρίου, του Ομφαλού και ακόμη πιο δυτικά του οσίου Δαβίδ και της Χρυσείας (της Χρυσής Πύλης). Η Εγνατία δε διέσχιζε το μέσον της πόλης, αλλά ήταν προς το Νότο της. Οι συνοικίες παρακάτω της ήταν, πρώτη από Ανατολή ο Άγιος Παράμονος (σημερινή πλατεία Ιπποδρομίου), η Αγία Πελαγία (όπου και η Αγία Σοφία) και ο Άγιος Μηνάς. Προς το λιμάνι και σε διάφορα άλλα σημεία υπήρχαν άγνωστες γειτονίες ή οι λεγόμενες «μέσες», δηλαδή οι οργανωμένες αγορές. Υπήρχε έτσι η «σθλαβομέση» (το σκλαβοπάζαρο). Αναφέρονται και «φόροι», δηλαδή όχι περίκλειστες αγορές ή συντεχνιακές, όπως «ο φόρος του Σταυρίου», και σε παλιότερη εποχή «ο της πόλεως Μεγάλος Φόρος». Με τον όρο «αγορά» μνημονεύεται η «επί Κασσανδρεωτικήν», εννοώντας το μεταξύ τειχών και σημερινής πλατείας Ιπποδρομίου διάστημα, το 795.

Οι βυζαντινές «γειτονίες» ήταν πολύ μεγαλύτερες από τις μετέπειτα συνοικίες και είχαν νομική μορφή. Το έδαφός τους ήταν χωρισμένο σε οικοπέδα που πλήρωναν ένα χαμηλό «τέλος» και χτίζονταν ιδιόκτητα κτίσματα.

Μεταπλάσεις

Μετά την άλωση του 1430 η πόλη έμοιαζε ακατοίκητη, καθώς έφυγαν πάρα πολλοί Ρωμιοί. Οι Οθωμανοί πήγαν στις πιο καλές περιοχές, ακόμη και σε εκκλησιαστικά ακίνητα που ήταν έρημα και αργότερα, στα 1500, οι Εβραίοι κατοίκησαν γενικά υποβαθμισμένες περιοχές, σκιασμένες από τα τείχη ή κοντά στις εμπορικές στοές. Ο Κωστής Μοσκώφ («Τομή της μεταπρατικής πόλης») δίνει μια εικόνα των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα.

ΜΠΑΪΡΙ (ΠΑΝΩ ΠΟΛΗ): (1) Γεντί Κουλέ, Επταπύργιο. Κατοικήθηκε από μουσουλμάνους πρόσφυγες από Βοσνία μετά τα 1876. (2) Κουλέ Καφέ, Ακρόπολη, ΝΔ Ταξιαρχών, μουσουλμάνοι, αραιοκατοικημένο. (3)

Γκολντζίζ, Α. των Ταξιαρχών, μουσουλμάνοι, αραιοκατοικημένο. (4) Τσαούς Μοναστήρ, Μ. Βλατάδων, μουσουλμάνοι, πολύ αραιοκατοικημένη. (5) Τσινάρ, Τσινάρι, μουσουλμάνοι, (6) Γιακούμπ πασά, Α. Αικατερίνη, μουσουλμάνοι. (7) Εσκή Σεράι, Πρ. Ηλίας, μουσουλμάνοι (η «καλή συνοικία» ως τα 1880). (8) Καραχατζή, Λαχαναγορά, μουσουλμάνοι. (9) Κονάκ, Διοικητήριο, μουσουλμάνοι. (10) Κασιμιέ, Α. Δημήτρης, μουσουλμάνοι. (11) Κολούκ, Ιμαρέτ, μουσουλμάνοι. (12) Ισλαχανέ, Λαγουδιανή προς Α. Τείχη, μουσουλμάνοι και λίγοι χριστιανοί προς Αϊ-Νικόλα.

ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ: (13) Πλάζα, Αγίας Σοφίας, εβραϊκή. (14) Μεγάλος Χαβράς, Αριστοτέλους, εβραϊκή. (15) Χατζή Χασάν ή Μητρόπολη ή Κιουτσούκ Αϊ-Νικόλα, Γρηγόριος Παλαμάς, μεικτή εβραϊκή και χριστιανική. (16) Αγία Σοφία, Αγία Σοφία, εβραϊκή. (17) Ακτσε Μετζήτ, Νεα Παναγία/Ναυαρίνου, μεικτή εβραϊκή και χριστιανική. (18) Ντεμπάχ Χαιρεκίν, Διαγώνιος, εβραϊκή. (19) Καφαφλάρ, όπου η παλιά πλατεία Δικαστηρίων, εβραϊκή, μεικτή μουσουλμανική και χριστιανική. (20) Αττίκ, κοντά στον Αϊ-Νικόλα, εβραϊκή και χριστιανική. (21) Εσκή Τζουμά, Αχειροποίητος, μουσουλμανική και χριστιανική. (22) Ισαακίε, Αγίου Παντελεήμονος, χριστιανική. (23) Χορτάτζ, Ροτόντα, εβραϊκή. (24) Ποδρόμ ή Αγίου Κωνσταντίνου, Άγιος Κων/νος, χριστιανική «φτωχολογιά». (25) Αϊ-Νικόλα, μεταξύ σημερινής Αριστοτέλους - Εγνατίας, Αγ. Σοφίας - Αγ. Δημητρίου, χριστιανική «των πλουσίων». (26) Αγίου Αθανασίου, Άγιος Αθανάσιος, χριστιανική αγορά. (27) Παναγούδα, χριστιανική. (28) Υπαπαντής, χριστιανική. (29) Παναγίας Δέξαις ή Αγίου Υπατίου, χριστιανική. (30) Νέας Παναγίας, χριστιανική. (31) Αγίας Θεοδώρας, Κισλάρ, μεικτή εβραϊκή και χριστιανική. (32) Τόλλου Τσεσμέ. (33) Λαοδηγήτρια, Λαοδηγήτρια, μεικτή.

ΑΓΟΡΑ: (34) Σόουκ Σου, Άγιοι Απόστολοι, μουσουλμάνοι, μεικτή μετά τα 1860. (35) Ρεζή Βαρδάρ, βόρεια του Βαρδάρ, μουσουλμάνοι, μεικτή μετά τα 1860. (36) Ταχτά Καλέ, Δημαρχία, μουσουλμάνοι, μεικτή μετά τα 1860. (37) Μπεζεστένι, Μπεζεστένι, μουσουλμάνοι, μεικτή μετά τα 1860. (38) Καζαντζιλάρ, Χαλκωματάδικα, μουσουλμάνοι, μεικτή μετά

τα 1860. (39) Φραγκομαχαλά ή Μάλτα. Από σημερινή Εγνατία ως Τσιμισκή, και Βενιζέλου ως Τοπχανέ, μεικτή, ιδίως Ευρωπαίοι. (40) Ταμπακχανέ ή Μισιρ-τσαρσή, Λαδάδικα, μεικτή, ιδίως Ευρωπαίοι. (41) Καπάνι, Κ. Αγορά μεικτή, ιδίως Ευρωπαίοι. (42) Γιανίκ Μοναστήρ, Άγιος Μηνάς, μεικτή, ιδίως Ευρωπαίοι.

ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ: (43) Αγία Τριάδα, ελληνική. (44) Φλέμινγκ, ελληνική. (45) Τρανσβάαλ, Παπάφη, ελληνική. (46) Ανάληψη, Ανάληψη, ελληνική. (47) Πύργοι, εκατέρωθεν Β. Ολγας, μεικτή. (48) Μπάρα, μεταξύ Βαρδάρ και Επιβ. Σταθμού, μεικτή. (49) Κιλκίς Μαχαλέ, μεταξύ των δύο σταθμών, μεικτή.

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΙΚΡΟΤΕΡΕΣ: Αγγούδα - Ελ Χάιμ - Λεμουγιά - Χαμάμ - Μπαρούς Τόγους - Εντεκ Φιντίκ - Γκιουλχάν Βε Γενή Χαβλή - Καλδίρ Γκτοτς - Σαλχανέ Βε Βιταρόν - Σιχαμπάτ Ουλκίν Χατζή Σκεντέρ - Σαρή Χατίκ - Καζάζ Κατζή - Γεμίν Βαλή Γκιουμπέλογλου - Τζεζκρέκ Κασιμπασσά - Καζάζ Χατζημουσά Ταρακσά Μαίτ Αλαντίν - Ασραλή Μετζήτ Χουσεΐν Εσμήκ Πασά - Νεγρή Χασάν - Αγή Πασά - Κιατίπ Μουλιχεντίν - Αμπντουλλάχ Φεχρή - Πιλάτα - Χατζή Ισμαήλ Χασάν Χασάν - Ντιριμού Σοκάκ - Σουσαμπαση - Μουήτ Αλαντίν - Καντί.

Στα 1913

Η Magica (<http://magicasland.com/synikies-old-thessaloniki/2010/02/20/>) υπενθυμίζει συνοικίες που επλήγησαν από χολέρα το 1913 και απογράφονται: Αβδουλλάχ Καδή, Αγίας Σοφίας, Αγίου Αθανασίου, Αγίου Νικολάου, Ακτσέ Μετζήτ, Βαρδαρίου, Βαρδάρ Καπού, Γκιουλμέζ Ογλού, Δεπό, Δημαρχίας, Εσκή Τοπχανέ, Ικί Λουλέ, Καζαντζιλάρ, Καλδίρ Γκιουτς, Καραγάτσια, Καργή Μειδάν, Καρεκλάδικα, Καρή Παζάρ, Καντή Μαχαλέ, Κιατίπ Μεαλίμ, Κουλέ Καπού, Μιδάτ Πασά, Μπάρας, Μπουγιούκ Παζάρ, Ορνιθοσφαγείου, Ουτς Τσεσμέ, Παγοποιεΐον, Παλιού Δικαστηρίου, Περσεμπέ Τεπέ, Πόρτα Καπού, Πούλια, Ρόγκος, Ρόγκκολφ, Ρουσδιέ, Τσαϊρ, Τσεγγενέ, Τσελεμπή Μπακάλ, Τσεχανέ Μολέ, Τσιάρκ Τσιλάρ, Τσιρτσιρ Σοκάκ, Υπαπαντής, Φιντίκ, Χατζή Μιμήν, Χιρς.

Οι γειτονιές στη ζωή της πόλης

Στην πόλη του Μεσαίωνα και της τουρκοκρατίας, ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, η γειτονιά παίζει έναν ιδιόρρυθμο ρόλο, που έχει επισημανθεί, ιδίως στα πρόσφατα παραδείγματα, ως ένα είδος «γεννήτριας τοπικών αξιών» που επιτέλους μπορεί να αποκτήσει κάποιο δομικό κοινωνικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, να υπάρχουν συμβούλια σε γειτονιές και αποφάσεις που να επηρεάζουν τον αστικό ιστό. Τέτοια παραδείγματα δεν υπάρχουν στο παρελθόν. Ο,τι πλησιάζει σε αυτές τις πρωτοπόρες ιδέες είναι κάποια σπαράγματα οικοδομικών κανονισμών του Βυζαντίου που παραδόθηκαν μετά το χειρόγραφο του Αρμενόπουλου, καθολικού κριτή (=δικαστή) από τη Θεσσαλονίκη ως «νόμοι Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη». Είναι ένα είδος ατελούς οικοδομικού κανονισμού. Αν χτιζόταν έτσι η χώρα μας, δεν θα υπήρχε πάντως αυθαιρεσία. Εκεί μέσα, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα ρύθμιση: η ύπαρξη αγάλματος σε πλατεία ή ένα ωραίο τοπίο, μια αξιόλογη θέα, θεωρείται κτήμα του κατέχοντος ένα ακίνητο που την απολαμβάνει. Επομένως, το να «κλείσεις» τη θέα, ήταν απαγορευμένο.

Εως τα μέσα του 20ού αιώνα, πρέπει να περιμένουμε ώστε οι γειτονιές να ακμάσουν ή να απομειωθούν, ως στοιχεία της τοπικής ιστορίας. Εως τότε, τη γειτονιά την απάρτιζε ένα σύνολο κανόνων που είχαν σχέση με τους κατοίκους και τις συνθήκές τους. Δηλαδή η γειτονιά δε συνέβαλε στην ομογενοποίηση μιας πόλης.

Οθωμανικές γειτονιές

Αυτές, στη Θεσσαλονίκη, είχαν το προνόμιο της πρώτης επιλογής, της καλύτερης θέσης. Καθώς οι Οθωμανοί των Γιαννιτών ήταν οι πρώτοι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης, μετά το 1430, και τα όποια στατιστικά στοιχεία δε δείχνουν ότι υπήρξε κάποια εντυπωσιακή πλημμυρίδα νέων κατοίκων έως την έλευση των Εβραίων, στο τέλος του αιώνα εκείνου οι άνθρωποι είχαν να επιλέξουν τον «ανθό» κατοικιών,

οικοπέδων και περιοχών. Γι' αυτό και επειδή η πόλη θεωρήθηκε δορυάλωτη, όλα τα ακίνητα των μεγάλων μονών της Θεσσαλονίκης, του Εξακούστου, του Υπομινήσκοντος, της Ακαπνίου, του Κανίτου, του Γενεσίου περιήλθαν στους κατακτητές. Εξαιρέθηκαν μόνο τα αγιορειτικά μετόχια (επειδή το Άγιον Ορος είχε αποδεχτεί την οθωμανική εξουσία) αλλά και τα κτήματα της επίσημης εκκλησίας, δηλαδή οι μητροπολιτικοί ναοί, όχι όμως οι ενορίες, αφού δεν είχαν κατοίκους.

Οι Οθωμανοί ήθελαν περικλειστές αυλές, πολλά δωμάτια γύρω από κάποια απλωσιά, δηλαδή όχι μακριά από τον τρόπο δομής των κατοικιών του Βυζαντίου. Παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, η περιγραφή της κατοικίας των Δοξαπατρήδων (πράξεις μονής Δοχειαρίου) αλλά και κατοικίες που αγοράζονται για το σέρβικο μετόχι (περιοχή Καμβουνίων, πράξεις μονής Χελανδαρίου). Αυτή η κεντρική περιοχή της πόλης με το φρέσκο αεράκι και το καλό κλίμα άρχισε να γίνεται μικτή, από την προκοπή των ευπόρων χριστιανών και Εβραίων. Αλλά επειδή ήταν περιοχή κέντρου, επηρεάστηκαν περισσότερο τα καταστήματα σε κεντρικούς δρόμους.

Εβραϊκές γειτονιές

Οι εβραϊκές συνοικίες έπιαναν μικρότερη έκταση από την «κανονική», επειδή υπήρχε πλήθος πράγματι φτωχών οικογενειών που επιβίωναν σε πολύ κακές συνθήκες διαβίωσης. Αλλά τα κτίσματα εβραϊκής ιδιοκτησίας έπιαναν πολύ μεγάλο τόπο, επειδή στον αδύναμο οικιστικό ιστό πρέπει να προστεθεί η πελώρια υπεραξία από τις περιοχές με μαγαζιά, βιοτεχνίες, μανιφατούρες, εργοστάσια και εγκαταστάσεις που αποκτήθηκαν από τις εβραϊκές επενδύσεις. Στη Θεσσαλονίκη δεν υπήρχε γκέτο, όπως σε άλλες πόλεις. Εως τα χρόνια του Ευσταθίου, Αρμένηδες και Εβραίοι κατοικούσαν στην Κρανέα και στον Ζεμενίκο (στις πλαγιές του Χορτιάτη, δεν έχουν εντοπιστεί με ακρίβεια), ενώ δε μαρτυρείται κάποια εβραϊκή γειτονιά στην παλαιότερη πόλη,

εκτός από μία ρωμαϊκή επιγραφή που αναγνωρίζει Σιρίκιο και συναγωγή κάτω από την Παναγία Χαλκέων, που συνδυάστηκε με την κτητορική αναγραφή ότι ο «περίβλεπτος ναός της Θεοτόκου ανιδρύθη εις πριν βέβηλον τόπον», ένα μπλεγμένο ζήτημα που αδίκως εμπλέκει τους Εβραίους σε κάποια βεβήλωση, χωρίς να πολυθυμόμαστε τη βεβήλωση της σφαγής στον ιππόδρομο της Θεσσαλονίκης. Φυσικά, υπό τον όρο «παλαιά πυρίκαυστος Εβραίς» απέναντι από τη Χαλκέων, σημαίνει μάλλον περιοχή εργασίας, εμπορίου και κατοικίες Εβραίων, μόνον που η αναφορά είναι του 15ου αιώνα. Είναι πάντως γεγονός ότι αυτά ισχύουν έως το 1500, διότι μετά την είσοδο δεκάδων χιλιάδων Εβραίων από την Ισπανία κυρίως, η πόλη κατοικήθηκε συστηματικά, σε γειτονιές, τόσο στην εντός των τειχών πόλη, όσο και ανατολικά (Ευζώνων, Παπάφη, Φλέμινγκ) αλλά και βόρεια (Σταυρούπολη και αλλού).

Χριστιανικές γειτονιές

Ηταν οι πιο ευπροσάρμοστες στον ιστό της πόλης. Ξεκίνησαν από σημειακές κατοικήσεις στη Ροτόντα και τον Αϊ-Δημήτρη και αργότερα συνεχίστηκε μια εποίκιση στην περιοχή του κέντρου, στον Αϊ-Νικόλα τον Τρανό και στη μετέπειτα Μητρόπολη στη θάλασσα. Ενώ δυτικά δεν υπήρχε πυκνός πληθυσμός, δεν ίσχυε το ίδιο για την περιοχή Αγίας Τριάδας, όπου οι εβραϊκές γειτονιές συνόρευαν με τις χριστιανικές. Μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων δεν αναφέρονται πολλά προβλήματα, αλλά μετά το 1870, Βούλγαροι και Έλληνες έδειχναν την αμοιβαία τους αντιπάθεια σε κάθε ευκαιρία, εκπαιδευτική, θρησκευτική, με εμπάργκο εμπορικό, τελετουργικοί πετροπόλεμοι, ακόμη και δολοφονίες από τα κομιτάτα. Μόνο που η νέα ανεξάρτητη Ελλάδα, που υπήρχε μετά τα Τέμπη και είχε καλές επιδόσεις με το εμπόριό της στο Αιγαίο, είχε όλο και μεγαλύτερη επίδραση στην πόλη, ακόμη και από την πρωτεύουσα του κράτους Κωνσταντινούπολη.

Αναμνήσεις και επιδράσεις

Όταν επισκέφτηκα το Ισραήλ, έμεινα εμβρόντητος σε γειτονιές του Τελ Αβίβ, καθώς μου θύμισε ο τρόπος ζωής και η «κατάκτηση των σταυροδρομιών» παμπάλαιες σαλονικιώτικες συνήθειες σχολιασμού, αστειοτήτων και κατατριβής με τα ζητήματα της πόλης που έως τότε θεωρούσα τυχαία. Και μόνον η ύπαρξη μουσουλμανικής προσευχής τις Παρασκευές, εβραϊκής τήρησης του Σαββάτου και χριστιανικής Κυριακής αργίας, έφερε την Πέμπτη και την Τσαγκαροδευτέρα ως μείζονες ημέρες εμπορικής δραστηριότητας (όλα τα μαγαζιά ήταν ανοιχτά), πράγμα που επεκτάθηκε και στις περιφερειακές πόλεις της Μακεδονίας, όπου καμία εβδομαδιαία εμποροπανήγυρη τους δεν ήταν τοποθετημένη σε εκείνο το τριήμερο (από Τρίτη έως Πέμπτη ήταν οι περισσότερες). Οι αργίες των διαφορετικών θρησκευμάτων επέτρεπαν σε όλους να «παρατηρούν» τον τρόπο ζωής των υπολοίπων με περιέργεια και ποικίλα αισθήματα. Ενώ απέφευγαν όλοι να ερεθίζουν τους μουσουλμάνους, ήταν έντονη η φημολογία για την αποχή των Εβραίων από κάθε χειρωναξία το Σάββατο. Αλλά γενικά, εκτός από κάποιο χαρτζιλίκι των παιδιών σε χριστιανικές γειτονιές που έκαναν καμιά μικροδουλειά σε εβραϊκά σπίτια, λίγα αποτυπώνονται στη συλλογική μνήμη γι' αυτήν τη συνύπαρξη έως το 1912. Η συσσώρευση μνήμης, πόνου και ολέθριας ανταλλαγής απαξιωτικών χαρακτηρισμών είναι μια προνομία του 20ού αιώνα, που δυστυχώς χτυπάει υπερωρίες και στις μέρες μας.

Οι εφημερίδες

«Τη Δευτέρα αναφερθήκατε στη Μακεδονική Επανάσταση μέσα από τον ελαφρύ και εύχαρι τρόπο που κάποιος παρακολουθεί έναν αγώνα ζατρικίου. Εντυπωσιαστήκατε από την “όλη εκκεντρική, μυστήρια, ακόμη και μοδάτη κατάσταση”. Δε σας πέρασε από το μυαλό ότι πρόκειται για τον πλέον άπειλη αγώνα ζωής και θανάτου ανάμεσα σε Χριστιανούς Τούρ-

κους και στους βίαιους καταπιεστές τους. Δε φαίνεται να αντιλαμβάνεστε ότι πρόκειται για μια επανάληψη των γεγονότων του 1776, με μόνη τη διαφορά ότι υπάρχουν μύριες δικαιολογίες για τη δράση του δεινού επαναστάτη Μπόρις Γκαραφοβ, ενός από τους ηγέτες της Αμερικανικής Επανάστασης. Ξέρετε, αυτός δεν ήταν κάποιος Μαλαίος ή αράπης (of negro race), κανένας μούλος (West Indian mullatoe) που πάλεψε για την ελευθερία του, αλλά ένας Καυκάσιος φυλής και Χριστιανικού γένους...».

Απόσπασμα επιστολής του Γραμματέα του Μακεδονικού Κομιτάτου στην Αμερική, Βλαδίμηρου Τσάνοφ, προς τους «Τάιμς» της Νέας Υόρκης, δημοσιευμένης τη 16η Αυγούστου 1903 (χτυπήστε Garaffon στο google και θα τη βρείτε). Όπου κάποιος εύγλωττα παθιασμένος Βούλγαρος πιστεύει ότι το Ιλιν Ντεν είναι ισότιμο της επανάστασης του 1776 και μάλιστα υπάρχει και ήρωάς της από τα μέρη του, όχι κάνας αράπης ή μούλος.

Οι εφημερίδες μιας ταραγμένης εποχής και ο ρόλος τους. Από την «κορυφή» των «Τάιμς» έως ένα μονόφυλλο μιας μυστικής οργάνωσης, τα Βαλκάνια έζησαν την ασφυκτική και ανακριβή προπαγάνδα διάφορων τύπων, μπροστά στους οποίους η σημερινή συζήτηση για τα μπλογκ θυμίζει μάλλον διαμάχες κατηχητόπαιδων. Η Θεσσαλονίκη στο επίκεντρο αυτής της δημοσιογραφίας.

Από πότε;

Η πιο κρίσιμη περίοδος ήταν η δεκαετία του 1860. Η Βρετανία κυβερνάει ουσιαστικά την Ελλάδα, προσφέροντας τα Ιόνια Νησιά στο νέο βασιλιά της. Έχουν λήξει τα Κριμαϊκά και ετοιμάζεται μια ρύθμιση των βαλκανικών ζητημάτων που θα καταλήξει σε νέα κράτη και προτεκτοράτα και σε ψαλίδισμα της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, επειδή τώρα αυξάνονται οι μουστερήδες των εδαφικών επεκτάσεων. Από την Κωνσταντινούπολη, η ρομαντική «Γκρίντα» του Πέτκο Σλαβάικοφ (1863) αναβιώνει το όραμα της νέας

Βουλγαρίας. Αυτού του τύπου οι εφημερίδες, τα περιοδικά, οι επιθεωρήσεις είναι προσωρινά, κλείνουν εύκολα, ανοίγουν δύσκολα και μετονομάζονται.

Το οθωμανικό καθεστώς με το σταγονόμετρο επιτρέπει τις κρατικές γαζέτες, όργανα του Δημοσίου, αλλά δεν επιτρέπει τις εφημερίδες άποψης, δηλαδή τις ιδιωτικές. Επίσης, η ανάγκη ενημέρωσης καλύπτει στην περιοχή μας την Πόλη, τη Σαλονίκη και τη Σμύρνη. Όλες αυτές οι περιοχές έχουν μιας μορφής ενημέρωση από εισαγόμενες εφημερίδες -τα υπόλοιπα είναι ακατάσχετη φημολογία και σπερμολογία. Όταν όμως ξεκινά ο διάλογος για φιλελεύθερα μέτρα της αυτοκρατορίας, η μοναδική οθωμανική, τετράγλωσση (τουρκικά, εβραϊκά, ελληνικά, βουλγάρικα) και επίσημη εφημερίδα τύπου γαζέτας, ονόματι «Σελανίκ» (1869), αποκτά παρέα τη «Rumeli», αργότερα «Zaman», το 1872. Η λογοκρισία παραμένει ασφυκτική και η κατάσταση θα σπάσει κάπως την ίδια δεκαετία.

Το 1875, Έλληνες και Εβραίοι αποκτούν ταυτόχρονα την πρώτη τους εφημερίδα. Ο παγκόσμιος ορίζοντας επιβάλλει προσοχή και εγρήγορση. Γεννιούνται η Ιταλία, η Γερμανία, η Βουλγαρία. Η Γαλλία ταπεινώνεται, ενώ λάμπει μέσα από τους νεκρούς της η ηττημένη Κομμούνα. Ρωσία και Γερμανία δοκιμάζουν να μοιράσουν τον κόσμο των Βαλκανίων, πράγμα που θα γίνει με το συνέδριο του Βερολίνου, στο τέλος της δεκαετίας. Η Ελλάδα παίρνει μέρος της Ηπείρου και τη Θεσσαλία. Η Μακεδονία δε βρίσκεται στο βάθος μιας χώρας, αλλά συνορεύει με την Ελλάδα, ενώ μετά την Ανατολική Ρωμυλία η Βουλγαρία την πλησιάζει. Είναι ώρα για δράση, δηλαδή για τη βαλκανική νοοτροπία, είναι ώρα για λόγια, πολλά, χορταστικά και ανώφελα.

Ο ελληνικός Τύπος

Ο Βλάχος Σοφοκλής Γκαρμπολάς ιδρύει τον «Ερμή» το 1875, αργότερα «Φάρο της Μακεδονίας», αλλά προς το τέλος του αιώνα και «Φάρο της Θεσσαλο-

νίκης». Η εφημερίδα έχει επιτυχία, δεν αρκείται σε τοπικά νέα, προβάλλει εθνικά θέματα αλλά και τα διεθνή, στο βαθμό που ευνοούν ή απομειώνουν τις ελληνικές θέσεις. Έχει ενδιαφέρον η προσήλωση του Γκαρμπολά προς το εμπόριο και τις εμπορικές ενώσεις, αποτέλεσμα του ενδόμυχου φόβου μήπως η αγορά κυριαρχηθεί από τους Εβραίους.

Καθώς η Βουλγαρία κορυφώνει τις διεκδικήσεις της ως νέο κράτος που αναγκαστικά μπλέκεται και στον ανταγωνισμό των μεγάλων δυνάμεων και η Ελλάδα μάλλον παραπαίει με τα αιώνια οικονομικά της προβλήματα και το σταφιδικό, συμβαίνει μια ήπια αλλά εμφανής αύξηση της ελληνόφωνης ζωής στη Θεσσαλονίκη, προβάλλοντας πλέον και τοπικούς δημιουργούς, δημοσιογράφους, επιστήμονες, ακτιβιστές, αλλά και τους πρώτους πολιτιστικάριους, όπως άνθρωποι του θεάτρου.

Τα στεγανά με τους Οθωμανούς ραγίζουν γύρω στο 1900. Το 1903 ιδρύεται έπειτα από έκτακτες ιστορίες η «Αλήθεια», ταυτισμένη με τον Ιωάννη Κούσκουρα και αργότερα η «Νέα Αλήθεια», αποτέλεσμα απόσχισης. Μετά το κίνημα των Νεοτούρκων, στις ελληνικές εφημερίδες προστίθεται η «Μακεδονία» του Βελλίδη. Η «Μακεδονία» κυριάρχησε σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα, επειδή είχε σύγχρονη αντίληψη από τον ιδρυτή της και εξαιρετική διεύθυνση, πανελληνίως επιδραστική από τον πρώτο συνεχιστή της, τον Ιωάννη Βελλίδη. Οι ελληνικές εφημερίδες δοκίμασαν πολλές φορές τη λογοκρισία, αλλά υπήρξαν χαρακτηριστικά μαχητικές και αποτελεσματικές. Η «χρυσή εποχή», βέβαια, των ελληνικών εφημερίδων έρχεται κατακλυσμία τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, όταν η Θεσσαλονίκη είναι πλέον ελληνική και γίνεται η βάση ενός σπουδαίου μετώπου του Μεγάλου Πολέμου, ακόμη και πρωτεύουσα προσωρινού κράτους.

Οι Οθωμανοί συνάδελφοι

Η «χρυσή εποχή» των τουρκικών εφημερίδων είναι μετά τους Νεότουρκους, όταν βγαίνουν πάνω από

πενήντα τίτλοι. Η κορυφή του Τύπου παραμένει η περίφημη για τη μαχητικότητά της «Asir», που μετά το 1908 και έως σήμερα (μεταφέρθηκε στη Σμύρνη μετά το 1924) λέγεται «Yeni Asir». Η άνθηση των εφημερίδων δεν περιορίζεται στις τουρκικές, αφού οι Νεότουρκοι στην αρχή ενισχύουν μια μορφή ελευθεροτυπίας, επειδή τους ευνοεί. Αν οι γύρω χώρες παραπονιούνται για ζητήματα όμαιμων πληθυσμών, ο κύριος στόχος της τουρκικής δημοσιογραφίας είναι η υποστήριξη ζητημάτων του νέου κράτους, πράγμα που θα οδηγήσει αργότερα σε μεγάλες συγκρούσεις του Τύπου με την εξουσία, αλλά και σε ανάδειξη μεγάλων ονομάτων της ενημέρωσης.

Ο εβραϊκός Τύπος

Το περιοδικό «Ελ Λουνάρ» του Νεχαμά κυκλοφορεί το 1863/4. «Περιοδικό» λέγεται μια επιτυχημένη μορφή εντύπου, συχνά εικονογραφημένου, που ασχολείται με ζητήματα σημαντικά, αλλά μέτριας επικαιρότητας, διαθέτοντας σημαίνοντες συνεργάτες. Παράδειγμα στην ελληνική δημοσιογραφία η υποδειγματική «Εικονογραφημένη» του Βρατσάνου. Αλλά μαζί με τον «Ερμή» του Γκαρμπολά, το 1875, βγαίνει η πρώτη πραγματική εφημερίδα, η «Λα Εποκα» του Σααδής Λεβή. Θα ακολουθήσει η «Ελ Αβενίρ», πολύ αργότερα, το 1897, που τάραξε τα νερά της κοινότητας, έχοντας μια πολιτική άποψη που συχνά αργότερα θα κατακριθεί από Εβραίους και μη, το σιωνισμό.

Ο Αλβέρτος Ναρ, στο πολύ καλό αφιέρωμα της «Καθημερινής» στον Τύπο της Θεσσαλονίκης (26 Φεβρουαρίου 1995 -υπάρχει στο διαδίκτυο) θεωρεί ως καλύτερη εφημερίδα, από την πλημμυρίδα των εντύπων των αρχών του 20ού αιώνα, την «Εντεπαντάν». Ας σημειωθεί η παρουσία δύο εφημερίδων του Μπεναρόγια, της «Ελ Εμπαρσιάλ» και της «Σολιδαριδιάδ Ουβραδέρα». Οι πνοές της Αριστεράς δυναμώνουν στη Θεσσαλονίκη από πολλές πηγές.

Για τον τουρκικό στρατό

Ο στρατός των Τούρκων ήταν διατεταγμένος, με βάση τις πληροφορίες για την αντίπαλη συμμαχία Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων και Μαυροβουνίων, σε ξεχωριστά σώματα με χαλαρή μεταξύ τους συνεργασία. Ας σημειωθεί ότι σε δύο περιπτώσεις ο στρατός των Βαλκανίων κάλυπτε εν μέρει το Αιγαίο (η Στρατιά Βαρδαρίου, με αποσπάσματα στο Ουσάκ, στη Σμύρνη και στο Ντενιζλί) αλλά και ένα επικίνδυνο μέτωπο της Εγγύς Ανατολής που κάλυπτε το όγδοο σώμα στρατού, που έδρευε στη Δαμασκό και ήταν το πληρέστερο της αυτοκρατορίας, μεταφέρθηκε εν μέρει στη Μακεδονία, για να αντιμετωπίσει αποκλειστικά τον Ελληνικό Στρατό, στο μέτωπο Θεσσαλίας. Η δομή του στην αυγή του πολέμου κάλυπτε ένα σύνθετο μέτωπο με Φρουρές, Εφεδρικές δυνάμεις και κατά το δυνατόν πλήρεις μεραρχίες στην πρώτη γραμμή. Καθένας από αυτούς τους σχηματισμούς είχε τη λειτουργία και την αυτονομία ενός σώματος στρατού. Το κύριο βάρος το είχε η Στρατιά Βαρδαρίου, με τρία σώματα στρατού στο Ιστίπ, τα Σκόπια και το Μοναστήρι, και ένα τμήμα της είδαμε πως κάλυπτε την Ιωνία. Κύριο στόχο είχε την άμυνα έναντι των Σέρβων, αλλά κάλυπτε και ενδεχόμενη κατάρρευση του μετώπου Μαυροβουνίου, που ήταν το πιο αδύναμο.

Το πιο απειλητικό μέτωπο, το Βουλγαρικό, κάλυπτε το σώμα Στρυμόνος, με την 14η Μεραρχία στην πρώτη γραμμή, και εφεδρείες στις Σέρρας, ενώ υπήρχε και απόσπασμα Νευροκοπίου. Άλλες δυνάμεις κάλυπταν υποτυπωδώς την Ανατολική Θράκη. Το Μαυροβούνιο έπρεπε να νικήσει το επαρχιακό Σώμα Σκόδρας με την 24η Μεραρχία, εφεδρείες στο Ελμπασάν και τη φρουρά της Σκόδρας. Για τις διαβάσεις περιοχής Κοσόβου υπήρχε το απόσπασμα Ιπεκίου, με μία μεραρχία δύναμης δύο συνταμάτων.

Το θεσσαλικό μέτωπο κάλυπτε το όγδοο σώμα που κατέφθασε από τη Δαμασκό, ενώ υπήρχε το σώμα Ιωαννίνων με την πανίσχυρη φρουρά Ιωαννίνων, το

23ο τακτικό σύνταγμα πεζικού και ένα εφεδρικό σύνταγμα.

Αξιολόγηση

Μόνον η Στρατιά Βαρδαρίου διέθετε 65 χιλιάδες άνδρες με κέντρο συγκέντρωσης το Κουμάνοβο και γύρω στα 180 κανόνια. Οι άλλες δυνάμεις ήταν πολύ πιο αδύνατες. Στη συμμαχική σαφή υπεροπλία, οι Τούρκοι ποντάριζαν σε ενδοσυμμαχικές διαμάχες (σε αυτό δεν είχαν πολύ άδικο), στην ισχύ των αμυντικών τους γραμμών που είχαν επιβλέψει άριστοι Γερμανοί αξιωματικοί (Σαραντάπορο, Στενά Στρυμόνα, άμυνα Αξιού, Εριγώνος, Ιστίπ-Περλεπέ και τα Φρούρια Ιωαννίνων και Σκόδρας). Η δύναμη κεντροβαρικά των μέσων Βαλκανίων που λεγόταν Στρατιά Βαρδαρίου, τεχνικά μπορούσε να σταματήσει τόσο τους Μαυροβουνίους, όσο και τους Βούλγαρους σε περίπτωση που αποτύχαιναν οι πρώτες γραμμές άμυνας. Η μόνη βεβαιότητα, στην οποία ποντάρισαν (και έχασαν), ήταν στο αξιόμαχο του ελληνικού στρατού. Τον οποίον και είχαν φέρει σε κατάσταση διάλυσης πριν από 15 χρόνια. Οι ελληνικοί ναυτικοί εξοπλισμοί όμως, τους έκαναν να αφήσουν στρατό στην αιγαιακή ακτή της Μικρασίας -ήξεραν τι σήμαινε «Αβέρωφ» και πριν τους νικήσει. Είναι σημαντικό πως είχαν προβλέψει ορθά τη χρήση πολεμικής αεροπορίας, αφού ήταν και η πρώτη δύναμη που υπέστη πίεση από την ιταλική αεροπορία στη Λιβύη. Πολύτιμα στοιχεία, όχι για ειδικούς, αλλά με ευανάγνωστη μέθοδο, περιέχει το έργο του Εδουάρδου Ερικσον, Defeat ih Detail: ο οθωμανικός στρατός στα Βαλκάνια, 1912-13.

Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης

Για τη Θεσσαλονίκη η διάταξη του τουρκικού στρατού περιγράφεται δωρικά, σχεδόν μονολεκτικά: γενικές εφεδρείες. Ο,τι δηλαδή ήταν για την Αντάντ η πόλη το 1916. Και στις δύο περιπτώσεις η εχθρική

δύναμη του Νότου θεωρήθηκε αμελητέα, τόσο από τους Συμμάχους, όσο και από τους Οθωμανούς. Και η δύναμη αυτή ήταν η Ελλάδα. Η Θεσσαλονίκη ήταν πάρα πολύ κοντά στα σύνορα με τη Θεσσαλία. Αλλά οι Τούρκοι περίμεναν να καθηλωθούν οι Έλληνες, όπως και συνέβη στα Γιάννενα, σε όλην τη γραμμή τους, δηλαδή στο Σαραντάπορο. Δεν λογάριασαν μήτε τις νέες δυνατότητες των Ελλήνων, μήτε και την πίεση των Βουλγάρων που σε ένα μέτωπο δευτερεύον γι' αυτούς, βρέθηκαν να αλωνίζουν στην περιοχή του Κιλκίς, την ίδια στιγμή που οι Έλληνες περιέσφιγγαν, έστω ερασιτεχνικά, τη Θεσσαλονίκη.

Ο ρόλος της πόλης ήταν εξαιρετικά κρίσιμος. Στη Θεσσαλονίκη ήταν η βάση του 3ου σώματος στρατού, που διοίκησε σε κρίσιμα χρόνια, ο βασικός υπεύθυνος της αναδιοργάνωσης του τουρκικού στρατού, ο Μαχμούντ Σεφκέτ πασάς, συνεργάτης του Φον Γκλोटζ επί δέκα χρόνια. Ο παλιός στρατός διέθετε δύναμη διακοσίων χιλιάδων στη Μακεδονία και ήταν το πολυπληθέστερο τμήμα της αυτοκρατορίας. Οι στρατιώτες ήταν συχνά άοπλοι, εντελώς αγύμναστοι, με ποικιλία ρουχισμού και δίνοντας την εικόνα ενός ρεμπέτ ασκέρ, αλλά ζούσαν μαζί αμέτρητα χρόνια και ήταν καρτερικοί και πεισματάρηδες, αφού και οι αξιωματικοί τους, αμόρφωτοι αλλά πιστοί του χαλιφάτου, ενέπνεαν εμπιστοσύνη στους φαντάρους τους. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού με ξένους αξιωματικούς και στρατολογήσεις μουσουλμάνων, Εβραίων και χριστιανών, έδωσαν καλούς τζανταρμάδες (=στρατοχωροφύλακες) και αβτζήδες (καταδρομείς), αλλά πώς να στρέψεις Σέρβο ή Έλληνα ενάντια στους ομοφύλους του; Επιπλέον, οι Νεότουρκοι που ονειρεύονταν έναν γερμανικού τύπου στρατό, διέλυσαν την αρχαία τάξη. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, άκρως τιμητικές, ο τουρκικός στρατός διαλύθηκε σε κρίσιμες περιστάσεις και σε στρατηγικά σημεία, ιδίως όπου δεν υπήρχε σαφής αμυντική διάταξη.

Στο 3ο σώμα στρατού της Θεσσαλονίκης, η πρώτη προεξόφληση της ήττας ξανάκανε την πόλη αυτό που ήταν παραδοσιακά: επίκεντρο απίστευτης ρα-

διουργίας. Αυτό που ακουγόταν αναπόδεικτα, αλλά πειστικά, στην πόλη ήταν πως οι πολυάριθμοι Εβραίοι, μπροστά στο ενδεχόμενο να κυβερνηθούν από Βαλκανίους χριστιανούς, έβλεπαν με ενδιαφέρον μια διεθνοποίηση της Σαλονίκης, πράγμα που και να το σκέφτηκαν, δεν υπήρχε μήτε χρόνος, μήτε μέσα να πραγματοποιηθεί. Ως ανοχύρωτη πόλη, η Θεσσαλονίκη ενδεχομένως να περνούσε αλλιώτικες μέρες εάν η τουρκική φρουρά της πόλης δεν ήταν στην ουσία παρά μια συγκέντρωση αχρήστου υλικού σε θάλασσα και στεριά. Από την άλλη, η πολιορκία ενός λιμανιού με σπουδαιότερο αμυντικό έργο το πυροβολοστάσιο του Καραμπουρνού και με μόνη άμυνα τον τοπχανέ του Βαρδάρη που ήταν η τελευταία λέξη της αμυντικής τέχνης επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, ήταν προφανές πως θα κατέληγε σε μια συμβολική άμυνα, εξαιρετικά αιματοβαμμένη.

Γερμανοί στον οθωμανικό στρατό

Ο τουρκικός στρατός λοιπόν ήταν εντάξει μόνο στα χαρτιά. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού του ξεκίνησαν από τη σφαγή των Γεντισάρων και την πρώτη αποστολή του φον Μόλτκε, στη δεκαετία του 1840. Ωστόσο λίγοι Γερμανοί αξιωματικοί, μετά το 1880, ειδικά ο Κόλμαρ φον Ντερ Γκλोटζ, ένας άριστος επιτελικός αξιωματικός με δηκτικές ιδέες που τον έκαναν ακατάλληλο για τον πρωσικό στρατό, αγωνίστηκε να βελτιώσει την κατάρτιση των Οθωμανών Ευελπίδων, πράγμα που κατόρθωσε μόνον εν μέρει, καθώς η παρακμή της αυτοκρατορίας δεν ήταν αυτονόητο δόγμα σε μπαρουτοκαπνισμένους απογόνους των πρώτων σπαχήδων. Πάντως, ακόμη και η περιορισμένη του επιρροή έφερε πολλές ελπίδες για τους Νεότουρκους και την εξέλιξή τους, όχι στην παντελώς αποτυχημένη άμυνα του πρώτου βαλκανικού πολέμου, όσο στην καλή φήμη των Τούρκων και του Κεμάλ στα Δαρδανέλλια, στην αυγή του μεγάλου πολέμου.

Κεμάλ, τα πρώτα χρόνια

Για τον Μουσταφά τουπίκλην Κεμάλ από την εφηβεία του και Ατατούρκ στις δόξες του θρυλείται ότι δεν είναι ακριβώς Θεσσαλονικέας, αλλά πως γεννήθηκε το 1880/81 στο Σαρηγιάρ, ένα χωριό λίγα χιλιόμετρα από τον Λαγκαδά. Ας σημειωθεί ότι το παλιό Σαρηγιάρ δεν είναι η Χρυσαιγή των προσφύγων, που βρίσκεται ακόμη πιο κοντά στον Λαγκαδά, κάτι όχι παράξενο για το βαθύπεδο των λιμνών Βόλβης και Λαγκαδά, όπου τα χωριά «τείνουν» να κατέβουν προς αστικά κέντρα ή οδικούς άξονες όπως η Πλατεία, που κατέβηκε στο δρόμο Θεσσαλονίκης - Καβάλας ή η παλιά Νυμφόπετρα, που κατέβηκε κοντά στο Σχολάρι.

Οι γονείς του Κεμάλ ήταν ο Ριζά Εφέντης (κατά διάφορες πηγές επιθεωρητής βακουφίων, ξυλέμπορος ή εργαζόμενος στο δοβλέτι) και η Ζουμπεϊντέ Χανούμ, που μπορεί να ήταν και μακρινοί συγγενείς. Σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός από το σόι, υπήρχε κι ένας πρόγονος Αλβανός, ο Σαφέρ Εφέντης. Η οικογένεια του Κεμάλ, όμως, ήταν τουρκόφωνη, πράγμα που δεν ενισχύει την άποψη πως η όποια αλβανική επιμειξία ήταν σημαντική. Άλλη αφήγηση θέλει την οικογένεια της μάνας του από χωριό των Βοδενών (Εδεσσας). Υποστηρίχτηκε από τον Αϊντεμίρ ότι κατ'άγεται από τους τουρκομάνους Γιουρούκους, πολεμιστές και κτηνοτρόφους που είχαν εποικίσει πυκνά την περιφέρεια της Σαλονίκης, στα πρόβουνα του Χορτιάτη, στα όρια της Χαλκιδικής και στα βουνά του Λαγκαδά. Οι υπόλοιπες θεωρίες οφείλονται σε παλαιά και απολύτως ανακριβή επιχειρήματα του τύπου «για να είναι τόσο λεβέντης και θεωρητικός, αποκλείεται να ήταν Τούρκος ή Εβραίος».

Η καταγωγή από το Σαρηγιάρ δεν μπορεί να αποκλειστεί. Απεναντίας, είναι πιθανότατο η οικογένεια να προέρχεται από εκεί και, όταν καζάντισε, να πήγε στη Σαλονίκη, όπως συνέβη εξάλλου και με πολλές χιλιάδες χριστιανών της εποχής.

Αλλά και στη Σαλονίκη δεν είναι καθαρά τα πρώτα δείγματα. Η γέννηση και η διαμονή του τοποθετεί-

ται είτε στη γειτονιά του Αχμέτ Σούμπαση είτε στη γειτονιά Κοτζά Κασίμ Πασά, στην οδό Ισλάχανε. Μια εβραϊκή πηγή τον θεωρεί Ντονμέ (εξισλαμισμένο Εβραίο). Η δική μου άποψη είναι ότι μπορεί να κατ'άγεται από το Σαρηγιάρ, μπορεί ακόμη και να έβσκε πρόβατα μικρός, αλλά αυτό δεν τον κάνει κάτοικο του χωριού τόσο αβίαστα. Εξάλλου, από μικρός ακολούθησε μιας μορφής αστική εκπαίδευση.

Σπουδές

Ο μικρός Μουσταφά ονομάστηκε Κεμάλ (έμπιστος) από το δάσκαλό του, Μουσταφά Ουσκουπλού («σκοπιανό») Εφέντη, είτε επειδή, κατά μία πηγή, ήταν άριστος στα μαθηματικά είτε επειδή ο Μουσταφά ήθελε να έχει διακριτό όνομα. Αμφότερα θρυλούμενα. Ο τελευταίος βιογράφος του, ο Mango, θεωρεί ότι ο Κεμάλ διάλεξε αυτό το όνομα προς τιμήν του ποιητή Ναμίκ Κεμάλ, Ραιδεστηνού, πολυταξιδεμένου, ενός βάρδου εθνικιστή που υποστήριζε την ανάγκη χειραφέτησης των γυναικών και ήταν ήδη θρύλος με το θάνατό του (1888). Η μάνα του ήθελε να ακολουθήσει ένα ιερατικό σχολείο, αλλά ο πατέρας του τον έγραψε στο ιδιωτικό σχολείο του Σέμση εφέντη. Για γυμνάσιο οι γονείς ήθελαν να παρακολουθήσει εμπορική σχολή, αλλά ο ίδιος αποφάσισε και γράφτηκε στη Στρατιωτική Σχολή Παίδων της Θεσσαλονίκης, μια κατώτερη στρατιωτική σχολή. Κάπως δύσκολα αυτή η ποικιλία σπουδαστικών ευκαιριών να ήταν δυνατή για ένα χωριατόπαιδο του Σαρηγιάρ. Στη Θεσσαλονίκη αποφοίτησε το 1896, έπειτα από τριετείς σπουδές, και τον πήραν στο στρατιωτικό Γυμνάσιο Μοναστηρίου. Το 1899 τον δέχτηκαν στο Στρατιωτικό Κολέγιο του Σισλί, στην Πόλη, στην πιο «μοντέρνα» και αναπτυσσόμενη περιοχή της πρωτεύουσας, που πρώτη έβαλε αέριο, ηλεκτρικό και τραμ, πάνω από το Ταξίμ, στην ευρωπαϊκή ακτή. Υστερα από τρία χρόνια σπουδών, έγινε δεκτός και αποφοίτησε από τη Σχολή του Επιτελείου, που ήταν η ανώτατη στρατιωτική σχολή της Αυτοκρατορίας. Αποφοίτησε το 1905.

Τα πρώτα χρόνια ενός στρατιώτη

Ο Κεμάλ παρουσιάστηκε στη Δαμασκό, την έδρα του Ε' Σώματος Στρατού, ως λοχαγός του Επιτελείου. Όπως ήταν σύνηθες την εποχή εκείνη, συντάχθηκε με μια ριζοσπαστική φράξια του στρατού, τη «Μητέρα Πατρίδα και Ελευθερία». Σε λίγο, χάρη στην υποστήριξη των ομοϊδεατών του, τέθηκε επικεφαλής αξιωματικός του Επιτελείου και τον έστειλαν στο αρχηγείο του Γ' Σώματος Στρατού στο Μοναστήρι. Εκεί γνώρισε, μυήθηκε και οργανώθηκε στην Επιτροπή Ενωσης και Προόδου, δηλαδή σε ένα μυστικό αρχικά, πολιτικό αργότερα σχηματισμό - «ομπρέλα», από τον οποίο ξεπήδησαν οι Νεότουρκοι. Ωστόσο, δε μασούσε τα λόγια του και ασκούσε δριμεία κριτική στο έργο της επιτροπής. Τον έστειλαν το 1908 ως επιθεωρητή των Οθωμανικών Σιδηροδρόμων Ανατολικής Ρούμελης εγκαίρως, ώστε να παίξει το ρόλο του -όχι σημαίνοντα- στο κίνημα των Νεοτούρκων. Το βάπτισμα του πυρός ουσιαστικά το πήρε στην Αλβανία. Αντιμετώπισε εξεγέρσεις στο Κόσοβο και στην Αλβανία. Ήταν φιλοχαλφικές και ενάντια σε εκσυγχρονισμούς. Στην εξέγερση του 1910 ανήκε στο στράτευμα των 16.000 που άνοιξε δρόμο προς τη Δίβρα και κατάφερε να γίνει τριπλάσιο και να μπει στην επαναστατημένη Σκόδρα. Εκεί είχε την ευκαιρία να γνωρίσει και να εφαρμόσει τα πρώτα μέτρα εθνοτικής καταπίεσης (κλείσιμο σχολείων, τρομοκρατία, περιστολή αντάρτικων ομάδων). Αναφέρεται και συνάντησή του με τον επιφανή Αλβανό πολιτικό, που έκλινε προς την Ιταλία και την Αυστροουγγαρία, τον Εκερέμ της Αυλώνας, που αργότερα ήταν συντελεστής της ανεξαρτησίας της Αλβανίας αλλά υπέρ της ιταλικής εισβολής του 1939 στη χώρα. Ωστόσο, το 1912 ο Εκερέμ πολέμησε υπέρ των Τούρκων στην πολιορκία των Ιωαννίνων. Η καριέρα του πήρε τα επάνω της μετά τη σχετική επιτυχία του στρατού στην Αλβανία. Ταξίδεψε πρώτη φορά στο εξωτερικό, συμμετέχοντας στη τουρκική στρατιωτική αποστολή που παρακολούθησε τα γυμνάσια του Γαλλικού

Στρατού στα έμπεδα της Πικαρδίας, στην Αμιένη, το φθινόπωρο του 1910. Μετά, αποσπάστηκε στο υπουργείο Πολέμου και υπηρέτησε για λίγο.

Στο πεδίο της μάχης

Στάλθηκε να πολεμήσει στον Ιταλοτουρκικό Πόλεμο, στη σημερινή ανατολική Λιβύη. Οι Ιταλοί ήταν πάνω από 150.000 και οι Τούρκοι κάτω από 10.000, ενώ τους βοηθούσαν 20.000 Βεδουίνοι. Η Αυτοκρατορία δεν μπορούσε να στείλει ενισχύσεις, λόγω της Αγγλίας και της ναυτικής της υπεροχής στη Μεσόγειο. Ωστόσο, ο Κεμάλ κατάφερε να κρατήσει τις θέσεις του στο Τομπρούκ, ενώ τραυματίστηκε από αεροπλάνο στη μάχη της Ντάρνα (17 Ιανουαρίου 1912) κι έχασε μέρος της όρασης στο ένα του μάτι. Προσποιήθηκε πως γιατρεύτηκε, αλλά μια υποτροπή του τραύματος τον ανάγκασε να νοσηλευτεί και πάλι. Μεγάλο μέρος αυτών των διηγήσεων, βέβαια, οφείλεται στο «κούρεμα» των υπέρ αυτού ειδήσεων, προϊόν κολάκων του περιβάλλοντός του ή της επίσημης ιστορικής γραμμής. Αντεξε, πάντως, ως φρούραρχος της Ντάρνα επί δέκα μήνες και στην απαρχή του Βαλκανικού Πολέμου, μετά την ειρήνη με την Ιταλία, βρέθηκε στην Καλλιόλη. Ηγήθηκε μιας τολμηρής αποβατικής ενέργειας στη Θράκη εναντίον των Βουλγάρων, αλλά η τουρκική στρατιά ηττήθηκε στο Μπολαγίρ από το στρατηγό Γκεόργκι Τοντόροφ. Η ευθύνη δεν τον βαραίνει, παρά το γεγονός πως η αναλογία Τούρκων προς Βουλγάρους ήταν 4 προς 1. Από τον Τοντόροφ διδάχτηκε πολλά για τη συντριπτική υπεροχή του πυροβολικού έναντι επελάσεων πεζικού.

Στην αυγή του πρώτου Βαλκανικού, όπου τον αφήνουμε προσκαίρως, είχε ήδη δημιουργήσει μια καλή φήμη ως αξιωματικός επιχειρήσεων.

Το Μαυροβούνιο

Στην αρχαία χώρα των Μανιών Ιλλυριών και των Αυταριατών, όπως διδάσκει ο Ψευδοσκύλαξ στα χρόνια

του Φιλίππου του Β, αργότερα ρωμαϊκή με το όνομα Διόκλεια και Ζέτα, η χώρα του Μαυροβουνίου ήταν γνωστή στη σύγχρονη εποχή κυρίως ως μετεξέλιξη μιας ιδιότυπης «μητροπολιανής» ορθόδοξης σερβικής εξουσίας, που οδήγησε σε ένα πριγκιπάτο του Μοντενέγκρο με πολεμική αρετή, βενετική πολιτική κληρονομιά και λίγον πληθυσμό, και έκανε τρομερή εντύπωση στην Ευρώπη η νίκη του δούκα Μίρκα Πέτροβιτς με 7.000 στρατό εναντίον διπλάσιων Οθωμανών στα 1858. Του αναγνωρίστηκε μια αυτονομία στα 1878 και στα 1905, αλλά έγινε βασιλείο μόλις το 1910 κι εντάχθηκε αμέσως στη συμμαχία Σερβίας, Ελλάδας και Βουλγαρίας. Είχε βλέψεις τόσο σε αλβανικά, όσο και σε βοσνιακά εδάφη, επειδή υπήρξε εποχή, στο Μεσαίωνα, που η Ρασκία ήταν πενταπλάσια από το ελεύθερο το 1910 Μαυροβούνιο. Οι σύμμαχοι ήθελαν τη μικρή χώρα, επειδή θα ήταν σταθεροποιητικός συντελεστής των αλβανικών περιοχών.

Ο στρατός του Μαυροβουνίου ήταν εξαιρετικά έμπειρος και ικανός για ορεινό πόλεμο και ούτως ή άλλως είχε απέναντί του το φρούριο της Σκόδρας, που είχε και πάλι φύγει από τα χέρια των Τούρκων προσωρινά το 1910. Το Μαυροβούνιο διέθετε 30.000 στρατιώτες και 120 περίπου κανόνια. Στη χειρότερη περίπτωση, σε ήττα του, θα κρατούσε τα περάσματα από Αλβανία προς Βοσνία.

Κύρια αποστολή του μικρού στρατού του Μαυροβουνίου ήταν η Σκόδρα, η πρώτη εκρωμαϊσμένη περιοχή των Αρδιαίων Ιλλυριών. Η πολιορκία κράτησε πολλούς μήνες και το φρούριο κατακτήθηκε μετά τη δολοφονία του διοικητή Ριζά πασά, που υποστήριζε τη μέχρις ενός άμυνα, μάλλον από τον υποδιοικητή Εσάτ πασά, που αργότερα παρέδωσε την πόλη στο στρατηγό Βούκοτιτς, παίρνοντας κι ένα δώρο μερικών χιλιάδων λιρών. Οι Μαυροβούνιοι δέχτηκαν και την παραχώρηση μιας επαρχίας του Κοσόβου, της Μετοχίγια.

Η Σερβία

Η Σερβία στρατολόγησε κι εκπαιδευσε το 8% του πληθυσμού της, που ήταν λιγότερος από 3 εκατομ-

ύρια, για τη δημιουργία ενός ισχυρού στρατού υπό τη διοίκηση του υπουργού Πούτνικ. Το μεγαλύτερο τμήμα του, ο μισός στρατός, ήταν στραμμένος στα Σκόπια, ενώ αριστερά του υπήρχε ένα παράξενο μόρφωμα στρατιάς, που είχε προετοιμαστεί πριν από τον πόλεμο και περιελάμβανε ένα σώμα στρατού με μία σερβική και μία βουλγαρική μεραρχία υπό σερβική διοίκηση. Στόχος του ήταν η προσβολή των στενών της Κρέσνας και η εκκαθάριση της περιοχής των Σόπτσι. Μόνο που με την έναρξη του πολέμου οι Βούλγαροι δεν ακολούθησαν τα προβλεπόμενα και ενεργούσαν με εντολές του βουλγαρικού επιτελείου.

Το πιο αδύνατο σώμα στρατού, το Γ', είχε ως επιχειρησιακή ευθύνη την κατάληψη του Κοσόβου και όσης Αλβανίας περίσσευε νοτιότερα, ξεπερνώντας τις αντιστάσεις στο Οφτσε Πόλιε, όνομα με το οποίο ήταν γνωστή η ευρύτερη περιοχή των Σκοπίων και των επαρχιακών πόλεων.

Η Σερβία βοήθησε το Μαυροβούνιο στρατηγικά στην επαρχία Σαντζάκ, μη χάνοντας ποτέ την επαφή με το επιτελείο τους και κρατώντας τις βαριές τους πυροβολαρχίες απέναντι από το οχυρό της Σκόδρας έως την άλωσή του. Επίσης, οι Σέρβοι είχαν το νου τους σε ενδεχόμενες τουρκικές αντεπιθέσεις στο τουρκοβουλγαρικό μέτωπο και βοήθησαν με στρατεύματα έξω από την Αδριανούπολη. Εντούτοις, με την Ελλάδα υπήρξε πρόβλημα κακής συνεννόησης. Όταν ο τουρκικός στρατός διαλύθηκε στο κέντρο του δικού του μετώπου, στα Σκόπια, αλλά και στο νότιο μέτωπο της Θεσσαλονίκης, οι μεραρχίες που απόμειναν αλώβητες συνέστησαν το 6ο Σώμα Στρατού, με τη 16η, 17η και 18η μεραρχία και άρχισαν να επιστρέφουν προς τα δυτικά, στην Αλβανία. Οι Σέρβοι το γνώριζαν, αλλά όχι και οι Έλληνες, των οποίων η Ε' μεραρχία, προελαύνοντας προς το Μοναστήρι και πιστεύοντας ότι απέναντι έχει μόνο Σέρβους και αυτούς μακριά, αιφνιδιάστηκε από τους Τούρκους στο λεγόμενο «ατύχημα Σόροβιτς» (Αμύνταιο) και αποδιοργανώθηκε, με αποτέλεσμα να καρπωθεί η σερβική προέλαση το Μοναστήρι.

Οι Σέρβοι έκαναν και μια διαφοροποίηση στη διάταξή τους. Στη μέση των επιχειρήσεων, το επιτελείο δεν άκουσε τον πρωθυπουργό Πάσιτς που τους έδωσε εντολή να προλάβουν να διεκδικήσουν τη Θεσσαλονίκη. Οι Σέρβοι προτίμησαν να συμπληρώσουν την κατάκτηση της περιοχής Βαρδαρίου και να εισβάλουν από τον Πρίλαπο στα στενά προς το Μοναστήρι, που οι Τούρκοι είχαν οχυρώσει πολύ καλά, και αντιστάθηκαν με επιτυχία επί αρκετές ημέρες. Μια νυχτερινή, αυθόρμητη έφοδος ενός σερβικού συντάγματος έφερε απρόσμενη βελτίωση των σερβικών θέσεων και η πόλη παραδόθηκε γρήγορα. Ο τουρκικός στρατός διασώθηκε και κατευθύνθηκε προς τα Γιάννενα, ενώ οι Σέρβοι εισέβαλαν, κυριολεκτικά σε καθαρά αλβανικά εδάφη όπου συνάντησαν ελληνικά αποσπάσματα που αγωνίστηκαν και προωθήθηκαν στα εδάφη της ελληνικής μειονότητας της λεγομένης Βόρειας Ηπείρου. Αλλά οι εκτιμήσεις και τα σχέδια των μεγάλων δυνάμεων ανάγκασαν και τις δύο χώρες να αφήσουν ζωτικό χώρο για μια ανεξάρτητη Αλβανία, υπέρ της οποίας η Ιταλία αγωνιζόταν ακόμη περισσότερο, επιδιώκοντας να βάλει πόδι στα Βαλκάνια, πράγμα που έγινε αργότερα.

Εκτίμηση

Οι θέσεις του τουρκικού στρατού ήταν θέσεις αλληλοκαλυπτόμενες και είχαν ληφθεί σοβαρά υπόψη ενδεχόμενες ήττες ή ατυχήματα. Εκτός από το Μαυροβούνιο, που είχε τον επίδικο προς κατάκτηση χώρο κυριολεκτικά μπροστά του, η Βουλγαρία διέθετε τις περισσότερες δυνάμεις και μια πολύ δύσκολη αποστολή, ενώ η Ελλάδα και η Σερβία είχαν παραπάνω από δύο μέτωπα να αντιμετωπίσουν και όσο προχωρούσαν οι επιχειρήσεις, δεύτερες και τρίτες σκέψεις άρχισαν να εμφοιλοχωρούν στη στρατηγική σκακιέρα. Από τις δύο ευδιάκριτες φάσεις των επιχειρήσεων η πρώτη κατέληξε σε ανακωχή, την οποία δεν υπέγραψε η Ελλάδα, ενώ η πτώση των Ιωαννίνων, που σήμανε και την ολοκλήρωση των ελληνικών στόχων, συνέπεσε με πραξικόπημα στην

Κωνσταντινούπολη, που ανέστειλε τις εντατικές διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο για παύση εχθροπραξιών, δημιουργώντας όλες τις συνθήκες που έφεραν στο επίκεντρο το Β' Βαλκανικό Πόλεμο.

Ας σημειωθεί πως ένας από τους κυριότερους λόγους που η Σερβία βιάστηκε να δεχτεί ανακωχή, ήταν η «δυσφορία» της Αυστροουγγαρίας στα βόρεια σύνορα με τη Σερβία, καθώς είχαν αφεθεί πολύ μικρές δυνάμεις εκεί και στη Βοϊβοντίνα. Οι Αυστριακοί που είχαν προσαρτήσει τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και κατείχαν αξιουσύστατα κροατικά και σλοβενικά εδάφη, διακαώς επιθυμούσαν την υποστήριξη των καθολικών Αλβανών και όποιας άλλης δύναμης θα χρησίμευε στο μέλλον στον ιταλικό επεκτατισμό. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος που ακολούθησε, απέδειξε πόσο δίκιο είχαν οι πολιτικές δυνάμεις και τα επιτελεία όλων αυτών των κρατών, αφού ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος στην ουσία ήταν η χαλαρή έναρξη της παγκόσμιας αναμέτρησης.

Για το βουλγαρικό στρατό. Σύνθεση

Ο βουλγαρικός στρατός, νεότερος και αναθαρρημένος, αφού νίκησε τους έμπειρους Σέρβους στον πόλεμο για τη Ρωμυλία του 1885, είχε πλήρως οργανωθεί με γερμανικό οπλισμό και επιτελείς. Η κύρια δύναμή του ήταν 9 μεραρχίες πλήρους σύνθεσης, των 24 ταγμάτων (οι τουρκικές μεραρχίες ήταν μικρότερες) και έδρες τη Σόφια, τη Φιλιππούπολη, το Σλίβαν, τη Σούμλα, τη Βράτζα, τη Δούπνιτσα, τη Στάρα Ζαγόρα και την Πλεύνα. Κάθε μεραρχία διέθετε την υποστήριξη μιας εφεδρικής μεραρχίας μειωμένης σύνθεσης δύο συνταγμάτων, ενώ υπήρχε μια αυτοτελής μεραρχία ιππικού με ανεξάρτητο πυροβολικό. Δύο επιπλέον μεραρχίες αποτελούνταν από «αλύτρωτους Μακεδόνες», δηλαδή από εθελοντές από οθωμανικά εδάφη, όχι αναγκαστικά από τη Μακεδονία. Ο στρατός ήταν πραγματικά πολυάριθμος και ξεπερνούσε στην πρώτη γραμμή τους 280 χιλιά-

δες. Ωστόσο, κινητοποιήθηκαν 600 χιλιάδες άνδρες - μια υπερβολική προσπάθεια για τον πληθυσμό της χώρας, που ήταν 4,2 εκατομμύρια. Η Βουλγαρία διέθετε συντριπτική υπεροχή πυροβολικού, πάνω από 1.100 κανόνια.

Απέναντι

Οι Τούρκοι γρήγορα κατάλαβαν ότι διέθεταν πραγματική δύναμη που δεν υπερέβαινε στην πρώτη γραμμή όλων των μετώπων τους 400 χιλιάδες άνδρες, ενώ 3 μεραρχίες ήταν πανέτοιμες να περάσουν από την Ασία στα Βαλκάνια, πράγμα που δεν κατάφεραν ποτέ, επειδή η ευάλωτη σιδηροδρομική γραμμή της δυτικής Θράκης, σχεδόν παραθαλάσσια, βρισκόταν υπό τον έλεγχο του πανίσχυρου ελληνικού στόλου, αλλά και τις βουλγαρικές παρενοχλήσεις. Ο Φον Ντερ Γκλολτς ανέπτυξε λοιπόν το μισό στρατό σε μια στρατιά Μακεδονίας με κέντρο συγκέντρωσης το Στυπείον (Ιστίπ), ενώ ένας τεράστιος στρατός κάλυψης της πρωτεύουσας Κωνσταντινούπολης αναπτύχθηκε ανάμεσα σε δύο δυναμάρια, τα φρούρια Σαράντα Εκκλησιών και Αδριανούπολης.

Το σχέδιο

Ο βουλγαρικός στρατός υπό τη διοίκηση του τσάρου Φερδινάνδου και την πραγματική διοίκηση του Μιχαήλ Σαβώφ, χωρίστηκε σε τρεις στρατιές. Η πρώτη στρατιά αναπτύχθηκε στην Υάμπολη και είχε στόχο την κάθοδο μέσω του ποταμού Τούντζα, στο κεντρικό μέτωπο. Η δεύτερη Στρατιά είχε στόχο την Αδριανούπολη, ενώ η Τρίτη στρατιά, με κρυμμένη πίσω της τη μεραρχία ιππικού, είχε στόχο μέσω των βουνών της Στράντζας να πολιορκήσει και να αλώσει τις Σαράντα Εκκλησιές, υποστηριζόμενη και από τον ασθενικό στόλο της Μαύρης θάλασσας. Αλλά τμήματα είχαν στόχο τη δυτική Θράκη και την κοιλάδα του Στρυμόνα. Η περιφρόνηση προς τις ελληνικές δυνάμεις ήταν προφανής. Οι Βούλγαροι απεί-

χαν διακόσια χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη και οι ελληνικές δυνάμεις περισσότερα, μέσω Σαρανταπόρου, Κοζάνης και Χάδοβας, πράγμα που οι Βούλγαροι θεωρούσαν πραγματικά αντικειμενικό εμπόδιο.

Λάθος εκτιμήσεις

Η διπλωματική κάλυψη του γερμανικού και αυστριακού παράγοντα οδήγησε τους Τούρκους στο καταστροφικό συμπέρασμα πως η κύρια βουλγαρική δύναμη θα έπεφτε κεραυνοβόλα στη Θεσσαλονίκη με τη συνεργασία των Σέρβων. Αμφέβαλαν εάν θα συναντούσαν δύο ή τρεις μεραρχίες ανατολικά της Αδριανούπολης. Ετσι, όταν οι Βούλγαροι επιτέθηκαν με 350 χιλιάδες αφρόκρεμα στρατού νικώντας τους 100 χιλιάδες της Ανατολικής Οθωμανικής στρατιάς, το μέτωπο έσπασε αμέσως. Επιπλέον, σοβαρή τουρκική δύναμη έσπευσε να προλάβει αποβατική ενέργεια του ελληνικού στόλου στην Καλλίπολη, πράγμα που δεν συνέβη ποτέ. Ολόκληρο το τουρκικό μέτωπο υποχώρησε, οι Σαράντα Εκκλησιές έπεσαν αμαχητί στα βουλγάρικα χέρια, οι εφεδρείες από την Παλαιστίνη δεν ήρθαν και οι 70 χιλιάδες της φρουράς Αδριανούπολης βρέθηκαν να πολιορκούνται. Η επιρροή του ελληνικού στόλου που αποδιοργάνωσε τους Τούρκους, έκανε τόσο σπουδαία τη βουλγαρική νίκη, ώστε το επιτελείο έστειλε επείγοντως τη μεραρχία Ρίλας να βοηθήσει την κατάληψη της Θεσσαλονίκης!

Προς το μέτωπο της Τσατάλτζας

Υποδεέστερη βουλγαρική δύναμη τσάκισε τον ενισχυμένο μόλις οθωμανικό στρατό στη γραμμή Λουλέμπουργκαζ - Μπουνάρχισαρ και έφτασε στη θάλασσα του Μαρμαρά. Οι Τούρκοι κάλυψαν το στενό μέτωπο της Τσατάλτζας, κοντά στα Θεοδοσιανά τείχη, στα όρια του ζωτικού χώρου της Κωνσταντινούπολης. Η γραμμή ήταν οχυρωμένη από

τον πόλεμο Ρώσων - Τούρκων του 1878 και είχαν ήδη φτάσει οι ενισχύσεις από Ασία. Οι ενδιάμεσες δυνάμεις, μεταξύ Τσατάλτζας και Θεσσαλονίκης, παραδόθηκαν.

Παρέμβαση των Ρώσων

Η επίθεση των Βουλγάρων ενάντια στη γραμμή Τσατάλτζας ξεκίνησε παρά την προειδοποίηση των Ρώσων ότι θα επιτεθούν στους Βουλγάρους αν καταληφθεί από αυτούς η Κωνσταντινούπολη. Ούτως ή άλλως, οι Τούρκοι άντεξαν και ακολούθησε ανακωχή μετά από δέκα μέρες.

Εκτίμηση

Οι συνθήκες ανάπτυξης του βουλγαρικού στρατού επαινέθηκαν γενικά από τους αναλυτές. Η διάρκεια, η ένταση και τα κέρδη των βουλγαρικών επιθέσεων κατά το 1912, θεωρήθηκαν ικανοποιητικές και οι σχεδιασμοί των Τούρκων δεν καρποφόρησαν. Αλλά η ικανότητα των Οθωμανών να προστατεύουν φρούρια και η εγκαρτέρηση των ανδρών προμήνυαν φασαρίες και εμπλοκές. Ενα μεγάλο μέρος του οθωμανικού σχεδιασμού είχε να κάνει με την πρόβλεψη εμφύλιας εμπλοκής των συμμάχων των Βαλκανίων. Αυτό και συνέβη, στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο, με αποτέλεσμα τα βουλγαρικά κέρδη στο πεδίο της μάχης να εκμηδενιστούν. Πάντως, λήγοντας το έτος 1912, προσωρινά μεν αλλά εντυπωσιακά, ολόκληρη η Θράκη, Ρωμυλία, Βόρεια Θράκη, Ανατολική και Δυτική Θράκη, ήταν σε βουλγαρικά χέρια, καθώς και σημαντικό μέρος της Ανατολικής Μακεδονίας. Η Ελλάδα είχε εντυπωσιακά κέρδη, και κυρίως τη Θεσσαλονίκη, αλλά η Βουλγαρία έβλεπε Αιγαίο, μετέτρεπε την Κωνσταντινούπολη σε παραμεθόρια πόλη, σχεδόν ανοχύρωτη, και όλα έδειχναν ότι ανέτειλε μια νέα δύναμη βαλκανική, παντού νικήτρια, η Βουλγαρία.

Αναστροφή του κλίματος

Δεν ήταν η σερβική και η ελληνική προνοητικότητα και προβλεπτικότητα που άλλαξε το κλίμα. Ελληνες και Σέρβοι δεν επιχείρησαν έναν προληπτικό πόλεμο το 1913. Αμφότεροι, υπακούοντας στις μεγάλες Δυνάμεις, τους άφησαν χώρο από τις κατακτήσεις τους, δίνοντας εδάφη κερδισμένα για να υπάρξει η όχι φιλική προς τα δύο αυτά κράτη Αλβανία. Αλλά η Βουλγαρία είχε «φιλοξενήσει» στρατεύματά της στη Θεσσαλονίκη, ο βασιλιάς Γεώργιος δολοφονήθηκε εκεί, οι Αυστριακοί «ανησυχούσαν» στα βόρεια σερβικά σύνορα. Η Βουλγαρία επίσης, αποκλείοντας τον τουρκικό στρατό ικανοποιητικά με το ένα τρίτο του στρατού της, μπορούσε να χρησιμοποιήσει το μισό της στρατό, που ήταν ανέγγιχτος, για άλλες παρεμβάσεις προς τα δυτικά, ανασυστήνοντας τη μεγάλη ιδέα της δυτικής Βουλγαρίας, τουλάχιστον έως τον Αξιό και τον Εριγώνα. Μέσα σε λίγους μήνες, τα Βαλκάνια αντιλήφθηκαν ότι βρέθηκε μια δυνατή αντικαταστάτρια της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Και τα κανόνια βρόντηξαν και πάλι...

Συμπέρασμα

Η ιστορία και το μέλλον δεν γράφεται με «εάν», αλλά εάν η Βουλγαρία δεν έδειχνε μεγαλαυχία και δεν συνέχιζε μια τακτική απόλυτης υπεροχής, ίσως σήμερα να ήταν πολλά γεωστρατηγικά της περιοχής διαφορετικά. Ωστόσο, η προσκόλλησή της στις κεντρικές δυνάμεις, δεν πρέπει να ξεχνούμε, πως ήταν ο κύριος λόγος της μετέπειτα συρρίκνωσής της. Οι βαλκανικοί πόλεμοι ήταν μιας μορφής εισαγωγή στον Μεγάλο Πόλεμο, που εστάθη ο πραγματικός τελικός κριτής του αποκρουστικού χάους του εικοστού αιώνα...

Η ελληνική στρατηγική, παραμονές του πολέμου

Τον Απρίλιο του 1911, ο Γάλλος στρατηγός Ιωσήφ - Παύλος Εϊντού (Eydoux) από το Καρπεντράς της Βοκλιζ στην Προβηγκία έφτασε στην Ελλάδα επικεφαλής ομάδας 13 αξιωματικών, με αποστολή την αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού. Εκανε ευσυνείδητα τη δουλειά του. Ενέκρινε τις εν εξελίξει μεταβολές, πρότεινε άλλες. Ωσπου να τον μετακαλέσουν στο δυτικό μέτωπο, όπου έλαβε μέρος στη μάχη του Μάρνη, πέρασε τρία ενδιαφέροντα χρόνια στη χώρα μας, ιδρύοντας την Ελληνογαλλική Λίγκα και παλεύοντας με πάθος εναντίον της φιλογερμανικής παράταξης στον πολιτικό και στρατιωτικό χώρο, στον οποίο κυριαρχούσε ο διάδοχος και αργότερα βασιλιάς Κωνσταντίνος, που ήταν εξάλλου και αρχιστράτηγος. Η προσωπική ακτινοβολία του Κωνσταντίνου δεν ετέθη εν αμφιβόλω, αλλά ο Εϊντού γενικά πέτυχε στο έργο του. Ενας παλαιϊκός, αργοκίνητος στρατός, άσχημα οπλισμένος και κυρίως πάρα πολύ μικρός, απέκτησε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ξάφνιασαν την παγκόσμια κοινή γνώμη και τους ειδικούς αναλυτές. Ανάλογες βελτιώσεις πρότεινε για το στόλο βρετανική αποστολή υπό τον αντιναύαρχο Λάιονελ Γκραντ Τάφνελ.

Οι βασικές αλλαγές στο στρατό

Το μέγεθος του τακτικού στρατού δεν άλλαξε. Σε καιρό ειρήνης ήταν σχεδιασμένος να φέρει υπό τα όπλα περίπου 22 χιλιάδες άνδρες. Οργανώθηκαν κέντρα επιστράτευσης και μονάδες διοικητικής μέριμνας, ώστε να υπάρξει η δυνατότητα στρατολόγησης και εκγύμνασης 130 χιλιάδων ανδρών. Οι γκράδες μπήκαν στην εφεδρεία και οι Ελληνες προμηθεύτηκαν 130 χιλιάδες μάνλιχερ και 50 πολυβόλα. Η χώρα ήταν ήδη οργανωμένη σε μεραρχίες, η στολή βελτιώθηκε και υπήρχε ήδη, βάσει του νέου στρατιωτικού Οργανισμού, ανώτατο μικτό επιτελείο. Στοιχεία ορεινού πυροβολικού με βελτιώσεις

από τον επιτελάρχη Δαγκλή (πυροβόλα Σνάιντερ - Δαγκλή!) και 144 πεδινά ταχυβόλα κανόνια Σνάιντερ προστέθηκαν στον εξοπλισμό. Μαζί με το νεότευκτο «Αβέρωφ», που κυριολεκτικά μετέβαλε τη ναυτική ισορροπία στην ανατολική Μεσόγειο, ο μικρός και δυναμικός στρατός έφερε σε πέρας ένα πολύ δύσκολο έργο. Από την κατάκριση και την παραλυσία, πέρασε μια φάση αφάνειας και εντέλει κατάφερε τους επιχειρησιακούς στόχους του. Εκτός από τα βασικά όπλα, τολμηροί αεροπόροι ήδη επιχειρούσαν τις πρώτες αναγνωριστικές πτήσεις με τα αεροπλάνα τους.

Το επιτελείο

Ο Κωνσταντίνος, επικεφαλής του στρατού, είχε συστήσει επιτελείο για τον πόλεμο με τέσσερις επιφανείς στρατιωτικούς. Ο υποστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλής (1853) πρωταγωνίστησε στον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, αλλά και αργότερα, ως επιφανής Φιλελεύθερος, μέλος της Τριανδρίας και πολιτικός. Ο αντισυνταγματάρχης Βίκτωρ Δούσμανης (1862) αργότερα υποστράτηγος, από οικογένεια με πολιτική και στρατιωτική παράδοση (ο αδερφός του ήταν ναύαρχος) «σήκωσε» το βάρος της επιτελικής δράσης του ελληνικού στρατού. Οι επιλογές του κατακρίθηκαν αργότερα με ένταση (Σαραντάπορο, Γιαννιτσά), αλλά στις αιτιάσεις και στις αλληλοκατηγορίες πρέπει να συνυπολογιστεί ότι οι πρωταγωνιστές εκείνων των αγώνων βρέθηκαν συχνά αργότερα αντίπαλοι και μάλιστα θανάσιμοι. Ο Δούσμανης έγραψε πολλά με αμίμητο ύφος (στην αποστρατεία του ανέλαβε διευθυντής σύνταξης του «Πυρσού», μιας μεγάλης εγκυκλοπαίδειας!), ακόμη και σε βάρος συναδέλφων του στο επιτελείο.

Ο Ιωάννης Μεταξάς (1871) αξιωματικός του Μηχανικού, μετεκπαιδευμένος στη Γερμανία, ένα διάστημα υπασπιστής του Βενιζέλου και διαπραγματευτής των τελευταίων όρων της συνθήκης με τη Βουλγαρία, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στο επιτελείο και ήταν από τους βασικούς συντελεστές της επεξεργασίας

των όρων της παράδοσης της Θεσσαλονίκης, με τον Δούσμανη. Αργότερα διαχώρισε τη θέση του, σε πολλές περιπτώσεις, από τους φυσικούς συμμάχους του, αλλά έμεινε πιστός στο νεαρό εκπαιδευόμενό του, πρίγκιπα Γεώργιο, με τον οποίο συνδιαμόρφωσε τη δικτατορία του 1936. Τέλος, ο Ξενοφών Στρατηγός (1869), γεννημένος κι αυτός στην Κέρκυρα, σαν τον Δούσμανη, ήταν ο συνεπέστερος οπαδός του Κωνσταντίνου και εξελίχθηκε ομαλά, ώσπου αργότερα ταυτίστηκε με την επιτελική γραμμή που έφερε την καταστροφή στη Μικρά Ασία. Καταδικάστηκε τότε σε ισόβια και αμνηστεύθηκε και, παρά τον πρόωπο θάνατό του, έγραψε ενδιαφέρον απομνημόνευμα για την περίοδο 1920 - 1922.

Ο στρατός του πολέμου

Ηταν μεγάλη η απαξίωση του στρατού από το 1897. Ωστόσο, η Ελλάδα κατάφερε και παρέταξε 120 χιλιάδες στρατό (οι εκτιμήσεις των ξένων μιλούσαν για 50 χιλιάδες) και 140 χιλιάδες πολιτοφυλακή και εφεδρείες. Επτά πλήρεις μεραρχίες, τέσσερις σχηματισμοί ευζώνων, εμπροσθοφυλακές που είχαν υπηρετήσει στην περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα σε διάφορες θέσεις όπου επρόκειτο να γίνουν οι εχθροπραξίες και ένα ολιγάνθρωπο απόσπασμα Ηπείρου υπό τον υποστράτηγο Σαπουντζάκη, με διαταγές να καλύψει αμυντικά την επίδικη θέση του Φρουρίου Ιωαννίνων, ώσπου να επιτύχουν οι στόχοι του επιτελείου που είχαν οριστεί για τη στρατιά Θεσσαλίας.

Ο ανέτοιμος στόλος

Μία όχι πολύ γνωστή σελίδα της εποχής περιλαμβάνει έναν ελληνικό στόλο εξαιρετικά δυναμικό, με προοπτικές, αλλά ανέτοιμο τον Οκτώβριο του 1912. Το ένα τρίτο του στόλου, έξι αντιτορπιλικά και ένα υποβρύχιο, έφτασαν κατόπιν εορτής στη χώρα. Το «Αβέρωφ» απέκτησε επαρκή πυρομαχικά και οβίδες ένα μήνα μετά την έκρηξη του πολέμου, ενώ ο στό-

λος είχε περιορισμένα καύσιμα. Εντούτοις, και παρά τις ελλείψεις, το Αιγαίο παρέμεινε σε πλήρη ελληνικό έλεγχο, τόσο στην αρχή όσο και μετά τις μεγάλες νίκες του ναυτικού. Η ανημπόρια των Τούρκων να ενισχυθούν στη Μακεδονία και στη Θράκη οφείλεται στο στρατηγικό υπολογισμό τους για δραστική παρέμβαση του ελληνικού στόλου σε επιχειρήσεις στο βόρειο Αιγαίο.

Η Θεσσαλονίκη στην άκρη των λογισμών

Ο λαός, οι πολιτικοί, ο στρατός και οι εφημερίδες ετοίμαζαν τη συμμετοχή τους στον πόλεμο με έναν πυρετώδη τρόπο. Αυτό αποδεικνύεται από το ότι η Ελλάδα προχώρησε σε εχθροπραξίες ως σύμμαχος αντιμαχομένων, αλλά η Τουρκία δεν της κήρυξε εξαρχής τον πόλεμο. Τα σχέδια ήθελαν υπέρβαση των (υπερτιμημένων) οχυρών του Σαρανταπόρου, αποφασιστική νίκη στο οροπέδιο της δυτικής Μακεδονίας και σχέδια προώθησης στο Μοναστήρι και στη Θεσσαλονίκη. Το «γιατί» δεν είναι δύσκολο να εντοπιστεί: το Μοναστήρι, συνδεδεμένο με τη Θεσσαλονίκη με τρένο και τηλέγραφο, σπουδαίο διοικητικό κέντρο και στρατιωτική βάση, είχε πολύ σπουδαίο ρόλο στο μυαλό των Ελλήνων επιτελικών. Ήταν πυλώνας του Μακεδονικού Αγώνα και πατρίδα πολλών ένθερμων υποστηρικτών της Ενωσης. Θεωρούνταν αδιανόητο να αφεθούν οχυρωμένα και εξοπλισμένα το Μοναστήρι και η περίχωρος, ενώ ο στρατός θα στρεφόταν προς Θεσσαλονίκη.

Η εξέλιξη των μαχών στην ανατολική Θράκη έφερε τα πάνω κάτω. Το στενό μέτωπο της Τσατάλτζας, στο οποίο περιορίστηκαν οι Τούρκοι από νωρίς και ύστερα από επώδυνες ήττες, με ολόκληρη τη μεγάλη στρατιά της Αδριανούπολης να πολιορκείται, άφησαν την ελευθερία στους Βουλγάρους να καταστήσουν ανεξάρτητη την κίνηση της μεραρχίας Ρίλας και να ξεχυθούν στην κεντρική Μακεδονία, που είχε μείνει απροστάτευτη από τους Τούρκους λόγω των

περιφανών νικών της Σερβίας στην περιοχή Οφτσα Πόλιε, στα Σκόπια. Με ανοιχτές τις διαβάσεις του Μοναστηρίου, αλλά ασφαλείς από τουρκικές αντεπιθέσεις, φάνηκε ότι το Μοναστήρι θα έπεφτε σίγουρα σε συμμαχικά χέρια, όχι πάντως σε τουρκικά.

Εκτίμηση

Η έκπληξη των παρατηρητών για την ξαφνική αναγέννηση του ελληνικού στρατού ήταν ο αδύναμος κρίκος σε κάθε συμμαχικό ή εχθρικό στρατηγικό υπολογισμό.

Η Βαλκανική Συνθήκη

Ο λεγόμενος βαλκανικός συνασπισμός Ελλάδας, Σερβίας, Μαυροβουνίου και Βουλγαρίας σχηματίστηκε με εξαιρετική μυστικότητα και ταχύτητα το 1912, έπειτα από ελάχιστες αλλά δραστικές προσεννοήσεις. Με εξαίρεση τη Ρωσία, που γνώριζε και άφησε να δημιουργηθεί η σερβοβουλγαρική προσέγγιση, οι άλλες μεγάλες δυνάμεις δεν ήξεραν -ή παρίσταναν ότι δεν ήξεραν- τις ραδιουργίες των περίπου υποτελών κρατών τους. Διότι οι φοβερές αγορές όπλων και η δημιουργία τεράστιων στρατών δεν μπορεί να μην ήταν μια διαδικασία απόλυτα γνωστή στις δυτικές κατασκοπίες. Διότι η ανάληψη μέρους της στρατιωτικής ευθύνης από ξένες αποστολές στα βαλκανικά κράτη -αποστολές γαλλικές, αγγλικές και γερμανικές- δύσκολα πείθει πως οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ήξεραν. Απλώς, η κοινή γνώμη της Ευρώπης έμεινε στο σκοτάδι.

Ωστόσο, υπήρξαν εναύσματα!

Η Ιταλία, κατακτώντας τη μετέπειτα Λιβύη από το 1911 και τα Δωδεκάνησα, έσπασε το κοινό πιστευτό δόγμα της «αδιάσπαστης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» τουλάχιστον σε περιοχές που δεν έμοιαζαν με

της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Διότι κανένας Ιταλός δεν αισθανόταν αλύτρωτος στη Ρόδο, όπως ενδεχομένως Κροάτες και Σλοβένοι στη Βοσνία. Κι έτσι, όλες οι βαλκανικές χώρες αναθάρρησαν αλλά και εκνευρίστηκαν, διότι αισθάνθηκαν πως, αν κατατρίβονται με τις μεταξύ τους διαφορές, οι Μεγάλες Δυνάμεις θα προσαρτήσουν μεγάλα τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κι αυτοί θα ετύρβαζαν περί βαλκανικού Μεσαίωνος.

Μια άλλη αφορμή για σκέψεις πολέμου, που ενισχύθηκε από τις συνέπειες μιας κατάκτησης, ήταν η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία το 1908. Ήδη, η αφορμή για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο γεννήθηκε. Ο σερβικός εθνικισμός αιφνιδιάστηκε και εξοργίστηκε. Οι Οθωμανοί, ως αντίδραση, ζήτησαν από τους μουσουλμάνους κατοίκους της Βοσνίας να καταφύγουν σε οθωμανικά ομόθρησκα εδάφη. Η Αυτοκρατορία γέμισε Μποσνιάκους, ακόμη και μετέπειτα ελληνικές επαρχίες. Σπάνια μια πολιτική απόφαση ήταν τόσο καταστροφική. Οι Βόσνιοι δεν ενίσχυσαν το ισλαμικό φρόνημα του χαλιφάτου, αλλά έκαναν ριζοσπαστικούς τους μουσουλμάνους Αλβανούς του Κοσόβου αλλά και της μέσης Αλβανίας, που άρχισαν να ανακαλύπτουν «αλύτρωτους Αλβανούς» έως τη Στρούγκα και το Μοναστήρι.

Το φάντασμα της Νέας Αλβανίας

Αυτήν τη «νέα Αλβανία» κανένας δεν την είχε στα υπόψη έως ότου προστέθηκαν στους Κοσοβάρους και οι Βόσνιοι. Οι κάτοικοι του Κοσόβου ήταν εξαιρετικά πατριώτες και αναπτυσσόμενοι, με μεγάλη ομογένεια έξω από τα σύνορά τους. Η αλβανική «μεγάλη ιδέα» βρισκόταν έξω από τη μετέπειτα διαμορφωμένη Αλβανία, όπου κυριαρχούσαν κοντά στη θάλασσα και προς τα δυτικά ελληνόφωνοι Ηπειρώτες, καθολικοί Αλβανοί και αλβανικές φυλές με μικτά φρονήματα. Αυτήν την Αλβανία την είδε εξαρ-

χής με καλό μάτι η Ιταλία (με την ελπίδα να την καταπιεί αργότερα, ως φράγμα μιας αυστριακής εξάπλωσης), αλλά έπρεπε να βρεθεί χώρος γι' αυτήν, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ιδίως με παραχωρήσεις της Σερβίας και της Βουλγαρίας στις μεταξύ τους μοιρασιές. Είναι μάλλον βέβαιο πως οι μεγάλες δυτικές δυνάμεις είχαν στοχεύσει σε μια ανεξάρτητη Αλβανία, αλλά δεν ενημέρωσαν λεπτομερώς τα βαλκανικά επιτελεία. Η Σερβία, όταν έκανε το σύμφωνο με τη Βουλγαρία, κατάλαβε ότι έπρεπε, κατά μία χαρακτηριστική έκφραση αγοραπωλησίας μετοχών, «να πουλήσει Μακεδονία, για να αγοράσει Αλβανία». Δηλαδή, έπρεπε να αφήσει χώρο νότια των Σκοπίων για τη Βουλγαρία και να βρει η ίδια διέξοδο στη θάλασσα νοτίως της Σκόδρας και έως τα νέα ελληνικά σύνορα. Μήτε οι Έλληνες γνώριζαν πολλά για την τύχη της Βόρειας Ηπείρου. Καθώς η Αλβανία δεν υπήρχε ως κράτος, δεν υπήρξε και συνθήκη μεταξύ Αλβανίας και των βαλκανικών κρατών. Η Αλβανία προέκυψε από τις Μεγάλες Δυνάμεις και δημιουργήθηκε τοις αναλώμασιν Σερβίας, Μαυροβουνίου και Ελλάδας.

Η Βουλγαρία και οι βλέψεις της

Η νέα Βουλγαρία «εκπαιδεύτηκε» από την πετυχημένη εξωτερική της πολιτική να ισχυροποιεί τη «μεγάλη της ιδέα» μέσα από ιδέες αυτονομίας του επίδικου τόπου. Αυτή η τακτική θα μας απασχολήσει κι αργότερα, όταν, πάντως, κατάλαβε ότι οι Έλληνες δεν επρόκειτο να κρατήσουν την άσκεπτη στάση που κράτησαν με την Ανατολική Ρωμυλία και ότι δεν πίστεψαν μήτε μια στιγμή ότι η κεντροβαλκανική διασπορά συνειδήσεων και πεποιθήσεων διέθετε αυτόνομους και μαχητικούς «Μακεδόνες», η Βουλγαρία στράφηκε προς μία πολύ πιο ακριβή αλλά ασφαλή μέθοδο: οργάνωσε ένα μεγάλο και αποτελεσματικό στρατό, βαφτίστηκε «Πρωσία του Νότου» και υποτίμησε κάθε αντίπαλο. Ήταν μια βασιλική οδός της απώλειας, στρωμένη με δάφνες. Μεταξύ 1912 και 1918 η χώρα σπατάλησε μια απίστευτη ποσότητα

αίματος και το ιδεολογικό και πατριωτικό πιστεύω πολλών γενεών, για να θεωρηθεί απλώς μια ηττημένη χώρα. Πάντως, οι συμφωνίες με τις άλλες χώρες έγιναν πολύ γρήγορα και κρατήθηκαν μυστικές.

Η θέση της Ελλάδας

Θα περίμενε κάποιος ότι η ελληνοβουλγαρική προσέγγιση θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη, επειδή συμπληρώθηκε ήδη περίοδος τουλάχιστον σαράντα ετών όπου η Βουλγαρία, η εξαρχία και η διεκδίκηση του φρονήματος στα βιλαέτια της κεντρικής βαλκανικής, η σύγκρουση αντάρτικων ομάδων αλλά και η διεκδίκηση της εκπαίδευσης και της ομοδοξίας δημιούργησαν μίσση και περιπλοκές που φανεώνονται επί πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Και μόνον ο αντιβουλγαρισμός του Κωστή Παλαμά στα μεγάλα του ποιητικά έργα των αρχών του αιώνα, η παρουσίαση του Βούλγαρου ως ενός «προδότη του ελληνισμού» και ο φόβος των Ελλήνων για τον πανσλαβισμό είναι αρκετές ενδείξεις για να πιστέψει κάποιος πως η πειθώ του Βενιζέλου υπέρ μιας έστω προσωρινής ελληνοβουλγαρικής σύμπραξης υπερέβαινε πολλά νεοελληνικά στερεότυπα. Αλλά η σύμπραξη αυτή κυκλοφορούσε ως αποτελεσματικό αντιτουρκικό εμβόλιο ήδη από τα χρόνια πριν από τους Νεότουρκους.

Η βάση της προσωρινής λυκοφιλίας πιστεύω πως είχε να κάνει με τη διαβαλκανική πεποίθηση πως η Ελλάδα ήταν ο πιο αδύναμος κρίκος της συμμαχικής αλυσίδας. Παρά το ότι η ελληνοβουλγαρική σύμπραξη συμφωνήθηκε μόλις το τρίτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου 1912, οι Τούρκοι ήταν σίγουροι πως, αν πρότειναν στην Ελλάδα παραχώρηση υπό όρους της Κρήτης, η χώρα δε θα συμμετείχε σε βαλκανικό πόλεμο. Κι όμως, η Ελλάδα προχώρησε, εκπλήσσοντας τους πάντες. Ακόμη και οι νίκες της, πάντως, αμφισβητήθηκαν από τους Βουλγάρους, επειδή ήταν πεπεισμένοι πως η Ελλάδα αντιμετώπιζε οθωμανικές εφεδρείες και φιλελληνικές ραδιουργίες για να «κλαπεί» η Θεσσαλονίκη.

Η συμμαχία συνέχισε το δρόμο της το 1913, αλλά διαφοροποιημένη.

Η γερμανική πολιτική

Η Γερμανία ήταν στο μεγαλύτερο διάστημα του 19ου αιώνα μια σειρά απολιθωμένων κρατιδίων υπό την πολύ δυνατή, στρατιωτικά, επιρροή της Πρωσίας. Η δύναμη του Ναπολέοντα Γ και η προσπάθεια της «Νέας» Γαλλίας να αντιμετωπίσει το Ρήνο ως σύνορο και όχι ως ένα ποτάμι που κυλούσε σε μια γερμανόφωνη κοιλάδα έφερε μια σειρά δραματικών γεγονότων, την πολιτική ένωση της Γερμανίας, το φαινόμενο Βίσμαρκ, τη διάλυση της γαλλικής υπερηφάνειας από τα γερμανικά στρατεύματα στον πόλεμο του 1870, την κομμούνα και τη Γαλλική Δημοκρατία και την απαίτηση της Γερμανίας να λάβει μερίδιο από τα πλεονεκτήματα της νέας αποικιοκρατίας αλλά και από τα εξαίσια προϊόντα του γερμανικού άνθρακα και χάλυβα. Μαζί με την πολιτιστική παράδοση του Βάγκνερ και τον Νίτσε ακόμη ζωντανό, η Γερμανία ήταν ένα είδος νέας πρότασης στο δυτικό κόσμο. Προφανώς αντισημιτική, εχθρά των ναυτικών δυνάμεων και υπό ποικίλες αντιδράσεις ως προς το τσαρικό φαινόμενο.

Ο συνεταίρος αυτός από το πουθενά δημιούργησε την Τριπλή Συμμαχία του 1882. Η νέα, φιλόδοξη και αδύναμη στο βάθος Ιταλία, η Αυστρία με τις πελώριες αντινομίες και το συγκλονιστικό μέγεθος και η μονολιθική, νεάζουσα, Γερμανία. Ο Κάιζερ, αγοράζοντας το «Αχιλλέιον» της Σίσυ και περνώντας ωραίες ημέρες στην Κέρκυρα, έδειχνε απλώς την ισότιμη συμπεριφορά των βασιλιάδων της Ευρώπης μεταξύ τους, όπου πίσω από τις ευγένειες οι μονάρχες καταλάβαιναν ότι θα έχαναν αρκετούς συγγενείς σε μια διαμάχη.

Οι αφορμές για μια κρίση

Η Αυστρία συγκρουόταν με τη Ρωσία στα βόρεια Βαλκάνια. Η Γερμανία και η Γαλλία εξοπλίζονταν

για την Αλσατία και τη Λορένη, τότε σε γερμανικά χέρια. Η Γερμανία με την Αγγλία συγκρούονταν σε διεθνείς χώρους για το εμπόριο, τις αποικίες και τα χρήματα. Οι Γερμανοί προκάλεσαν δυο κρίσεις στο Μαρόκο, εναντίον των Γάλλων, από τις οποίες η κρίση του Αγαδέρ ήταν η πιο σοβαρή. Αλλά το παιχνίδι των πρώτων εντυπώσεων παίχτηκε στα Βαλκάνια.

Η Γερμανία στα Βαλκάνια

Η Γερμανία έστησε τον άξονα Βερολίνου - Βαγδάτης. Ήταν παραπάνω από πρόκληση για τους Άγγλους, αφού τότε ακριβώς άρχισαν να έχουν σημασία τα πετρέλαια στον κόσμο. Βοήθησε τους Οθωμανούς σε βαθμό υπερέκθεσης. Αλλά επίσης μοιράστηκε τη Βουλγαρία με την «αδελφοποιητή» επίδραση των Ρώσων στους Βουλγάρους. Με τους Σέρβους, απλώς οι Γερμανοί δεν είχαν καμία σχέση (πράγμα που συνεχίζεται αμείωτο και έως τον 21ο αιώνα). Είχαν δώσει ήδη στην αρχή του πρώτου πολέμου την περίφημη «Λευκή επιταγή» στους Αυστριακούς. Ο Κάιζερ διατύπωσε το δόγμα πως ό,τι και να επιχειρούσαν οι Αυστριακοί στην Κροατία, στο Μπανάτο, στη Σλοβενία, στην Ερζεγοβίνη, είχε την απόλυτη έγκρισή τους. Οι Γερμανοί το πλήρωσαν αυτό θανάσιμα, επειδή ποντάροντας στους Αυστριακούς ήταν καλύτερα να ποντάρουν στους ιθαγενείς της Σουμάτρα, επειδή η αυτοκρατορία αυτή ήταν σε πρόθυρα απόλυτης διάλυσης, που για την ώρα το απέκρυπταν οι πειθαρχίες, οι παρελάσεις, τα μεγέθη και η πατρική μορφή του Φραγκίσκου Ιωσήφ. Αλλά η Γερμανία είχε έναν κρυφό σύμμαχο, ένα κρυφό χαρτί: δυναστικά, η γυναίκα του διαδόχου Κωνσταντίνου της Ελλάδας ήταν συγγενής πρώτου βαθμού με τον Κάιζερ. Ο Κωνσταντίνος σεβόταν τη Ρωσίδα μητέρα του, αλλά η γερμανική τάξη και υπεροχή τον είχαν μαγέψει. Και, με τη δολοφονία του πατέρα του, ήταν ο ίδιος βασιλιάς των Ελλήνων. Μπορούσε να γίνει, με το παρελθόν του ήρωος, όσο ουδέτερος ήθελε

ή να ενισχύσει τη γερμανόφιλη πλευρά που ήταν στην ελληνική κοινωνία μειοψηφούσα αλλά ακμάζουσα δύναμη σε ολόκληρον το μεσοπόλεμο (και στο μεταπόλεμο ακόμη περισσότερο, θα προσέθετα!). Ενας ουδέτερος Κωνσταντίνος, που δε θα άφηνε τον ισχυρό ελληνικό στόλο να συντροφεύει τους Αγγλους στη ναυτική υπεροχή τους, ήταν μια χαρά αποσταθεροποιητικός παράγοντας των Βαλκανίων, παρά τις αγγλογαλλικές διαβεβαιώσεις και ελπίδες. Χωρίς τον «αφηρημένο των Δαρδανελίων» Τσόρτσιλ, που εντούτοις έφερε στα Βαλκάνια μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Αντάντ, θα βιώναμε διαφορετικά Βαλκάνια στον αιώνα μας.

Ο πιο σημαντικός παράγοντας της γερμανικής επιρροής

Χωρίς καμία αμφιβολία, ήταν η βιομηχανία όπλων της νέας χώρας, η πολιτιστική ακτινοβολία της, που γοήτευε όχι μόνο τις ρομαντικές ψυχές αλλά και τους ενδογενείς φόβους των μαζών προς τις αδύναμες, δημοκρατικού τύπου ρυθμίσεις. Και παρόλο που το βιομηχανικό προλεταριάτο στη Γερμανία από νωρίς έδειξε μια αμίμητη δραστηριότητα, ήταν σαφές ότι τα πράγματα στην Κεντρική Ευρώπη θα έδειχναν διαφορετικούς δρόμους από τη γαλλική φλυαρία για τη δημοκρατία και το βρετανικό welfare. Ήταν τα όπλα. Φοβερά κανόνια, συστήματα αυτοματισμού, βελτιώσεις στο βεληνεκές και στην απόδοση των βλημάτων, νέες τακτικές πειθαρχίας και εκπαίδευσης, βαθύς ιστορισμός, μη οικονομίστικη αναθεώρηση της ανθρώπινης ζωής. Ο Πρώσος και μετά ο Γερμανός στρατιώτης δε θα έλεγε ποτέ «πουρκουά». Θα βάδιζε προς τον γκρεμό και θα έπεφτε, αν δεν άλλαζε η διαταγή. Ήταν μια ασύλληπτη μυθωδία που έπαιξε φοβερό ρόλο στην Ελλάδα του «αέρα πατέρα», την ανοργάνωτη, που ποθούσε να κυβερνηθεί χωρίς κουτσαβάκια και χωρίς παραλυσία. Οι Γερμανοί ήταν εκεί για να πείσουν ότι το αρχαιοελληνικό πνεύμα άξιζε να επενδυθεί στον ιπποτισμό

και στη γαλαντομία των πολεμάρχων της εποχής του Τάκιτου και των Τευτόνων. Δηλαδή, οι αξίες αυτές, απόλυτα εξωπραγματικές για τη νεοελληνική αντίληψη της ζωής («είμαστε όλοι αδικημένοι και φταίνε οι πουλημένες κυβερνήσεις και η περιφρόνηση προς τις αξίες του 1821») πέτυχαν, ωστόσο, διότι. Από τότε κατάγεται η ριζοσπαστική ρητορική της ελληνικής πολιτικής σκηνής, η διανθισμένη με το παράδειγμα μιας πειθαρχικής, ομαδικής Γερμανίας που κάνει θαύματα.

Αυτά τα ήξεραν οι Αγγλοι;

Δε χρειάζεται ειδικό κεφάλαιο για να πιστοποιηθεί ότι η νέα Ελλάδα θεωρούνταν εξαρτημένη από τον αγγλοσαξονικό κόσμο επί αμέτρητες δεκαετίες. Οι Αγγλοι γνώριζαν τις ελληνικές «παρασπονδίες», αλλά τις θεωρούσαν περισσότερο προσωπικές πιρουέτες προσωποποιτήτων που ήθελαν καλύτερη αντιμετώπιση από τον εκάστοτε Αγγλο πρεσβευτή. Οι Αγγλοι, για παράδειγμα, ποτέ δεν αμφισβήτησαν ότι ο γερμανόφιλος Μεταξάς ήταν η καλύτερη εγγύηση της αγγλοκρατίας στην Ελλάδα.

Εως ένα βαθμό, οι βλέψεις των Ελλήνων πολιτικών ή της κοινής γνώμης προς τους Ρώσους ή τους Γάλλους, αλλά και τους Ιταλούς ή τους Σέρβους, δεν ενοχλούσαν ποσώς τους Αγγλους. Αυτό που είχε ύψιστη σημασία για την όποια κυρίαρχη ξένη επίδραση στη χώρα είναι η διατήρηση υψηλού πνεύματος στενού εθνικισμού στην ελληνική κοινή γνώμη. Βάσει της πολιτικής αυτής, είναι η έχθρα προς ό,τι τουρκικό, που δικαιώνει όλες τις επιλογές μιας μετα-αποικιοκρατίας και το δικαίωμα της Αγγλίας να είναι όσο τουρκόφιλη επιθυμεί κατά τις διάφορες πολιτικές διακυμάνσεις.

Συμπέρασμα

Οι Γερμανοί, εμμέσως αλλά με σταθερότητα, επέδρασαν στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Και καθώς

η Ελλάδα ως χώρα στάθηκε ουκ ολίγες φορές στο πλευρό των δυτικών δυνάμεων σε θερμά πολεμικά μέτωπα (δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, Δεκεμβριανά), δεν είναι περίεργο που οι Έλληνες είχαν συχνά την ατυχή εντύπωση ότι έχουν «φίλους» στην εξωτερική πολιτική τους...

Υπήρχε «Μακεδονικό» στα 1912;

Ενας όχι ιδιαίτερα ήπιος διάλογος αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια γύρω από το θέμα της «μακεδονικής αυτοδιάθεσης». Η σερβική πλευρά και αμέσως μετά η πλευρά της FYROM υποστηρίζουν ότι υπήρχε τουλάχιστον σύγχρονη των διάφορων «ξένων» προπαγανδών ή πολιτικών κινημάτων στη μέση βαλκανική, μια αυτοτελής μακεδονική. Δηλαδή ότι υπήρχαν αυτονομιστικές δυνάμεις, μεταξύ Νέστου ή Στυμόνα και Αλιάκμονα - Εριγώνος από ανθρώπους που επεδίωκαν μια χώρα με το όνομα Μακεδονία κατοικημένη από Μακεδόνες. Στους αντίποδες βρίσκεται η ελληνική αλλά και η βουλγαρική άποψη. Σύμφωνα με αυτές, το ελληνικό ή ρωμέικο φρόνημα συγκρούστηκε με το βουλγαρικό φρόνημα, ιδίως μετά την εγκαθίδρυση εξαρχίας, πράγμα που έφερε δημογραφικές συνέπειες χάρη και στην οθωμανική πολιτική. Καθώς εδώ, από αυτές τις στήλες, δεν παράγεται «ιστορία», αλλά σχολιάζονται, ει δυνατόν, συσχετισμένα, πραγματικά ή αμφίβολα γεγονότα που απασχόλησαν κατά καιρούς διάφορα ακροατήρια, ας καταθέσουμε μια διαφορετική πτυχή ενός ζωντανού ακόμη ερωτήματος.

Η αυτονομία ως οδοντάγρα

Η έκφραση «αυτόνομη χώρα υπό την οθωμανική κυριαρχία» ή χώρα που αυτοδιοικείται σε κάποιον βαθμό, υπό την εποπτεία της Πύλης, εμφανίστηκε από νωρίς στις παραδουνάβιες ηγεμονίες ως ενδιάμεσος κρίκος αντίστασης των οθωμανών για να μην παρα-

χωρήσουν τη Μολδαβία στους Ρώσους. Από τις αρχές του 19ου αιώνα η Σερβία απολάμβανε μια μορφή υποτελούς αυτονομίας, όπως εξάλλου και η με ρωσο-τουρκική συνεργασία υποτελής στο Σουλτάνο Ιόνια Πολιτεία. Για κάποιον λόγο, πολλές επαρχίες, όλο και περισσότερες όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας, επέλεξαν αυτήν την αυτονομία για ένα σημαντικό λόγο. Ο μέγας Ασθενής δεν παρουσίαζε σημάδια αποσύνθεσης, αλλά κάποια κυβερνητική χαλαρότητα. Αυτονομία, για παράδειγμα, απολάμβανε η πανίσχυρη Αίγυπτος, αλλά και η επικράτεια του Αλή Πασά, μόνον που αυτή δεν αντεχόταν από το Ντιβάνι. Ακόμη και στην επανάσταση του 1821, στη διάρκεια των εχθροπραξιών, η υποτέλεια στην Πύλη ήταν ανυποχώρητη αξίωση της αυτοκρατορίας.

Αυτή η τακτική άρχισε να «ραγίζει», όταν μια νέα χώρα άρχισε να γράφει στα παλαιά των υποδημάτων της αυτό το πολιτικό εύρημα.

Η δημιουργία της Βουλγαρίας

Μετά το Ρωσοβουλγαρικό Πόλεμο, στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878) δημιουργήθηκε ένα αυτόνομο πριγκιπάτο της Βουλγαρίας, υποτελές στο Σουλτάνο, που κατείχε μια πελώρια περιοχή, της Δυτικής Θράκης και της Μακεδονίας. Οι μεγάλες δυνάμεις αρνήθηκαν αυτήν την παραβίαση κάθε ισορροπίας στην περιοχή και στη συνθήκη του Βερολίνου την ίδια χρονιά δέχτηκαν την αυτόνομη ύπαρξη μιας υποτελούς στο Σουλτάνο χώρας, της Βουλγαρίας, που καταλάμβανε την παραδουνάβια περιοχή και τη Σόφια.

Δίπλα στην υποτελή Βουλγαρία, δημιουργήθηκε η υποτελής στο Σουλτάνο χώρα της Ανατολικής Ρωμυλίας, δηλαδή η περιοχή μεταξύ Αίμου και Ροδόπης με τη Στράντζα ενδιάμεσως, κατοικημένη από Βούλγαρους, Έλληνες, Ρομά, Πομάκους, Αρμένιδες και άλλους. Οι Πομάκοι αρνήθηκαν να λάβουν μέρος, έστησαν το κρατίδιο του Τάμρας που ενσωματώθηκε με την περιοχή του Κιρτζαλή στην αυτοκρατορία. Ηγεμόνας της ανατολικής Ρωμυλίας ορίστηκε

ο Αλέκο Πασά, ο Αλέξανδρος Βογορίδης, επιφανής πολιτικός εκτιμώμενος από Βούλγαρους και Έλληνες, έως το 1884. Μετά, οι Βούλγαροι ενσωμάτωσαν την ανατολική Ρωμυλία και νίκησαν τους Σέρβους που πολέμησαν ενάντια σε αυτό το ενδεχόμενο.

Η Βουλγαρία έγινε πράγματι ανεξάρτητο κράτος μόλις το 1908. Οι Έλληνες Ρωμυλιώτες, σε δύο και τρεις προσφυγίες, κατέφυγαν σε οθωμανικά εδάφη και αργότερα σε ελληνικά.

Το διδαγμα

Η βουλγαρική εξωτερική πολιτική είχε βαθιά και σοφά ενσωματωμένο το δόγμα της αυτονομίας μιας περιοχής που εντέλει κατέλγηε βουλγαρική. Το βίωσαν και στην πρώτη τους σύγχρονη πατρίδα, όσο και στη δεύτερη, όπου οι Βούλγαροι ήταν πολλοί, δηλαδή στη Ρωμυλία. Στη δεύτερη περίπτωση, η αυτονομία της Ρωμυλίας ήταν το διαβατήριο για τον εκβουλγαρισμό της.

Γι' αυτό και όταν, στα ίδια περίπου χρόνια, δηλαδή αμέσως μετά το 1885, άρχισαν να έχουν βλέψεις στις περιοχές των Σόπτσι και σ' αυτές που κατελάμβανε κάποτε το λεγόμενο ανακριβώς δυτικό βουλγαρικό βασίλειο, ίδρυσαν μια μορφή μακεδονικού κομιτάτου, όπου υποστήριξαν ότι σε αυτά τα μέρη, που ανήκαν στη «γεωγραφική Μακεδονία» (άλλος ανακριβής όρος) ήταν ανάγκη όλοι οι κάτοικοι, ακόμη και αυτοί με βουλγαρική εθνική συνείδηση, να γίνουν μέρος μιας αυτόνομης και υποτελούς στο Σουλτάνο Μακεδονίας.

Ταυτόχρονα, ενίσχυσαν, ως έχουσα κοινούς στόχους και βέβαιοι ότι η χωρίς φειδώ χρηματοδότηση θα ενίσχυε τους δικούς τους στόχους, οργάνωση αναρχίζουσα που είχε στόχο την ανεξάρτητη Μακεδονία υπό το σύνθημα «η Μακεδονία στους Μακεδόνες». Ακόμη και γύρω στη δεκαετία του 1890, μικρή σημασία έδιναν στο τι πίστευαν οι πατριαρχικοί και οι γραικομάνοι, αλλά και το ελληνικό κράτος, αφού η βουλγαρική διάλεκτος των μη βλαχόφωνων και μη

ελληνόφωνων πληθυσμών ήταν ισχυρή και η παρουσία «Βουλγάρων» (είτε εθνικά Βουλγάρων είτε υποτακτικών της αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας, ενός βυζαντινού μορφώματος του 11ου αιώνα στην περιοχή Αχρίδας). Οι Βούλγαροι δέχονταν τη Μακεδονία για τους Μακεδόνες, επειδή είχαν μπροστά στα μάτια τους ένα ολοζώντανο παράδειγμα αποδοχής παρόμοιου δόγματος από τις μεγάλες δυνάμεις: την Κρήτη.

Η Κρήτη και η αυτονομία της

Οι κρητικές επαναστάσεις τελειωμό δεν είχαν ήδη από την Ενετοκρατία. Οι μεγάλες δυνάμεις, πάντως, ενώ δεν ήθελαν να ακούσουν λέξη για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, σε λίγα χρόνια άρχισαν να καλοβλέπουν μια αυτονομία υπό την ηγεμονία του Σουλτάνου (όπως έπρατταν συστηματικά επί 70 χρόνια). Αυτό το είδαν οι Βούλγαροι και ξεκίνησαν το δικό τους «γεωγραφικό» αίτημα: αφού οι Δυνάμεις δεν είχαν αντίρρηση για μια «Κρήτη στους Κρητικούς», δεν έβλεπαν γιατί θα είχαν αντίρρηση για μια «Μακεδονία για τους Μακεδόνες».

Η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα που δεν ήθελε να ακούσει για ανεξάρτητη Κρήτη, όπως και πολλοί Κρητικοί εξάλλου. Ακόμη και τον ατυχή πόλεμο του 1897 τον έκαναν οι Έλληνες για να προσαρτήσουν την Κρήτη. Και ήταν, επίσης, οι μόνοι που κατάλαβαν πού το πήγαιναν οι Βούλγαροι με τη «Μακεδονία στους Μακεδόνες».

Συμπέρασμα

Υπήρχαν σίγουρα διάφοροι Βαλκάνιοι που πίστεψαν στο δόγμα μιας ανεξάρτητης Μακεδονίας. Απλώς, αυτό το ενδιαθέτο απομονώθηκε και έγινε ανεξάρτητο από τη βουλγαρική σταθερή πολιτική πολύ αργότερα, όταν η Σερβία κατάλαβε ότι, εάν ήθελε να διατηρήσει τη Βαρντάρσκα Μπανοβίνα χωρίς πολλές βουλγαρικές επιρροές, έπρεπε να με-

ταλλάξει το αρχαίο βουλγαρικό εύρημα. Αυτό που έχει σημασία είναι πως δεν υπήρχε συντεταγμένη άποψη για αυτοτελή μακεδονικό βίο, κουλτούρα, λαϊκό ενδιαθέτο και λοιπά, παρά μόνον υπό τη βραχεία επίδραση της Βουλγαρίας έως την εθνική της ολοκλήρωση και υπό τη μακρότερη επίδραση της Σερβίας από το μεσοπόλεμο έως και σήμερα. Εξάλλου, οι αυτοδιαθέσεις έπαψαν να είναι «της μόδας» μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σήμερα επικρατεί η τάση να υπάρξει «δημοκρατία, ιδίως ελεύθερη ροή ψηφιακών γεγονότων» στις κοινωνίες που διασπλέονται. Σε τέτοιο βαθμό, ώστε από την αυγή της δεκαετίας του 2010, η ελευθερία στο youtube είναι ικανό κριτήριο για να αλλάξει ένα πολίτευμα...

Τα άλλα ελληνικά ενδιαφέροντα του 1912

Υπάρχει ένας δόκιμος τρόπος να βγάλει κάποιος άκρη με τις επιθυμίες μιας κοινωνίας. Ανακαλύπτοντας μια «πειθαρχική στατιστική». Παίρνεις μια τυχαία ημερομηνία, ίδια κάθε μήνα, και ξεσκαλίζεις το υλικό που παρουσιάζει στους αναγνώστες της μια εφημερίδα. Αν έχεις κέφι, μετράς διαφημίσεις, θεματολόγιο, πολιτικές επιρροές. Το αποτέλεσμα είναι ακριβώς η δύναμη της ποσότητας σε βάρος της δήθεν αντικειμενικής Ιστορίας. Μιας ποσότητας στην οποία βρίσκονται βουτηγμένοι όλοι οι άνθρωποι μιας κοινωνίας, ειδικά αυτοί που μπορούν να διαβάζουν ή να ακούν εφημερίδα.

Στην Αθήνα του 1912, χρησιμοποιώντας το πολύτιμο υλικό που έχει ψηφιοποιήσει και καταστήσει δημόσιο και προσιτό στην έρευνα ένα τμήμα της Εθνικής Βιβλιοθήκης, από διάφορες εφημερίδες, δυστυχώς ακόμη όχι πολλές, και ξεδιαλέγοντας υλικό από τους 3 πρώτους μήνες του 1912, με μια σχεδόν τυχαία, στην αυστηρότητά της, μέθοδο, τα πορίσματα είναι ποικίλα.

Τι απασχολούσε τον Αθηναίο του 1912;

Παρατηρεί κάποιος μια τάση φυγής, έναν κοσμοπολιτισμό και έναν ελιτισμό, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η Σκοτσέζα Ολιβ Μακ Λεό, νέα κοπέλα, μεταφέρεται σε ένα φορείο στην Αφρική ως εξερευνητριά, ψάχνοντας τον τάφο του αγαπημένου της. Και μετά συνεχίζει την «αποστολή» του. Γίνεται ένας σεισμός στη Ζάκυνθο και κοροϊδεύουν που έβαλαν τους προβολείς ενός αντιτορπιλικού να φωτίσουν τις τοποθεσίες με βλάβες. Για την εποχή, αυτή ήταν μια παράλογη πράξη. Σήμερα θεωρείται μια απλή πρακτική ιδέα. Οι γιατροί παρουσιάζουν τα ταξίδια τους, όλα αποκλειστικώς επιστημονικά, και φέρνουν θεραπείες κυρίως αφροδισίων νοσημάτων και ασθενειών του αναπνευστικού. Ωστόσο, υπάρχει ειδησεογραφία για σοβαρές ασθένειες που βαφτίζονται όλες «χολέρα», μάλλον εκ των συμπτωμάτων. Πολιτικώς κυβερνούσε ο Βενιζέλος, πλησίαζαν και οι εκλογές, αλλά η παλαιά Ελλάδα δεν το καταλάβαινε. Ο Καλαποθάκης φιλοξενεί μια «επιστροφή Θεοτόκη» στην πολιτική σκηνή, όπου η συντηρητική αφρόκρεμα της εποχής παρίσταται στην αυστηρή του ομιλία και τα ονόματα είναι γνωστά και σήμερα, αν και σε άλλες παρατάξεις: Σμολένσκης, Τσαμαδός, Λεβίδης, Εμπειρίκος, Κανάρης, Γερουλάνος, Καυτανζόγλου.

Η περίπτωση της επιστροφής Θεοτόκη το 1912 στην κεντρική πολιτική σκηνή είναι σαν να περιμένεις να επιστρέψει ο Στρος Καν στο ΔΝΤ σήμερα, αλλά η προφανής μικροσυμφεροντολογία και η έλλειψη κάθε πρόγνωσης του μέλλοντος, βγάζει μάτι.

Η πρόοδος υπήρχε, αλλά δεν ενδιέφερε

Ενώ οι εφημερίδες ασχολούνται με ιδιότυπες Σκοτσέζες και ξοφλημένους πολιτικούς που έβραζαν από

θυμό ενάντια στον Βενιζέλο, η Ελλάδα ήξερε πολλά για σοσιαλισμό, υπέφερε από το σταφιδικό, ο πληθυσμός της διέρρεε προς Αμερική, αλλά είχε το 13ο στόλο στον κόσμο (760 ιστιοφόρα 100 χιλιάδων τόνων και 390 ατμοκίνητα 430 χιλιάδων τόνων). Είχε 1.300 επιχειρήσεις με 14 χιλιάδες εργάτες και εκρηκτική τους αύξηση στην προσεχή δεκαετία, σε μανιφατούρες και βιομηχανίες 60 χιλιάδων ίππων, που εξακοιντίστηκαν κι αυτοί. Το 1/3 ήταν αστικός πληθυσμός, ενώ η μετανάστευση και αστικοποίηση είχε μειώσει τον τεράστιο αγροτικό πληθυσμό και είχε αυξήσει το ποσοστό της δευτερογενούς παραγωγής.

Αυτά τα στοιχεία υπήρχαν, αλλά δεν ενδιέφεραν. Την προηγούμενη δεκαετία προστέθηκαν στην κατανάλωση η μαργαρίνη, τα ρολόγια χειρός και τα ποδήλατα. Πολλές μοδιστρούλες είχαν ραπτομηχανές με δόσεις, αλλά το πλούσιμο, παρά τις λίγες ευκολίες, ήταν μαρτυρικά κουραστικό. Ωστόσο, η καθαριότητα ήταν περισσότερο ζήτημα συνηθειών και όχι οικονομικό. Το 1912, μια προγιαγιά μου, η Δομνίκη η Μήτσαίνα, έπλενε (!) την επάνω κόρα από το ψωμί του φουρνάρικου, που το περνούσε ο φούρναρης με νερό ώστε να γυαλίζει, και άπλωνε το βρεμένο ψωμί να στεγνώσει βάζοντάς το σε μια λινή βαμβακερή θήκη που την κρεμούσε από το μπουγαδόσκοινο με μανταλάκι, στην περιοχή Παπάφη.

Το φευγικό

Η ρήση του Σεφέρη για το 1936 «στο μεταξύ η Ελλάδα ταξιδεύει, ολοένα ταξιδεύει» ίσχυε παντελώς και το 1912. Ρομάντζα. Η κατάσκοπος της αυτοκρατορίας. Μέρος δεύτερον. Η εκδίκησης του Καδουάδ, Κεφάλαιον: ο Γκούγιεβικ. Αυτό το πόνημα μπορεί να ήταν δήθεν μεταφρασμένο ή αυθεντικό, όσο τα βυζαντινά αφηγήματα του Ροδοκανάκη και τα χρονογραφήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Αλλά δεν υπάρχει καμία μνεία για τις εργατικές ρυθμίσεις. Η παιδική εργασία κατεβαίνει στις 12 ώρες και η εργασία των λεχώνων μειώνεται κατά 8 εβδομάδες και γενικά υπάρχει 12ωρο, πλην μερικών κατηγοριών

που δουλεύουν 10 ή και 8 ώρες. Η Κυριακή είναι αργία από το 1909. Ο κόσμος δραπετεύει. Η τεχνική των σκαμπρόζικων ειδησαρίων (tit-bits) που ανθούσε στον αμερικάνικο Τύπο το 1900, το 1912 πιάνει το 50% της ύλης μιας ελληνικής εφημερίδας. Γενικώς, η Ανατολή είναι λάγνα και διεφθαρμένη, η Δύσις παράξενος και ανθελληνική. Ενας αναγνώστης βρίζει τους Γάλλους που χρησιμοποιούν το «γκρεκ» με την έννοια του κλέφτη. Ολοι συμφωνούν, γι' αυτό και κανείς δεν απαντά. Οι Έλληνες καμώνονται πως είναι ανεξάρτητοι.

Εξωτερικά

Πραγματικά, τίποτε δε δείχνει ότι η χώρα θέλει να πολεμήσει. Αυτό μάλλον πρέπει να αποδοθεί στον έλεγχο του Τύπου από τις αρμόδιες υπηρεσίες, που δίνουν και γραμμή. Η Ιταλία καθυβρίζεται συνέχεια, επειδή, εκτός από την Τυνησία, θέλει και ελληνικές περιοχές, αλλά τα σχόλια είναι έτσι γραμμένα ώστε, αν τα διαβάσει ένας Οθωμανός, να παραμένει ευχαριστημένος. Η Κρήτη παραμένει μέγα πρόβλημα και κάθε τόσο κυκλοφορεί μια ψευδής και αισιόδοξη είδηση που κανέναν δε φροντίζει να διαψεύσει. Απεναντίας, υπάρχει αγανάκτηση για τις «αλβανικές συμμορίες» (που μειώνουν τα μελλοντικά εδαφικά κέρδη κάποιων αυριανών συμμάχων), ενώ κάθε ένδειξη φιλελευθερισμού και ευταξίας στην Τουρκία επαινείται, ταυτόχρονα όμως ο θάνατος του Γερμανού εκπαιδευτή και μεταρρυθμιστή του τουρκικού ναυτικού μετά βίας κρύβει τα πλατιά δημοσιογραφικά χαμόγελα! Είναι προφανές ότι το έθνος συνοδοιπορεί με κάθε μέλος του νέου κατεστημένου. Το έθνος παρουσιάζει σύμπνοια. Η σιγή γι' αυτό που θα έρθει είναι ενισχυτική του φρονήματος.

Μοναρχικά

Βέβαια, ένα στοιχείο ανθεί, στοιχείο που χάθηκε εν Ελλάδι εδώ και πολλά χρόνια. Δεν υπάρχει κνέζης, πρίγκηψ, μονάρχης, αυτοκράτορας, τσάρος, θάνης

ή ιππότης Αυλικός επί της Τιμής που να μην περιγράφονται τα ταξίδια, οι προθέσεις, τα χαμόγελά του, και τα πιο απλά του λόγια. Κορυφή της ειδησεογραφίας του 1912, είναι η επίσκεψη του Κάιζερ στην Ελλάδα, όχι στο γνωστό ανάκτορό του της Κέρκυρας, αλλά στην Αθήνα. Η κοινή γνώμη προσπαθεί να βγάλει τα συμπεράσματά της από αυτές τις επισκέψεις και οι συντηρητικοί τις χαίρονται, ενώ οι σκεπτικιστές του Βενιζέλου δυσφορούν. Αλλά η πολιτική των στεμμάτων, ενίοτε είναι πιο δυνατή από την πολιτική των κανονιοφόρων, τουλάχιστον στη χώρα.

Συμπέρασμα

Η άντληση ειδήσεων από εφημερίδες και στοιχεία είναι καλή προπονητική πράξη, και αφορμή για σχόλια, αλλά είναι πρακτικώς αδύνατο να γίνει αυτό το υλικό ιστορικό απόθεμα χωρίς δραστικό ξεκαθάρισμα και πολύ έντονη κριτική διάθεση και μεγάλη έφεση για παραγωγικούς συνειρμούς. Διότι η λεπτομέρεια επικυρώνεται ή ακυρώνεται μόνο μέσα από μια άλλη λεπτομέρεια...

Η λογοτεχνική Ελλάδα

«Ο συναγερμός που τελειώνει» είναι ο τίτλος του κεφαλαίου της «Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» του Κ. Θ. Δημαρά, που ορίζεται από την περίοδο 1900-1912.

Η Ελλάδα είναι πλέον Νέα Ελλαδα. Εχει δημοτική γλώσσα και νεκρούς εξαιτίας της. Εχει μεταφράσεις ευαγγελίων και άλλες εξ αρχαίων, επίσης με νεκρούς. Αλληλομισούμενες φράξιες φιλόλογων, που απέχουν ελάχιστα από επίσημους τρομοκράτες της πνευματικής ζωής, επικρατούν, αλλά μεταξύ τους. Σήμερα, οι ίδιες φράξιες απλώς κερδοσκοπούν. Οσο είναι αδύνατον για ένα στοιχειώδους μόρφωσης Έλληνα να διαβάσει Μυστριώτη, είναι το ίδιο αδύνατον για τον ίδιο άνθρωπο να διαβάσει το παλαιό εκείνο -εικοσαετίας και βάλε- «Ταξίδι» του Ψυχάρη.

Η διήγηση δεν είναι μόνον αφήγηση. Κλέβει και κλέβεται από την πλοκή της εικόνας. Το σινεμά απαιτεί όλο και περισσότερο ένα σενάριο. Και η ζωγραφική, περνώντας στην επεξηγηματική της φάση, έχει ανάγκη από περιγραφές, τις οποίες αφειδώς παρέχουν όχι οι συγγραφείς, αλλά οι ξένοιαστοι παραμυθάδες. Σε κάθε περίπτωση, η Αθήνα έχει ωριμάσει ως κέντρο του επίσημου, του αυτόκλητου ή του εφευρημένου ελληνισμού και κερδίζει δίκαια τον αγώνα της από άλλες ελληνικές μητροπόλεις.

Ο λόγος είναι απλός. Η Αθήνα έχει το παρ' Ελλησιν Πανεπιστήμιο. Από εκεί οι αυθεντίες, εκεί οι απόψεις και οι οδηγίες, από εκεί και το πολιτικό προσωπικό της χώρας. Μπορεί οι επιστήμονες και οι δημεγέρτες να αποχαιρετούν το κοινό των διαλέξεών τους ευγενικά, δίπλα σε ένα κουτί όπου κατετίθετο η συνδρομή των θεατών, αλλά ο Βιζυηνός δεν έγινε καθηγητής. Ήταν μια ήττα του Πατριαρχείου. Ο Βιζυηνός πλέον μπορούσε να πεθάνει στο τρελοκομείο, ο εξοχότερος, κατ' εμέ συγγραφέας της εποχής, μαζί με τους Ροΐδη, Παπαδιαμάντη και εκείνον τον Βικέλα, αντί να του αναθέσουν κάτι πρακτικό, όπως την ορολογία της νέας στρατιωτικής εξάρτυσης. Διότι λίγοι Έλληνες γνωρίζουν ότι πριν από τους γλωσσαμύντορες δεν υπήρχε μήτε σκελέα μήτε φοριαμός. Ο Νέος Ελληνισμός φτιάχτηκε εκ θεμελίων, με την ορολογία του.

Αλλού

Αλεξάνδρεια και Κωνσταντινούπολη μπορεί να έδωσαν χώρο, έμμεσα και άμεσα, στον Καβάφη, αλλά η λογοτεχνία, παρά τα παραδείγματα, δεν πηγάει από εκεί. Ποιητές έχουν γεννηθεί στη Ρωμυλία και σε λιμάνια του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσας. Η Θεσσαλονίκη και άλλες πολλές πόλεις έχουν επιτέλους παραγωγή, δεν παίζει ρόλο εάν παρέμεινε ελάχιστα επιδραστική. Η παραγωγή είναι εντυπωσιακή, αλλά ενεχυριάζει υπό το όνομα της λογοτεχνίας ένα σωρό φιλοσοφικές εμπνεύσεις άχρονες και εκτός χώρου. Αν σκεφτεί κάποιος ότι «Οι δεσποινί-

δες της Αβινιόν» του Πικάσο συνορεύουν με το σύστημα της ροής παραγωγής του Χένρι Φορντ και με «Το φεγγαράκι κουβεντιάζω» του Γεωργίου Αθάνα, καταλαβαίνει ότι δεν είναι ζήτημα υστέρησης, αλλά κατασκευής ενός άλλου κόσμου, στον οποίον η Ελλάδα δεν έπαιξε κανένα ρόλο.

Οι συντελεστές

Περίπου συνομήλικοι, ο Αγγελος Σικελιανός, ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Κώστας Βάρναλης, οι δυο τους από «ομογενειακή» καταγωγή, με τον «Αλαφροΐσκιωτο», το «Οφίς και κρίνος» και τις «Κηρήθρες» υπόσχονται τα πάντα στο νέο κόσμο.

Ο Σικελιανός, πομπώδης, με δύσκολα ελληνικά, ιδρυτής πλήθους εθνικών στερεοτύπων, ειδικά αναβίωσης αρχαίων θεσμών που παρέμειναν προσκολλημένοι σε προσωπικές ερμηνείες και οράματα. Ο Καζαντζάκης, ο πλέον «διεθνής» του νεοελληνικού λόγου, ο μόνος του οποίου το έργο εδράζεται επί των μηνυμάτων και όχι του ύφους του, ο Βάρναλης, ένα αξιόμαχο πνεύμα μέσα σε τεράστια ποιητική ευλογία. Παρότι συμπαθούσαν το διά της παιδείας δρόμο και συσχετίστηκαν με τον «εκπαιδευτικό φωτισμό» της Νέας Ελλάδας, ειδικά της τραυματικής, μετά το 1922, δεν μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι ευτύχησαν ως προς τους μεγάλους στόχους που έθεσαν εξαρχής. Παρά τα πισωγυρίσματα και τις προόδους του ύφους, ο Καζαντζάκης παρέμεινε ένας εξαιρετικά δημοφιλής περσοναλιστής, του Σικελιανού η φήμη μιας υπέροχης προσωπικότητας οδήγησε τους περισσότερους συμπατριώτες του να λησμονήσουν το έργο του, ενώ ο Βάρναλης, παγανιστικά αφοπλιστικός, παρέμεινε μοναχικός επίσης.

Ολόκληρη η αξιόλογη λογοτεχνική Ελλάδα της κυρίαρχης δημοτικής γλώσσας, της σύνδεσης της παιδείας με το (έστω κατά φαντασία) Εθνικώς Αληθές, των έντονων ταξικών αγώνων που συνέπεσαν με πολιτειακές μεταβολές και της ταυτόχρονης προσπάθειας αναπροσαρμογής των αξιών της αστικής

τάξης (που όμως εμποδίστηκε από το εύκολο στην κατανόηση και στην κατάποση ενθικοσοσιαλισμό της «παράδοσης», ένα υβρίδιο ατελούς ολοκληρωτισμού), δεν ίσχυσε μπροστά στην επιμονή του έργου του Παπαδιαμάντη και στο ιδιότυπο «πασπαρτού» του έργου του Καβάφη. Οι ήρωες του 1912, λογοτεχνικοί και πραγματικοί, ήταν ήρωες πολιτικοί. Ο διχασμός που ακολούθησε δεν οδήγησε στην παραγωγή λογοτεχνίας «βενιζελικής» και «κωνσταντινικής». Ο διχασμός προέκυψε από διαφωνία στη μορφή της εξάρτησης, όχι ως πολιτική ή κοινωνική ανάγκη στην οποία οδηγούσε η ενατένιση ενός διαφορετικού κόσμου.

Η περίπτωση της Πηνελόπης Δέλτα

Τεχνητώς ομογενής, μεγαλοαστή εξαιρετικά ευαίσθητη και υποφέροντας από έλλειψη βαθιάς κατανόησης για την ίδια της την ύπαρξη, η Δέλτα εμφανίζεται το 1909 με το αφήγημα «Για την πατρίδα» και αμέσως μετά με το ιστορικό αφήγημα «Στον καιρό του Βουλγαροκτόνου», που είναι μάλλον ένας επικαιρισμός, με υπόνοιες πλαγιαρισμού δύο βυζαντινών συγγραφέων και του ενθουσιασμού που ξεσήκωσε στη μορφωμένη Ευρώπη η αφηγηματική τεχνική περί Βυζαντίου των Ντηλ και Σλουμπερζέ. Το αριστούργημά της «Παραμύθι χωρίς όνομα» έκλεισε αυτήν την άνιση, μοναδικής επιτυχίας και απήχησης, τριλογία. Η ίδια ωριμάζει επώδυνα και τα έργα της του μεσοπολέμου είναι πραγματικά λογοτεχνικά επιτεύγματα, καμωμένα από τραχύ υλικό. Ανταποκρίνεται σε μια νοσταλγία για τη νεανική της ζωή. Καθώς έπαιξε σημαντικό ρόλο στο αστικό παρασκήνιο της πρώτης περιόδου του βενιζελισμού, νομίζω ότι πρέπει να διαβάζεται κατά σύμπνοια και αντιπαράθεση με τα «Ημερόλογια» του Ιωάννη Μεταξά -κάπου ενδιαμέσως πρέπει να βρισκόταν η προσδοκώμενη εύρεση της ιδιοσυγκρασίας του μέσου Έλληνα, που, ξεκινώντας από ένα προτεκτοράτο

του 1897 δυόμισι εκατομμυρίων, έφτασε να αγωνίζεται με μια μεγάλη Ελλάδα, από την οποία απόμειναν κυρίως πρόσφυγες και η διάλυση της Μεγάλης Ιδέας, η οποία δεν αντικαταστάθηκε ποτέ από μία άλλη ιδέα, έστω μικρή, έστω ελάχιστη.

Μια μακροζωία με νόημα

Στη διαδρομή της νεοελληνικής λογοτεχνίας περί το 1912 πρέπει να μπει σοβαρά στο λογαριασμό η μεσήλικη και γεροντική φάση πολλών ηρώων «της γενιάς του 1850 ή 1870». Στην Αθήνα του 1912 δεν αυτοκτονούσαν τόσο συχνά όσο στα 1880. Ετσι η δημιουργία πολλών νέων καλύπτεται από τη συνέχεια του έργου των ηλικιωμένων, που χαίρουν και μεγάλης αναγνώρισης. Τα πράγματα μπερδεύονται αρκετά με αυτήν τη συνύπαρξη. Στην τέχνη, αυτά τα συνυπάρχοντα ρεύματα έχουν συχνά απρόβλεπτες συνέπειες: στην εικαστική περίπτωση, ζωγράφοι των βαλκανικών αγώνων δεν είναι οι μεγάλοι λάτρεις του ατελιέ, μήτε οι πολύ νέοι και ανώριμοι νεωτερικοί. Είναι μια γυναίκα, η Θάλεια Φλωρά - Καραβία, που μέσα σε έναν κόσμο που δε δέχεται τις δημιουργικές γυναίκες καταφέρνει να ακολουθήσει τον ελληνικό στρατό στις κακουχίες του, το 1912. Ίσως γι' αυτό και τα δημοσιογραφικά ρεπορτάζ για τους πολέμους είναι οι μόνοι μάρτυρες της όποιας ποιητικής ιδέας των αγώνων εκείνων.

Στην ουσία, οι βαλκανικοί πόλεμοι προφητεύτηκαν από σπουδαία ποιητικά έργα, αλλά καταγράφηκαν από τους μοναδικούς χρηματοδότες της έμμεσης ή λαθραίας λογοτεχνίας: τους εκδότες. Που έδιναν δουλειά σε δημοσιογράφους, πολλοί από τους οποίους ήταν ή έγιναν σπουδαίοι συγγραφείς, όπως ο Μελάς ή ο Χέμινγουεϊ.

Το εικαστικό 1912

Είναι αλήθεια ότι η Αθήνα ανακάλυψε τη μόδα του αιώνα των φώτων, δηλαδή την αρ νουβό, πολύ αρ-

γότερα. Για την ακρίβεια, χώθηκε κατευθείαν στα απόνερα της αρ ντεκό και του μοντερνισμού, πολύ αργότερα. Η Θεσσαλονίκη, απεναντίας, λόγω των ιδιοτύπων σχέσεων τόσο του εντοπίου μασονισμού, όσο και των σχέσεων με το Παρίσι και τη γαλλόφωνη Ευρώπη έδωσε θαυμάσια δείγματα του διακοσμητικού τομέα στην αρ νουβό. Εικαστικά, πάντως, ολόκληρη η (ακόμη διασπασμένη) ελληνική χερσόνησος έμοιαζε να αναπτύσσει στη μεν γλυπτική μιας μορφής ρομαντικό φιλόρραχο μοντέλο, ενώ, στη ζωγραφική, η βαριά σκιά των γερμανικών ατελιέ είχε δημιουργήσει μεν ένα τρεμούλιασμα στην τέχνη του Νικηφόρου Λύτρα, του Βολανάκη και του Γύζη, αλλά δεν υπάρχουν και πολλά γραμμάρια κάποιου προραφαελитισμού, μιας κυβιστικής αχνής επιρροής ή, έστω, ένας καθαρόαιμος ιμπρεσιονιστής έστω και προ πενήντα ετών. Η ελληνική ζωγραφική δεν αρχειολογεί ακριβώς, αλλά, όπως ακριβώς και η μουσική, ασκεί τη λαογραφία με άκρα συνέπεια.

Τι θεωρούσαν αυτές οι γενιές ζωγραφική

Οι εκφράσεις για τη «γερμανομπογιά» και το «γαλλικόν βλακόπνευμα» που χαρακτηρίζουν τις κάποτε κοφτές και ευφυείς προτάσεις του Περικλή Γιαννόπουλου, κρύβουν μια απώθηση προς τον κλασικισμό, αλλά και προς κάθε μορφή διακόσμησης έντονης. Αυτά θα τα περιγράψει αργότερα, αλλά και περίπου θα σκηνογραφήσει η πρώτη γενιά «οργανωμένων» καλλιτεχνών, υποταγμένων στην αναζήτηση μιας «εθνικής ιδέας» με τον Παρθένη, αλλά και τον Σικελιανό. Όταν ο πολεμιστής του μακεδονικού μετώπου Στράτης Μυριβήλης περιγράφει μιαν εικόνα «εκ του φυσικού», αναπλάθει μια παραλία με έντονο ηλιόφως και έναν νέο κόντρα στο φως, του οποίου το πρόσωπο κυριολεκτικά «ανασκάπτεται» από το έντονο φως, αφήνοντας ακριβώς ό,τι είναι απαραίτητο: μια διαδοχή από γραμμές, ωσάν ένα ουράνιο φλας να ξέσπασε πάνω στη νεότητα. Εντούτοις, η

φωτογραφία και οι προσπάθειες πολλών εικαστικών της Εσπερίας (όπως ο Κορό) να εμπλουτίσουν με τη φωτογραφική εμπειρία τη ζωγραφική πράξη (και ειδικά στο χώρο της γκραβούρας, που ήταν ένας ασφαλής τρόπος να διαδοθούν μεγάλες εικαστικές αξίες στις λαϊκές τάξεις) δεν έχουν απήχηση στην Ελλάδα του νέου αιώνα: οι ευτελείς ταπισερί με την κυρα-Φροσύνη θα συνεχίζουν να κοσμούν τις κουζίνες των σπιτιών, εκεί όπου αποθήκευαν τους γέροντες οι πολυμελείς, ακόμη, οικογένειες. Πρέπει να «σκάσει» το φαινόμενο Μπουζιάνη και μιας σειράς μεγάλων δημιουργών που ακολουθούν ένα μονόδρομο.

Η μοίρα ενός ζωγράφου στην ελεύθερη Ελλάδα

Το σχέδιο σπάνια είναι επιτυχές και όχι μιμητικό. Ακόμη κι αν φλερτάρουν με μιας μορφής «μεταγραφή» της εικόνας, το κρύβουν. Σε κλασικού τύπου προσωπογραφίες, παρεμβαίνουν ακόμη και ζωγράφοι εξ αγιογράφων, διότι οι καιροί θέλουν εικόνες ηρωικών προπατόρων, τόσο από την ιόνια κοιτίδα, όσο και από τη φαναριώτικη. Ανάμεσα στις αδεξιότητες, εμφανίζονται και διαμαντάκια. Εξάλλου η «εκμηχανισμένη» κλασική ζωγραφική έχει πολλές ομοιότητες με την ανατολικοευρωπαϊκή. Πρέπει να ξεπεράσουμε για τα καλά το 1922, ώστε να παρουσιαστεί ο ρεαλισμός και οι υπερβάσεις του. Να υπάρξει συμβολισμός και ο αντίποδάς του, οι εξπρεσιονιστικές νύξεις. Σε κάθε περίπτωση, είναι φυσικό με τη γενιά του '30, δηλαδή πολύ αργότερα, να υπάρξει και αξιολογη ζωγραφική στη χώρα. Η καλή κοινωνία της Ευρώπης, πλην εξαιρέσεων, κι αυτών γύρω από το Παρίσι και το Λονδίνο, ταυτίζει το ξύλινο με το επίσημο. Ετσι, δεν είναι να απορεί κάποιος που δεν υπάρχει αξιόλογο βασιλικό πορτρέτο στην Ελλάδα, επειδή πολύ δύσκολα θα βρει κάποιος αντίστοιχο αυστριακό ή και ισπανικό. Μάλλον πολλοί τρέχοντες ζωγράφοι βοηθήθηκαν από τη φωτογρα-

φία να δημιουργήσουν πατιτούρες, αλλά δεν τόλμησαν την τρίτη διάσταση της αντιγραφής, που είναι η υπερέκθεσή της.

Η ανάγκη των στερεοτύπων

Όταν ο Παναγιώτης Ζωγράφος παίρνει την παραγγελία από τον Μακρυγιάννη να φτιάξει τους πολέμους των Ελλήνων, περισσότερο υπακούοντας στις οδηγίες του ιδιότροπου (και ευπορότατου) αγωνιστή παρά στις ανάλογες εικόνες που γνώριζε ή υπέθετε, ακολουθεί μέθοδο χαρτογραφική. Οι άνθρωποι αποτυπώνονται σε σωστή θέση με διαφορετικό μέγεθος που δείχνει την αξία τους, ενώ η εικόνα οργανώνεται δημοκρατικά, δηλαδή άδικα για την ιστορία. Λείπει τελείως ο βαθύς συμβολισμός της εικόνας που κάποτε φτάνει να στοιχειώνει την ίδια την ιστορία. Ο Ντελακρουά έφτασε θαρρείς σε χώρα τυφλών. Η άποψη για το '21, πάντα θα τρεμοπαίζει μεταξύ Ες και Βρυζάκη.

Αρχές του αιώνα, η χώρα έχει πλήθος στερεοτύπων, επομένως, όπως ετοίμασε την πρώτη γενιά μεταναστών για Αμερική, και τους πρώτους της πτωχευμένους από μετοχές και σταφίδα, ετοιμάζεται να στείλει τους πρώτους της νέους όχι για να εκμάθουν την εικαστική αλφάβητο, αλλά για να φέρουν την εικόνα μιας πατρίδας όχι αποκλειστικά για την απόλαυση των Βαβαρών ή των φιλελλήνων. Εξάλλου αμέτρητοι τοπιογράφοι αποτυπώνουν την ομορφιά ή τη σοφία της νέας χώρας και κανένας από αυτούς δεν είναι Έλληνας!

Η ανάγκη ενός Κρυστάλλη

Η ελληνική παράδοση παίρνει στοιχεία από τον τόπο και συνεχώς βαπτίζεται αγνή και αφασική. Βοσκοπούλες. Ραχούλες. Ο Λάμπρος. Ο Λαμπέτης. Σεμνότητα ηθών. Δεκαπεντασύλλαβος «του ήθους» σε αντίθεση με τις καυστικές ριμάδες. Όλα πέφτουν σε νέα διαπραγμάτευση. Αν κάποιος μελετήσει τις

πληροφορίες της περιόδου 1880-1900, θα δει έκθαμβος λαϊκούς ποιητές που γράφουν απομνημονεύματα και ιστορικούς που είναι έτοιμοι να σύρουν έναν τσάμικο. Δεν είναι τυχαίο πως ο Κρυστάλλης (1) κερδίζει ένα λαχείο και (2) στα άπαντά του υπάρχει εκτεταμένη εκδοχή της καταγωγής και των ηθών των βλάχων.

Ο τσομπανάκος, μαζί με το γέρο αγωνιστή, είναι για τη νοσταλγία των καιρών, το ομοιοτέλειτο του καπετάνιου με την πίπα που στοιχειώνει πολλά μεσοπολεμικά σπίτια της χώρας. Η χώρα έχει αδικήσει, η χώρα έχει βιώσει ανείπωτα βάσανα από τους Φράγκους. Γι' αυτό και αυτοί που μιμούνται Φράγκους, δεν περνάνε καλά. Στα ίδια χρόνια, μπορώ να βεβαιώσω πως στη ραχοκοκαλιά της Βαλκανικής στο Γκόπεσι των εκ μητρός προγόνων μου, οι ραφτάδες γίνονται πλέον φραγκοράπτες. Τα ευρωπαϊκά ρούχα, μαζί με τις εικόνες των Μανάκια, κυριαρχούν μετά το 1905. Αλλά και τα παραδοσιακά ρούχα, αν και χάνονται από τις πλατείες, παραμένουν ζωντανά στα παζάρια και στα μουσεία, αργότερα.

Όταν λοιπόν...

...η Θάλεια Φλωρά Καραβία με το βαλιτσάκι της υποφέρει στο μέτωπο και ζωγραφίζει τον αγώνα, είναι γιατί η νέα, χειμαρρώδης Ελλάδα εμπιστεύεται το τρένο, το νέο αεροπλάνο, το αυτοκίνητο, τα νέα όπλα, τη φωτογραφία, το σινεμά, ακόμη και το γραμμόφωνο. Η Νέα Ελλάδα δεν έχει καιρό να νοσταλγήσει την εικόνα της. Δεν της αρέσει η εικόνα της! Αυτό θα το πετύχει μετά από 20 χρόνια, στο μεσοπόλεμο.

Η εξέλιξη της Τεχνολογίας

Το 1912 εφευρέθηκε το φερμουάρ και οι καραμελίτσες με την τρύπα στη μέση, που τα ξέρουμε ως «σωσίβια» (Life savers). Κάποιος Ροβέντερ ξεκινάει μια υπερπροσπάθεια για μια μηχανή που κόβει φέ-

τες ένα καρβέλι -θα το επιτύχει μόλις το 1927. Από το 1907, ο κόσμος γνωρίζει το σελοφάν, ενώ ανακαλύπτει το σταυρόλεξο, χάρη στον Αρθουρ Γουίν. Ακόμη, οι κινηματογραφικές μηχανές παύουν να δουλεύουν με κούρδισμα και γίνονται μηχανοκίνητες.

Τι σημασία έχουν αυτά;

Από καιρό, η ενασχόληση ανθρώπων με την τρέχουσα καινοτομία εκφράζει μια διάθεση αναζήτησης που μπορεί να ερμηνεύσει ένα μέρος από τη συμπεριφορά τους. Το ότι ο Παύλος Μελάς χρησιμοποιούσε ποδήλατο και ήταν από τους πρώτους Έλληνες που χρησιμοποίησαν ρολόι χειρός, με λουράκι, είναι μια ατελής έστω ένδειξη ενός φιλοπερίεργου και ανήσυχου πνεύματος. Όπως ακριβώς ένας ποιητής καυχώμενος ότι δε βγήκε από την πόλη του είναι κάπως δύσκολο να σκοτωθεί στη δυτικομακεδονική Στάτιστα...

Το 1912, στην ιστορία των Εφευρέσεων ήταν ένα έτος «τρέχον». Αν εξαιρεθεί μια πρώτη πατέντα για το τανκ, αυστραλέζικη, και τον αυτόματο πιλότο στην αεροπλοΐα, που έκανε δυνατή τη χρήση του αεροπλάνου σε πολεμικές επιχειρήσεις, οι άλλες εφευρέσεις ήταν ίσως σημαντικές αλλά όχι κομβικές.

Οι πιο σπουδαίες ανακαλύψεις

Οι Χόπκινς και Φανκ εντόπισαν τη συμβολή των βιταμινών στην υγεία. Η θυαμίνη, η βιταμίνη Α και η βιταμίνη C απομονώθηκαν την ίδια χρονιά. Ο βακελίτης ήταν ήδη γνωστός από το 1907 αλλά ήδη βρισκόταν σε εφαρμογές το 1912. Ενας φυσικός κατασκεύασε χάρτη όπου η Γαία εμφανίζεται ως Παγγαία και οι ήπειροι να αποσπώνται από αυτήν. Επίσης, ο Ράδερφορντ, πρώτος, σχεδίασε ένα μοντέλο ατόμου όπως αυτό το διδασκόμασταν ολόκληρον τον 20ό αιώνα. Το 1912 πέθανε ο Ιωσήφ Λίστερ, ο πατέρας της αντισηπτικής χειρουργικής, που η επίνοιά του έσωσε μάλλον την ανθρωπότητα από ολοσχερή

όλεθρο, αν λογαριάσουμε τους μετέπειτα πολυαίμακτους πολέμους.

Για την κίνηση και τον πόλεμο

Οι Αμερικανοί ανέβασαν το πρώτο πολυβόλο αεροπλάνου στον αέρα. Το όπλο έμεινε ατελής έως τον πρώτο πόλεμο, όταν σκέφτηκαν να συγχρονίσουν την έλικα με τη βλητικότητα του όπλου. Ωστόσο, υπήρχε ο πανίσχυρος ατμοστρόβιλος Πάρσονς, που έδωσε μεγάλη ισχύ στα θωρηκτά και στα καταδρομικά. Ίδια χρονιά, το μόνο ίσως όπλο που έμεινε επί 100 χρόνια αμετάβλητο: το θρυλικό πενηντάρι πολυβόλο Μπράουνινγκ με το σύγχρονό του εκτοξευτήρα χειροβομβίδων M-19. Στα όρια βιομηχανίας και αστικοποίησης, ο Ουίλι Κάριερ εφευρίσκει την πρώτη μορφή κλιματιστικού. Ο Ολλανδός Φόκερ εμπνέεται και υλοποιεί το ομώνυμο στίλ αεροπλάνου. Λειτουργεί επίσης δοκιμαστικά το πρώτο αμφίβιο όχημα.

Στα καθημερινά που επιβίωσαν

Ενα βαζάκι με γαλάζια σήμανση και τον τίτλο «Πραγματική μαγιονέζα του Χέλμαν» κυκλοφόρησε από ένα μεγαλοπακάλη στη Νέα Υόρκη και βρίσκεται ακόμη στα σούπερ μάρκετ. Όπως και δυο επιτεύγματα των Ολυμπιακών της Στοκχόλμης, το σύστημα φώτο φίνις και το ηλεκτρονικό ρολόι βρίσκονταν έως πρόσφατα σε όλα τα αθλητικά στάδια. Δυσάρεστη επιβίωση: το φάρμακο MDMA που λανσάρεται στην Ευρώπη ως λύτρωση κατά της ανορεξίας. Σήμερα, λέγεται «έκστασις» και ρημάζει πολλούς νέους ανθρώπους.

Κατασκευές και δίκτυα

Τα νέα κτίρια, της μόδας, είναι εντυπωσιακά, συμπαγή, χωρίς ακρότητες και ακολουθούν τη λειτουργικότητα του υλικού. Μπετόν αρμέ, χάλυβας και μη

φέροντα διαφράγματα, μεγάλοι υαλοπίνακες. Η αρνυβό τελειώνει με τα αριστουργήματα του Γκαουντί. Το σύστημα που μοιάζει με κυβικό, από ραδινές υποστηλώσεις και ελαφρά χωρίσματα που όμως επιστέφονται με τεράστια προστεγάσματα συνυπάρχουν με καταπληκτικές σιδηρές κατασκευές.

Χάρη στον Σάιρους Ιτον, στις κεντρικές αμερικανικές πολιτείες δημιουργούνται τεράστια εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρισμού, αλλά επίσης ανακαλύπτονται τεράστια κοιτάσματα πετρελαίου στην Οκλαχόμα. Η αφθονία πρώτων υλών και ενέργειας οδηγεί σε νέα προϊόντα που χρησιμοποιούνται αφειδώς, όπως υαλότουβλα και υαλοδάπεδα με μεταλλικό σκελετό. Τεράστιες υπόγειες εκτάσεις γίνονται προσβάσιμες για τη βιομηχανία.

Στην αστική ανάπτυξη, ένας Λάνγκμουιρ καταφέρει να κάνει ένα λαμπτήρα Εντισον να διαρκέσει πολύ περισσότερο, εγκαινιάζοντας μια φάση βελτιώσεων σε εφευρέσεις που μειώνει το λειτουργικό κόστος των πόλεων.

Η επίδραση στην Ελλάδα

Μια λογική «μεγάλων έργων» που διέρρηε την εποχή Τρικούπη δεν ήταν ακριβώς ο θρίαμβος της καινοτομίας. Το μπετόν άργησε να υλοποιηθεί στη Βαλκανική, ενώ οι αντισεισμικές κατασκευές συνέχιζαν να ακολουθούν τα απλά πρότυπα ζεύξεων από ξύλο ή σίδηρο που ήταν γνωστά και τον προηγούμενον αιώνα. Για την Ελλάδα, και μόνη η ύπαρξη νέων έργων ήταν αρκετή. Γί αυτό και δεν εμφανίζονται καινοτομίες, παρά μόνον σε πτυχές της βιομηχανίας όπου ο εμπορικός ανταγωνισμός ήταν ισχυρότατος. Ειδικά η αλευροβιομηχανία και η κλωστοϋφαντουργία, οι μύλοι και οι κλωστικές μηχανές οδήγησαν στην εξαφάνιση πολλές μανιφατούρες της ΝΑ Ευρώπης.

Η τεχνολογία λοιπόν και η απονομή θαυμασμού προς τα επιτεύγματα της προόδου έμειναν απλώς στα υποσέλιδα των εφημερίδων. Αν εξαιρεθεί μια δραστήρια πλευρά του εφοπλιστικού κεφαλαίου

που ήταν συνδεδεμένο με την αγγλική πολιτική, η τεχνολογία σε άλλες αναπτυξιακές περιοχές ήταν μάλλον καθυστερημένη, όπως συνέβη με την οδοποιία. Και το σίδηρο, στην καθαρότητα και στις προδιαγραφές που απαιτούνταν, δε θεωρήθηκε ποτέ στην Ελλάδα ή στην οθωμανική αυτοκρατορία ένα βολικό υλικό για κατασκευές, παρά μόνον για όπλα.

Η βαλκανική χερσόνησος διέθετε καλούς μαθητές της προχωρημένης τεχνολογίας, αλλά όχι πεδία ανάπτυξής της. Ωστόσο αρκετές προσπάθειες εκμετάλλευσης μετάλλων, καμίνων και ορυκτών έφεραν τεχνολογία αιχμής σε αρκετά πεδία πρώτων υλών. Φυσικά, αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, το λεγόμενο Μακεδονικό Μέτωπο έφερε πολλές στρατιωτικές μεθόδους βελτιωμένες (όπως ντεκοβίλ στα βουνά για μεταφορά πυρομαχικών και συνεργασία ναυτικού και νοσηλευτών για τους τραυματίες). Μερικά στοιχεία εκείνης της εποχής παρέμειναν στα πολεμικά πεδία. Ας σημειωθεί ότι και η κεντρική Μακεδονία διέθετε στον πρώτο πόλεμο πολλά αεροδρόμια εκστρατείας που συνέβαλαν στην αποστράγγιση μερικών περιοχών και στη διαμόρφωση αναπεπταμένων χώρων που αργότερα έπαιξαν το ρόλο τους στην ανάπτυξη της περιφερειακής Θεσσαλονίκης.

Συμπέρασμα

Δείξαμε απλώς μέσα από λίστες εφευρέσεων και τα «θέλω» των αγορών ότι η Ελλάδα το 1912 ήταν προετοιμασμένη για έναν επιτυχή πόλεμο, αλλά αναγκαστικά όλες οι κοινωνικές της δομές υστερούσαν πολύ. Οι ελπίδες των νέων Ελλήνων ήταν κρεμασμένες στις νέες πλουτοπαραγωγικές δυνάμεις που θα έφερναν θετικά αποτελέσματα, μεταπολεμικά. Μόνον που αυτές οι ιδέες ήταν ατελείς. Ο σιτοβολώνας της Θεσσαλίας δεν είχε το ομολόγό του στη Μακεδονία. Η γνώση της τοπικής μακεδονικής παραγωγής δεν ενίσχυε θετικές σκέψεις για τη βελτίωση της οικονομίας, εκτός από την ίδια τη Θεσσαλονίκη, με τα τρένα της, τις ποικίλες οικονομικές της δυνάμεις και

την προσέγγισή της στις άλλες βαλκανικές πόλεις. Παραγωγικά, οι Σέρρες είχαν μπροστά τους τρεις μεγάλες λίμνες έως τη θάλασσα, ενώ ο κάμπος των Γιαννιτσών ήταν μια φωλιά ελonoσίας. Ακόμη και σήμερα η καινοτομία αποτελεί αιτούμενο για τη χώρα.

Η γνώση που δεν περισσευε

Ο Γκομπινό, ένας προσεκτικός παρατηρητής του 19ου αιώνα που θεωρείται (ως συνήθως) μονομανής ανθέλλη, επισημαίνει ότι η Ελλάδα είναι η χώρα με τους περισσότερους δημόσιους υπαλλήλους, ότι δίπλα σε κάθε υπάλληλο βρίσκεται ένας άνεργος που διεκδικεί τη θέση του και ότι η παιδεία στη χώρα παράγει ευφάνταστους και ελάχιστα καταρτισμένους νέους.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν ήταν μονοπώλιο του Γκομπινό αλλά και των Ελλήνων εκπαιδευτικών. Το μεγάλο κενό υπήρχε σε έναν ευαίσθητο τομέα: την επαγγελματική εκπαίδευση, την παιδεία των λαϊκών στρωμάτων, που αν και ήθελαν να στέλνουν τα παιδιά τους στο τετραετές δημοτικό, στο ελληνικό και στο γυμνάσιο, έκοβαν τη συνέχεια, επειδή δεν μπορούσαν να βρουν κατάλληλη δουλειά. Στα κορίτσια αυτό ήταν χειρότερο: το 1900, 160 χιλιάδες κοριτσόπουλα διέκοψαν τις στοιχειώδεις σπουδές τους έναντι 60 χιλιάδων αγοριών.

Οι ερευνητές θεωρούν τις προσπάθειες που κατέβαλε η χώρα στην αρχή του 20ού αιώνα ως μια εξελικτική μορφή καπιταλισμού, θαρρείς και ο Σκληρός είχε κυριαρχήσει στα πράγματα και ο σοσιαλισμός ήταν μια νικητήρια ιδεολογία. Στην πραγματικότητα, η ελληνική κοινωνία είχε ήδη προεξοφλησει πόσο «επικίνδυνος για τις πανάρχαιες αρχές του Έλληνας βίου» ήταν κάθε μορφή κοινωνισμού. Καλύτερα θα ήταν να σκεφτούμε πως όλη η Ευρώπη, αλλά και άλλες χώρες αγωνίζονταν να βελτιώσουν το εκπαιδευτικό τους σύστημα, καλύτερεύοντας την εκπαίδευση των θηλέων, προωθώντας την επαγγελματική εκπαίδευση και βέβαια, εκτός εξαιρέσεων, προάγοντας την ταξική παιδεία.

Σύγκρουση συμφερόντων

Στην Ελλάδα δεν περίσσευε η γνώση. Περισσότερο έντονη ήταν η διάθεση πολλών γονιών να σπουδάσουν τα παιδιά τους. Δεν είχαν νικηθεί τελείως οι αγράμματοι εφευρετικοί έμποροι που είχαν γραμματικούς και η εξέλιξη των ναυτικών επαγγελμάτων και άλλων που παρουσίαζαν θετικά πρόσημα οικονομικής ανόδου δεν υποστηρίζονταν από επαγγελματικές σχολές παρά σποραδικά. Όταν, για παράδειγμα, τα Επτάνησα ενώθηκαν με την άλλη Ελλάδα, η Ιόνιος Ακαδημία έκλεισε αμέσως, ενώ οι επαγγελματικές σχολές αγροτών που είχαν ιδρύσει οι Αγγλοι ατόνησαν επίσης. Ο φόβος των προπαγανδών κυριάρχησε του φόβου της αμάθειας. Ενα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που γέννησε η υστερία γύρω από την ταυτότητα των Ελλήνων, μετά τις θεωρίες του Φαλμεράιερ, ήταν ο παθολογικός φόβος για έναν επαπειλούμενο αφελληνισμό του Γένους. Αυτά τα ζητήματα ήταν άγνωστα στις ομογενειακές περιochές, που αντιμετώπιζαν με εξαιρετική αντοχή και θάρρος τις ατελεύτητες διαμάχες μεταξύ κοινότητας και εκκλησίας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης.

Παράλληλες δράσεις

Ο Βικέλας, επικεφαλής του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ωφελίμων βιβλίων, ήταν διαπρύσιος υποστηρικτής της ευθυγράμμισης της ελληνικής παιδείας με την ευρωπαϊκή και την εφαρμογή προγραμμάτων επαγγελματικού προσανατολισμού. Φιλεκπαιδευτικοί όμιλοι υπήρξαν και στην Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις. Τα σχολεία στην Ελλάδα δεν μπορούσαν να συγκριθούν με την επιμονή των εκτός χώρας Ελλήνων να σπουδάσουν τα παιδιά τους. Αλλά οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι ίδρυσαν βιβλιοθήκες, ευεργετούσαν τους φιλομαθείς και ήταν προσκεκτικοί παρατηρητές των εκπαιδευτικών δρωμένων στην άλλη Ευρώπη, προσφέροντας συχνά εποπτικό εκπαιδευτικό υλικό στις μαθητικές τάξεις.

Θεσσαλονίκη

«Εκπαίδευση οκτώ θρησκειμάτων και δεκατριών εθνοτήτων» παρέχονταν στη Θεσσαλονίκη πριν από το 1912. Περισσότερα και πιο συμβατικά ήταν τα μουσουλμανικά σχολεία, ακολουθούσαν τα ελληνικά (παρότι ο πληθυσμός τους έπονταν των Οθωμανών και των Εβραίων) και πιο εξελιγμένη, πιο κοντά στην ευρωπαϊκή εκπαίδευση ήταν η εβραϊκή κοινότητα, συγκεκριμένα η δράση της «Αλλιάνας», που είχε έδρα το Παρίσι. Υπήρχαν 13.000 Έλληνες μαθητές, αλλά και από τα άλλα γένη δεν πήγαιναν πίσω. Τα σχολεία, εκτός από παραδοσιακούς πετροπολέμους, δεν είχαν στενές σχέσεις. Δίδακτρα υπήρχαν στα περισσότερα, ενώ ιδιωτική και δημόσια εκπαίδευση συνυπήρχαν. Ο ομογενειακός ελληνισμός συνολικά πρέπει να διέθετε πάνω από χίλια σχολεία!

Δημιουργικές διαμάχες

Η Δημογεροντία που ήλεγχε την εκπαίδευση των Ελλήνων συγκρούονταν συχνά με την πολιτική του Πατριαρχείου, που αμυνόταν στη γραμμή της στήριξης της εκκλησιαστικής παιδείας, αφού στην οθωμανική αυτοκρατορία οι κάτοικοι ήταν χωρισμένοι σε μιλέτια, ήτοι διαχωρισμένοι θρησκευτικά. Όμως η ύπαρξη ανεξάρτητης Σερβίας και Βουλγαρίας δεν άφηνε περιθώρια ανοχής για τους Ρωμιούς κοινοτικούς. Από τις αρχές του 1880 έως το 1912 δε σπάνιζαν οι διαμάχες για τα σχολεία, ώστε έφτασαν να προτείνουν το κλείσιμο ναών, προκειμένου να υπάρξει περισσότερη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Αλλά η Θεσσαλονίκη διέθετε ουκ ολίγους ναούς - εξαρτήματα μοναστηριών, δηλαδή ναούς που δεν ήταν ενοριακοί. Κάθε προσπάθεια συμπερίληψης αυτών των προβλημάτων σε κάποια ατζέντα συνεννόησης δημιουργούσε ένα δυσεπίλυτο «διεθνές» πρόβλημα...

Η δραματική σύγκριση

Αρμένηδες, Οθωμανοί, Εβραίοι, Αμερικανοί, Γάλλοι,

Ιταλοί, Ουνίτες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Έλληνες παρέιχαν εκπαίδευση στα παιδιά. Άλλοι στραμμένοι στα Βουλγαρόπαιδα, άλλοι στα κορίτσια, ειδικά οι αποστολές των γαλλικών μοναστηριών. Οι εκπαιδευτικοί πληρώνονταν λίγο και αποσπασματικά, ειδικά οι Έλληνες, ενώ οι αρχές δε δίσταζαν να προσθέτουν εμπόδια στην ανάπτυξη εκπαιδευτικών δικτύων, αφού και οι Τούρκοι καταλάβαιναν πως πολλοί δάσκαλοι έπαιζαν ενωτικό και συσπειρωτικό ρόλο αλυτρωτισμού στα σχολεία τους. Ωστόσο, και παρά τις προφανείς δυσκολίες, η εκπαίδευση στην ελεύθερη Ελλάδα δεν ήταν πρακτική. Η χώρα όδευε προς τη θεωρητική αρχαιολατρεία και εκμεταλλευόταν τον ανυπόκριτο θαυμασμό πολλών κοινοτήτων της διασποράς για τα «ελληνικά γράμματα». Και αυτόν το ρόλο, το Πανεπιστήμιο των Αθηνών τον έπαιξε με μεγαλοπρέπεια και συνέπεια. Η καθαρεύουσα (όχι απλώς γλώσσα αλλά) άποψη για τα πράγματα ήταν γενονός υπαρκτό, φέροντας πολλούς μαθητές σε σύγκρουση με τη μητρική τους απλή συνεννόηση και δημιουργώντας υψιπέτεια, μεγαλαυχία και (γιατί όχι) γλωσσική φαντασμάρα. Με τη διαφορά ότι κάτι τέτοιο στη μητέρα - πατρίδα ήταν απλώς εκπρόθεσμα αντιδραστικό, ενώ στην ομογένεια λειτουργούσε ως επαρκής συνεκτικός κρίκος με την εθνική παράδοση ή όπως αλλιώς το έλεγαν.

Συμπεραίνοντας

Η γνώση που δεν περίσσευε, οι μέσες σχολές που δεν ιδρύθηκαν ή άργησαν απελπιστικά να ιδρυθούν, η εκπαίδευση που συνδυάστηκε με το «αριστεϊόν» που περνούσε από την έγκριση συντηρητικών δασκάλων και όχι με την εξέλιξη της μαθητικής περιέργειας σε δημιουργική ανέλιξη, έφερε μεγάλη αντίδραση και πικρία στους δημιουργικούς ανθρώπους της ενωμένης -αργότερα- χώρας, οι οποίοι έκτοτε ασκήθηκαν στο να στέλνουν τα παιδιά τους στο εξωτερικό να σπουδάσουν, αλλά και δεν έχουν απαλλαγεί ακόμη και σήμερα από διαδικασίες ανωφελούς παπαγαλίας. Η χώρα, η αιωνία Ελλάς, δεν

άντεχε να συνυπάρχει η παιδεία της με την πολυμικτή παιδεία της Θεσσαλονίκης του 1912.

Μουσική

Η Θεσσαλονίκη και η περιφέρειά της ξεχώρισαν για τη μουσική παιδεία και τα έξοχα τέκνα που πρόκοψαν στην Ευρώπη, ήδη από το 19ο αιώνα. Αυτή η «χάρη» δεν επιφυλάχτηκε σε άλλες τέχνες, παραστατικές ή στα γράμματα. Ίσως η διεθνής γλώσσα, το αμάλγαμα της μουσικής, ταίριαξε καλύτερα στη συνύπαρξη ιδιοσυγκρασιών και αισθητικών τάσεων. Σε άλλες περιπτώσεις, θα λέγαμε πως η λογοτεχνία, η ζωγραφική, ακόμη και η αρχιτεκτονική ήταν, δυστυχώς ή υποχρεωτικά, εκτός των μεγάλων ρευμάτων της σύγχρονης τέχνης. Στην περίπτωση των συνθετών και εκτελεστών της Θεσσαλονίκης, κάτι τέτοιο δε συνέβη. Δείγματα της μακράς παράδοσης μπορεί να ανιχνεύσει κάποιος σε τοιχογραφίες μακεδονίτικων αρχοντικών, όπου οι νοικοκυραίοι που καζάντησαν στη Βιέννη ιστορούνται μετά συζύγου ευτυχώς ανάμεσα στα πλούτη τους, ενώ ένα κουαρτέτο μουσικών, προφανών εντοπίων, πλην ντυμένων φράγκικα, απεικονίζεται να παίζει ευρωπαϊκά όργανα.

Λάλας: Μεγάροβο - Θεσσαλονίκη - Μοναστήρι, μέσω Μπαϊρότι

Ο Δημήτριος Στεργίου Λάλας, γεννημένος στο Μεγάροβο το 1848 και αποθανών στο Μοναστήρι του 1911, πρόλαβε να βιώσει μια έξοχη καριέρα, συνδεδεμένη περισσότερο με το εργαστήριο Βάγκνερ στο Μπαϊρότι και την κόρη του Λιστ και σύζυγο του μουσουργού Κόζιμα. Σπούδασε σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Γενεύη, Βιέννη και Μόναχο, ενώ βοήθησε στο πρώτο ανέβασμα του «Δαχτυλιδιού των Νιμπελούγκεν» στο Μπαϊρότι, το 1876. Θρύλος ήταν η σχέση του με

την Κόζιμα Λιστ. Στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκε το 1881 ως δάσκαλος και ο λαμπρότερος μαθητής του υπήρξε ο Ριάδης. Δεν είναι να απορεί κάποιος γι' αυτήν την κινητικότητα: κάτοχοι των εμπορικών δρόμων των μέσων Βαλκανίων με τη Βιέννη κυρίως, οι βλάχοι αναπτύχθηκαν πολύ πνευματικά. Αναφέρεται ανέβασμα έργου του Μολιέρου στο Γκόπεσι το 1650! Το Μεγάροβο, μόλις δέκα χιλιόμετρα δυτικά του Μοναστηρίου, νότια της Εγνατίας, αναπτύχθηκε πολύ μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης. Από το έργο του Λάλα διασώθηκαν σπαράγματα, επειδή μετά το θάνατό του, το 1917, χάθηκε σε ναυάγιο του πρώτου πολέμου.

Αιμίλιος Κούns (1880 - 1935)

Ο καλύτερος Σαλονικιός μαθητής του Λάλα γεννήθηκε στη Σαλονίκη και σπούδασε στο Μόναχο, ενώ δημιούργησε σε περιβάλλον Ραβέλ και Ντεμπισί, μεταξύ άλλων. Ήταν ποιητής και συνθέτης πασίγνωστος στην πόλη. Το 1912 παρήγαγε πέντε έργα, ενώ η δουλειά του περιλαμβάνει πλήθος συνθέσεων και σκηνικών έργων, λειτουργιών και πολλών τραγουδιών μοναδικής ευαισθησίας. Γιος ενός Χάινριχ Κου (Khu) από το Τέσεν της Σιλεσίας, που ζούσε στη Θεσσαλονίκη και παντρεύτηκε μια κυρά από το Βλαχολίβαδο. Το Τέσεν έγινε γνωστό όταν δόθηκε στην Πολωνία κατά την προσάρτηση της Τσεχοσλοβακίας στους Γερμανούς το 1938. Από το 1907 δημοσίευε ως Αιμίλιος Χ. Ελευθεριάδης, ενώ στη μουσική του καριέρα χρησιμοποιούσε το «Ριάδης».

Λώρης (Λυκούργος) Μαργαρίτης (1894 - 1953)

«... Προχωρεί ως την άκρη της εξέδρας, χαμογελά, σαν να το φωτογράφιζαν και ευχαριστεί με ένα μικρό, ντροπαλό και αξιαγάπητο γυναικείο χαιρετισμό, αν και είναι αγόρι. Είναι ντυμένο ολόκληρο στο άσπρο μετάξι, πράγμα που προκαλεί μια κάποια

αίσθηση στην αίθουσα. Φορά ένα μικρό σακκάκι, άσπρο, μεταξωτό, σε φανταστικό κόψιμο, με μια ζώνη κι ακόμη και τα παπούτσια του είναι από άσπρο μετάξι. Αλλά, σ' αντίθεση με το ασπρομέταξο παντελονάκι, ξεχωρίζουν τα γυμνά ποδαράκια που είναι εντελώς μελαχροινά γιατί είναι ένα Ελληνόπουλο». Ο Τόμας Μαν στο Μόναχο, το 1903, παρακολουθεί κοντσέρτο του μικρού Λώρη Μαργαρίτη (= Μπίμπη Σακελαφύλακα, όπως τον αποκαλεί) παραδίδοντας στην Αθανασία ένα μύθο από τη Θεσσαλονίκη.

Ο Λώρης Μαργαρίτης έπαιξε ως παιδί μπροστά στους Βαυαρούς βασιλείς και σπούδασε ξεπερνώντας όλα τα εμπόδια από τη μικρή του ηλικία με τους άριστους των δασκάλων της Γερμανίας. Από το 1913 έζησε στη Θεσσαλονίκη και διδασκε δεκάδες άξιους μαθητές, συμβάλλοντας όσο κανείς στη μουσική παιδεία της πόλης. Το έργο του χάθηκε σε μεγάλο βαθμό στην περίοδο της Κατοχής.

Οι εκ Νότου συνάδελφοι

Ο μέγιστος των Ελλήνων συνθετών με πανευρωπαϊκή εμβέλεια, ειδικά στην Ιταλία, υπήρξε ο Σαμάρας του Ολυμπιακού Υμνου, του οποίου ο φιλοβασιλισμός και η ιδιότυπη σχέση με την κοινωνία έφεραν την απομείωση ενός σημαντικού έργου. Το 1912, πρώτη χρονιά μόνιμης εγκατάστασής του στην Αθήνα, παραδίνεται ένας ύμνος προς τον Βάκχο. Στο τέλος του βίου του ασχολήθηκε με την οπερέτα, αλλά και με ένα «αστυνομικής υφής λιμπρέτο».

Ο Μάριος Βάρβογλης (1885 - 1967) άρχισε να σπουδάζει πολιτικές επιστήμες, αλλά αφοσιώθηκε στη μουσική. Του έκανε το πορτρέτο ο πολύς Μοντιλιάνι το 1919/20. Εως το 1912 ήταν γνωστή μια ποιμενική σουίτα, έργα για παιδιά και μουσική δωματίου. Χρησιμοποίησε έργα του Σωτήρη Σκίπη. Κυριάρχησε στην αθηναϊκή μουσική εκπαίδευση του 20ού αιώνα.

Μετά το 1910 αναπτύσσεται το έργο του Μανώλη Καλομοίρη, που κυριάρχησε στην εθνική μουσική

παιδεία έως το θάνατό του, το 1962. Εγγραψε πέντε όπερες, ο πρώτος δημοτικιστής, φιλελεύθερος και εξαιρετικά συγκεντρωτικός. Το έργο του χαρακτηρίσε πτυχές του μεσοπολέμου κυρίως, αλλά και την πρώιμη καριέρα της Κάλλας.

Ο ιδρυτής του ελληνικού μελοδράματος, Διονύσιος Λαυράγκας, υπήρξε κοσμαγάπητος συνθέτης και κάλυπτε ολόκληρη την ανατολική μεσογειακή λεκάνη με τις παραστάσεις του. Χάρη στον Λαυράγκα διαθέτουμε σήμερα Εθνική Λυρική Σκηνή.

Τέλος, ο μεγάλος Δημήτρης Μητρόπουλος ανέπτυξε τόσο τη σύνθεση όσο και τη διεύθυνση μεγάλων ορχηστρών αργότερα μέσα στον αιώνα, παρότι ξεκίνησε τις σπουδές του πριν από το 1912.

Κατακλείδα

Τα μουσικά περιοδικά που υπήρξαν στο χώρο της ευρύτερης ομογένειας (Αλεξάνδρεια, Σάμος, Κωνσταντινούπολη) και αυτά που βλάστησαν στην Αθήνα (Φόρμιγξ, Εθνική Μουσική, Απόλλων, Μουσική επιθεώρησις κ.λπ.) επέδρασαν πάνω στην ελληνική μουσική που κυριολεκτικά γεννήθηκε μαζί με την «τρικουπική» Νέα Ελλάδα.

Ενα από τα κύρια ζητήματα της εποχής ήταν η δημιουργία και η στερέωση «εθνικής σχολής» για τη μουσική. Δηλαδή, επειδή η δημοτική μουσική ήταν ήδη επικρατούσα και δημοφιλέστατη, αλλά δημιουργημένη σε έναν υποτελή χώρο, η εθνική αφύπνιση της Ευρώπης έφερε μεταλλαγή των μουσικών ακουσμάτων επί το «εθνικότερο», πράγμα που θεωρήθηκε και δικαίως ασχημοσύνη και συντήρηση στον εικαστικό και κυρίως στο λογοτεχνικό και γραμματολογικό χώρο, αλλά στη μουσική παραμένει ακόμη και σήμερα τίτλος τιμής να ασχοληθεί ένας επιφανής συνθέτης με τη μετάπλαση μιας παραδοσιακής μεσαιωνικής ή μεταγενέστερης σύνθεσης.

Εθνικοί ποιητές, δημοτικά τραγούδια, κλέφτικα και επικά, παραλογές, αλλά και ποίηση σύγχρονη χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτήν την αποτύπωση της νέας

μουσικής Ελλάδας, όπου το αυθεντικό όφειλε να «καθαρθεί» και οι κατηγορίες των «δυτικότροπων» από τους οπαδούς της καθ' ημάς ανατολής ήρθαν σε μεγάλη όξυνση. Παράλληλα, το δημοτικό τραγούδι δέχτηκε μιας μορφής περιορισμό από διάφορες πτυχές του λαϊκού, ενώ, με το πέρασμα των δεκαετιών, η βυζαντινή μουσική άρχισε να διεκδικεί πρωτοφανείς χώρους καθιέρωσης. Αλλά αυτά βρίσκονται εκτός περιόδου 1912...

Επιτροπές και κοιτάτα

Στην αρχή του 20ού αιώνα ξέσπασε μια τυπική διαμάχη, που ήταν δημοφιλής και τρέχουσα στο 19ο αιώνα. Η δημιουργία μιας λέσχης, μιας επιτροπής, ενός κινήματος εσωτερικού, με περιορισμένη εμβέλεια συνειδητά και συνωμοτική δομή, που πλαισίωνε κρυφά ή μόλις διακρινόμενα μια πολιτική γραμμή και εξωτερική πολιτική, που δεν ήταν δυνατόν να είναι εξόφθαλμη και δημόσια.

Ολα τα βαλκανικά γένη αποπειράθηκαν να σχηματίσουν απελευθερωτικές επιτροπές ή ανάλογους κρυφούς μηχανισμούς, ακόμη και οι κυρίαρχοι (ακόμη) Οθωμανοί. Ωστόσο, η μεγάλη αναμέτρηση έγινε ανάμεσα σε δύο τύπων κοιτάτα. [κοιτάτο είναι ο ξενικός όρος για την επιτροπή]. Τα δύο κοιτάτα της Βουλγαρίας και οι ελληνικές επιτροπές (ενίοτε αριθμούνται ως «γραφεία» ή κοιτάτα επίσης) ή οργανώσεις Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου.

Μιλάμε για το βασικό οργανωτικό σκελετό. Στην ουσία, η βάση αυτής της δομής χρωστάει τα πάντα σε μια κουτοπόνηρη ρύθμιση των Οθωμανών με «δημοκρατική» επίφαση. Όταν ιδρύθηκε η Εξαρχία της Βουλγαρικής Εκκλησίας, δηλαδή η αυτοκέφαλη διοίκησή της, αποσχισμένη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι Οθωμανοί είδαν την κίνηση ως ευκαιρία να μην έχουν απέναντί τους μόνον την ελληνική πλευρά. Ορισαν, λοιπόν, πως εάν η διευρυμένη πλειοψηφία ενός χωριού, αλλά και μιας γειτονιάς, μιας ενορίας, επιθυμούσαν να έχουν πατριαρχικό ή εξαρχικό παπά (αργότερα και δάσκαλο), δεν είχαν

παρά να το δηλώσουν με σαφή και δημόσιο τρόπο. Συνέβη να αλλάξουν άποψη αρκετά χωριά και μάλιστα τα ίδια, μέσα σε λίγα χρόνια. Αλλά σε κάθε περίπτωση, τα δύο κράτη, το ένα ήδη κράτος δύο γενεών, το άλλο ακόμη υποτελές, κατάλαβαν ότι το φρόνημα των κατοίκων των περιοχών μεταξύ Νέστου και Εριγώνος-Αλιάκμονος χρειαζόταν υποστήριξη, άμυνα ή επιθετική εκδήλωση. Ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν επί θύραις.

Η μορφή του κομιτατζή

Είναι πολύ χαρακτηριστικό πως εκτός από διάφορες πράξεις βίας στο τέλος του αιώνα, η κύρια κρίση ήρθε με δολοφονίες σε χωριά και στο Μοναστήρι, αλλά και σπανιότερα στη Θεσσαλονίκη. Η πολιτική των Οργανώσεων απλωνόταν σε εμπορικό αποκλεισμό αντιφρονούντων, σε αποφάσεις τρομοκράτησης ή και δολοφονίας ενεργών μελών των αντιπάλων, αλλά και σε κινήσεις θετικής προβολής της κάθε παράταξης, με σχεδιασμό και εκτέλεση εντυπωσιακών γεγονότων με αφορμή σχολικά, επεταικά ή θρησκευτικά γεγονότα. Ο σχεδιασμός περιελάμβανε και αποβολή (ή προσπάθεια αποβολής) ενοριτών που επέμεναν στο Πατριαρχείο ή άλλαξαν υπέρ των Εξαρχικών.

Παρά την έντονη συγκίνηση της ελληνικής κοινής γνώμης, οι κομιτατζήδες πήραν αυτόν το δυσώνυμο τίτλο, που σήμαινε τον ειδεχθή δολοφόνο, αρκετά αργότερα. Στην ελληνική κοινωνία κυριαχούσε ο αντιτουρκισμός, αποτέλεσμα και της ταπεινωτικής ήττας του 1897. Επρεπε να υπάρξει σειρά κειμένων του Γεωργίου Μόδη και της Πηνελόπης Δέλτα αργότερα, για να στοχοποιηθεί ο αντίπαλος. Στα πρώτα χρόνια, η κατάσταση ξαφνιάζει.

Η τύχη των ελληνικών όπλων

Επισκέφτηκε την Αθήνα ο πολύς Τσακαλάρωφ, αλλά και άλλοι επιφανείς Βούλγαροι. Μια μερίδα

του Τύπου τους αποκαλούσε δολοφόνους και κομιτατζήδες, αλλά οι περισσότεροι τους θεωρούσαν αγωνιστές εναντίον των Τούρκων, άρα δυνητικούς συμμάχους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τσακαλάρωφ ζητούσε να αγοράσει όπλα από τα αδιάθετα ή αυτά που αντικαθιστούσε ο ελληνικός στρατός. Η μυθολογημένη παράδοση γύρω από αυτό το γεγονός στοιχειώνει την εποχή. Κάποια στιγμή ανασύρθηκε και μια διαβόητη απάντηση ενός πατριαρχικού παπά στον Τσακαλάρωφ: «Τσακαλάρω, δεν σου δίδομεν αυγά, μολών λαβέ». Επρεπε να σκοτωθεί ο Παύλος Μελάς στη Σιάτιστα, για να υπάρξει μεταστροφή της ελληνικής κοινής γνώμης.

Γιατί Κρητικοί;

Πολλά ελληνικά σώματα τα απάρτιζαν κυρίως Κρητικοί. Αυτό ήταν απόφαση των ελληνικών κυβερνήσεων, επειδή οι Κρητικοί ήταν ακόμη υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τεχνικά δεν ήταν μέρος του «κρατικού» ελληνισμού.

Διάρκεια και «Μυστικά του βάλτου»

Ο κυρίως Μακεδονικός Αγώνας κράτησε κάπου τέσσερα χρόνια, από τον Παύλο Μελά έως το κίνημα των Νεοτούρκων. Στο πρώτο διάστημα, με το έργο των Επιτροπών και την προπαγάνδα που συνδυαζόταν με τη διαμόρφωση ενός αρραγούς εσωτερικού μετώπου, είναι πολύ χαρακτηριστική η δράση των κομιτάτων. Η μεγάλη πλειοψηφία από τις απώλειες του πληθυσμού ήταν αποτέλεσμα εσωτερικής εκκαθάρισης, δηλαδή πιέσεις προς χωρικούς που «ελλήνιζαν» ή «εβουλγάριζαν», πράγμα που δεν έχει και μεγάλη σχέση με το τι πράγματι φρονούσαν. Κατά τα απομνημονεύματα του Τσάκαλου, αλλά και άλλες πηγές, οι δύο κύριες παρατάξεις ασκούσαν έλεγχο και πίεση κυρίως στους δικούς τους ανθρώπους και πολύ σπανιότερα χτυπούσαν τον «εχθρό».

Οι κομήτες

Στα απομνημονεύματα του Ναούμ, που είναι και μνημείο γλωσσικό της εποχής, είναι σαφής η ενίσχυση και διαμόρφωση μικρών ομάδων που περιφέρονταν κατόπιν πληροφοριών στην Αθήνα και κυνηγούσαν να τρομοκρατήσουν «κομήτες», όπως ο ίδιος βαφτίζει τους Βούλγαρους (ή βουλγαρόφρονες) κομιτατζήδες. Αλλά μπορεί και να συνέβαιναν πιο δραστικά γεγονότα υπό την κάλυψη του αντιβουλγαρικού αγώνα. Επεφτε πάντως ξύλο σε καφενεία της πρωτεύουσας και αυτό που δε θα έπρεπε να πιστέψουμε ήταν πως διαιωνιζόταν ο Μακεδονικός Αγώνας στην Αθήνα.

Πάντα υπήρχαν δείγματα προσέγγισης

Οι Επιτροπές, ειδικά το Εκτελεστικό του Μοναστηρίου, που έλκει το σεβασμό του Μόδη, αποτελούνταν από πυρήνες ιδεολόγων με αμετάθετες θέσεις. Εντούτοις, ο ίδιος ομολογεί ότι από ένα διάστημα και έπειτα υπήρχαν σαφείς ενδείξεις ότι άρχισε να λειτουργεί ένα διαφορετικό κλίμα, κυρίως ανάμεσα σε μέλη αντίπαλων κομιτάτων που είχαν φυλακιστεί από τη δράση των πολυεθνικών Οθωμανών αβτζήδων. Διάφοροι Βούλγαροι μετέδιδαν απόψεις για συναδέλφωση μεταξύ βαλκανικών λαών που έπρεπε να συμμαχήσουν. Την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση την απεύχονταν βέβαια οι Οθωμανοί, αλλά κυρίως μειονότητες που δεν είχαν πολλή δύναμη ή ελπίδες να κερδίσουν κάτι από αυτήν. Το μурmurρητό κατευθυνόταν ιδίως στους ρουμανίζοντες (βλάχους που θεωρούσαν εθνικό τους κέντρο το ρουμανικό κράτος), αλλά και σε σερβικές και άλλες ενώσεις. Τον Ιούνιο του 1907, ο ανθυπολοχαγός Σαραντέλλος Αγαπηνός, που δρούσε στον κάμπο της Βέροιας τότε ως καπετάν Αγρας, αποδέχτηκε πρόσκληση τοπικού οπλαρχηγού του Βερμίου, ονόματι Ζλατάν, για συνεννόηση και κοινή δράση και βρέθηκε να διαπομπεύεται ώσπου να τον κρεμάσουν μαζί

με ένα δικό του συμπολεμιστή στην άνω κοιλάδα της Εδεσσας, στο Βλάδοβο. Η πράξη αντέστρεφε το έως τότε παγωμένο κλίμα του μετώπου μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων, αλλά γρήγορα θεωρήθηκε τοπικό συμβάν. Οι κομιτατζήδες και μετά την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση συνέχισαν να είναι κομιτατζήδες, τουλάχιστον ρητορικά έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950, οι δολοφονίες ανταρτών ή τέως ανταρτών από τις δύο πλευρές συνεχίστηκαν αμείωτες και μεταξύ 1908 και 1912. Στην ουσία ο αγώνας που δεν εξηγήθηκε ποτέ, αφού μήτε η τελική λύση διά των όπλων θεωρήθηκε τελική, έληξε όταν αναδύθηκε η μόλις διαφαινόμενη σερβική πολιτική, η οποία δημιούργησε μονιμότερα το μακεδονικό ζήτημα και απαιτούσε να υπάρχει ελληνοσερβική φιλία στηριγμένη σε κοινό αντιβουλγαρισμό, όπως έδειξε η σερβική αντίδραση στο σύμφωνο Πολίτη Καλφώφ, το 1924.

Ο Βενιζέλος έως το 1912

Το 1910, η κοινωνία που σπαράζεται από ελέγχους, αποτελέσματα πολέμων, ολυμπιακό πνεύμα, ένταση στους πολιτικούς αγώνες, δέχεται έναν πρωθυπουργό που ήταν ήδη «πρωθυπουργός»! Ο Ελευθέριος Βενιζέλος το Μάιο του 1910 ήταν πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας και πρόεδρος της Συνέλευσης των Κρητών, και τον Οκτώβριο, πρωθυπουργός της Ελλάδας, αφού εξελέγη δι' αντιπροσώπων πρώτος βουλευτής Αττικοβοιωτίας! Δεν παίζει ρόλο που το πρώτο αξίωμα ήταν συμβολικό, αφού η μητέρα-πατρίδα το δεχόταν. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά λοιπόν ενός ανθρώπου που άλλαξε πολλά δεδομένα της ταπεινωμένης χώρας;

Πενθώντας τη γυναίκα του

Η έξοδος του Βενιζέλου προς το μέγα Πανελλήνιον έγινε την εποχή που γεννήθηκε ο γιος του Σοφοκλής, κι αυτός μετέπειτα πρωθυπουργός, και πέθανε η γυναίκα του Μαρία. Τότε, μαυροφόρεσε και

άφησε γένι, αυτό που τον χαρακτήρισε εξωτερικά. Είναι χαρακτηριστικό πως ελάχιστες απεικονίσεις του υπάρχουν χωρίς γένια. Η δημόσια εικόνα του προήλθε από το προσωπικό πένθος και δεν την άλλαξε ποτέ.

Ο Κρητικός ακτιβιστής

Ο Βενιζέλος ήταν στραμμένος προς την ελληνική πολιτική στην Κρήτη, που ήθελε μακροπρόθεσμα την Ένωση και πολύ λιγότερο την Αυτονομία. Αρχισε να γίνεται γνωστός στην κυρίως Ελλάδα ως ένας τοπικός παράγοντας που είχε προβλήματα με τον ύπατο αρμοστή του αυτόνομου νησιού, τον πρίγκιπα Γεώργιο, το γιο του Γεωργίου του Α΄. Η πολιτική του αρμοστή δεν ήταν εξόχως δημοφιλής, όπως εξάλλου και η μοναρχία στην Ελλάδα, που είχαν φροντίσει να τη θεωρήσουν υπαίτια για την ήττα του 1897. Ο Βενιζέλος ακολούθησε τις διαδικασίες που παρήχθησαν μετά την εξέγερση του Μανούσου Κούνδουρου υπέρ της αυτονομίας, αλλά από απόσταση. Ακόμη κι όταν έγινε υπουργός του αρμοστή, αυτό κράτησε λίγο και μάλιστα ο ίδιος φυλακίστηκε για λίγο έπειτα από κόντρες με έναν επίσκοπο που ήταν με το μέρος του αρμοστή. Η πολιτική του στρεφόταν πάντα σε κινήσεις υπέρ της Ένωσης, γι' αυτό και η συμβολή του στην Κρήτη είχε τη συμπάθεια πολλών νέων αξιωματικών και πολιτευτών στην Ελλάδα, ως δυννητικού σωτήρα της χώρας. Ανάλογες «επιφάνειες» σε περιόδους εθνικών κρίσεων ήταν συνήθειες στη χώρα. Νομίζω πως ακόμη είναι. Δηλαδή, αρκεί να εμφανιστεί ένας επιστήμονας ή γενικά γνωστός σε κάποιους χώρους Έλληνα, συνήθως ομογενής, και αμέσως υπάρχει μια αυλή θαυμαστών που θα καλόβλεπε την όποια ανάμιξή του στη διοίκηση.

Θέρισος

Αλλά εκεί που έγινε πραγματικός επικοινωνιακός χαμός, ήταν στο Κίνημα του Θερίσου, του 1905. Ο Βε-

νιζέλος, επικεφαλής. Έλληνες δημοσιογράφοι σπεύδουν στα μέρη του και αποτυπώνουν τις ημέρες και τις σκέψεις ενός σαραντάρη μελαγχολικού, που αγορεύει σε στέκια-καφενεία και τον παρακολουθούν και τα δυο παιδιά του που είναι μικρά. Ο Σπύρος Μελάς παρουσιάζει μια εξαιρετική εικόνα στα τηλεγραφήματά του, και η κοινή γνώμη δέχεται ομοβροντίες θετικών γνωμών. Ο Βενιζέλος είναι ελκυστική προσωπικότητα. Πείθει τους ανθρώπους του Τύπου, αλλά όχι και τους εκδότες. Οι οποίοι έχουν πάντα ανταποκρίσεις από το «φαινόμενο Βενιζέλου» επειδή αυτά θέλει να ακούσει ο κόσμος, αλλά, από την άλλη, οι υπάρχοντες πολιτικοί κρατούν τη θέση τους ή τα προσχήματα. Οι εντυπώσεις από τον πρώτο αυτόν Βενιζέλο έχουν και πρόσφατα επανεκδοθεί, και όντως είναι ευδιάκριτη η εύνοια των τότε ΜΜΕ.

Άλλοι λόγοι της «εθνικής» εύνοιας

Όλες οι κινήσεις του Βενιζέλου περιέχουν, σε αντίθεση με τις πολιτικές κινήσεις άλλων αρχηγών της κρητικής υπόθεσης, ένα βλέμμα προσηλωμένο στις διαθέσεις του ελληνικού λαού. Ο Βενιζέλος δεν εμφανίζεται ως αρειμάνιος, ενίοτε επιθετικός ή λεβέντης ένοπλος τοπικός ηγέτης. Είναι ένας καθαρόαιμος πολιτικός, που η τύχη και η πολιτική μοίρα μπορεί να τον κάνουν στο Θέρισο να «πάρει τα άρματα» αλλά επειδή η κατάσταση με τον αντίπαλό τους τον ανάγκαζε. Μια μακρινή δηλαδή αντιστοιχία με τον επίσης αβρό και φαινομενικώς απόλεμο Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο πριν από 80 χρόνια, αντιστοιχία που επαληθεύτηκε από τα γεγονότα, αφού και ο Μαυροκορδάτος κυβέρνησε αντιμετώπιζοντας «τους άλλους» ως αρειμάνιους (άρα και ατάκτους) οπλαρχηγούς. Σε κάθε περίπτωση, τα πέντε κρίσιμα χρόνια από το Θέρισο έως την ανάθεση της πρωθυπουργικής εντολής του 1910, ένα διογκούμενο ρεύμα οπαδών του Βενιζέλου, πιστών σε αυτόν απόλυτα, «παραλύει» την παραδοσιακή δομή

της επιρροής των άλλων κομμάτων στο νεοελληνικό ιστό. Από τον οποίον δεν έλειπαν οι εμβληματικές φυσιογνωμίες και οι προσωπικότητες στις οποίες στηριζόταν η βασιλική αυλή, μήτε έλειπαν και ανεξάρτητοι πολιτικοί που φρόνιζαν το Στρατό και ενίοτε προσπαθούσαν να βελτιώσουν τις κρατικές δομές. Ωστόσο, η πλημμυρίδα Βενιζέλου οδήγησε σε μια εξέλιξη που έμοιαζε με κατακλυσμό.

Το φοβερό 1911

Ως πρωθυπουργός ο Βενιζέλος οδήγησε τον τόπο σε αναθεωρητική Βουλή που οδήγησε σε ένα μακρόβιο Σύνταγμα, καθιέρωσε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και ίδρυσε πρώτη φορά το υπουργείο Οικονομικών. Μαζί με την έκδοση νομίσματος, την αύξηση των φόρων και την έκρηξη του δημόσιου χρέους αυτά ήταν πράγματι πάρα πολλά και δύσκολο να αφομοιωθούν από κράτος και πολίτες που είχαν ένα σωρό ουρές στο μακάριο φεουδαρχισμό. Αλλά το κύριο έργο του Βενιζέλου ήταν η αστική σταθερότητα, μέσω ενός μόνιμου πολεμικού κλίματος. Τον Βενιζέλο τον ενδιέφερε η καθιέρωση μιας καθωσπρέπει αστικής δημοκρατίας, χωρίς εκρήξεις. Ονομάζοντας το κόμμα του «Κόμμα Φιλελευθέρων», ήταν βέβαια αδύνατο να προβλέψει πως έπειτα από 80 χρόνια θα αναρωτιόνταν Έλληνες διανοητές σε τι έμοιαζε με τη Φιλελεύθερη Συμμαχία! Ο Βενιζέλος ήταν ένας αφοσιωμένος κρατιστής που δεν επιθυμούσε σοσιαλιστές στην αυλή του, γι' αυτό και πρόλαβε με νομοθετικές ρυθμίσεις οι εργατικές του προτάσεις να καλυφθούν εκ των άνω. Όταν ήρθαν οι σοσιαλιστές οι οργανωμένοι στη Μικρασία, ήδη οι πρόσφυγες ήταν μαζικά στο πλευρό του. Αντιμετώπισε ένα δισταγμό από την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης που πίστευε στον Γούναρη.

Η μακαριότητα των αντιπάλων

Ξεφυλλίζοντας τις εφημερίδες της εποχής, οι «αντίπαλοι» του πολιτικοί ζούνε στον κόσμο τους. Περι-

ορίζονται να αμυνθούν, υπερασπιζόμενοι τις δικές τους μεταρρυθμίσεις. Επίσης, ποντάρουν στα συντηρητικά στοιχεία του πληθυσμού, για τα οποία ο κοσμοπολιτισμός μιας χώρας που φέρεται πειθαρχικά στις Μεγάλες Δυνάμεις, προκαλεί αρνητικές αντιδράσεις (ακόμη και στην Ελλάδα του 2011, για την οποία κανένας δεν τολμάει να διακηρύξει πόσο υποτελής υπήρξε!).

Κατακλειδα

Ο Βενιζέλος έως το 1912 δεν ήταν ο Παράκλητος ή ο Σατανάς που αργότερα πολεμήθηκε, αφορίστηκε και αντιμετωπίστηκε ως δύναμη Φωτός ή Σκότους. Η πολιτική του επάρκεια και τα πρωτοφανή μέτρα που έλαβε μεταξύ 1910-12, μαζί με τη φήμη του δεξιότεχνη ακτιβιστή από το 1905, οδήγησαν στην μακρά και άκρως σημαντική δεκαετία του.

Ο διάδοχος Κωνσταντίνος έως το 1912

Το 1868 η Ολγα, βασίλισσα τότε των Ελλήνων, γέννησε το πρώτο της παιδί, που ονομάστηκε Κωνσταντίνος από το όνομα του πατέρα της. Ο Κωνσταντίνος Νικολάγιεβιτς ήταν ένας ανεκτικός ευγενής που αναδιοργάνωσε το ρωσικό στόλο και τα βρήκε σκούρα ως κυβερνήτης της Πολωνίας. Αλλά ο ελληνικός λαός πανηγύριζε για τον Κωνσταντίνο της, που τον θεώρησε (με την υποβοήθηση των προσφιλών φημών και προφητειών) ως το μοιραίο βασιλέα που θα έπαιρνε εκδίκηση για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Μπορεί η Μεγάλη Ιδέα να είχε δεχτεί ένα φοβερό χτύπημα με τα Κριμαϊκά, αλλά ένας διάδοχος του ελληνικού θρόνου με το όνομα Κωνσταντίνος έδειχνε αλλαγή προθέσεων. Ειδικά όταν, σε πείσμα της Ελληνικής Βουλής, που δεν δεχόταν τίτλους ευγενείας, ο πατέρας του τον έχρισε Δούκα της Σπάρτης. Ήταν ένας τίτλος μάλλον κωμικός, που κι αυτός αν διέθετε κόκκο αλήθειας θα παρέπεμπε

στον Γοδεφρείδο Ντε Μπουγιόν και στον Σαμπλίττη, αλλά το βασιλικό μωρό, εν αγνοία του, ξεκινούσε φασαριατζίδικα το βίο του.

Εκπαίδευση

Ο Κωνσταντίνος έλαβε κατ' οίκον εκπαίδευση. Ο Ιωάννης Πανταζίδης, Κρουσοβίτης, σπουδαγμένος στη Γερμανία, καθηγητής, διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης του διδάξε λογοτεχνία, ο Βασίλειος Λάκων, Τζιώτης, γαλλοθρεμμένος, καθηγητής επίσης, Φυσική και Μαθηματικά, και ο πολύς Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, χωρίς συστάσεις, Ιστορία. Ακολούθησε η στρατιωτική εκπαίδευση, κατά το συνήθειο των διαδόχων στις δυτικές αυλές. Πρώτα στη Σχολή Ευελπίδων (1882) και μετά στο Βερολίνο, όπου έφτασε να είναι μέλος της Αυτοκρατορικής Φρουράς του Βερολίνου (Gardes du Corps) που ήταν η λαμπρή συνέχεια της Πρωσικής Φρουράς. Παρακολούθησε επίσης μαθήματα στη Χαϊδελβέργη και στη Λειψία, στο πλαίσιο μιας «βασιλικής» προσέγγισης στις πολιτικές επιστήμες. Ήταν αναμενόμενο να επηρεαστεί από το ειδικό κλίμα πειθαρχίας, αυστηρής μεθόδου και αναγνώρισης κωδίκων, σε μια Γερμανία του Κάιζερ και του Βίσμαρκ. Στην Ελλάδα, γρήγορα διοίκησε το τρίτο σώμα στρατού, στην Αθήνα.

Εργα και ημέρες ενός διαδόχου

Εως τη στροφή του αιώνα, ο Κωνσταντίνος έδειξε πως σκόπευε να βασιλέψει με επιδεικτικά έντονο τρόπο και δεν θα έμενε εύκολα ένας συνταγματικός άναξ. Οι απόψεις του είχαν έναν χαρακτήρα υπέρβασης των άτυπων ορίων που αγωνίζονταν να εξασφαλίσουν η Αυλή και η Κυβέρνηση. Παντρεύτηκε τη Σοφία, Πρωσίδα πριγκίπισσα, αδελφή του Κάιζερ Γουλιέλμου και απέκτησαν έξι παιδιά. Οι αντίπαλοι των Κεντρικών Δυνάμεων αισθάνονταν άβολα με το νέο γερμανομαθημένο διάδοχο, με τους απότομους

τρόπους και την ψυχρή ευγένεια, που ωστόσο συγκέντρωνε το σεβασμό του λαού και καλλιεργούσε τις ελπίδες ενός στρατηλάτη.

Το 1885 ο Κωνσταντίνος, επικεφαλής της Αστυνομίας και του Στρατού στην Αθήνα, δεν περιορίστηκε να καταπνίξει τις διαμαρτυρίες απεργών, κατά εντολή της κυβέρνησης Τρικούπη, αλλά απευθύνθηκε προς το πλήθος, ως αγέρωχος κομματάρχης! Ο πατέρας του, Γεώργιος, απέδωσε τη συμπεριφορά του γιου σε απειρία, αλλά η κυβερνητική κρίση που ακολούθησε οδήγησε σε παραίτηση τον Τρικούπη. Ο διάδοχός του Δηλιγιάννης, ήταν πάντα υποστηρικτής του Κωνσταντίνου με έναν ιδιαίτερα ευκαιριακό τρόπο.

Αλλη κρίση παρουσιάστηκε μεταξύ Τρικούπη και διαδόχου πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η αναβίωση των Αγώνων ήταν μια πεντακάθαρη θετική πρόκληση για τον Διάδοχο, που έβλεπε «διεθνοποίηση» της ελληνικής θέσης και ενδυνάμωση του θρόνου που θα κληρονομούσε. Ο Τρικούπης θεωρούσε σπάταλο το εγχείρημα και γρήγορα έχασε πάλι την εξουσία. Ο Κωνσταντίνος ανακατεύτηκε ενεργά, έπεισε τον Αβέρωφ να πληρώσει το Καλλιμάρμαρο και ετέθη επικεφαλής της Οργανωτικής Επιτροπής. Ακόμη και στον Κανονισμό των Αγώνων ανακατεύτηκε. Πολλά από τα επικοινωνιακά κέρδη των Αγώνων ήταν δικό του έργο. Αυτός εισέπραξε τα επινίκια για τον Λούη και την ειρήνευση της Αθήνας από την αποχή των κλεφτών, χάρη στον Μπαϊρακτάρη. Το 1896, ο Κωνσταντίνος, ως εκπαιδευόμενος βασιλιάς της Μεγάλης Ιδέας, είχε αφοσιωμένους οπαδούς, μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης μαζί του, την επικοινωνιακή προβολή της δράσης των Ευρωπαϊκών Αυλών με το μέρος του (κρουαζιέρες, δημόσιες σχέσεις, λαμπροί γάμοι, πολιτικά ζητήματα που λύνονταν χάρη στο σύστημα συγγενών μεταξύ των Αυλών). Αλλά η ζωή τα σχεδίασε αλλιώς.

Ο μέγας ηττημένος

Το 1897, ο Κωνσταντίνος περίμενε ανυπόμονα τα 30ά του γενέθλια όταν ξέσπασε ο ελληνοτουρκικός

πόλεμος για το ζήτημα της Κρήτης. Ετέθη επικεφαλής του ελληνικού στρατού και αμέσως φάνηκε πως αρμένιζε στραβά σε γιαλό που ήταν στραβός. Οι διαταγές του Επιτελείου του χάνονταν ενδιάμέσως. Η έλλειψη εμπειρίας και στοιχειώδους ψυχραιμίας αποδείχτηκε από την πρώτη συνοριακή εμπλοκή και τη βιασύνη να εγκαταλειφθεί η Λάρισα. Χάρη στους εξαιρετικούς (και ολόψυχα δικούς του) Μπαϊρακτάρη και Σμολένσκη, που καθυστέρησαν υποδειγματικά την προέλαση των Τούρκων και επέτρεψαν στον υπόλοιπο στρατό να συμπτυχθεί, ακόμη και νοτίως των Φαρσάλων χωρίς να διαλυθεί. Αλλά η ήττα ήταν ολοφάνερη. Η κριτική εναντίον του, δίκαιη και αναμενόμενη. Η Κωνσταντινούπολη μπορούσε να περιμένει. Τώρα, κινδύνευε η Λαμία.

Η ανάνηψη

Οι κυβερνήσεις που ακολούθησαν προσπάθησαν να πάρουν μέτρα αναδιοργάνωσης, ώσπου, γονατισμένες από τις εξελίξεις στο μέτωπο της οθωμανικής ανασυγκρότησης, στο μακεδονικό και στην όξυνση του κρητικού ζητήματος, δέχτηκαν χωρίς αντίσταση το κίνημα του Γουδή και τον Βενιζέλο.

Ο Κωνσταντίνος ήταν τώρα επικεφαλής της αναδιοργάνωσης του ελληνικού στρατού. Τιμητικά, αλλά και ουσιαστικά σε ένα και μοναδικό πλην κρίσιμο πεδίο: στο αρτισύστατο Επιτελείο. Δούσμανης και Μεταξάς, αφοσιωμένοι στο Στέμμα, συγκέντρωναν μπόλικη γκρίνια των συναδέλφων τους, αλλά κυρίως λόγω φιλοβασιλικών αισθημάτων και απότομης, έως και σκαιάς, συμπεριφοράς.

Ήταν ο Κωνσταντίνος υποστηρικτής του πολεμικού σχεδίου του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου;

Δύσκολα να απαντηθεί αυτό το ερώτημα. Οι Τούρκοι, είδαμε πως ποντάρισαν σε μια διπλή έφοδο των Ελλήνων εκατέρωθεν της Πίνδου και λάθεψαν. Το εξαιρετικό ελληνικό σχέδιο προέβλεπε «πάγωμα» του μετώπου στην Ηπειρο και αστραπιαίο πόλεμο προς την κατεύθυνση της Θεσσαλονίκης.

Αυτό και ξεκίνησε να υλοποιείται, ώσπου ο Κωνσταντίνος φάνηκε να προτιμά την εκκαθάριση της Δυτικής Μακεδονίας προς το Μοναστήρι, επειδή οθωμανικές μεραρχίες οπισθοχωρούσαν προς την Αλβανία, δημιουργώντας ένα «νέφος απειλής» στα πλευρά του ελληνικού μετώπου. Δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν αυτή η στρατηγική επιλογή του Κωνσταντίνου (που αμαυρώθηκε και από το λεγόμενο «ατύχημα Σόροβιτς», δηλαδή την ανατροπή μιας αξιόμαχης ελληνικής μεραρχίας στο Αμύνταιο) προκλήθηκε από επανεκτίμηση δεδομένων ή από ωριμασμένη στρατηγική πεποίθηση. Σε κάθε περίπτωση, ως αρχιστράτηγος ακολούθησε εντέλει το σχέδιο πέριξ της Θεσσαλονίκης. Η όποια αργοπορία του στρατού δύσκολα μπορεί να του αποδοθεί ως ευθύνη ή αστοχία.

Η αφήγηση ενός πολέμου, πηγές και μέθοδος

Μπαίνουμε τώρα, μετά το εγχείρημα να αποτυπώσουμε στιγμές από το 1912, τόσο από τη Θεσσαλονίκη όσο και από την Ελλάδα και τον κόσμο, σε μια διαφορετική διαδικασία: στην αφήγηση της ελληνικής εκστρατείας στο πλαίσιο του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, τη διαδοχή των πράξεων που κατέληξαν στην είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη και την αφετηρία μιας νέας εποχής για την Ελλάδα.

Η Ιστορία έχει φυσικά γραφτεί και, όπως συμβαίνει συχνά σε περιπτώσεις όπου ένας αιώνας κοντεύει να κλείσει τον κύκλο του, δεν είναι όλες οι λεπτομέρειες «κλειστές» μήτε οι ερμηνείες, οι επίσημες ερμηνείες που δίνουν οι χώρες για την εξέλιξή τους, γίνονται πάντα πιστευτές χωρίς εσωτερική κριτική. Για την ακρίβεια, πολλά ζητήματα των πολέμων εκείνων επισημαίνονται ακόμη ως πτυχή ενός ευγενούς παραδείγματος που ακόμη εντυπωσιάζει τους αναλυτές (όχι βέβαια το ίδιο τους ιστορικούς), αφού δεν είναι καθημερινό ζήτημα μέσα σε δεκαπέντε τα-

ραγμένα χρόνια μια χώρα με μικρό στρατό και αξι-οθρήνητη οργάνωση να καταφέρει να κυριαρχήσει αποφασιστικά σε ένα γενικό πόλεμο, κερδίζοντας πολλά στρατηγικά οφέλη που κανένας, σύμμαχος ή αντίπαλος, μπόρεσε να προβλέψει.

Αναφέρομαι σε αφήγηση των γεγονότων και όχι βέβαια σε συγγραφή Ιστορίας, αφού πρόκειται για μιαν επιστήμη που αγνώω και όχι μόνον επειδή δεν την έχω σπουδάσει.

Η αφήγηση

Θα συμπορευτούμε παρακολουθώντας τον ελληνικό στρατό και στόλο να πολεμά, και την ελληνική κοινωνία και την κοινή γνώμη σε άλλα κράτη και ηπείρους να παρακολουθούν την ελληνική επίθεση. Καθώς οι πηγές μου δε διαφέρουν από αυτές που έχουν κατά καιρούς δημοσιευτεί ή εκδοθεί και οι μαρτυρίες που κατάφερα να συλλέξω δεν είναι πολλές, μήτε μπορούν να θεωρηθούν αξιόλογες (εξάλλου οι περισσότερες συμβαδίζουν με ανάλογες εντυπώσεις από άλλες μαρτυρίες), η ιστορική μέθοδος θα μείνει ασφαλής στους ειδικούς, συγγραφείς ή αναγνώστες, και εδώ θα ασχοληθούμε με μιας μορφής αφήγηση που χωρίς να έχει το στόχο ενός ρεπορτάζ και απαγορεύοντας την πρόσβαση στη φαντασία (πράγμα βασανιστικό για ένα συγγραφέα...) θα έχει κύριο στόχο μια ιδιότυπη «συνδεσμολογία»: τη συνύπαρξη ακριβών ειδήσεων που σπανίως συνδυάζονται.

Η πηγή της αφήγησης

Βάση της αφήγησης θα αποτελέσει ένα στοιχείο που βρίσκεται στην κατοχή μου τα τελευταία 35 χρόνια. Ήταν Αύγουστος του 1976, όταν, κατεβαίνοντας Αθήνα για να παρακολουθήσω το εκεί Βυζαντινολογικό Συνέδριο, πέρασα τις γνωστές ευχάριστες ώρες σε παλαιοβιβλιοπωλεία στο Μοναστηράκι για να εμπλουτίσω τη συλλογή επιτελικών χαρτών που

από την πρώιμη νεότητα με μάγευε. Αποκτώντας λοιπόν φύλλα επιτελικών χαρτών 1/50 χιλιάδες, εκδόσεων του μεσοπολέμου, περί το 1932, και δύο φύλλα των εκδόσεων Κοντογόνη του 1909/1910, που ήταν το βασικό χαρτογραφικό εργαλείο των Βαλκανικών Πολέμων, πρόσεξα ένα τετράδιο λίγων σελίδων και κάποια λυτά χαρτιά που ήταν σημειώσεις Στρατιωτικής Γεωγραφίας με αντικείμενο στον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο. Ο βιβλιοπώλης περιεργάστηκε τα φύλλα και τα κοστολόγησε όσο ένα φύλλο επιτελικού χάρτη. Εκατό δραχμές. Εκτοτε, αυτά τα φύλλα βρίσκονται στην κατοχή μου και ώσπου να προσφερθούν σε κάποιον φορέα που θα τα βρει ενδιαφέροντα, σκέφτομαι να τα χρησιμοποιήσω στο παρόν κείμενο. Όχι ως έκδοση κάποιων αναμνήσεων (δεν πρόκειται γι' αυτό) αλλά για σημειώσεις ενός ανώτατου στρατιωτικού είτε για μελλοντική έκδοση μιας μονογραφίας είτε για σημειώσεις προς χρήση σε μαθήματα.

Η πηγή

Το τεύχος και τα λυτά φύλλα περιέχουν τα εξής:

(α) Ένα μονόφυλλο, διαστάσεων 56X44 εκ., με δύο χαρτογραφικά σκαριφήματα.

(β) Ένα μονόφυλλο 20X28 με κείμενο χειρόγραφο στη μια πλευρά, με θέμα «στρατιωτική σπουδαιότης του όλου μετώπου επιχειρήσεων Ηπείρου» και υπογραφή «Στρατηγός Ν. Σπυρόπουλος».

(γ) Ένα μονόφυλλο 40X28 με σκαρίφημα χάρτη και θέμα Γραμμαί αμύνης [από Ιωαννίνων σε Θεσσαλονίκη και από Δίβρη σε Κουμάνοβο] με υπόμνημα 8 σημείων.

(δ) Ένα δίφυλλο με χειρόγραφες σημειώσεις στις τρεις σελίδες, με δύο γραφικούς χαρακτήρες και θέματα: Α. Στρατιωτική αξία Ανατολικής Ρωμυλίας, Β. Υψίπεδον Σόφιας και Σαμακόβου και Γ. Βορείως Αίμου Βουλγαρίας Δ. Πιθανά γραμμαί εισβολής εις Π. Βουλγαρίαν, Πιθανά γραμμαί εισβολής εις Σερβίαν και Πιθανά γραμμαί Αμύνης.

(ε) Ένα τεύχος 38 σελίδων συγκολλημένο, διαστάσεων 20X32 εκ., που περιέχει χάρτες και κείμενα, σε διαφορετικούς βαθμούς επεξεργασίας, και 13 λευκές σελίδες, με αντικείμενο Συμπεράσματα από όλες τις μάχες του Α' Βαλκανικού Πολέμου και σχέδια από όλες τις μάχες μεταξύ Τούρκων, Βουλγάρων και Σέρβων.

Συγγραφέας τους εμφανίζεται ο στρατηγός Ν.Κ. Σπυρόπουλος, καθηγητής Σχολής Πολέμου στο μεσοπόλεμο, που εξέδωσε και άλλα σχετικά βιβλία και μονογραφίες, που σε ποικιλία καταλόγων παλαιοβιβλιοπωλών εμφανίζονται έτσι:

- **ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Αντιστράτηγος):** Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Κριτική επί των κατά τον πόλεμον τούτον εξελιχθεισών επιχειρήσεων και συναγόμενα ωφέλιμα εξ αυτών πορίσματα. (Ορα φύλλα χάρτου Λαρίσης, Τρικκάλων, Βόλου, Δομοκού-Φαρσάλου ως και προσηρτημένα διαγράμματα). Ανατύπωσις εκ του 15ου τεύχους της «Επιθεωρήσεως Ιππικού». Τυπογραφικά και εκδοτικά καταστήματα Νικολάου Τιλπέρογλου. Αθήναι, 1933, σελ. 176.

- **ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Αντιστράτηγος):** Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Σύντομος μελέτη των εν τω θεάτρω της Θεσσαλίας εξελιχθεισών, κατά τον ανωτέρω πόλεμον, επιχειρήσεων (μετά 4 σχεδιαγραμμάτων: μάχη Δελερίων, Βελεστίνου, Φαρσάλου, Δομοκού). «Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών». Αθήναι, 1934, σελ. 32.

- **ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Υποστράτηγος):** Επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού προς Σαγγάριον - Αγκυραν και παρατηρήσεις τινές επ' αυτών (1 Αυγούστου - 23 Σεπτεμβρίου 1921). Γενική Στρατιωτική Επιθεώρησις, Ιούλιος 1932, σελ. 74, 3 σχεδιαγράμματα.

- **ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Στρατηγός):** Μάχη περί το Αφιόν Καρά Χισάρ (18-23 Σεπτεμβρίου 1921) Αθήναι, 1931, σελ. 16, διάγραμμα μάχης.

- **ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Στρατηγός):** Ολίγα τινά εκ της δράσεως του ιππικού μας κατά τον

2ον Βαλκανικόν πόλεμον του 1913 (Συμπλοκαί του Παγγαίου, Μάχη Κιλκίς - Λαχανά), Αθήναι, 1932, σελ. 25-70μ 2 αναδιπλ. σχεδιαγράμματα. Με αφιέρωση του συγγραφέα.

- **ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Υποστράτηγος):** Η μάχη της Κιουταχείας, Ιούλιος 1921. Εκδότης: Τιλπέρογλου. Σελ. 34, 1932.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποστρατεύτηκε μετά το 1933, γι' αυτό και αναφέρεται ως αντιστράτηγος τότε, αλλά είναι σίγουρο πως δε ζούσε το 1948. Διότι ο Στρατηγός Σπυρόπουλος, μάλλον του ιππικού, ήταν «αμφιθαλής αδελφός» (αυτάδελφος) ενός άλλου πασίγνωστου στρατηγού με άλλο όνομα: του Γεωργίου Κ. Τσολάκογλου (1886-1948), του πρώτου κατοχικού πρωθυπουργού της χώρας. Είναι άγνωστη η σχέση των δύο αδελφών. Όταν ο Τσολάκογλου πάντως κηδεύεται την 22α Μαΐου 1948, το αγγελτήριο θανάτου μνημονεύει μεταξύ των «αδελφών» την Ελένη Σπυροπούλου, μάλλον χήρα του Ν.Κ. Σπυρόπουλου (εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ, 23 Μαΐου 1948, ημέρα επίσης της κηδείας του Πολκ).

Σε κάθε περίπτωση, δεν αποκλείεται ο Σπυρόπουλος να συγκέντρωσε υλικό προκειμένου να εκδώσει μια μονογραφία περί του Α' Βαλκανικού, άσχετο αν δεν περιλαμβάνεται στο δημοσιευμένο του έργο. Η συλλογή φαίνεται ημιτελής, καθώς ασχολείται με Σαραντάπορο, Γιαννιτσα, Αμύνταιο και Ηπειρο κυρίως- οι άλλοι χάρτες έχουν ελάχιστο ή καθόλου σχολιασμό.

Το ενδιαφέρον βρίσκεται στην απλή και ουσιαστική κριτική του Σπυρόπουλου, όπως θα έχουν την ευκαιρία οι αναγνώστες μας να διαβάσουν.

Το Σαραντάπορο

ΤΟ Σαραντάπορο είναι το μεγάλο, αμφιθεατρικό μπαλκόνι των Χασίων. Χωρίζεται από τον Ολυμπο από το στενό του Σβορώνου-Πυθίου που καταλήγει στην Ελασσόνα και από τα Καμβούνια από τα στενά της Πέτρας που οδηγούν στα Σέρβια και στη δυτική Μακεδονία.

Το Σαραντάπορο το οχύρωσε ο πολὺς Γερμανός Γκλοτζ-πασά, υπολογίζοντας ὅτι οἱ Ἕλληνες θα μοίραζαν τὴ δύναμή τους ἀνάμεσα στο Μπιζάνι, που προστάτευε τὰ Γιάννενα, καὶ στὴ Μελόυνα, στὰ σύνορα τοῦ 1897. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἔβαλαν ἀπέναντι στα Γιάννενα ἓνα υβρίδιο μεραρχίας, τὸ λεγόμενο Ἀπόσπασμα Σαπουντζάκη, καὶ τοποθέτησαν ἑξὶ μεραρχίες στὴ Θεσσαλία.

Οἱ Ὀθωμανοὶ τοποθέτησαν πολλές δυνάμεις στα Γιάννενα (που οχύρωναν καὶ τὴν Ἀλβανία τους, ἐκ Νότου) καὶ περιφρονώντας τὴ μαχητικὴ δύναμη των Ἑλλήνων, ἔβαλαν δυο μεραρχίες ἐκατέρωθεν τοῦ δρόμου Ελασσόνας - Σαρανταπόρου. Σκέφτηκαν ὅτι ἀκόμη καὶ με τρεῖς ἢ τέσσερις μεραρχίες ἀπέναντί τους, οἱ Ἕλληνες θα χρονοτριβούσαν ἀρκετὰ μπροστὰ στις πολὺ δυνατές πυροβολαρχίες τους. Ἀκόμη καὶ τὰ ἀμυντικά τους ἔργα ἦταν σχετικὰ ρηχὰ, υπῆρξε ἐκμετάλλευση τοῦ ἰσχυροῦ πεδινοῦ τους πυροβολικοῦ καὶ τὰ χαρακώματά τους ἔβλεπαν «σε πιάτο» κάθε κίνηση των Ἑλλήνων. Φυσικά, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀντέξουν στις διπλάσιες μεραρχίες ἀπὸ τις ἀναμενόμενες. Τὸ γενικὸ ἐπιτελεῖο τοῦ διαδόχου εἶχε δουλέψει ἀποτελεσματικά.

Το βάπτισμα τοῦ πυρός

Οἱ Ἕλληνες ξεκίνησαν 5 Ὀκτωβρίου υπερνικώντας τὰ συνοριακὰ ἀποσπάσματα τῆς Μελόυνας. Ὁ στρατὸς ἔδειξε συμπτώματα ἀσάθειας καὶ κλονίστηκε σὲ μερικές περιπτώσεις, ἀλλὰ καθὼς υπῆρχε ἐπαρκὴς προκάλυψη καὶ σχέδιο, καὶ ἀναγνωριστικὴ υποστήριξη ἀπὸ τέσσερα αεροπλάνα, γρήγορα κατλήφθηκε ἡ Ελασσόνα, ὅπου καὶ ἐγκαταστάθηκε τὸ ἐλληνικὸ ἐπιτελεῖο. Ἀπὸ τὸ Κεφαλόβρυσο ἕως τὰ στενὰ στὴν Ἀγία Τριάδα Ὀλύμπου, παρατάχθηκαν ἡ τρίτη, ἡ δεῦτερη, ἡ πρώτη καὶ ἡ ἔβδομη μεραρχία. Ἡ τέταρτη καὶ ἡ πέμπτη βγήκαν ἕως τὸν κάμπο τῆς Ελασσόνας, ἀλλὰ με προσανατολισμὸ τὴν «ἄλωση», τὴν υπερκέραση των Καμβουνίων ὁρέων.

Ὁ στρατὸς ἀντιμετώπισε προβλήματα στο νεοπαγὲς υγειονομικὸ («εἶναι τεράστιοι οἱ ἐπίδεσμοι», παρα-

πονέθηκε κάποια στιγμή ὁ ἐπικεφαλῆς, δίπλα σὲ πιο σοβαρὰ παράπονα). Ἡ ἐπιμελητεία τοῦ στρατοῦ ἦταν ἐπίσης προβληματικὴ. Οἱ φαντάροι κοιμήθηκαν χωρὶς συσσίτιο. Ἀρκετοὶ ἔφαγαν «μισοψημένα σφαχτὰ χωρὶς καθόλου ψωμί». Τὴν ἄλλη μέρα ἔφαγαν κρέας καὶ σούπα, ἀλλὰ τὰ μετόπισθεν δούλευαν χειρότερα ἀπὸ τις ἐμπροσθοφυλακές.

Ἡ κυρίως μάχη

Προβλέποντας ἐν μέρει τις ἐμπλοκές συνεννόησης, τὸ στρατηγεῖο ἐξέδωσε τις διαταγές τοῦ μῆρας πρὶν, ὥστε οἱ μέραρχοι νὰ γνωρίζουν τὸ σχέδιο μέχρι τέλους καὶ νὰ μὴ καθυστερήσουν τὴν υλοποίησή του. Ὁ Κωνσταντῖνος σὲ τηλεγράφημά του ἐξηγεῖ ἀπλὰ τὸ σχέδιο. Τέσσερις μεραρχίες θα προήλαυναν, ὥστε νὰ συγκρατήσουν τις δύο μεραρχίες στα Χάσια, ἐνῷ ἡ κύρια προσπάθεια θα ἔπεφτε στὴν τέταρτη μεραρχία που μέσω Μόκρου καὶ Μεταξά θα καταλάμβανε τὰ Στενά τῆς Πόρτας, ἀποκλείοντας τους φαντάρους τοῦ Ταξίν πασά στα οχυρώματα. Ἡ πέμπτη μεραρχία καὶ ἀποσπάσματα ἱππικοῦ καὶ ευζώνων θα καταλάμβαναν τὸν πόρο τῆς Ζάβορδας στὸν Ἀλιάκμονα, ἀπειλώντας τὴν Κοζάνη. Ἡ πρόβλεψη τῆς μάχης (μῆρας πρὶν!) υπῆρξε αξιοθαύμαστη καὶ περιεῖχε ἀκόμη καὶ οδηγίες πρὸς τὸν μέραρχο σὲ περίπτωσι κρίσης. Ἡ ἔβδομη μεραρχία, στὴν ἄλλη πλευρά τοῦ μετώπου, μπήκε θαρρετὰ στα στενὰ πρὸς Κατερίνη. Ἐπese καὶ μῆα φοβερὴ βροχή, μῆα θεομηνία. Τα τουρκικὰ κανόνια θέρισαν τους ἐπιτιθέμενους Ἕλληνες, που ἄφησαν στο πεδίο τῆς μάχης σχεδὸν διακόσιους νεκροὺς καὶ τέσσερις φορές περισσότερους τραυματίες. Ἀλλὰ ὁ Ταξίν πασάς τὸ ἀπόγευμα διέθετε λιγότερα ἀπὸ πέντε κανόνια νὰ βρυχώνται ἀκόμη. Τα υπόλοιπα, δεκάδες, ἀφῆθηκαν λάφυρα. Ἀργὰ τὸ βράδυ τῆς 9ης καὶ μέσω στὴν καταιγίδα, οἱ Τούρκοι ἄφησαν τις θέσεις τους. Ἐφυγαν τόσο γρήγορα, ὥστε «ἔξασαν» ἓνα τάγμα στο Βλαχολίβαδο που παραδόθηκε μετὰ ἀπὸ σύντομη μάχη. Στὴν αὐγὴ τῆς ἄλλης μέρας, οἱ δύο μεραρχίες καὶ τὰ ἄλλα ἀποσπάσματα

δεν ἦταν πλέον ἀξιόμαχα. Ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς κατέλαβε μέρος των Πιερίων, τὰ Χάσια, καὶ ἔφτασε ἕως τὰ στενὰ τῆς Χάδοβας, στὸν Ἀλιάκμονα. Ἡ δυτικὴ Μακεδονία φαινόταν ἀπροσάτευτη. Ἀλλὰ ἡ νίκη τοῦ Σαρανταπόρου σήμαινε πάρα πολὺ περισσότερα γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Συνέπειες τῆς μάχης των Στενῶν

Ἐνας «ἐφηβικός», ἀδοκίμαστος στρατὸς, λαμπρὰ ὀπλισμένος ἀλλὰ χωρὶς ἐμπειρία θερμῶν μετώπων, ἐνηλικιώθηκε υπερνικώντας μῆα ἔξοχα οχυρωμένη θέση καὶ στρατιῶτες ἀπαράσκευους μὲν, ἀλλὰ πεισματάρηδες καὶ υποβοηθημένους ἀπὸ τὸ ἔξοχο καὶ ἀκριβὲς πυροβολικὸ του. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ταξίν πασάς ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ορεινοῦ καὶ ἡμιορεινοῦ ἐλληνικοῦ πυροβολικοῦ, που, ἀν καὶ μπήκε στὴ μάχη ἀργὰ τὸ μεσημέρι τῆς πρώτης μέρας τῆς μάχης, κατάρφερε νὰ σιγήσει τὸ πανίσχυρο ἀντίπαλο πυροβολικὸ που εἶχε πολὺ μεγαλύτερη ἐμβέλεια καὶ δύναμη πυρός.

Οἱ σύμμαχοι των Ἑλλήνων περίμεναν, σὲ περίπτωσι νίκης τους, μῆα μεγάλη καθυστέρηση, τουλάχιστον ὀλίγων ἐβδομάδων. Ἐως τότε δηλαδή που οἱ Μαυροβούνιοι θα καταλάμβαναν τὸ Ἐλμπασάν, οἱ Σέρβοι θα ἔφταναν στο Μοναστήρι, οἱ Βούλγαροι στὴν Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον, ὥστε ὅλοι τους νὰ ἔχουν καιρὸ νὰ ἐνωθὺν στὴ Θεσσαλονίκη, μάλλον ὑπὸ βουλγαρικὴ ἢ σερβικὴ σημαία. Ἀλλὰ τὸ Σαραντάπορο ξεπεράστηκε σὲ τέσσερις ἡμέρες συνολικά, ἐνῷ ἡ μάχη κράτησε ὥρες. Ὅλα τὰ ἐπιτελεῖα συγκλονίστηκαν. Ἦταν καιρὸς στὸν ἀνάγλυφο χάρτη των ἐπιχειρήσεων, οἱ ἑκατὸ χιλιάδες Ἕλληνες φαντάροι νὰ τοποθετηθοῦν ὡς ἀξιόλογοι σύμμαχοι που εἶχαν ἰσότημες βλέψεις με τους ἄλλους.

Ἀποτίμηση

Ὁ στρατηγὸς Νικόλαος Σπυρόπουλος σημειώνει δίπλα σὲ ἓναν αὐτοσχέδιο καὶ κατατοπιστικὸ χάρτη των ἐπιχειρήσεων:

«Μάχη Σαρανταπόρου, συμπεράσματα: Ὅ,τι δεν ἡδυνήθησαν ἢ δεν θα ἡδύναντο νὰ ἐπιφέρουν τέσσερις μεραρχίαι ἐπιτιθέμεναι κατὰ μέτωπον, τὸ ἐπέφερεν ὁ υπερκεραιωτικὸς ἐλιγμός, ὅστις ἐπέτυχεν, διότι καλῶς παρεσκευάσθη ὑπὸ τῆς διοικήσεως ἥτις ἐκτέλεσεν τὸν ἐλιγμὸν τούτον. Δεν παρημέλησεν τὴν κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν καὶ οὕτω, ἀγκιστρῶναι τὸν ἐχθρὸν καὶ δίδει καιρὸν εἰς τὴν Τετάρτην Μεραρχίαν νὰ ἀχθεῖ εἰς τὰ Στενά Πόρτας καὶ νὰ ἀποκόψει τὴν υποχώρησιν τοῦ ἐχθροῦ.

Ὁ δε ἐχθρὸς, ἀντιληφθεὶς τὸν ἐκ νῶτων κίνδυνον δεν δύναται νὰ ἀναδιοργανωθεῖ εἰς τὴν ὄντως οχυρωτὰ τὴν τοποθεσίαν, υποχωρεῖ καὶ οὕτω ἐπέρχεται ἡ νίκη ὑπὲρ των Ἑλλήνων.

Ἀρα ἡ διοίκησις τῆς ἐπιθέσεως πρέπει νὰ ἀνευρίσκει τὸ πεπερασμένον τῆς ἐχθρικῆς ἀμυντικῆς διατάξεως καὶ νὰ ἐνεργεῖ υπερκεραιωτικὸν ἐλιγμὸν, χωρὶς ὅμως νὰ ἐγκαταλείπει τὴν κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν, ἵνα μὴ δίδει καιρὸν εἰς τὸν ἀμυνόμενον νὰ μεταφέρει δυνάμεις πρὸς τὸ μέρος που πρόκειται νὰ ἐνεργήσῃ ὑπεκεραιωτικῶς, διότι τότε, ἀντὶ νὰ αἰφνιάδιᾷ, αἰφνιδιάζεται καὶ χάνει τὴν μάχην».

Τέτοιοι ἐπαινοὶ καὶ χαρές ἦταν πρωτοφανεῖς γιὰ τὸν ἐλληνικὸ στρατὸ, τὴν πολιτικὴ τοῦ διοίκηση καὶ τὸ ἐπιτελεῖο. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ ἐπίδραση τῆς μάχης τοῦ Σαρανταπόρου στὸν πρῶτο βαλκανικὸ πόλεμο ἦταν τεράστια καὶ δυστυχῶς, ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τῆς δεν συνοδεύτηκε ἀπὸ παρόμοια λαμπρὴ συνέχεια. Ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς, που τὸν θεωρούσαν ἀγύμναστο καὶ ἀσύνδετο, με κακὸ παρελθόν, ξάφνισε φίλους καὶ ἐχθρούς. Ἡ συνέχεια, ἦταν πολὺ περισσότερο ενδιαφέρουσα καὶ σημαντικὴ...

Μῆα ἐβδομάδα σταθεροποιήσεως

Ἡ δυτικὴ Μακεδονία ἔχει νότια πολλές πόλεις: Σέρβια, Κοζάνη, Γρεβενά, Σιάτιστα, ἐνῷ στα ἀνατολικὰ τῆς βρίσκονται οἱ πόλεις τῆς κάτω Μακεδονίας Κατερίνη καὶ Βέροια, μῆα σημαντικὴ Μητρόπολη. Ὁ

στρατός πέρασε από τη Θεσσαλία στη Μακεδονία μέσα από τις ορεινές διαβάσεις των Καμβουνίων και των Χασίων, με δυτικό όριο τον πόρο του Αλιάκμονα στη Ζάβορδα και ανατολικά τους πόρους της βόρειας Πιερίας ως τον Τριπόταμο.

Οι Τούρκοι δεν είχαν σε όλο αυτό το τμήμα του χάρτη παρά μόνον αποκομμένα τμήματα και τοπικές φρουρές. Σε μερικές πόλεις, όπως στη Βέροια, οι κάτοικοι, Έλληνες και Τούρκοι, συνεννοήθηκαν για τον τρόπο της παράδοσης. Αλλού, όπου προηγήθηκε η φωτιά στα Σέρβια, η διαδικασία ήταν αιματηρή. Η σύγχυση δεν ήταν προνόμιο ή πρόβλημα της οθωμανικής πλευράς. Τα ρεπορτάζ της εποχής (κυρίαρχα και δημοφιλέστατα στον αθηναϊκό τύπο τα οδοιπορικά του Σπύρου Μελά) είναι χαρακτηριστικά:

«Έξω από το **Μικρόβαλτο** που φτάσαμε μια ώρα μετά το μεσημέρι, αναπαυόταν η ανεξάρτητη ταξιαρχία του ιππικού. Ξαφνιάστηκα πολύ σαν έμαθα ότι το ιππικό δεν είχε ειδήσεις για τη δράση των άλλων Σωμάτων και γενικά για την “τακτική κατάσταση” από τη νύχτα της 9 του Οκτώβρη. Γιατί κι αν ακόμα μπορούσε να θεωρηθεί παράτολμον ότι θα ριψοκινδύνευε να καταδιώξει το εχθρικό πεζικό, η μονάκριβη κι αδύνατη εκείνη ταξιαρχία, ωστόσο, πώς θα εκτελούσε σωστά τα χρέη της, έστω και σαν “ιππικό ερευνής”, αφού, πολύ πίσω κι ασύνδετη με τ’ άλλα Σώματα, δεν μπορούσε να κρατεί την επαφή με τον εχθρό; Πού θα τον εύρισκε και πότε πια; Στον υποστράτηγο Σούτσο που διοικούσε την ταξιαρχία ο αξιωματικός μας παρουσιάστηκε σαν από μηχανής θεός: – Ερχεσθε από την τετάρτη Μεραρχία; – Μάλιστα, στρατηγέ μου. – Και πού βρίσκεται λοιπόν; – Την αφήσαμε να βαδίζει προς κατάληψιν των **Σερβίων**. – Είσθε βέβαιοι; – Βεβαιοτάτος. – Μου παρέχετε μεγάλην υπηρεσίαν. Ο στρατηγός τράβηξε ένα χάρτη από την τσέπη του, έριξε μια ματιά κι εξακολούθησε: – Εν τοιαύτη περιπτώσει εγώ τραβώ προς την **Κοζάνην**... Σφύριξε στα συντάγματα. Κι εκείνα τον ακολούθησαν, περνώντας από μπροστά μας σε μια όμορφη παρέλαση κατά τετράδες. Οι χαίτες των

αλόγων κυμάτιζαν, τα σπαθιά των καβαλάρηδων γλίσγριζαν ρυθμικά κι οι θήκες των πολυβόλων από κατακαίνουργιο πετσί μοιάζανε με κομψούς ταξιδιωτικούς σάκους».

Οι διαθέσεις του Επιτελείου

Η μάχη στο Σαραντάπορο «καθάρισε» την 10η Οκτωβρίου, ενώ μόλις την 18η εμφανίστηκαν η ταξιαρχία Ιππικού και οι πρώτη, δεύτερη, τρίτη, τέταρτη και έκτη μεραρχίες μπροστά, στον κάμπο της Βέροιας με κατεύθυνση τα Γιαννιτσά, ενώ ανατολικά, ένα απόσπασμα ευζώνων και η εβδομή Μεραρχία, με προφυλακές μακεδομονάχων, πέρασαν τον Μυλωβό στον Αλιάκμονα και ασφάλισαν στρατηγικές θέσεις στο Πλατύ και στον Γιδά.

Τι συνέβη ενδιάμεσα; Οι διαταγές της πολιτικής ηγεσίας, όχι εκφρασμένες σε στρατιωτικές εντολές, έπρεπε να επιβάλουν αυτήν την κίνηση τουλάχιστον τρεις ημέρες πριν, αφού η Βέροια κατελήφθη την 16η Οκτωβρίου αμαχητί και έως τη σιδηροδρομική γραμμή του Αξιού, δεν υπήρχε ρουθούνι εχθρικού στοιχείου.

Η Κοζάνη κατελήφθη την 11η Οκτωβρίου. Αλλά ανεξάρτητα στοιχεία είχαν καταλάβει το υψίπεδο έως τη Σιάτιστα και τα Γρεβενά. Ωστόσο, το κύριο σώμα του στρατού μετακινήθηκε μόλις πενήντα χιλιόμετρα σε πέντε μέρες, υπερνικώντας μια αμυντική γραμμή στον Τριπόταμο, στο έβγα της Χάδοβας, στα στενά του Αλιάκμονα.

Η κυβέρνηση εκνευρίστηκε. Το επιτελείο είχε άλλη στόχευση. Με ασήμαντες δυνάμεις Τούρκων από το Μοναστήρι έως την Κοζάνη, η κατάληψη του Μοναστηρίου έμοιαζε εύκολη και εξαιρετικά ελκυστική. Με το Μοναστήρι σε ελληνικά χέρια, η χώρα ανατολικά της Πίνδου και του Γράμμου ήταν απολύτως εξασφαλισμένη, υπό ελληνικό έλεγχο και οι Σέρβοι θα παρέμεναν στα στενά του Πριλαπου-Περλεπέ. Δεν υπήρχαν φρέσκα νέα για την κατάρρευση του μετώπου των Οθωμανών στην περιοχή

Δεμίρ Καπού, όπου Βούλγαροι και Σέρβοι διέλυσαν τους τουρκικούς σχηματισμούς και άφηναν τη Θεσσαλονίκη χωρίς προκάλυψη στις διαθέσεις τους. Ο όγκος του τουρκικού στρατού δεν είχε εξοντωθεί και ήταν συντεταγμένος. Οι Έλληνες υπέθεσαν ότι θα υποχωρούσε προς Θεσσαλονίκη, επομένως ήταν πράξη φρόνησης να έχουν ασφαλή μετόπισθεν πριν επιτεθούν στην πρωτεύουσα του βιλαετίου. Αλλά η κυβέρνηση επέμενε και ο αρχιστράτηγος υπάκουσε. Με το πάσο του. 16 παραδόθηκε η Βέροια, ο στρατός έφαγε μοσχαράκι στιφάδο, αν και τα περισσότερα σώματα δεν είχαν ψωμί, καπνό και σαπούνι. Διαδίδεται ότι ο Κωνσταντίνος τους είπε, δείχνοντας τη Σαλονίκη, «εκεί έχει αυτά που σας λείπουν, πάμε να πάρουμε την πόλη, να έχετε αυτά που χρειάζεστε».

Ο διάδοχος ήταν δημοφιλής ηγέτης, επειδή όλοι έβλεπαν πως υπέφερε με τους άνδρες του: «Από τη **Δελήνιστα** που τον αφήσαμε, είχε προχωρήσει ο Αρχιστράτηγος με το επιτελείο του τη νύχτα της δεκάτης του Οκτώβρη προς τα στενά του **Σαρανταπόρου** κι έμεινε στου Ριζά μπέη, άθλιο χάνι, όπου δείπνησε σαν στρατιώτης με κουραμένα, που του προμήθεψε ο διερμηνέας του προξενείου **Ελασσόνας Ζάγκλαρης** και κοιμήθηκε πάνω σ’ ένα φορείο, ενώ αγρυπνούσε αναγκαστικός φρουρός του ο ταγματάρχης Καρακάλος, καθισμένος σ’ ένα παλιότενεκέ πετρελαίου. Μπαίνοντας στα Σέρβια, μπόρεσε να ξεκουραστεί καλά στο τούρκικο διοικητήριο με τα απλόχωρα διαμερίσματα όπου εγκαταστάθηκε το Γενικό Στρατηγείο».

Στην περίπτωση της Βέροιας, ο Κωνσταντίνος ήταν εκεί την 17η Οκτωβρίου, ενώ την άλλη μέρα εγκαταστάθηκε στην πόλη, στην έπαυλη Καμπίτογλου, ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος, που έμεινε εκεί έως την είσοδο του στρατού στη Θεσσαλονίκη.

Και το Μοναστήρι;

Ο ελληνικός στρατός είχε καταλάβει τη Σιάτιστα, αλλά όχι με τα τακτικά του αποσπάσματα, παρά με τους Γαριβαλδινούς (ανάμεσά τους ο ποιητής Λορέ-

ντζος Μαβίλης, έξοχα εξοπλισμένος, που πλήρωνε το δικό του σώμα) και με σώματα εξοπλισμένων από το στρατό μακεδονομάχων, όπως του Καούδη και πολλών άλλων. Η μόνη αξιόμαχη μεραρχία ήταν η πέμπτη, που προήλαυνε, έως την 18η Οκτωβρίου, βορειώς των Καϊλαρίων και όδευε προς Αμύνταιο (Σόροβιτς). Το Μοναστήρι απείχε δέκα ωρών στρατιωτικής πορείας και η άνεση των συνθηκών ήταν αυτή που έπεισε τον αρχιστράτηγο και το επιτελείο να εισακούσει την κυβέρνηση που ανησυχούσε. Ωσπου ξέσπασε το περιάλητο «ατύχημα Σόροβιτς» δηλαδή ο αιφνιδιασμός και η άτακτη υποχώρηση μιας ελληνικής μεραρχίας, της πέμπτης, που έκρινε την τύχη του Μοναστηρίου.

Ηταν ευτύχημα που η αιφνίδια επαφή των Ελλήνων και των Τούρκων δεν ήταν σκοπούμενη, αλλά οφειλόταν σε έλλειψη κατόπτευσης και περιορισμένη αποτελεσματικότητα των προκαλύψεων. Ετσι, ο συγκεντρωμένος ελληνικός στρατός, που ήταν πλέον στα πρόβουνα του κάμπου των Γιαννιτσών, μπόρεσε με ενίσχυση των πανικόβλητων από στοιχεία της 6ης και της 3ης Μεραρχίας να αποκαταστήσει την τάξη και την πειθαρχία στο δυτικό αυτό μέτωπο. Αλλά το διδακτικό αυτό «ατύχημα» ήταν το τελευταίο εμπόδιο, με ατυχείς συνέπειες, στο δρόμο προς τη Θεσσαλονίκη...

Το ατύχημα Σόροβιτς

Ηταν στην ουσία μια караμπινάτη ήττα του Ελληνικού Στρατού. Μια μεραρχία, η 5η, είχε εντολή να προωθηθεί στην κατεύθυνση του Μοναστηρίου, έχοντας τον έλεγχο των πλευρών του εκστρατευτικού σώματος που βρισκόταν καθ’ οδόν προς τα Γιαννιτσά και τη Θεσσαλονίκη. Αλλα γύρω από το Σόροβιτς -αργότερα Αμύνταιο- έγιναν πολλές μάχες που ξεκίνησαν από τη 18η Οκτωβρίου και ολοκληρώθηκαν αρχές Νοεμβρίου. Στην πρώτη φάση που μας ενδιαφέρει, η μεραρχία προχώρησε στο Αμύνταιο και άρχισε να αποκτά έλεγχο στις σύνθετες γεωγραφικά πύλες και τα στενά της Λυγκηστιδας

με την Ελίμεια και την Εορδαία, δηλαδή σε έναν κρίσιμο κόμβο που άφησε εδραία στρατιωτική παράδοση από τα χρόνια του Βρασίδα και έως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο όρος «ατύχημα» παρουσιάζεται σε τηλεγράφημα του Βενιζέλου: «Αρχηγόν Διάδοχον Κιρτζαλάρ. Ενεκα ατυχήματος V μεραρχίας κρίνω επιβεβλημένον...». Ο Κωνσταντίνος βρισκόταν στο Αδενδρο από τη 22α Οκτωβρίου, ενώ οι προφυλακές του ήδη από την 20ή, στο Σιδηροδρομικό Σταθμό. Μιλάμε για ελάχιστα χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, υποτιθέμενο στόχο της ελληνικής στρατηγικής, και όμως, το «ατύχημα» στοιχειώνει ένα νικητή στρατό. Τι συνέβη;

Η πλαγιοφυλακή

Στο Ζιδάνι, το μοναστηράκι που βρίσκεται σε μια καμπή του Αλιάκμονα, ο προηγούμενός του, Ιλαρίων Ρολόγης, εξηγούσε μετά τη μάχη του Σαρανταπόρου ότι το επόμενο κομβικό σημείο της εκστρατείας στην Ανω Μακεδονία ήταν το Σόροβιτς. Αποδέκτες των απόψεών του, άνδρες της ευζωνικής ταξιαρχίας Γεννάδη και στοιχεία της ταξιαρχίας ιππικού των Σούτσου και Βάσσου. Ο τόπος σήμερα λέγεται και Λαριό.

Η 5η μεραρχία είχε αναλάβει την πλαγιοκάλυψη. Η ιστορία μεταξύ επιθυμίας Κωνσταντίνου, που ήθελε το Μοναστήρι, και Βενιζέλου, που ήθελε Θεσσαλονίκη, είναι γενικώς αποδεκτά, αλλά επισημαίνω πως μεγάλο μέρος από αυτές τις δοξασίες οφείλεται στη μακρά αγόρευση του Βενιζέλου στη λεγόμενη «Βουλή των Λαζάρων» του 1917, όταν ο Κωνσταντίνος ήταν εξόριστος και ο Διχασμός στο φόρτε του. Σημασία έχει πως σώζεται τηλεγράφημα του διαδόχου, μετά την Κοζάνη όπου κατευθύνει το στρατό προς Βέροια, στην οποία και βρίσκεται τη 16η Οκτωβρίου. Η Πέμπτη κατευθύνεται από τα Καϊλάρια προς Σόροβιτς. Στα δεξιά της, η 6η ακολουθεί τη σιδηροδρομική γραμμή Βέροιας - Εδεσσας, και είναι η πλησιέστερη προς την 5η μονάδα που συμμετέχει στα Γιαννιτσά.

Ο αιφνιδιασμός

Οι Μακεδονομάχοι, που χρησίμευαν ως οδηγοί, ανιχνευτές και σύμβουλοι πορείας, δεν είχαν πολλές πληροφορίες για την περιοχή μεταξύ Μοναστηρίου και Αμυνταίου. Ιδίως για την πεδιάδα που απλώνεται μετά τη λίμνη των Πετρών και φτάνει στα πρόθυρα της Κοζάνης. Υπήρχαν πολλά μουσουλμανικά χωριά (πράγμα που αποδεικνύεται από τα πολλά ποντιακά χωριά που βρίσκονται στον τόπο μετά την ανταλλαγή) και οι κάτοικοι δεν είχαν την παθητική στάση άλλων μουσουλμανικών περιοχών, για έναν απλό λόγο: ανάμεσα στους «βουλγαρίζοντες», στους «ρουμανίζοντες» και στους «γραικομάνους» της περιοχής μεσολαβούσαν τα χωριά τους, που δεν ήταν αναμεμιγμένα με «ξένους». Η 5η μεραρχία, η λεγομένη «των Κρητών», υπό το συνταγματάρχη Ματθαϊόπουλο, ανεβαίνοντας πάνω από το Αμύνταιο αντιμετώπισε τοπικά αποσπάσματα από βοηθητικά τμήματα Οθωμανών, μαζί με τοπικές δυνάμεις από χωριά και άρχισε να αμύνεται υπό καποια σύγχυση. Ο Ματθαϊόπουλος, εκτιμώντας ορθά την κατάσταση και πιστεύοντας ότι μια καλή προέλαση είναι το καλύτερο φάρμακο για να ξεπεραστεί η αμηχανία μιας πορείας σε εχθρικό έδαφος, διέταξε προέλαση προς Μοναστήρι, αφού είχε την ορθή πληροφορία ότι ο εχθρός, δηλαδή τα ελαφρά σώματα αμυνομένων είχε διαρρεύσει προς Φλώρινα, ωστόσο δεν ήξερε ότι οι Σέρβοι είχαν νικήσει το 6ο Σώμα Στρατού της Αυτοκρατορίας, αλλά δεν το είχαν εκμηδενίσει. Και η ηττημένη στρατιά, από τρεις μεραρχίες τουλάχιστον, υποχωρούσε προς Αλβανία, μέσω του Κίρλι Ντερβέν. Κανένας Έλληνας σύνδεσμος, κανένας Σέρβος σύνδεσμος δεν ειδοποίησε ή δεν ενημερώθηκε από το σύμμαχό του. Αυτή η πασιφανής στραβομάρα διδάσκεται παγκοσμίως ως χαρακτηριστική περίπτωση να έχεις συμμάχους που δε συνεννοούνται! Με δυο λόγια, η 5η μεραρχία, ήδη ταραγμένη, συγκρούστηκε με τρεις μεραρχίες έξω από τη Βεύη. Η ήττα ήταν μεγάλη, αλλά αυτό που υπέφερε ήταν το ηθικό των ανδρών. Η μεραρχία λέγεται ότι ανασυγκροτήθηκε

στην Κοζάνη, αλλά οι ειδήσεις και οι δοξασίες είναι πολύ σοβαρότερες. Και μόνο το γεγονός πως η 5η μεραρχία είχε το ένα τρίτο των συνολικών απωλειών του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου δείχνει το μέγεθος του δράματος. Χαρακτηριστικά, ο ήρωας Κοσκινάς με την πυροβολαρχία του εξοντώθηκε αναμένοντας μια γραπτή εντολή απαγκίστρωσης, αλλά δε διανοήθηκε να εγκαταλείψει τη θέση του.

Η εξέλιξη

Το σοκ της ελληνικής κυβέρνησης ήταν τόσο ισχυρό, ώστε ο Βενιζέλος έφτασε να ζητά «όπως μία μεραρχία εκ των υπό τας αμέσους διαταγάς υμ. Υψηλότητος επιβιβασθή ως τάχιστα ατμοπλοίων εις Σκάλαν Ελευθεροχωρίου και αποβιβασθή εις Βόλον, σπείυση δ' εκείθεν διά Λαρίσης προς Ελασσόνα και Σέρβια. Προτιμώ την Ι μεραρχίαν ένεκα πολλών λόγων. Αναφεράτέ μοι ημέραν και ώραν καθ' ήν εσται δυνατή τοιαύτη επιβίβασις. Διέταξα ήδη άμεσον αποστολήν πλοίων. Βενιζέλος». Η τρομώδης πρόταση απορρίφθηκε ήπια. Η Θεσσαλονίκη ΔΕΝ είχε καταληφθεί! Κι όμως, ο φόβος ανατροπής του σκηνικού οδηγούσε την κυβέρνηση σε αδυνάτισμα της επίθεσης...

Η ανασυγκρότηση της 5ης μεραρχίας έγινε δυνατή μετά από αρκετές ημέρες, και μόνο τις πρώτες μέρες μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, κι αφού έκλεισε από βουλγαρικές δυνάμεις ο ανατολικός ορίζοντας της ελληνικής προέλασης, ελευθερώθηκαν στοιχεία της 1ης, της 3ης, της 4ης, και την 6ης μεραρχίας, ώστε μαζί με την προελαύνουσα 5η να γίνουν αιματηρές μάχες στον Κόμανο, στον Οστροβο, στο Κιρλί Ντερβέν και στο Γκορνίτσεβο (Κέλλη) και να εκδιωχθούν οι αμυνόμενοι Οθωμανοί προς Αλβανία. Τότε εγκατέλειψαν και το Μοναστήρι, το οποίο και κατέλαβαν οι Σέρβοι με μικρή αντίσταση. 12 ημέρες ήταν το βαρύ αντίτιμο της ανακοπής της 5ης μεραρχίας και το ίδιο το Μοναστήρι.

Ήταν «στημένα» τα σύνορα με τους Σέρβους;

Η παράδοση του Μοναστηρίου στους Σέρβους ανέτρεψε μεγάλο μέρος των ελληνικών ελπίδων. Η αντιστοιχία ήταν εμφανής με την απελπισία των Βουλγάρων, όταν έχασαν τη Θεσσαλονίκη. Εάν η Θεσσαλονίκη ήταν η αναμφισβήτητη πρωτεύουσα της Μακεδονίας, το Μοναστήρι ήταν το κέντρο των Βλάχων και μία πελώρια έκταση έως τη Βοσκόπολη αλλά και τον πινδικό χώρο, κατοικημένη από Βλάχους που ήταν η ελπίδα των εκεί ελληνικών διεκδικήσεων, δεν είχε πρωτεύουσα. Οι Σέρβοι στο Μοναστήρι ήταν ελάχιστοι. Οι διαδόσεις για προδοσία και αργυρώνητη παράδοση άρχισαν να κυκλοφορούν. Σοβαρότερη ήταν μια καταγγελία ενός Έλληνα που υποστήριξε πως η παράδοση του Μοναστηρίου κόστισε είκοσι χιλιάδες λίρες που έδωσε το ρώσικο προξενείο στον πασά της πόλης. Επίσης, κατηγορήθηκε ο Βενιζέλος έντονα, επειδή συνήθιζε να «αφαιρεί» και να «προσθέτει» πόλεις και περιοχές με εκπλήσσοις ταχύτητα στις διαπραγματεύσεις με τις οποίες τακτοποιούσε στα συνέδρια τις ρυθμίσεις του. Οι Βλάχοι, πολλοί τουλάχιστον, αισθάνθηκαν ότι προδόθηκαν. Δεν τους «έβγαιναν» μήτε οι ημερομηνίες μήτε μερικά χοροστάσια που είχαν στηθεί από ενθουσιασμένους φαντάρους στη Βεύη και στην Κέλλη, αντί να προχωρήσουν προς Φλώρινα και Μοναστήρι.

Όπως συμβαίνει συχνά, μεγάλο κομμάτι της διαμαρτυρίας ήταν ετεροχρονισμένο και οφειλόταν στην εξέλιξη του Διχασμού μετά το 1916, λίγα σχετικά χρόνια μετά τα γεγονότα του 1912. Για παράδειγμα, υπήρξαν χρόνια που η Ελλάδα φιλοξένησε στην Κέρκυρα το σερβικό στρατό και το βασιλιά της, και οι δύο λαοί πολέμησαν μαζί στο μακεδονικό μέτωπο. Η απόδοση του Μοναστηρίου δε συζητήθηκε ποτέ σοβαρά. Αλλά η ετεροχρονισμένη κριτική δημιουργεί ενδιαφέρον σε μια αφήγηση, ωστόσο καταστρέφει την ιστορική αξιοπιστία...

Γιαννιτσά

Ο βασιλιάς Γεώργιος έχει εγκατασταθεί στη Βέροια από τη 17η Οκτ. Η 5η μεραρχία καταλαμβάνει τις περιοχές Καϊλαριών και Σόροβιτς και δεν έχει ιδέα τι της μέλλεται. Ο διάδοχος και αρχιστράτηγος έχει μπροστά του τη Θεσσαλονίκη. Μετράει τις δυνάμεις του εχθρού στο τραπέζι και πιστεύει ότι θα συναντήσει μια φρουρά της πόλης της Θεσσαλονίκης, όχι ιδιαίτερα μεγάλη μήτε αξιόμαχη, αν και η πόλη συγκεντρώνει το οπλοστάσιο των οπισθοφυλακών της στρατιάς που υποτίθεται πως μάχεται με Βουλγάρους και Σέρβους. Αλλά οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι έχουν κατανικήσει τους Οθωμανούς και μεταξύ συμμάχων υπάρχει ένα κενό. Αυτό το κενό αντιλαμβάνονται πρώτοι οι Βούλγαροι και σπεύδουν προς Θεσσαλονίκη.

Η παράταξη

Οι Έλληνες αναχωρούν από την περιοχή της Βέροιας τη 17η Οκτωβρίου. Η 4η μεραρχία καλύπτει το αριστερό πλευρό, φτάνοντας στο Βέρτεκοπ (Σκύδρα) και προελαύνει στα πρόβουνα του Πάικου. Η 2η, η 3η και η πρώτη περνάνε τον Άγιο Λουκά και το Ζερβοχώρι, με τη λίμνη στα δεξιά τους και συναντούν τον πλημμυρισμένο Μογλενίτσα, το ποτάμι που κατεβαίνει από την Καρατζόβα. Μόνος πόρος η γέφυρα της Μπάλιτζας, κοντά στα δυτικά τσιφλίκια των Γιαννιτσών. Ο στρατός συνωστίζεται ακάλυπτος σε ένα μουσκεμένο κάμπο και με μια καταγιστική βροχή, και δέχεται εκατοντάδες οβίδες από το πυροβολικό των Τούρκων, που κατέχει τα υψώματα γύρω και πάνω από τα Γιαννιτσά. Είναι 19 Οκτωβρίου, απόγευμα, και η πρώτη επαφή Ελλήνων και Τούρκων γίνεται με ιδεώδεις συνθήκες για τους τελευταίους. Οι Έλληνες αιφνιδιάζονται!

Την ίδια στιγμή, τα ανεξάρτητα αποσπάσματα και η ταξιαρχία ιππικού ακολουθεί τη σιδηροδρομική γραμμή από Βέροια και φτάνει στο Γιδά, ενώ ταυτόχρονα η 7η μεραρχία περνάει τη γέφυρα Ντεσε-

λή του Αλιάκμονα και η νότια στρατιά περνάει τον Καρά-Ασμάκ (το κανάλι του Λουδία από τη λίμνη προς τη θάλασσα) και έχει μπροστά της μια άδεια Θεσσαλονίκη.

Η κυρίως μάχη

Ο κουρασμένος και αιφνιδιασμένος Ελληνικός Στρατός διανυκτερεύει στον κάμπο σε φοβερές συνθήκες και την 20ή Οκτωβρίου προελαύνει περνώντας τη γέφυρα. Οι απώλειες είναι μεγάλες, αλλά η ορμή των φαντάρων με τους επικεφαλής αξιωματικούς δημιουργεί μεγάλα εδαφικά κέρδη. Καθώς ενισχύσεις καταφτάνουν από τα πρόβουνα του Πάικου, το τουρκικό μέτωπο χωρίς να διασπαστεί υποχωρεί, επειδή ήρθαν τα μαντάτα ότι ο Ελληνικός Στρατός έχει υπερκεράσει τα Γιαννιτσά και βρίσκεται πλέον στον Αξιό, στα νότια. Οι Τούρκοι οπισθοχωρούν, ενώ οι Έλληνες καταλαμβάνουν την πόλη των Γιαννιτσών, αντιμετωπίζοντας τοπική έντονη αντίσταση από ζηλωτές, αφού η πόλη είναι το κεντρο του βακουφίου του Εβρενός και οι Οθωμανοί τη θεωρούν ιερή. Οι γέφυρες του Αξιού δεν έχουν καταστραφεί κι έτσι κάθε μεραρχία που απεμπλέκεται από τη μάχη προχωρεί προσεκτικά πλέον προς το μεγάλο ποτάμι.

Αλλά αυτά σε γενικό πλαίσιο. Στην ουσία, ένας ακαθοδήγητος στρατός (οι διαταγές του επιτελείου προέβλεπαν ασήμαντη αντίσταση έως τον Αξιό) κινδύνευσε από την προέλαση αυτή, και όχι μόνο στη γέφυρα της Μπάλιτζας. Αλλά εκτός από το 9ο τάγμα Ευζώνων που ανδραγάθησε στα βόρεια, ένας συντελεστής έπαιξε βαρύνοντα ρόλο, όπως συνέβη και στο Σαραντάπορο: το ελληνικό πυροβολικό. Η εκπαίδευση των αξιωματικών και των στρατιωτών στις πυροβολαρχίες ήταν εξαιρετική -εξάλλου η παράδοση του πυροβολικού κράτησε και ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ακρίβεια της βολής και η ταχυβολία ξάφνιασαν τους αντιπάλους και επαναλήφθηκε το Σαραντάπορο, όπου το ισχυρό οθωμανικό πυροβολικό σίγησε από τις αποτελεσματικές βολές των Ελλήνων. Το ίδιο συνέβη και στα Γιαννι-

τσά. Μόνο που η μάχη πυροβολικού της πρώτης μέρας είχε κατά την ανάπτυξη της επίθεσης τη δεύτερη μέρα μιαν ακόμη δυσάρεστη επίπτωση: μετά την κατάληψη των πρώτων δυτικών αντρεισμάτων της πόλης, ισχυρές θέσεις στους λόφους των Γιαννιτσών υποστηρίζονταν από εχθρικό πυροβολικό που είχε βέβαια προσημάνει και επισημάνει όλες τις πιθανές θέσεις επίθεσης. Η μάχη υπήρξε πολύνεκρη. Οι αξιωματικοί κράτησαν υψηλά το ηθικό των φαντάρων. Από τις αναμνήσεις του Πέτρου Βρυζάκη:

«Μετ' ολίγον ευρίσκομε ενώπιόν μας πυκνήν γραμμήν ευζώνων πρηνηδόν. Την διασκελίζουμε και προχωρούμε. Δεξιά και αριστερά όπισθεν ελαφρών κυματισμών (του εδάφους), τμήματα ευζώνων πυροβολούντων. Τι περιμένουν όλοι αυτοί και δεν προχωρούν; Τους αφίνομε και προχωρούμε. Η χάλαζα των σφαιρών πυκνούνται. Κατερχόμεθα μικρόν κατήφορο. Διατάσσω αλτ εις το χείλος μικρού ρεύματος διά να πάρουν αναπνοή οι στρατιώται. Κανείς άλλος δεν μας ακολουθεί πλέον. Αι άλλαι διμοιρίαι δεν φαίνονται.

-Επάνω, παιδιά, εμπρός, διατάσσω. Όλοι σε μια γραμμή ορμούν προς τα επάνω.

Εμπρός μου είνε δύο τρεις πληγωμένοι της διμοιρίας μου. Αρπάζω το μάνλιχερ και τες φυσιγγιοθήκες του ενός και πυροβολώ αδιακόπως, με λύσσα, προς τας γραμμάς των Τούρκων. Ο καϋμένος ο στρατιώτης Ρήγας, εμπρός μου, βαρέως πληγωμένος με παρακαλεί να μην πυροβολώ διότι τον ενοχλεί ο κρότος. Αλλάζω θέσι και εξακολουθώ πυροβολών.

»Η διμοιρία έχει ήδη δεκατισθή. Το πυρ των Τούρκων είνε τρομερόν. Ο δεκανεύς Παπαδημητρίου, οι στρατιώται Ρήγας, Βλάχος, Κουμπούρης και άλλοι βαρέως πληγωμένοι. Ο στρατιώτης Στούντας, ο Κρίκος, ο Γεωργαντάς στον τόπο. Βλέπω ότι ματαίως θ' ανέμενα βοήθειας. Αποφασίζω τότε να προχωρήσω με μόνη τη διμοιρία μου.

-Παύσατε πυρ. Προσέχετε παιδιά, θα προχωρήσουμε να πάρωμε την άλλη κορυφογραμμή. Εμπρός... μαρς.

»Ρίπτομαι εμπρός και η διμοιρία ακολουθεί. Μερικοί διστάζουν, τους παροτρύνω και ξεκινούν και αυτοί. Μερικοί όμως μένουν με τους πληγωμένους. Τους αφίνω, διότι δεν έχω και τον καιρό να τους εξαναγκάσω.

Εν μέσω της χαλάζης των σφαιρών οι στρατιώται με ακολουθούν γενναίοι προς τον θάνατον. Πίπτουν μερικοί, οι άλλοι, υπό τας αδιακόπους παρακελεύσεις μου, προχωρούν ταχέως, τροχάδην. Αλλά το πυρ των Τούρκων αραιούται. Το ποθούμενον αποτέλεσμα επήλθε. Οι Τούρκοι, αντί να μας περιμένουν και να μας ξεμπερδέψουν όλους, πτοούνται προ της ορμής μας και εγκαταλείπουν τας θέσεις των».

Η άποψη Σπυρόπουλου:

«*Μάχη Γιαννιτσών-Συμπεράσματα: (1) Διά να κινηθεί η στρατιά εκ Βεροίας προς Θεσσαλονίκην άνευ ουδεμιάς πληροφορίας περί του εχθρού και του προ αυτής πεδίου, αιφνιδιάζεται πρώτον εκ του ποταμού Μογλενίτσα όστις είναι αδιάβατος και φέρει μέγα κύλυμα και δεύτερον υπό του εχθρού τον οποίον ενώ νομίζει εις Αξιόν συναντά αυτόν απροόπτως εις Γιαννιτσά και επέτυχεν με την νίκην ουσιαστικώς χάρις εις το ακμαίον ηθικόν του στρατού μας και το καταπεσόν ηθικόν του τουρκικού, τακτικώς όμως απέτυχεν διότι αιφνιδιάσθη και δεν διηύθυνεν αύτη τον αγώνα, αλλ' έκάστον τμήμα ενήργει ως ευρίσκεται.*

»(2) Βλέπομεν και πάλιν ότι ο εχθρός υποχωρεί προς Θεσσαλονίκην παρά το οχυρόν της θέσεώς του διότι απειλείται από τα νώτα υπό της VII Μεραρχίας ήτις διελθούσα την γέφυραν του Ντεσελί του απειλεί το αριστερόν της παρατάξέως του.

Σημ. Ο ελληνικός στρατός υπέστη στρατηγικόν αιφνιδασμόν, ο δε εχθρός κατείχαν τοιαύτας θέσεις αίτινες καθίστων προβληματικήν την επίθεσιν.

»Ναι μεν είχομεν αριθμητικήν υπεροχήν, αλλ' αύτη δεν ισοφαρίζει τα δύο ποσά (αιφνιδασμόν και αμυντικήν τοποθεσίαν) και η νίκη δίδεται μεν μόνον τη προσθήκη του ηθικού του στρατού μας, όστις με όνειρον την προέλασιν και με ελκτικήν δύναμιν την Θεσσαλονίκην, υπερίσχυσεν της εχθρικής αντιστάσεως και εκερδίσαμεν την μάχην».

Μπροστά στη Θεσσαλονίκη

Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, οι Σέρβοι στόχευαν το μέσο ρουν του Αξιού ποταμού, δηλαδή τα Σκόπια και μετά ο στόχος ήταν καθαρός: το Κοσσυφοπέδιο και όσο γινόταν μεγαλύτερη αδριατική παραλία. Γι' αυτό και οι Οθωμανοί οχύρωσαν την περιοχή γύρω από τα Σκόπια. Οι Βούλγαροι, με τον ισχυρότερο στρατό, έκρυσαν τις προθέσεις τους ικανοποιητικά. Οι Οθωμανοί έστησαν μια αμυντική γραμμή στο ύψος των σημερινών τουρκοβουλγαρικών συνόρων, και πίστευαν ότι οι Βούλγαροι θα εκδήλωναν την επιθετική τους προτεραιότητα προς την Ανατολική Μακεδονία και κυρίως τη Θεσσαλονίκη. Γι' αυτό και εκμεταλλεύτηκαν τα στενά του Στρυμόνα και όρισαν τη Στρατιά Στρυμόνος, με όποια ενίσχυση μπόρεσαν να βρουν. Σέρβοι και Βούλγαροι όρισαν ένα μικτό σώμα, από την 7η βουλγαρική του στρατηγού Θεοδωρόφ και μια σέρβικη υπό τον Στεπάνοβιτς και έδρα στο Κιουστέντλ.

Η σερβοβουλγαρική συμμαχία κατέρρευσε πολύ πριν ενοχληθεί η ελληνική πλευρά από τους Βουλγάρους. Οι Σέρβοι έστειλαν 50 χιλιάδες στρατό για να ενισχύσει την πολιορκία της Αδριανούπολης και υποστήριξαν, μετά την πτώση της πόλης, ότι σε αυτούς παραδόθηκε ο τουρκικός στρατός. Παραπονέθηκαν, μάλιστα, ότι ζήτησαν 100 χιλιάδες ενισχύσεις στο κεντρικό μέτωπο των Σκοπίων και οι Βούλγαροι αρνήθηκαν. Επίσης, οι Βούλγαροι, επηρεασμένοι από τη φιλική τους Αυστροουγγαρία, έδειξαν την ενόχλησή τους για την «αδριατική εκστρατεία» της Σερβίας. Ως αποτέλεσμα, η κοινή στρατιά άρχισε να επιχειρεί ανεξάρτητα, με βάση διαταγές των δύο επιτελείων.

Ήταν η Θεσσαλονίκη στόχος των Βουλγάρων;

Η Βουλγαρία είχε εξοντώσει μια οθωμανική στρατιά, κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής

Θράκης και οργάνωσε επιθετική γραμμή στην Τσατάλτζα, έξω από την Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, εμπόδισε αποβατική ενέργεια των Οθωμανών από τον Ελλήσποντο. Για την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, η απειλή εναντίον της πρωτεύουσας του χαλιφάτου ήταν η μείζων πολεμική πράξη του Ζ΄ Βαλκανικού Πολέμου. Οι Βούλγαροι θέσπισαν ως δευτερεύοντα στρατηγικό στόχο τη Θεσσαλονίκη, μόνον όταν ασφάλισαν το μέτωπο της Τσατάλτζα και όταν οι Σέρβοι κατανίκησαν άλλη οθωμανική στρατιά στα Σκόπια και στράφηκαν προς Μοναστήρι. Ωστόσο, δεν έσπευσαν να στείλουν ενισχύσεις. Απεναντίας, περί τη 18η Οκτωβρίου, δύο εβδομάδες μετά την κήρυξη του πολέμου, ενεργοποίησαν την 7η μεραρχία του Θεοδωρόφ και κατέβηκαν στην Ανω Τζουμαγιά, με στόχο την κατάληψη πρώτα της Ανατολικής Μακεδονίας (Σέρρες - Καβάλα) και μετά της Θεσσαλονίκης. Την Ανατολική Μακεδονία την ήθελαν πρώτα, ακριβώς για τον ίδιο λόγο που και οι Έλληνες επιθυμούσαν να επιτεθούν στη Θεσσαλονίκη με ασφαλές το δυτικό τους μέτωπο προς Μοναστήρι. Οι Βούλγαροι ήταν πεπεισμένοι ότι θα έβρισκαν συμβολική αντίσταση, γι' αυτό και πήγε μαζί τους μέλος της βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας.

Η υπόθεση Νικογλου

Ο Φίλιππος Νικογλου ήταν Στενιμαχίτης, που σπούδασε Ιατρική και στρατολογήθηκε στο βουλγαρικό στρατό ως βούλγαρος υπήκοος ελληνικής καταγωγής. Συνάντησε τον Αθανάσιο Σουλιώτη - Νικολαΐδη στην Τζουμαγιά, έναν Έλληνα ικανό πράκτορα, που υποτίθεται ότι θα συναντούσε τον Θεοδωρόφ και του εξήγησε ότι ο βουλγαρικός στρατός ήδη άρχισε την προέλαση προς Μακεδονία. Ο Σουλιώτης (που έγινε διαβόητος πουλώντας δήθεν ραπτομηχανές στη Μακεδονία, ενώ κατασκεύαζε πιστευτές προφητείες για την επιστροφή των Ελλήνων) παράστησε τον άρρωστο για κάλυψη και μετέφερε τα νέα στην πρεσβεία μας στη Σόφια, όπου ο πρέσβης, μαζεύοντας και άλλες πληροφορίες, τις έστειλε στην Αθήνα:

«23.10.1912. Προ τριών ημερών κατόπιν οδηγιών εκ Σοφίας σκοπουσών κατάληψιν όσο το δυνατόν περισσότερων μερών πρό πέρατος πολέμου, μεραρχία Θεοδωρόφ μετέφερε βάσιν αυτής Ανω Τζουμαγιά. Εκείθεν, μετά σώματος Γκεωργήεφ, τριών συνταγμάτων πεζικού 15.000, υπό κοινήν διοίκησιν Θεοδωρόφ ενεργεί νυν προς κοιλάδα Στρυμόνος. Κατέλαβεν ήδη Στρώμνισταν, Πετρίτσι, Διμίρ Χισάρ, όλα τα προς βορράν τούτων μέρη και βαδίζουνσι προς Σέρρας, ων η πτώσις επέκειτο χθες. Διάδοχος Βόρις και πρίγκηψ Κύριλλος (ή Μεθόδιος) μετέβησαν χθες εις Δεμίρ Αγάς. Μετά κατάληψιν Σερρών θα βαδίσωσι προς Θεσσαλονίκην. Ανατολικώτερον προς κοιλάδα Καρασσού μεραρχία Κοβάτσεφ, καταλαμβάνουσα ήδη Νευροκόπιον προχωρεί προς Δράμαν και Καβάλαν, ανατολικώτερον, τμήμα στρατού εκ σώματος Κιουντιτσέφ βαδίζει προς Θεσσαλονίκην.

Ανατωλικώτερον προς κοιλάδα Καρασσού μεραρχία Κοβάτσεφ, καταλαβούσα ήδη Νευροκόπιον, προχωρεί προς Δράμαν και Καβάλαν, ανατολικώτερον, τμήμα στρατού εκ σώματος Κιουντιτσέφ βαδίζει προς Γκιουμουλτζίναν και Ξάνθην.»

Ήταν η μέρα που η Αθήνα ειδοποιεί τον Διάδοχο στο Αδενδρο να επιταχύνει την προέλαση του στρατού μας.

Και ο Σουλιώτης και ο Νικογλου άφησαν απομνημονεύματα, όπου παρουσιάζουν με ελαφρές παραλλαγές την υπόθεση ενημέρωσης των Ελλήνων. Ο Σουλιώτης δίνει την εξής εκδοχή: «Ούτος (ο Νικογλου) προθύμως πλησιάσας με, μοι είπεν ότι από της αρχής του πολέμου όλαι οι εμπιστευτικάι διαταγαί συνιστούσαν την καταβολήν πάσης προσπάθειας όπως αι Μακεδονικάι πόλεις και προπάντων η Θεσσαλονίκη καταληφθούν προ της καταλήψεως αυτών υπό του Ελληνικού Στρατού. Με επιβεβαίωσεν ότι ο Διάδοχος Βόρις μετά του Στρατηγού Ράτζο Πέτρωφ διήλθον από την Ανω Τζουμαγιά και ότι είδεν εις στο ξενοδοχείο του στρατιώτας της βασιλικής φρουράς οδηγούντας την βασιλικήν άμαξαν ίνα χρησιμοποιηθεί διά την είσοδόν των εις Θεσσαλονίκην».

Και οι Έλληνες;

Ο ελληνικός στρατός σχημάτισε με τις νικητήριες μεραρχίες του ένα συνεχές μέτωπο ανατολικά του Αξιού. Η ταξιαρχία ιππικού στη λίμνη Αματόβου με κατεύθυνση την Δοϊράνη, η έκτη μεραρχία στα Δριμύγκλαβα, η δεύτερη στην Μπάλτζα (Μελισσοχώρι), κλείνοντας το Δερβένι, η 1η μεραρχία στο Γραδεμπόρι και η 3η στη Νεοχωρούδα, εμποδίζοντας στην ουσία βουλγαρική προέλαση από το συντομώτερο δρόμο. Η 7η μεραρχία ανέμενε να καταλάβει την πόλη, στην παλιομάνα του Αξιού. Το στρατηγείο ήταν στο Τόψιν και εκεί ήρθαν οι πρόξενοι μαζί με αξιωματικούς της φρουράς για να ζητήσουν να παραδώσουν τη Θεσσαλονίκη. Η Αθήνα πίστευε ότι το επιτελείο και ο Κωνσταντίνος ασχολούνται με τριτεύοντα ζητήματα, πράγμα που θα συζητήσουμε στη συνέχεια, και εν τω μεταξύ πλήθαιναν οι βουλγαρικές προφυλακές που βολτάριζαν στην περιοχή από την Πικρολίμνη στο βαθύπεδο των λιμνών Κορώνειας και Βόλβης.

Ήταν σαφές ότι έξω από τη Θεσσαλονίκη βρισκόταν σε πορεία προς Θεσσαλονίκη μια ολόκληρη μεραρχία, η 7η βουλγαρική, που δεν είχε πάρει καν το βάπτισμα του πυρός. Για να κινηθεί από Κιουστέντλ έξω από τη Θεσσαλονίκη έκανε επτά ολοκληρες ημέρες, ενώ δεν κουνήθηκε επί άλλες δεκατρείς από την κήρυξη του πολέμου. Η αγωνία των πολιτικών αρχών και η κατηγορία πως η ελληνική στρατιά καθυστέρουσε, ελέγχονται τουλάχιστον ως υπερβολικές. Ας μην ξεχνούμε πως ένα βουλγαρικό σύνταγμα φιλοξενήθηκε στη Θεσσαλονίκη, μετά την παράδοσή της στον Ελληνικό Στρατό, ενώ ενδιαφέρον έχει και η συνέχεια: ο Νικογλου βρέθηκε στη Θράκη με το βουλγαρικό στρατό, όπου γνώρισε τον Έλληνα επίσης γιατρό Δοξιάδη και όταν ο ελληνικός στόλος(!) με το «Αβέρωφ» μετέφερε στοιχεία της 7η βουλγαρικής στην περιοχή Δεδέαγάτς(!) είχαν την ευκαιρία να μιλήσουν με Έλληνες αξιωματικούς. Ο Νικογλου κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη το 1913, όπου και έζησε τιμημένος, και ο Δοξιάδης πήγε το 1928 στην Αθήνα.

Η νευρική κατάσταση των Ελλήνων από την αναμενόμενη κίνηση Θεοδωρώφ πρέπει να οφείλει πολλά στην ετεροχρονισμένη διαμάχη μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου, μετά το 1916...

Οι περιπέτειες μιας συνθήκης

Είδαμε πως άρχισε η κυκλωτική παράταξη του ελληνικού στρατού γύρω από τη Θεσσαλονίκη, μια διάταξη που κράτησε την 25η Οκτωβρίου, όταν και εγκαταστάθηκε ο διάδοχος και το επιτελείο στο Τόψιν (Γέφυρα) και ολοκληρώθηκε την επομένη, 26η Οκτωβρίου το πρωί. Την 25η, απογευματάκι, εμφανίστηκαν απεσταλμένοι της φρουράς Θεσσαλονίκης που έφτασαν με τρένο στο Τέκελι (Σίνδο). Τους συνόδευσαν πρόξενοι των Δυνάμεων. Ο αρχιστράτηγος Ταξίν πασάς ζητούσε έντιμη αποχώρηση του στρατού του στο Καραμπουρνού, στα πολυβολεία, ώστε να μπου οι Έλληνες στην πόλη την 26η του μηνός.

Ο Κωνσταντίνος δε δέχτηκε την τουρκική υποχώρηση στο Καραμπουρνού. Το θεωρούσε παράδοση με όρους τους οποίους δεν ήταν δυνατόν να δεχτεί. Γι' αυτόν ήταν υπεραρκέτο να κρατήσουν οι Οθωμανοί αξιωματικοί τα ξίφη τους και να κάνουν τη συνήθη δήλωση πως δε θα στραφούν εναντίον των ελληνικών όπλων. Ζητήθηκε προσωρινή ανακωχή για να μεταβιβαστούν αυτά στον Τούρκο αρχιστράτηγο, ο οποίος απάντησε ροκανίζοντας χρόνο τα ξημερώματα της εικοστής έκτης, αλλά οι Έλληνες επέμεναν στην παράδοση άνευ όρων. Στην ουσία, οι Τούρκοι αποδέχτηκαν σιωπηρά την παράδοση από το πρωί της 26ης. Η κυκλωτική κίνηση της ελληνικής στρατιάς, η σφράγιση δηλαδή της Θεσσαλονίκης, επιτεύχθηκε έως το μεσημέρι, ανήμερα του Αγίου Δημητρίου, αλλά δεν υπήρξε ανταλλαγή πυρών.

Ποιον κύκλωνε ο ελληνικός στρατός;

Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ο Κωνσταντίνος και

το επιτελείο του, κατά την εκδοχή τους, κύκλωναν τη Θεσσαλονίκη για να μη διαφύγει από αυτήν ο τουρκικός στρατός! Επέμεναν, μάλιστα, ότι έμαθαν για βουλγαρικό στρατό, μόλις το μεσημέρι της 26ης! Όσο ανακριβές μου φαίνεται πως ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση «βομβάρδιζαν» τους στρατιωτικούς με τηλεγραφήματα να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη, άλλο τόσο υπερβολικό μου φαίνεται να μη γνώριζαν οι Έλληνες πως οι Βούλγαροι είχαν φτάσει στους Κάτω Αποστόλους Κιλκίς και στην περιοχή της Πικρολίμνης. Στην ουσία, αν προσέξουμε τον επίσημο επιτελικό ελληνικό χάρτη που καταγράφει την πορεία φιλικών, συμμαχικών και εχθρικών θέσεων την 26η Οκτωβρίου, οι Βούλγαροι εμφανίζονται να διασχίζουν την περιοχή από τα στενά του Γαλλικού έως τα δυτικά όρια της πόλης συνυπάρχοντας με ελληνικά αποσπάσματα.

Σύμφωνα με αξιόπιστες πηγές, ο Κωνσταντίνος έδωσε εντολή να σταματήσει η προέλαση του ελληνικού στρατού προς τη Θεσσαλονίκη, μόλις έλαβε σήμα του Ταξίν πασά, που του δήλωνε παράδοση άνευ όρων. Ήταν 3.15 της 26ης. Είχε ήδη «μάθει» λίγη ώρα πριν για την προέλαση των Βουλγάρων. Η ελληνική στρατιά δε συνέχισε την προέλαση, εκτός από το απόσπασμα Κλεομένους δηλαδή δυο τάγματα Ευζώνων που πήραν διαταγή να μπου στα δυτικά προάστια της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα, οι Δούσμανης και Μεταξάς κατευθύνθηκαν προς το Διοικητήριο, όπου την 11η βραδινή της 26ης Οκτωβρίου υπέγραψαν το πρωτόκολλο της παράδοσης. Η υπογραφή έγινε στο τότε κονάκι, σημερινό Διοικητήριο, στον όροφο, στο δωμάτιο αριστερά της γραμματείας του εκάστοτε υπουργού ΥΜΑ-Θ, εκεί όπου συνήθως στεγαζόταν ο υπεύθυνος του πολιτικού γραφείου του υπουργού. Οφείλω την πληροφορία στον προσεκτικό Κωνσταντίνο Μέρτζο.

Ο Κωνσταντίνος ενημέρωσε την Αθήνα για την παράδοση και ειδοποίησε τον πατέρα του να έρθει στην πόλη. Ο ίδιος μπήκε στη Σαλονίκη πριν από τα ξημερώματα της 27ης.

Ο εμβρόντητος στρατηγός Καλλάρης

Στο μεταξύ, ξημερώνοντας η 27η, η δεύτερα μεραρχία ολοκληρώνει την περικύκλωση των Τούρκων! Βρίσκεται σε Δρυμίγκλαβα και Μπάλτζα, όπως είδαμε, και ενώ κατευθύνεται προς Αϊβάτι (Λητή), παίρνει από τη Θεσσαλονίκη ενημέρωση για την παράδοση. Ταυτόχρονα, βλέπει μια φάλαγγα βουλγαρική να κατευθύνεται από τη Γιουβέζνα (Ασσηρο) προς Αϊβάτι. Το θέαμα ήταν τουλάχιστον παράδοξο. Αποσπάσματα τουρκικού στρατού διέρρεαν προς την πεδιάδα του Λαγκαδά, από το Δερβένι, που ήταν ακόμη ανοιχτό, ο Καλλάρης εξηγούσε στους Βουλγάρους τα της παράδοσης και εκείνοι έστησαν κοντά στο Περιβολάκι πυροβόλα και χτυπούσαν τους Τούρκους που διέφευγαν! Ο Καλλάρης ενημέρωσε το Αρχηγείο και συμπλήρωσε τον ελιγμό του, ενώ οι Βούλγαροι ήταν πλέον σε θέση να μιλούν για τη «σκληρή μάχη στο Αϊβάτι» όπου νίκησαν τον τουρκικό στρατό! Η «μάχη» είχε θύματα τρεις Τούρκους...

Δικαιολογίες

Ο Κωνσταντίνος άρχισε να «μαζεύεται» ενάντια στη συμπεριφορά του συμμαχικού στρατού, μόλις ο Καλλάρης του μήνυσε τα επεισόδια. Οι Βούλγαροι, με το δικαίωμα ελευθεροκοινωνίας σε συμμαχικά εδάφη, είχαν ήδη ζητήσει την παράδοση της Θεσσαλονίκης από τον Ταξίν πασά, αίτημα που απορρίφθηκε. Η βροχή ήταν καταρακτώδης, όταν ο Γεώργιος Α' εμφανίστηκε την επομένη στην πόλη και συμμετείχε στην επίσημη είσοδο του ελληνικού στρατού. Ταυτόχρονα, κι ενώ γινόταν η παρέλαση, του ήρθε αίτημα φιλοξενίας στην πόλη βουλγαρικών αποσπασμάτων για να ξεκουραστούν. Ο Κωνσταντίνος, όχι τόσο από κωλυσιοεργία, αλλά επειδή δεν ήταν πρόπον να συζητά με κατώτερο αξιωματικό όταν κοτζάμ Βούλγαρος στρατηγός ήταν στην περίχωρο, απαίτησε να του γίνει το αίτημα από ιεραρχικά αντάξιο του. Ετσι

κι έγινε. Ενώ διαρκούσε η παρέλαση των Ελλήνων, ήρθε ο Θεοδωρώφ αυτοπροσώπως και ζήτησε φιλοξενία. Προηγήθηκε ένα καβαδάκι για το ανύπαρκτο της «μάχης του Αϊβατίου», αλλά η επιμονή των Βουλγάρων, κατά την εκδοχή τους, συνοδεύτηκε από στροφή των βουλγαρικών κανονίων προς τη Θεσσαλονίκη. Αυτά ήταν μεταγενέστεροι λεονταρισμοί, απόσπασμα των ταραγμένων σχέσεων Ελλάδας και Βουλγαρίας έως τα χρόνια της απελευθέρωσης του 1944 και παραπέρα. Ο Θεοδωρώφ δεν ήταν δυνατόν να αυτοκτονήσει στρέφοντας τη μισή του μεραρχία ενάντια σε έξι ελληνικές. Επειτα από «βασιλικού τύπου» καθυστερήσεις και πρωτόκολλα, ένα ολόκληρο σύνταγμα μπήκε για να αναπαυθεί στη Θεσσαλονίκη. Ήταν 29 Οκτωβρίου, ο βασιλιάς των Ελλήνων ήταν προσωρινός κάτοικος της πόλης, άρα η «συγκυριαρχία» ήταν ανύπαρκτη και οι Έλληνες αφοσιώθηκαν στη δοξολογία που τελέστηκε στον Αγιο Μηνά, το ίδιο πρωί.

Ο ρόλος του Ταξίν

Ο αρβανίτικης καταγωγής αρχιστράτηγος των Οθωμανών κατηγορήθηκε από τους Τούρκους για προδοτική συμπεριφορά. Στην ουσία, έκανε ό,τι ήταν δυνατόν να περισώσει τη τιμή του στρατού του. Θα μπορούσε να αποδεχτεί παρατύπως παράδοση και στους Βουλγάρους με κάποια αστεία δικαιολογία και να δημιουργήσει μόνιμο συμμαχικό χάσμα γύρω από τη διεκδίκηση της Θεσσαλονίκης, αλλά δεν το έπραξε. Πέθανε το 1918, και έπειτα από περιπέτειες, ο τάφος του βρίσκεται στο στρατηγείο του Κωνσταντίνου, στον κάμπο της Μακεδονίας.

Προσωρινά συμπεράσματα

Η Θεσσαλονίκη, τυπικά από το βράδυ της 26ης Οκτωβρίου, ουσιαστικά από την επομένη ημέρα, ήταν ελληνική. Ο πόλεμος άρχισε την 5η Οκτωβρίου, το Σαραντάπορο ξεπεράστηκε τη 10η του μηνός, ο ελληνικός στρατός ήταν στη Βέροια τη 16η,

νίκησε στα Γιαννιτσά την 20ή, έφτασε στο Αδενδρο την 23η, πέρασε τα ποτάμια την 25η, οπότε και άρχισε η συζήτηση για την παράδοση της πόλης, που κράτησε δώδεκα ώρες. Επιπλέον, ο στρατός αναγκάστηκε να υποστεί δραστική αναδίπλωση επί πολλές ημέρες, όταν μετά την ήττα της πέμπτης μεραρχίας απορρυθμίστηκε η πορεία προς Μοναστήρι. Φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του διχασμού κάποιοι άρχισαν να μετρούν τις μέρες του Κωνσταντίνου στη διοίκηση και να τις βρίσκουν ράθυμες. Αντίστοιχα, το επιτελείο του αρχιστράτηγου δικαιολόγησε ενδεχόμενες και φυσιολογικές ανωμαλίες της προώθησης υπό το πνεύμα του «έχουν γνώσιν οι φύλακες» για τη διείσδυση των Βουλγάρων.

Στην ουσία, ο στρατός μας, νέος στρατός, έπασχε συνεχώς στην τροφοδοσία, στην επιμελητεία και δεν είχε προφυλακές. Η σχέση των βασιλικών οίκων Βουλγαρίας και Ελλάδας, που οδήγησε αργότερα στην παράδοση μέρους των ελληνικών κατακτήσεων του Β' Βαλκανικού Πολέμου, ήταν, νομίζω, ο λόγος που εφευρέθηκε ο δυνατός και πειστικός μύθος της καθυστέρησης της ελληνικής προέλασης.

Οι πρώτες εντυπώσεις

Τα αισθήματα των Θεσσαλονικέων ήταν αλληλοσυγκρουόμενα εκείνες τις βροχερές ώρες, όπου πλήθος κόσμου καταλάβαινε κινήσεις στρατευμάτων, καλπασμούς απεσταλμένων, φωνές απόμακρες και διαταγές σε κοφτή γλώσσα. Ηδη από την 25η του μηνός Οκτωβρίου δεν μπορούσε να μπει ζαρζαβατικό στην πόλη, αφού οι ελληνικές μεραρχίες πίεζαν την τουρκική φρουρά να παραδοθεί με τα όπλα της. Το βράδυ του αγίου Δημητρίου υπογράφηκε η παράδοση, αλλά ο Στρατός μπήκε στην πόλη την επαύριο. Με δεδομένο πως απέξω από την πόλη βρίσκονταν και άλλοι σύμμαχοι, οι Βούλγαροι, τοποθετημένοι ανάμεσα στις ελληνικές δυνάμεις, σύμφωνα με τα τότε ισχύοντα στη στρατιωτική τακτική, Οθωμανοί, Εβραίοι, Έλληνες, Φράγκοι και πλήθος άλλων κατοίκων από άλλες χώρες έζησαν

δυο στρατιωτικές παρελάσεις στην πόλη, Ελλήνων και Βουλγάρων, αλλά και μια ένταση ανάμεσα στους «συμμάχους» που δεν ήθελε πολύ μυαλό για να διαγνωστεί. Σημασία έχει πως η βασιλεία σήμαινε την εκπροσώπηση του έθνους τότε, και στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν εκπρόσωποι από δύο βασιλικές αυλές που έπαιζαν το παιχνίδι των δυναστειών. Η κυβέρνηση των Αθηνών έπρεπε να εκπροσωπηθεί απλά και σταθερά, προσφέροντας δύναμη στο ελληνικό στοιχείο και έχοντας από κοντά τον αρχιστράτηγο. Ήταν πράξη φρόνησης.

Οι Έλληνες

Είναι αλήθεια πως μερικοί της εκστρατείας ξαφνιάστηκαν με το πλήθος των ελληνικών σημαιών, αφού δε συμβάδιζε με τα στεγνά στατιστικά στοιχεία. Από την άλλη, η Θεσσαλονίκη δεν ήταν Κοζάνη, Βέροια, Κατερίνη και Σιάτιστα. Οι Έλληνες δεν ήταν η πλειοψηφία του πληθυσμού. Μερικοί απροειδοποίητοι άρχισαν τις κατηγορίες και τις δηλώσεις αποξένωσης. Αναφέρονται σπάνια αλλά χαρακτηριστικά επεισόδια όπου βγήκαν οι Έλληνες από καφενεία να χαιρετίσουν τους φαντάρους και αντιμετώπισαν απαξίωση και προκατάληψη. Αλλά οι νέοι αξιωματικοί, ειδικά οι καταγόμενοι από την πόλη, αισθάνθηκαν διαφορετικά. Στο απομνημόνευμα του Ζάννα υπάρχουν οι περιβόητες στρωματοσάδες με τις οποίες η οικογένειά του φιλοξένησε τους συναδέλφους του. Οι μεσαίοι αξιωματικοί, βέβαια, δεν είχαν καιρό για ρεβεράντζες, καθώς σε κάθε στάση έπρεπε να βρούνε καπνό από τις αποθήκες της Ρεζί για τους άνδρες τους και να φτιάσουν ένα καζάνι με ρύζι για να τους ταΐσουν. Οι Έλληνες κάτοικοι σαφώς χάρηκαν, αλλά η γιαγιά μου η κонаλέγκω, νιόπαντρη τότε Παπαφιώτισσα, μου εξομολογήθηκε πως την πρώτη εβδομάδα δεν κυκλοφορούσαν στην πόλη και «φοβόντουσαν με τόσον στρατό». Φυσικά, η χαρά, χαρά. Γρήγορα οι αρχές κατάφεραν να τηρήσουν την τάξη και να φερθούν με το γάντι στους αλλοεθνείς.

Οι Οθωμανοί

Όπως συνέβη στη συντριπτική πλειονότητα παραδομένων πόλεων σε χριστιανικές δυνάμεις (πράγμα που δεν τηρήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις σε χωριά, ειδικά μεταξύ Βουλγάρων και Οθωμανών), οι τουρκικές καταγωγής κάτοικοι κλείστηκαν πίσω από τους υψηλούς φράχτες των σπιτιών τους, ενώ οι υπάλληλοι συνέχισαν την υπηρεσιακή τους ζωή, ειδικά οι επιφορτισμένοι με ζητήματα δημόσιας τάξης και δημοτικής επιμελητείας. Εξυπνα ποιών ο στρατός δεν άλλαξε τον Οθωμανό δήμαρχο, παρά πολύ αργότερα, όταν η βυσσοδομία και οι αλληλοκατηγορίες μεταξύ εθνοτήτων είχαν πολώσει το πολιτικό κλίμα. Πάντως, δεν αναφέρθηκαν δραματικά επεισόδια μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, πράγμα που έδωσε στις δύο ομάδες θρησκειών μια σχετική αριθμητική υπεροχή ως προς τους Εβραίους.

Οι Εβραίοι

Δυσπιστία, εντυπωσιασμός και ξάφνιασμα από τις απέραντες εβραϊκές συνοικίες και το πλήθος των εμπόρων που κυριαρχούσαν στην αγορά ήταν οι πρώτες εντυπώσεις των απελευθερωτών, που ήταν παιδιά της παλιάς Ελλάδας, χωρίς «ευρυζωνικότητα», όπως θα λέγαμε σήμερα: παιδιά από μικρές κώμες και χωριά νησιών, Ρούμελης, Μοριά και Θεσσαλίας (χαρακτηριστικά υψηλός ο αριθμός των Θεσσαλών υπαξιωματικών και αξιωματικών στη νικηφόρα στρατιά) που τους ήταν δυσχερές να αντιληφθούν πως δεν ανέκτησαν μια ελληνική πόλη από τους Οθωμανούς, αλλά μάλλον μια πόλη της Καστίλλης από τους Αραβες. Αυτά, που ήταν ευνόητα και τα συναντά κάποιος σε πολλές περιπτώσεις ανάλογες στην Ευρώπη και στον κόσμο, έγιναν αρκετά έντονα από το γεγονός πως οι γαλλόφωνοι Εβραίοι και οι πολυάριθμες εφημερίδες των υπολοίπων, πρωτοπόροι στο σοσιαλιστικό διεθνισμό και χωρισμένοι μεταξύ τους από το «σχίσμα» μεταξύ παραδοσιακών

Εβραίων και σιωνιστών, δε μάσαγαν τα λόγια τους και ήταν γνωστό πως ευνοούσαν στρατιωτικές και πολιτικές λύσεις που θα ευνοούσαν το γένος τους: οι Εβραίοι συνήθως περνούν καλύτερα σε μεγάλες ανεξίθρησκες αυτοκρατορίες, σε μεγάλα κράτη με φιλελεύθερα Συντάγματα και οπωσδήποτε, αν κάτι τέτοιο έμοιαζε αδύνατο, προτιμούσαν μια αυστριακή εντολή για τη Θεσσαλονίκη, πράγμα που και οι Αυστριακοί προωθούσαν άτεχνα. Σε κάθε άλλη περίπτωση, δε χρειάζεται φιλοσοφία πως θα επιθυμούσαν το αδύνατο: να παραμείνει το στάτους κβο από το 15ο αιώνα, δηλαδή να παραμείνει η πόλη ως ουδέτερη, πλην υποτελής στους Οθωμανούς, κι αυτό επειδή είχαν προϊστορία τεσσάρων αιώνων και αυτή η προϊστορία ήταν αγαθή. Από την Ελλάδα δεν είχαν πρόβλημα με το πράγματι καλό της Σύνταγμα, αλλά πριν από δυο γενιές υπήρξε η σύγκρουση του Πατριφίκου, αλλά και το πογκρόμ, η έξαψη του ιονίου λαού εναντίον των Εβραίων σε Ζάκυνθο και Κέρκυρα το 1893, πράγμα που ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση να στείλει στρατό για να περιορίσει την απαράδεκτη στάση του Πολυλά και άλλων διασώμων του καιρού.

Οι Βούλγαροι

Καθώς Σέρβοι και Μαυροβούνιοι πάλευαν να ολοκληρώσουν τις κατακτήσεις τους, οι ουσιαστικοί νικητές του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, οι Βούλγαροι, όπως συμβαίνει με διάφορους βαλκανικούς λαούς που είναι αδύνατον να ασκήσουν αυτοκριτική, αντί να αυτομουτζωθούν που περιφρόνησαν τη μαχητικότητα Σέρβων και Ελλήνων κι έστειλαν μια μεραρχία όλη κι όλη προς τη Μακεδονία και μερικές δυνάμεις ατάκτων κομητατζήδων, δηλαδή δυνάμεις που είχαν να αντιμετωπίσουν πάνω από δέκα αξιόμαχες μεραρχίες από πολλούς λαούς, γύρισαν σελίδα και άρχισαν μια διαδικασία αλυτρωτισμού, θεωρώντας όλες τις δυνάμεις που φιλοξενούνταν στη Μακεδονία ως πιθανές δυνάμεις «δικαιοσύνης» που θα έφερνε μια νέα εισβολή, ένας άλλος πόλεμος.

Και οι μεν Σέρβοι εκμεταλλεύτηκαν τη δημιουργία αμυντικού μετώπου των Οθωμανών στην Τσατάλτζα και έστειλαν βοήθεια στους Βουλγάρους για να εκπολιορκήσουν την Αδριανούπολη, δημιουργώντας «κλίμα ισοτιμίας» και ισχυριζόμενοι ότι χάρη σε αυτούς οι Βούλγαροι πήραν την Αδριανούπολη, πράγμα που εξόργισε τους Βουλγάρους που ήλπιζαν να κόψουν ένα κομμάτι από τις σερβικές κατακτήσεις στην περιοχή Βαρδαρίου, όπως εξάλλου ήθελαν προώθηση έως Θεσσαλονίκης νοτιότερα, και τώρα οι Σέρβοι τους έβγαιναν και σωτήρες!

Η δημιουργία μετώπων

Αλλά η Θεσσαλονίκη τώρα ξεκινούσε τη «χρυσή της δεκαετία»: ελληνική νίκη, πολυεθνική κοινωνία, νίκη στο Δεύτερο Βαλκανικό, συμμετοχή στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ως πρωτεύουσα της μισής Ελλάδας, όταν η άλλη μισή έστελνε Έλληνες αιχμαλώτους στη Γερμανία και έχανε την Καβάλα, πρόσφυγες, πρόσφυγες από παντού, μακεδονικό μέτωπο και συμμετοχή στη συμμαχική νίκη, ώπου να μετατραπεί το 1922 σε πρωτεύουσα των προσφύγων, πάνω στα αποκαΐδια του 1917. Σε αυτήν την άκρως επίφοβη και ασταθή δεκαετία δημιουργήθηκαν μερικές υπόγειες διαδρομές, κυρίως πολιτικές, που δίχασαν επικίνδυνα την πόλη και μετά από διαμάχες δεκαετιών οδήγησαν σε ένα μεταπολεμικό περίκλειστον άστυ...

Από την πλευρά του στρατιώτη: ο ιστός.

Ο Αλέξανδρος Ζάννας, Σαλονικιός αξιωματικός του ελληνικού Στρατού, πρόσεξε πως κρεμόταν ακόμη η ημισέληνος, τις πρώτες ώρες της παράδοσης, από το Λευκό Πύργο. Ανέβηκε επάνω με μια ελληνική σημαία και τότε είδε ότι η σημαία κρεμόταν μόνον από το άνω στέλεχος του ιστού, επειδή οι αποχωρήσαντες Τούρκοι είχαν κόψει το καλώδιο στήριξης

και ανάπτυξης της σημαίας. Επρεπε να ανέβει κάποιος ψηλά στο κοντάρι κουβαλώντας νέο σχοινί και εξαρτήματα για να υπάρξει αλλαγή συμβόλου. Ο Ζάννας ανακάλυψε ένα ναυτόπουλο από τα παρακείμενα (λιτοχωρινά) καΐκια, που προθυμοποιήθηκε και σε λίγα λεπτά είχε σκαρφαλώσει στην κορυφή του πύργου και του ιστού και ανέβασε την ελληνική σημαία.

Ενθυμήσεις, το φίλτρο του καιρού

Το καλό ή το κακό με τους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν ότι με αυτούς ξεκινούσε ένας ορυμαγδός πολέμων που ενίοτε είχε διαφορετικούς συμμάχους αλλά και εχθρούς. Ειδικά ο Διχασμός χώρισε στα πεδία της μάχης ή στα χρόνια της αποστρατείας ομοιόβαθμους δοκίμους ή λοχαγούς, πολλοί από τους οποίους έγιναν αργότερα στρατηγοί, αλλά δεν υπηρέτησαν ταυτόχρονα. Εως το 1916, ο Στρατός ήταν ένας. Με το κράτος της Θεσσαλονίκης, τις νέες μεραρχίες και την ήττα του Κωνσταντίνου, ο Στρατός «Του» έμεινε ακέφαλος. Εως το 1920, οπότε οι βενιζελικοί διώχτηκαν. Κι όταν επέστρεψαν, το 1922, έστησαν στον τοίχο αξιωματικούς και πολιτικούς και άρχισαν να τσακώνονται για την αξία του καθενός. Αυτή η τραγική εξέλιξη κράτησε ως τα χρόνια του Μεταξά. Οι απόστρατοι κάθε ιδεολογίας έγραψαν αναρίθμητες σελίδες απομνημονευμάτων και ενθυμήσεων. Άλλοι φρόντισαν και αποτύπωσαν τον καθημερινό, κοινό λόγο του ανώνυμου φαντάρου. Όπως, λοιπόν, πρέπει να αφαιρέσουμε ολίγη συγκίνηση του απελέκτου γραψίματος του Μακρυγιάννη, αναλογιζόμενοι ότι διέθετε αμύθητη περιουσία και παραστρατιωτική δύναμη, έτσι πρέπει να εκτιμούμε με μικρό καλάθι τις ενθυμήσεις των καιρών, διότι κάλλιστα μπορεί να «λερώνονται» προσωπικότητες με τις οποίες οι αφηγητές βρέθηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα αργότερα.

Ημερολόγιο Ζωρογιαννίδη

Ο φίλος και φιλίστωρ Λαοκράτης Χαλβατζής φρόντισε να μου θυμίσει (αλλά και να μου αποστείλει) το Ημερολόγιο του στρατηγού Κ. Ν. Ζωρογιαννίδη των επιχειρήσεων 1912/1913, που γνώρισε δυο εκδόσεις από το ΙΜΧΑ. Δε μένω προσώρας στα χρήσιμα και ιστορικά, όσο στο πνεύμα αυτοδικαίωσης και αυτοσεβασμού που χαρακτηρίζει πολλές δεκάδες παρόμοιων ενθυμημάτων. Ο ιδιωτικός λόγος, η κριτική ματιά του στρατιώτη σε καιρό πολέμου, εξηγεί πολλά ζητήματα που οι μεταγενέστεροι απλώς δεν καταλαβαίνουν. Ο Ζωρογιαννίδης μου θύμισε τις διηγήσεις του πατέρα μου, ανθυπολοχαγού του Πυροβολικού στην Αλβανία. Και σε εκείνες έπαιζε μεγάλο ρόλο η πίκρα των πολεμιστών για τη διαλυμένη επιμελητεία, για αξιωματικούς δειλούς που έφταναν στον αυτοτραυματισμό, σε λουφαδόρους ολκής, σε εμποράκους και διανεμητές λαφύρων, και κυρίως σε μια μοναδική διαρκή ανάμνηση στωικών στρατιωτών, σε κατάσταση πείνας, που κρατούσαν πεισματικά τις θέσεις τους.

Η κριτική ματιά του στρατιώτη

Ο εφοδιασμός του λόχου Ζωρογιαννίδη θα ήταν επαρκής, «αν δεν είχε αφεθεί στην διάθεσιν των σιτιστών, οίτινες, ανεπίβλεπτοι και ανάλητοι, δεν έκαμαν άλλο τι πλην να ανοίξουν τας αποθήκας παντοίου υλικού και να είπουν: μπάτε, σκύλοι, αλέστε κι αλεστικά μη δώστε».

Η ανάπαυση της 2ας Οκτωβρίου: «Ανάπαυσις, καθαριότης γενική, από πρωίας μέχρι μεσημβρίας. Μετά μεσημβρίαν, θεωρία εκ του κανονισμού εκστρατείας, μετά ταύτα διανομή λίπους διά τους πόδας και τα όπλα των ανδρών».

Στα πρώτα χαρακώματα: «Η κατάσταση εις ην παρέλαβον τα δυο μνησθέντα χαρακώματα, υπό έποψιν καθαριότητος και τάξεως, καθ' όλα αυτών τα διαμερίσματα, υπήρξεν ελεεινή και αξιοδύκρυτος. Και Τουρκόγυφτοι, αν διέμενον εν αυτοίς, δεν θα εγκατέλιπον ποτέ τόσας ακαθαρσίας».

Η εμπροσθοφυλακή στην Κατερίνη «προήλασε χωρίς να εξερευνήσει πρότερον τα εκατέρωθεν της οδού. Ούτω δε υπέπεσεν εις τον αιφνιδιασμόν των ακροβολισμένων και από των παλιουρίων βαλλόντων Τούρκων. Τούτου δ' ένεκα εφονεύθη ο διοικητής του 20ού Συντάγματος, αντισυνταγματάρχης Σβορώνος Δημ., και επληγώθησαν τέσσερις αξιωματικοί και δέκα στρατιώται, διά μόνην την παράλειψιν της εξερευνήσεως των οδών».

Χωρίς καλαμπόκια: «Τότε, διά να καταστώσιν οι άνδρες ευκινήτοτεροι, επέταξαν τον ον είχαν συλλέξει αραβόσιτον».

Διανομές στην Κατερίνη: «Αμέσως διενεμήθη άρτος και διπλή μερίς τυρού, επί πλέον δε και πέντε πακέτα καπνού εκάστω, εκ της εκεί ευρισκομένης αποθήκης Ρεζί».

Μετανιωμένος λοχαγός: «Εις ερώτησίν μου διατί επυροβόλησε κατά των ανιχνευτών μοι απάντησεν επί λέξει: “Τους εξέλαβον ως Τούρκους Κιρκασίους”. Μεθ' ό, κατελθών εκ της οικίας, και εξερχόμενος αυτής, ηκούσθη λέγων: “Το πήρατε το κουραδόκαστρον;”. Μόλις μ' αντελήφθη, είπε: “Συγγνώμη διά την φράσιν μου, και διότι έβαλα εις ανησυχίαν το Στράτευμα”».

Τα «κοτερά»

Με δυσκολία, αλλά επαρκώς, η στεγνή διατύπωση του αυστηρού λοχαγού αποκαλύπτει τους γκαφατζήδες και πλακατζήδες του τάγματος. Αλλά, μερικές φορές, η ματιά γίνεται ανάλαφρη όπως στο Λιμπάνοβο (Αιγίνιο): το χωριό είχε πολλά «κοτερά» (πουλερικά) που το βράδυ «έκαστος στρατιώτης εστριφογύριζε την σούβλαν του περιβεβλημένην τουλάχιστον εξ «κοτερά» διαφόρου αποχρώσεως, δηλαδή κότες, χήνες, πάπιες γαλοπούλες κ.λπ. Ολαι αι πυραί, επί εδάφους προσκλινούς. Αν ήθελεν τις να τις αριθμήσει, θα τας έβρισκεν άνευ υπερβολής πλέον των τριών χιλιάδων. Το θέαμα υπήρξεν μεγαλοπρεπέστατον και ανώτερον πάσης περιγραφής.

Τώρα, που ευρέθησαν εκείνα τα «κοτερά» (αι δεκάδες χιλιάδων) τότε ητοιμάσθησαν, τόσο τα «κοτερά» όσον και οι ψησταριές πώς και τότε εψήθησαν και πώς και τότε εφαγώθησαν, είναι μυστήριο το οποίο χαρακτηρίζει την αξιάδα του Ρωμιού εις τοιαύτας περιπτώσεις. Το μεγαλοπρεπέστατον θέαμα των πυρών της βραδιάς εκείνης το τοσούτω φαντασμαγορικών με τους περιφήμους «σουφλιμάδες» του, θα μου μείνει αξέχαστον εις την μνήμην μου και μετά θάνατον ακόμη».

Η πλάτη

«Ο υποδεκανεύς του υπ' εμέ λόχου, Θεοδοσόπουλος, προσελθών ενώπιόν μου με την πλάτην (αρνίου) ανά χείρας περί την χαραυγήν της 26ης Οκτωβρίου, μοι είπεν αυτολεξεί: «Κύριε Λοχαγέ, βλέπεις αυτήν την πλάτην; Λέει ότι θα πάρωμεν την Θεσσαλονίκην χωρίς άλλο αίμα», προβάς εις τα δεούσας εξηγήσεις επί των σημείων της πλάτης τα οποίας έχω σημειώσει επ' αυτής, όπως μου είπεν. Επαλήθευσεν κατά κεραίαν.

»Ο εν λόγω υποδεκανεύς εφονεύθη ηρωικώς μαχόμενος εις την μάχην του Πρέντελ-Χάνι, την 17ην Ιουλίου. Μακαρία η μνήμη του τοιούτου παλικαριού, το οποίον, ίνα ενθουσιάσει τους συναδέλφους του κατά την μάχην εκείνην, εμάχετο όρθιον. Ευτυχώς την πλάτην ταύτην έχω διαφυλάξει και τηρώ ως κειμήλιον. Ο βουλγαρικός στρατός στην πόλη «εμαζεύθη την επομένην 40 χιλιάδες και διεξεδίκει την κατοχήν της Θεσσαλονίκης. Κατέλαβεν δεν προς επιστάθμευσιν τα καλύτερα δημόσια και ιδιωτικά καταστήματα, ως και τας εκκλησίας και πήγαινε να τον βγάλεις ύστερα. Ημείς είχαμεν στραβομάραν να τα προκαταλάβωμεν και να μη πουντιάσωμεν κυλιόμενοι μέσα εις τις λάσπες σαν τα γουρούνια».

Παρατήρηση

Ο κοινός λόγος και η αποτύπωση του θυμικού ενός λοχαγού, σε εκατοντάδες παρόμοιες περιπτώσεις,

ξεπερνά το επίπεδο της αυτοψίας και γίνεται μια ολοζώντανη εμπειρία.

Οι πρώτες ενέργειες της διοίκησης

Η πόλη παραδόθηκε. Σε ελάχιστες ημέρες διέθετε τη στρατιά ένοπλων τζανταρμάδων (στρατοχωροφυλάκων) από την παλιά διοίκηση, μια ολόκληρη βασιλική αυλή, την ελληνική, που έμενε στην πόλη υπό το γενάρχη της, Γεώργιο, ένα στρατιωτικό διοικητή, πρίγκιπα της αυλής, τον Νικόλαο, τον Κωνσταντίνο Ρακτιβάν, επιφανή νομικό με καταγωγή από Κωνσταντινούπολη και Βέροια, ως προσωρινό αντιπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης, έναν Οθωμανό δήμαρχο που καταγόταν από Ντονμέδες, τον Οσμάν Σαΐντ Μπέη, ενώ από τη 17η Οκτωβρίου ένα γερμανικό σκάφος είχε πάρει έναν εξόριστο σουλτάνο από τον τόπο της εξορίας του, στη βίλα Αλλατίνη. Ο λόγος αυτής της παραξενιάς, εντελώς ξένος σε μεγάλες πόλεις που αλλάζουν χέρια, ήταν εύλογος. Οι Έλληνες δεν πίστευαν ότι οι Οθωμανοί θα αντέπρατταν. Αντίθετα, ήταν σίγουροι ότι οι 16.000 Βούλγαροι στρατιώτες και αξιωματικοί που συνόδευαν «για ανάπαυση» δυο Βουλγάρους πρίγκιπες ήταν ικανοί να διεκδικήσουν την πόλη. Αρχιζε ένα σύννομο, υπόγειο διάστημα οξύτατων διεκδικήσεων.

Η δυσκολία της ενσωμάτωσης

Δεν είχε ξανατύχει τη μικρά και τιμία Ελλάδα να κατέχει μια πολύ μεγάλη πόλη της οποίας η παράδοση να δημιουργούσε τόσο πολλά προβλήματα, όχι λόγω εμπλοκών, αλλά λόγω απρόσμενων κωλυμάτων. Η Ελλάδα δεν είχε συνδεδεμένο σιδηρόδρομο στις νέες περιοχές. Αυτό έγινε δυνατό μόλις το 1916. Η Ελλάδα δεν μπορούσε να έχει τακτικό ταχυδρομείο στο Βορρά, ενώ όλοι οι ξένοι διομολογητές διέθεταν ταχύτερο. Η Ελλάδα έπρεπε να πάρει την

έγκριση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, του τότε ΔΝΤ, προκειμένου να ανεβάσει το νόμισμά της στο Βορρά, πράγμα που έγινε το 1915. Ο Ρακτιβάν πλήρωνε υπαλλήλους με φλουριά και παράδες, ενώ τα συναλλακτικά ήδη άργησαν να εξομοιωθούν με τα ελληνικά του νοτίου κράτους. Οι Τζανταρμάδες άλλαξαν με Κρητικούς χωροφύλακες και οι Βούλγαροι στρατιώτες μειώθηκαν αρκετά. Αλλά η πόλη έμοιαζε να βρίσκεται σε μεταβατική περίοδο. Και αυτό οφειλόταν στην έκρυθμη κατάσταση, ώσπου να υπάρξει διεθνής συνθήκη που να παραδίδει επίσημα τη Θεσσαλονίκη στην Ελλάδα. Εως τότε είχαμε τρομερά εντυπωσιακά φαινόμενα. Η Ελλάδα κατάλαβε ότι το καθεστώς των διομολογήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή των ειδικών σχέσεων μεταξύ ξένων εμπόρων και κράτους μέσω των βερατιών, διατηρούσε ακμαίες τις ελπίδες μιας πιθανής διαφοροποίησης του καθεστώτος της πόλης. Ετσι, γρήγορα τις κατάργησε. Εως τότε, περίπου δύομισι χιλιάδες Εβραίοι πήραν την υπηκοότητα της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Αυστρίας, για να αποφύγουν την ελληνική ιθαγένεια. Πολλοί, επίσης, ανακάλυπταν χώρες που θα μπορούσαν να τους φιλοξενήσουν. Είναι πολύ χαρακτηριστική η πληροφορία που βρήκα στον Μαζάουερ, ότι ο Γερμανός πρόξενος επιδίωξε να θέσει υπό την προστασία του ολόκληρον το μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης, πράγμα που εντέλει ματαιώθηκε. Συνέβη, επίσης, ένα ναυτικό επεισόδιο με ένα Γάλλο κυβερνήτη πολεμικού πλοίου, που έδειχνε πως η Θεσσαλονίκη «κινδύνευε», αν όχι να αλλάξει χέρια, τουλάχιστον να δραπετεύσει από ένα καθεστώς απλής παράδοσης εν πολέμω.

Μηχανογραφίες

Τις λέμε «μηχανογραφίες», επειδή έτσι τις αντιμετώπισαν οι Έλληνες. Συγκεκριμένα, πολλοί Εβραίοι συζητούσαν το ευνοϊκό γι' αυτούς ενδεχόμενο να μεταβληθεί η Θεσσαλονίκη σε μια διεθνή πόλη υπό

την υψηλή εποπτεία της Αυστροουγγαρίας. Μόνο που, παρά τις συζητήσεις, που προκάλεσαν έναν ερεθισμό με αντισημιτικές νύξεις, καμία μεγάλη δύναμη δεν μπορούσε να «βαρύνει» τη μεριά του άξονα της Κεντρικής Ευρώπης, που ήδη βρισκόταν υπό εντατική παρακολούθηση της κατασκοπίας των Αγγλογάλλων. Διαδόθηκε, επίσης, ότι εύποροι Εβραίοι υποσχέθηκαν γενναία οικονομική υποστήριξη στους Οθωμανούς εάν επιχειρούσαν ένα δεύτερο γύρο κατά των νικητών του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, αλλά κι αυτή η διάδοση απλώς έκανε πολλούς Έλληνες να δυσπιστούν κατά των Εβραίων. Η τεχνική δημιουργίας αντισημιτικού κλίματος ήταν θλιβερά παρόμοια στις τελευταίες τρεις ή τέσσερις γενιές της Ευρώπης.

Ισορροπία

Σε αυτήν τη φάση, οι ρηματικές διακοινώσεις της ελληνικής αυλής έσωσαν την παρτίδα. Η τεχνική της ήταν να παρουσιάζεται «προ-σημιτική», προκειμένου να αποκτήσει ειλικρινείς συμμάχους ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης, πράγμα που αργότερα, στο Διχασμό, ήταν ένας από τους λόγους που οι Βενιζελικοί στέκονταν φιλύποπτα απέναντι στον Εβραϊσμό της Θεσσαλονίκης. Ειδικά μια διαταγή του Κωνσταντίνου, που εκδόθηκε σε ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά και στην εσπανιόλ, εκτιμήθηκε δεόντως. Ο Ελληνικός Στρατός ήταν ήδη στα νέα σύνορα, έτοιμος για τη νέα αναμέτρηση και το κλίμα στην πόλη δεν είχε αγωνίες και οξυτήτες. Εξάλλου, αργά και σταθερά, ο ελληνικός πληθυσμός αυξανόταν συνέχεια, με карабиές υπαλλήλων που ενίσχυαν την ελληνική γραφειοκρατία, ενώ υπήρξε και αύξηση Οθωμανών χωρικών που κατέφυγαν στην πόλη από τα βάσανα του πολέμου. Στα μέσα του 1913 έγινε η πρώτη επίσημη στατιστική του ελληνικού κράτους. Εναντι 61 χιλιάδων Εβραίων, Έλληνες και Οθωμανοί εμφανίστηκαν σε υψηλότερα ποσοστά από τα πριν μετρημένα, λόγω αυτών των εξελίξεων.

Υπήρξε, άραγε, σχέδιο «εξελληνισμού» της Θεσσαλονίκης;

Και να μην υπήρξε, η κρίσιμη δεκαετία που ακολούθησε δεν αφήνει μια ξεκάθαρη απάντηση. Ήταν αναμενόμενο, μοιραίο. Δεν υπήρχε εκ μέρους της Ελλάδας γνώση άλλης τεχνολογίας. Περισσότερο ξαφνιασμένη, παρά οργανωμένη, η ελληνική κοινωνία αντιμετώπιζε πρώτη φορά τη ζωντάνια, την οργάνωση και τα πάθη, το δυνατό πολιτικό λόγο και τις αντιθέσεις μιας πολύ μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας της Θεσσαλονίκης, που κυριάρχησε σε ολόκληρη την Τουρκοκρατία, επιχειρώντας όχι μόνο χαρακτηριστικά φιλόδοξες εμπορικές κινήσεις, αλλά και πλάθοντας ένα πυκνό σύστημα δοξασιών και μετατροπής εξεγέρσεων σε ενέσεις οθωμανικού ήθους (Σαμπετάι Σεβή). Ο θρυλικός «οθωμανικός όχλος», ένα δυτικοευρωπαϊκό στερεότυπο από τα ακλόνητα, δε χτύπησε ποτέ οργανωμένα Εβραίους. Οι Εβραίοι ήξεραν ποιος είναι επικυρίαρχος στην πόλη, και το σεβάστηκαν, όπως σεβάστηκαν και την ενετική κατοχή, αλλά και τη βυζαντινή διοίκηση. Η νέα πηγή δύναμης, διαθέτοντας μόνον τις χαλαρές αντισημιτικές πεποιθήσεις του μη εμπορικού πληθυσμού του Ελληνικού Γένους, δε θα δοκίμαζε ποτέ να αντιταχθεί στην αβίαστη προκοπή των Εβραίων, αν δε μεσολαβούσαν φοβερές αντινομίες μεταξύ των ελληνικών κομμάτων, όπως διαμορφώθηκαν μετά το Διχασμό. Σε εκείνο το φοβερό μεσοδιάστημα ήρθε και η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής και η πυρκαγιά, που άλλαξαν τον αστικό ιστό με τρόπο που κατέστη επαχθέστατος για την Εβραϊκή Κοινότητα. Αλλά αυτά θα τα δούμε περιτρέχοντας εικόνες του προσφάτου παρελθόντος.

Κατάληξη

Η δολοφονία του Γεωργίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη συνέβαλε στην επιτάχυνση της επίλυσης του ευρωπαϊκού

ϊκού σταυρολέξου, που περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, μπόλικες δολοφονίες εστεμμένων ή δελφίνων, καταλήψεις ευρωπαϊκών περιφερειών και επικίνδυνη περιδίνηση του μουσουλμανικού τόξου από τα όρια του Δούναβη προς μια γωνιά του Αιγαίου.

Σημασία έχει πως στο τέλος της εριστικής και πλήρους γεγονότων πρώτης νεοελληνικής δεκαετίας της Θεσσαλονίκης, η πόλη γνώρισε κάθε φάση μεγάλλου, λαμπρών σχεδίων, αθλιότητας, προσφυγιάς, κατασκόπων, ματαιωμένων σχεδίων, κοινωνικού μετασχηματισμού, αλλά και αστικής μετάλλαξης που συνυπήρξε με εκρηκτική πληθυσμιακή εξάπλωση.

Η δολοφονία του Γεωργίου

Το 1914, σε ένα ατμόπλοιο που απέπλευσε από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό τον Πειραιά, ξέσπασε μια μικρή πυρκαγιά. Παρόλο που δεν υπάρχει άλλη αναφορά του γεγονότος, ο Τύπος πληροφορήθηκε και διέδωσε ότι στη μικρή φωτιά κάηκε το ανακριτικό υλικό από το φάκελο Αλεξάνδρου Σχινά. Έτσι, έκλεισε και τυπικά ένα σκοτεινό τούνελ που διέτρεχε ένα γεγονός συνταρακτικό: τη δολοφονία του Γεωργίου, την 5η Μαρτίου 1913, στη «λεωφόρο Αγίας Τριάδας».

Ο δολοφόνος

Ο τότε βασιλιάς είχε μια συνηθισμένη ημέρα. Ήταν κανονισμένο να επισκεφτεί το γερμανικό πολεμικό «Γκαίμπεν», που βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη -μια τρέχουσα εθιμοτυπική επίσκεψη. Τον πήραν από το αρχοντικό Χατζηλαζάρου, όπου διέμενε, τον αποβίβασαν στα ντόκια του Λευκού Πύργου και τελειώνοντας η υποχρέωση, αποβιβάστηκε πάλι στην ίδια παραλία, μίλησε εγκάρδια με περαστικούς και συνοδεία του Φραγκούλη και δύο Κρητικών χωροφυλάκων έκανε έναν περίπατο προς τη διαμονή του. Κάτω από την Αγία Τριάδα, στην κυβόστρωτη λεωφόρο που πήρε το όνομά του, τον περίμενε ο Αλέξανδρος Σχινάς με ένα γεμάτο πιστόλι. Ακούστηκαν

δυο πιστολιές, ο βασιλιάς κατέρρευσε στην αγκαλιά ενός Εβραίου μπακάλη (κατά μαρτυρία του γιου του γνωστού αρχιτέκτονα Πιέρο Αριγκόνι), ενώ ο Σχινάς απέτυχε να πυροβολήσει τον Φραγκούλη, που τον άρπαξε και τον παρέδωσε στους χωροφύλακες. Το βασιλιά τον πήγαν στο Ιατρείο του Παπαφείου, όπου απλώς διαπίστωσαν το θάνατό του, ενώ ο Σχινάς οδηγήθηκε στο πιο κοντινό αστυνομικό τμήμα, του Φαλήρου, και ανακρίθηκε. Βασικός ανακριτής ο Καντερές.

Ανησυχία

Η πόλη, για την ακρίβεια, τρελάθηκε από ανησυχία. Πάρθηκαν μέτρα πρόληψης και καταστολής, αλλά η διοίκηση, κατά μαρτυρία του πρίγκιπα Νικολάου, που διοικούσε την πόλη, είχε καταρρεύσει σε βαθμό που ο Ρακτιβάν τον ταρακούνησε και του ζήτησε να αρθεί στο ύψος των κρίσιμων περιστάσεων. Αυτό που όλοι ρωτούσαν ήταν ποιος τον σκότωσε. Αμέσως κυκλοφόρησαν τα γνωστά: κάθαρμα, πειναλέων, αναρχικός, ένα ανυπόληπτο άτομο. Η ανάκριση έγινε υπό την εποπτεία του Κωνσταντίνου, που κατέφτασε στη Θεσσαλονίκη, και διακόπηκε απότομα την 22α Απριλίου, όταν ο Σχινάς «πέταξε» από ένα παράθυρο της φυλακής του. Είχε μόλις δεχτεί την επίσκεψη της βασίλισσας Ολγας, που μοιράστηκε τη συνομιλία με το δολοφόνο μόνο με το γιο της, τον πρίγκιπα Πέτρο.

Γιατί τόσο ανησυχία;

Στη Θεσσαλονίκη, από την πρώτη μέρα, όλοι μιλούσαν για Βούλγαρο υποκινητή του Σχινά, που ήταν Σερραίος. Οι πρώτες φήμες τον ήθελαν να μιλάει με ένα Βούλγαρο συνταγματάρχη «και κομιτατζή» -μην ξεχνάμε ότι δεν είχε ξεκινήσει ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Η διοίκηση προσπάθησε τάχιστα να αλλάξει αυτήν την εντύπωση, κυκλοφορώντας το νέο πως ο δολοφόνος ήταν ένας Έλληνας, όχι εντελώς στα καλά του.

Αλήθευε αυτό;

Ο Σχινάς ήταν δάσκαλος! Και μάλιστα φυματικός, «στο δεύτερο στάδιο», καθώς εξηγούν οι περιγραφές. Η μετάθεσή του στην Κλεισούρα δεν έγινε και ζήτησε, λένε, βοήθεια από το βασιλιά, μέσω του υπασπιστή Φραγκούλη, βοήθεια που δεν έλαβε ποτέ. Από την Αθήνα πήγε και διέμεινε στο Βόλο, όπου «κόλλησε το μικρόβιο του αναρχισμού». Αυτό το παραμύθι δε στάθηκε πολλά χρόνια, αν και οι νύξεις της ανάκρισης ότι «καταφέρθηκε εναντίον του θεσμού των βασιλέων που ζουν πλουσιοπάροχα, ενώ ο λαός πεινάει» εκφράζει μάλλον τη χοντροκομμένη στερεοτυπική άποψη των ανακριτών για το ποια μπορούσε να είναι η ιδεολογία και τα λογάκια ενός αναρχικού. Καθώς οι αναρχικοί συμπλήρωναν πάνω από μια γενιά που σκότωναν και τραυμάτιζαν μέλη βασιλικών οικογενειών και εκτελούνταν από τις αστυνομίες των διαφόρων βασιλείων, η ιστορία θα μπορούσε να γίνει πιστευτή. Αν δεν υπήρχε ο Άγιος Σώστης, το 1898.

Ο Άγιος Σώστης

Στον Γεώργιο είχαν στήσει καρτέρι δυο υποψήφιοι δολοφόνοι του, ενώ εποχούνταν στη βασιλική άμαξα, το 1898. Η απόπειρα απέτυχε, αλλά η διάδοση πως ήταν βαλτοί από τους Γερμανούς ήταν τόσο έντονη, ώστε οι συλληφθέντες εκτελέστηκαν, ενώ ανέτως η θανατική ποινή θα μπορούσε να έχει μετατραπεί, όταν όλη η φθορά ήταν η τραυματισμένη κνήμη ενός συνοδού. Ο λαός μετά από έρανο έχτισε τον Άγιο Σώστη στην Αττική, στο σημείο της ενέδρας.

Η λέξη «Αυστρία»

Η λέξη «Αυστρία» άρχισε να ακούγεται έντονα, αρχικά μη ακουόμενη, ανάμεσα στη βασιλική οικογένεια και στο λαό. Οι Γερμανοί και οι σύμμαχοί τους ήταν ευνοημένοι από τη δολοφονία, επειδή διάδοχος

ήταν εδραιωμένα ο Κωνσταντίνος, από τα νιάτα του μαγεμένος με την πρωσική στρατιωτική παράδοση. Η φτώχεια του Σχινά και ενδεχομένως μια συστημική πικρία που συνδύαζε τις κακοτυχίες της ζωής του με έναν ξαφνικό ακτιβισμό, που θα μπορούσε να τον «εξαγνίσει», ίσως ήταν μια ασφαλέστερη μέθοδος πειθούς. Βέβαια, αυτά που άκουσε η Ολγα από τον Σχινά, και η περιορισμένη διάδοσή τους σε στενό κύκλο, έφερε αμέσως την πτήση του Σχινά προς το θάνατο, πράγμα που δε συνάδει με μπλεξίματα ξένων δυνάμεων, αλλά περισσότερο προς αποφασισμένη δολοφονία του «από τα μέσα». Σε αυτήν την εκδοχή αντίθετη βρίσκεται μόνον η μαρτυρία ενός ανθρώπου, φίλου της αυλής, ο οποίος διηγείται πως ο Γεώργιος λίγες ημέρες πριν του εξομολογήθηκε, παρόντος του Νικολάου, ότι ο Γεώργιος, πάνω στα πενήντα χρόνια της βασιλείας του, ήθελε να παραιτηθεί υπέρ του Κωνσταντίνου. Αυτό «αθρώνει» τον Κωνσταντίνο, αλλά δεν εξηγεί την ταραχή του Νικολάου. Τέλος πάντων.

Η ευφάνταστη δεκαετία του 1920

Μεταξύ 1922 και 1930, φούντωναν διαδόσεις, οι περισσότερες αναξιόπιστες, επειδή ήταν ήδη νεκρός ο Κωνσταντίνος, η Γερμανία είχε διαλυθεί, όπως και η Αυστροουγγαρία. Κάποιος κυκλοφόρησε στην πόλη ψευδωνύμως την «υπόθεση Σχινάζι». Διαβάστε την καθαρά ως λογοτεχνική υπόθεση. Κατ' αυτήν, υπήρχε στη Σαλονίκη ένας Αυστριακός αξιωματικός του Ναυτικού ονόματι Σχινάζι. Αυτός οργάνωσε τη δολοφονία, εξαπατώντας τον Σχινά, που τον ήθελε επειδή μπορούσε να επέλθει σύγχυση στα ονόματά τους (Σχινάς, Σχινάζι...)! Φυσικά, ως λογοτεχνικό παραλήρημα, ο προσεκτικός συγγραφέας επιδίωκε να μπλέξει κάποιον που το όνομά του παρέπεμπε στο εβραϊκό «Εσκενάζι», ώστε να διατρανωθεί ο παγκόσμιος σιωνισμός που δολοφονούσε αγγλόφιλους βασιλείς...

Τα επιχείρια

Γερμανοί και Αγγλοι έκαναν αυτό που νόμιζαν πως έπρεπε να κάνουν, αλλά η Ιστορία τους ήθελε, σε ελάχιστα χρόνια, να ηττηθούν απόλυτα στο Μεγάλο Πόλεμο. Ωστόσο, η ελληνική βασιλική διαδοχή έφερε περιορισμένους -έστω- καρπούς. Αν ο Γεώργιος βασίλευε μεταξύ 1913 και 1920, δε θα υπήρχαν αναρίθμητα έκδοχα της ιστορίας της Ελλάδας. Μήτε παρέμβαση υπέρ της ουδετερότητας μήτε Διχασμός, εκτός κι αν τον σκότωναν αργότερα. Ήταν σαφές ότι για την πολιτική του Κεντρικού Αξονα, ο Γεώργιος Α΄, ως επιφανής νεκρός στη διασταύρωση όπου υπάρχει το μνημείο της δολοφονίας του, ήταν η πιο τιμητική θέση που θα μπορούσαν να του κρατήσουν στον επικείμενο όλεθρο της Ιστορίας και της Κοινής Λογικής...

Γιατί επείγονται υπέρ της ειρήνης;

Βουλγαρία, Σερβία, Ελλάδα, Μαυροβούνιο ξεκίνησαν με πρωτοβουλία των Δυνάμεων από το Δεκέμβριο του 1912 ένα μήνα πρώτων επαφών, επειδή τα κέρδη και οι ελπίδες τους έπρεπε να ενδυθούν ένα μανδύα διεθνούς νομιμότητας. Ήταν πρακτικά αδύνατο να μείνει η κάθε χώρα στα δικά της, επειδή «δικά της» σπανίως υπήρχαν ξεκάθαρα. Οι στρατοί της ανακωχής παρέμεναν στα εδάφη που κατέκτησαν, αλλά υπήρχε σε πολλά μέτωπα η τάση να επεκτείνονται περιοχές ή, τουλάχιστον, να λύνονται διαφορές σε σημειακή βάση. Οι Δυνάμεις στήριζαν την Αρχή, που θεωρούσαν αδιανόητη στην αρχή του πολέμου, ότι οι Οθωμανοί θα έπρεπε να παραχωρήσουν στα βαλκανικά κράτη όλη τη χερσόνησο δυτικά της γραμμής Αίνου-Μηδείας, στην Ανατολική Θράκη, με εκκρεμότητα συμφωνημένη τη γεωγραφική Αλβανία, καθώς η Ιταλία -και όχι μόνον- επιθυμούσε να υπάρξει πολιτική οντότητα Αλβανίας, ασφαλώς σε βάρος των χωρών που ήδη είχαν νικήσει τους Τούρκους, δηλαδή Σέρβους, Μαυροβούνιους και

Ελληνες. Και αν οι άλλες χώρες είχαν ένα ζήτημα μπροστά τους, η Ελλάδα είχε φοβερές δυσκολίες να τιθασεύσει. Εκτός από τη Βόρεια Ηπειρο και την αίσθηση ότι «χάθηκε» το Μοναστήρι, το πλέον φλέγον ζήτημα ήταν η σχέση με τη Βουλγαρία. Ενώ η περιοχή έως το Στρυμόνα ήταν θεωρητικά δορυλάωτη από τον Ελληνικό Στρατό, μια μεραρχία που ξεχύθηκε την τελευταία στιγμή από το Κιουστεντήλ υπό το στρατηγό Θεοδώρωφ σαν πελώρια φούσκα κατέλαβε τις περιοχές μεταξύ Κιλκίς, Λαγκαδά και πάνω από πολλές περιοχές, όπως του Παγγαίου, ενώ μέσα στη Θεσσαλονίκη υπήρχε η Αγία Σοφία ως έμβλημα υπό τη βουλγαρική σημαία και άλλοι στρατιώτες που αύξαιναν την ανασφάλεια. Σε αυτό το πλαίσιο, ήταν πολύ σημαντικό να τελειώνουν οι Βαλκάνιοι σύμμαχοι με τη νομιμοποίηση των κατακτήσεών τους, αφού πληθυσμοί που δεν αναμείχθηκαν σε πολεμικά μέτωπα, διεθνοποιούσαν το Μακεδονικό Ζήτημα ως προς τη Θεσσαλονίκη κυρίως: οι ελληνικές εφημερίδες έχουν ειδήσεις για ενωμένους Οθωμανούς και Εβραίους αντιπροσώπους του πληθυσμού, που αναζητούσαν σε διεθνή φόρα τη δυνατότητα να υπάρξει μια Θεσσαλονίκη ουδέτερη ή υπό την εγγύηση Μεγάλων Δυνάμεων. Αν οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ήταν τόσο αφοσιωμένες στο φαινόμενο της γερμανικής δύναμης που ανέτρεπε πολλές ευρωπαϊκές ισορροπίες, ίσως κάτι τέτοιες σκέψεις να εύρισκαν γόνιμο έδαφος. Αλλά Αγγλοι και Γάλλοι δεν επιθυμούσαν η Ελλάδα, ο πιο πιστός τους σύντροφος, να σύρεται από τους μελλοντικούς συμμάχους του «άτακτου παιδιού» της Κεντρικής Ευρώπης. Στην ουσία, ο φόβος ότι επίκειται μεγάλος ευρωπαϊκός πόλεμος εκβίασε τη διαμόρφωση κλίματος συμβιβαστικής ειρήνης.

Η μουρμούρα

Στις άτυπες διαπραγματεύσεις μεταξύ των Βαλκάνιων συμμάχων υπήρξαν πλήθος γεγονότων στα οποία κανείς δεν έδωσε σημασία την ώρα που τελούσαν, αλλά, όσο περνούσε ο καιρός, γίνονταν

και πιο σημαντικά. Ειδικά, επηρεάστηκε το κλίμα γύρω από τη Θεσσαλονίκη. Είναι αλήθεια ότι μετά τη μάχη των Γιαννιτσών, που έληξε το απόγευμα της 20ής Οκτωβρίου, δεν υπήρξε άλλη ανταλλαγή πυρών μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Αλλά η μέση ταχύτητα προώθησης των Ελλήνων έπεσε από τα τουλάχιστον 20 χιλιόμετρα ημερησίως στα 4 ή 5! Οι γέφυρες των μεγάλων ποταμών ανατινάχτηκαν ή αχρηστεύτηκαν. Οι βυζαντινισμοί για το πρωτόκολλο παράδοσης έσπαζαν τα νεύρα του Στρατού, ενώ μόλις έγινε αντιληπτή η βουλγαρική προφυλακή της μεραρχίας Θεοδώρωφ στη Λητή (Αϊβάτι) την ώρα που εδέησε ο Ελληνικός Στρατός να ξεκινά την κύκλωση της Σαλονίκης. Σκεφθείτε: μια και μόνη βουλγαρική μεραρχία, ως σφήνα ανάμεσα σε πέντε εμπειροπόλεμες ελληνικές, κι όμως, εγείρονταν έως πρόσφατα αμφισβητήσεις ποιος μπήκε πρώτος στην πόλη. Ίσως την απάντηση την περιέχουν τα όχι σημαντικά απομνημονεύματα ενός αρχιμανδρίτη του Στρατού, του Ιωακείμ Σπετιέρη, ο οποίος στο βιβλίο του, που εκδόθηκε το 1934 (σε σαφή αντιβελιλική περίοδο), γράφει (σελ.14) ότι ο Κωνσταντίνος απαγόρευσε να εισέλθει ο Στρατός το πρωί της 27ης αλλά έπρεπε να περιμένει (στο Μπεχτισνάρι και αλλού, περιφερειακά) να ξημερώσει η 28η, ημέρα δοξολογίας στον Αγιο Μηνά.

Θερμά μέτωπα

Οι περισσότεροι αναγνώστες νομίζουν ότι ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος ξέσπασε τον Ιούνιο του 1913 μέσα από σκοτεινές βυσσοδομίες των διπλωματών. Στην πραγματικότητα, η ελληνοβουλγαρική σύγκρουση ξεκίνησε με νεκρούς και τραυματίες στην ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης στην περιοχή Λαγκαδά-Νιγρίτας που έφτασε κάποια ώρα έως τη σοβαρή εμπλοκή του Παγγαίου, μια άνιση μάχη που κόστισε σημαντική απώλεια εδάφους από ελληνικής πλευράς και έπειτα από σοβαρά λάθη των ηγετών των τοπικών μονάδων. Ενώ τα γενικά αποτελέσματα του πολέμου παρέμεναν ευνοϊκά για την Ελλά-

δα, κυρίως εξαιτίας της κατάληψης των Ιωαννίνων, ενός πραγματικού στρατιωτικού κατορθώματος. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων σέρνονταν, επειδή οι 35 χιλιάδες στρατιώτες του Θεοδώρωφ ήταν πολύ μεγαλύτερες από τις τοπικές ελληνικές δυνάμεις περιοχής Λαγκαδά και Νιγρίτας.

4 Απριλίου του 1913, η Θεσσαλονίκη συγκλονίστηκε από την είδηση της απώλειας του κοσμοπολίτη ποιητή και αεροπόρου Κωνσταντίνου Μάνου (θείου της Ασπασίας Μάνου, που αργότερα νυμφεύθηκε με μοργανατικό γάμο το βασιλιά Αλέξανδρο). Ένα Μπλεριό που πιλοτάριζε ο αεροπόρος Αργυρόπουλος μπλέχτηκε σε καταιγίδα και κατέπεσε έξω από το Λαγκαδά, με αποτέλεσμα το θάνατο και των δύο, οι οποίοι επιχειρούσαν αναγνωριστική πτήση πάνω από τις βουλγαρικές θέσεις. Ο Σπετσιέρης ήταν αυτόπτης μάρτυρας του δυστυχήματος και περιγράφει μακάβρια αλλά με ακρίβεια την κατάσταση των δύο νεκρών.

Εκτοτε και ώσπου να υπάρξει συνθήκη, έστω, ημιτελική που οδήγησε στο Δεύτερο Βαλκανικό, η περιοχή του Λαγκαδά της Νιγρίτας, του Στρυμόνα και όλων των χωριών, κυρίως με το Σέμαλτο, που βρισκόταν στα βόρεια πρόβουνά του Παγγαίου, ήταν πεδίο συρράξεων μικρής και μεσαίας κλίμακας που περιγράφονται ζωντανά από τους αγνώστους μεταξύ τους, αλλά υπηρετούντες στην ίδια μεραρχία και παραδόξως συμφωνούντες για την ανεπάρκεια των επικεφαλής αξιωματικών, Ζωρογιαννίδη και Σπετσιέρη. Ελληνικές και βουλγαρικές σημαίες και τοπικές διοικήσεις εναλλάσσονταν στο βαθύπεδο των λιμνών και στη Νιγρίτα, προσπάθειες φορολόγησης και αποκατάστασης της έννομης τάξης, διακοπόμενες από κοινά γλέντια και σχετικό φρονηματισμό του αμοιβαίου πάθους από τις ηγεσίες των δύο στρατών, αποτελούν ένα κωμικοτραγικό και άγνωστο «τελετουργικό» που μαρτυρεί τα έντονα πάθη της εποχής και τα οποία κατέληξαν σε μια επώδυνη ελληνική ήττα, την ατεχνώς λεγόμενη «μάχη της Βουλτσίστας» (Δομήρου Σερρών), όπου τέσσερις φορές λιγότεροι Έλληνες με μια πυροβολαρχία της

οποίας εξαντλήθηκαν τα πυρομαχικά, υποχώρησε στις εκβολές του Στρυμόνα, μέσα στην απαρχή μιας επιδημίας χολέρας, αφήνοντας προσωρινά το Παγγαίο και τα χωριά του έκθετα στη λεηλασία, μετά το πυρ 16 κανονιών του αντιπάλου. Βέβαια, οι Βούλγαροι ακολουθούσαν πιστά τη μυστική σερβοβουλγαρική συνθήκη, η οποία προέβλεπε Έλληνες, αλλά αόρατους!

Η συνθήκη του Λονδίνου, ένα μίγμα πολιτικής και μυστικοπάθειας, έφερε αναστάτωση στα Βαλκάνια, αλλά με έναν τρόπο διαφορετικό. Οι διεκδικητές λιγοστεύουν και οι αντίπαλοι πληρώνουν πολύ ακριβά τα εδαφικά τους κέρδη.

Η συνθήκη του Λονδίνου

Στο Λονδίνο, ήδη από το 14ο αιώνα, πραγματοποιήθηκαν πολλές διπλωματικές επαφές κάθε τύπου. Ως «Συνθήκη του Λονδίνου» του 1913 είθισται να ονομάζεται το αποτέλεσμα συνεδριών των Μεγάλων Δυνάμεων, που ακολούθησαν την πρώτη Βαλκανική Ανακωχή μεταξύ βαλκανικών κρατών (πλην Ελλάδας) και Τουρκίας την 3η Δεκεμβρίου 1912. Η Ελλάδα συμμετείχε από τη 16η του ίδιου μήνα και έτσι η όποια συνθήκη του Λονδίνου ήταν μέσα στο πλαίσιο μιας διακεκομμένης συνδιάσκεψης ειρήνης. Στις 23 Ιανουαρίου η συνδιάσκεψη έφτασε σε ένα αποτέλεσμα, το οποίο διερράγη την επόμενη ημέρα, εξαιτίας ενός πραξικοπήματος στην Τουρκία. Όταν οι περισσότεροι στόχοι της συνδιάσκεψης άρχισαν να συγκλίνουν, την 30ή Μαΐου 1913 υπογράφηκε μια «Συνθήκη του Λονδίνου» που κατά ένα μέρος της δεν τηρήθηκε, αφού ξεκίνησε ευθύς ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Εντέλει αυτή η σχοινοτενής διπλωματική υπόθεση φάνηκε να λήγει τη 12η Αυγούστου του 1913, με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, που θεωρείται η τελευταία πράξη της συνδιάσκεψης που ξεκίνησε στο Λονδίνο. Προσωρινά, λύθηκαν μερικά ζητήματα και δημιουργήθηκαν περισσότερα.

Τα διεθνή ζητήματα

«Μεγάλες δυνάμεις» ατύπως θεωρούνταν μεγάλα κράτη που υπήρχαν το έτος 1830. Αυτήν τη φορά, όμως, η Ιταλία, ένα κράτος ολίγων δεκαετιών, απαίτησε να θεωρείται Μεγάλη Δύναμη, πράγμα που υποστήριξε ενεργά η Αυστροουγγαρία, παρότι είχε κάθε λόγο να υποψιάζεται την επιθετικότητα της νέας γείτονος. Οι δύο χώρες ενώθηκαν υπό μία κοινή βλέψη: να αποκτήσουν ερείσματα στη δυτική βαλκανική, με την ίδρυση του κράτους της Αλβανίας. Βέβαια, τρεις χώρες είχαν μόλις διαμοιράσει αυτά τα εδάφη, το Μαυροβούνιο, η Σερβία και η Ελλάδα. Πλην όμως οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ομονοούσαν σε αυτό το ζήτημα.

Στο Λονδίνο, η ατζέντα χωριζόταν: (α) στο τι επιδίωκαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, ενίοτε αντιφατικό και (β) πού το πήγαιναν οι νικήτριες βαλκανικές χώρες. Ήδη από νωρίς κουβέντιαζαν για τα εξής: τη δημιουργία της Αλβανίας, αφήνοντας τη χάραξη των συνόρων γι' αργότερα, την καθιέρωση της γραμμής Αίνου - Μηδείας ως συνόρου για την Τουρκία, πράγμα που άφηνε στους Οθωμανούς μικρό μέρος της Θράκης, την επιδίκαση της Κρήτης και του Αγίου Ορους στην Ελλάδα, αλλά με άλυτο το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου και τέλος γενικόκτητες που άφηναν εκκρεμή τα σύνορα μεταξύ Σερβίας, Βουλγαρίας και Ελλάδας.

Ο οικοδεσπότης

Η κατάσταση στην Ευρώπη και στο διεθνή ορίζοντα ήταν τόσο βαριά και μπερδεμένη, ώστε ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας, Εδουάρδος Γκρέι, ο μακροβιότερος σε αυτό το πόστο, ασχολήθηκε με τη συνδιάσκεψη του Λονδίνου μάλλον τυπικά. Ο μετέπειτα υποκόμης του Φάλοντον, ενός φέουδου που μετά περιήλθε σε μια γειτονική βαρονία, χάρη στην οποία ο κόσμος άρχισε να πίνει το τσάι «Ερλ Γκρέι», με άρωμα εσπεριδοειδών, ήταν ένας αφοσιωμένος ψαράς και εντομολόγος, που χήρεψε δυο φορές και υπηρέτησε πιστά το Στέμμα, είτε στο τένις είτε

προεδρεύοντας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Ως προς την Ελλάδα, υπήρχε μάλλον η πεποίθηση ότι την έχει στο τσεπάκι του, πράγμα που εξηγεί εν μέρει γιατί στο Λονδίνο η χώρα που έφυγε με τη μεγαλύτερη αγωνία ήταν ακριβώς η Ελλάδα.

Τα κύρια ζητήματα

Η Ελλάδα δεν είχε κανένα ενδιαφέρον βέβαια για να επιλυθεί το εθνικό ζήτημα στο Σαντζάκι της Σερβίας και φαίνεται, με άφθονο στρατό που διέθετε στα Γιάννενα, πως ήταν αισιόδοξη για το ζήτημα του νέου γείτονα που πήγαιναν να της φορτώσουν, της Αλβανίας. Καθώς η ακτιβιστική πτέρυγα των Αλβανών πατριωτών ξεκινούσε κυρίως από το Κόσοβο, δύσκολα η Ελλάδα μπορούσε να αντιληφθεί πως οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν είχαν κάποια αίσθηση δικαιοσύνης που τους οδηγούσε στην ανεξαρτησία της Αλβανίας, αλλά ήταν η επιθυμία της Ιταλίας να προσαρτηθεί ή να επηρεάσει το τμήμα εκείνο της δυτικής Βαλκανικής που προσέγγιζε τις ιταλικές ακτές. Γι' αυτό και η νότια Αλβανία ή η Βόρεια Ηπειρος άρχισε να παίζει σημαντικό ρόλο, πλην αφανή, στις διαπραγματεύσεις. Για την ώρα, παιζόταν η ύπαρξη του νέου κράτους. Η Ρωσία υποστήριξε τη Σερβία, η Αυστρία και η Ιταλία την αυτονομία, ενώ η Αγγλία και μερικώς η Γερμανία, οι κύριοι μελλοντικοί τροφοδότες των βαλκανικών εξοπλισμών, τήρησαν ουδετερότητα.

Πέρα από την Αλβανία, που έγινε κράτος έως το μήνα Μάιο του 1913 και απέκτησε σύνορα αργότερα μέσα σε ένα χρόνο, τα εκκρεμή ζητήματα δημιουργήσαν στην Ελλάδα πολύ μεγάλη αγωνία. Η αγωνία αφορούσε το Αιγαίο. Η Συνθήκη του Λονδίνου άφησε ανοιχτό το ζήτημα της διεκδίκησης των νησιών. Δηλαδή, ανάγκαζε τους Τούρκους και τους Έλληνες, με άλλα λόγια, να αγοράσουν ό,τι πολεμικό πλεούμενο ήταν διαθέσιμο στην αγορά, ακόμη και παρωχημένα σαπιοκάραβα. Εως την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τις παραμονές μιας μεγάλης νίκης εναντίον των Βουλγάρων, οι Έλληνες είχαν

στο μυαλό τους να επικρατήσουν σε κάθε άνοιγμα του Αιγαίου, διότι προέβλεπαν ότι η υπεροπλία που τους έδινε ο «Αβέρωφ» γρήγορα θα έπαυε να υπάρχει, καθώς νέα υπερντρέντοτ, πανίσχυρα, πανάκριβα και τεράστια αναμένονταν να πλημμυρίσουν την αγορά.

Το τελευταίο ζήτημα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα ήταν η σχέση με τη Βουλγαρία. Οι πρόσφατοι σύμμαχοι που ακόμη αγωνίζονταν για την Αδριανούπολη και τσακώνονταν με τους Σέρβους για ζητήματα «Δυτικής Βουλγαρίας» αλλά και ερμηνείας διαφόρων ζητημάτων αμοιβαίων ενοχλήσεων διέθεταν ένα δυνατό στρατό, περίμεναν πιστοποίηση μεγάλων κερδών σε Ανατολική και Δυτική Θράκη, ετοιμάζονταν, επιτέλους να παίξουν μείζονα ρόλο ως ναυτική μεσογειακή δύναμη, πράγμα που είχαν να χαρούν εμμέσως από την εποχή των σλαβικών μονοξύλων, και με μια ισχυρή δύναμη να «ξεκουράζεται» στη Σαλονίκη, είχαν τη βάσιμη ελπίδα ότι θα νικούσαν τους Έλληνες σε επικείμενο πόλεμο, περιορίζοντας παράλληλα τους Σέρβους στο να μην έχουν πολλές διεκδικήσεις νοτίως των Σκοπίων. Η συνθήκη του Λονδίνου που άφηνε ένα σαφές κενό στα κατεχόμενα και διεκδικούμενα εδάφη (λόγου χάρη δεν περιείχε διάταξη που να επιδικάζει ότι τα δορυάλωτα μέρη ανήκουν στον κατέχοντα) επέτρεπε ένα τελικό ξεκαθάρισμα λογαριασμών.

Η κύρια επίπτωση

Το αποτέλεσμα για την Ελλάδα ήταν αντιφατικό. Οι σύμμαχοι δεν είχαν κανένα λόγο να την ικανοποιήσουν πλήρως, αφού ήταν για την ώρα μια «ευχάριστη έκπληξη» από στρατιωτική σκοπιά, που έπρεπε, όμως, να εξοπλιστεί και να αποδείξει την αξιοπιστία της. Για την ώρα, ήταν ένας καλός πελάτης! Δεν είναι άνευ σημασίας πως στο ναυτικό ανταγωνισμό που ακολούθησε οι Άγγλοι είχαν πελάτη την Τουρκία και οι Γερμανοί την Ελλάδα!

Η κύρια επίπτωση της συνθήκης ήταν απλή: αν η Ελλάδα ήθελε τη Θεσσαλονίκη και τις νέες της χώρες, έπρεπε να πολεμήσει με τη Βουλγαρία και να τη νικήσει. Οχι, η συνθήκη δεν έγραφε, όπως έκανε για την Κρήτη, ότι η Θεσσαλονίκη θα παραμείνει στην Ελλάδα. Τόσο οι Οθωμανοί, όσο και οι άλλες δυνάμεις της Ευρώπης είχαν μισάνοιχτο το μάτι τους την ώρα της προσωρινής ειρήνης. Ακόμη, όλα ήταν πιθανά!

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος

Οι Βούλγαροι διέθεταν έναν πελώριο στρατό και την Αυστροουγγαρία μόνη σύμμαχο. Δύο μέρες μετά τη Συνθήκη του Λονδίνου, Ελλάδα και Σερβία συμμαχησαν εναντίον της Βουλγαρίας. Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος ξεκίνησε μέσα Ιουνίου και έληξε σε 32 μέρες. Σχεδόν 600.000 άνδρες και 1.200 πυροβόλα, εναντίον 120.000 Ελλήνων και 260.000 Σέρβων με κατώτερο πυροβολικό, αλλά και τους Οθωμανούς να έχουν καταφέρει να μαζέψουν 250.000 αξιόλογο στρατό για να κερδίσουν την Αδριανούπολη. Στα βόρεια, η περιοχή της Δοβρουτσάς, που ήταν βουλγαρική, υποβλεπόταν από έναν ολοκαίνουργιο και απόλεμο στρατό, της Ρουμανίας. Η Βουλγαρία ήταν κυριολεκτικά περικυκλωμένη. Είχε επί μεγάλο διάστημα την ψευδαίσθηση ότι οι Σέρβοι δε θα την πείραζαν, επειδή οι δύο χώρες είχαν υπογράψει αμοιβαίο σύμφωνο διανομής εδαφών. Αλλά η νέα Αλβανία ψαλίδισε κυρίως την έξοδο της Σερβίας προς την Αδριατική, ένα εθνικό όνειρο στο οποίο αντιτάχθηκαν τόσο η Ιταλία όσο και η Αυστροουγγαρία. Εκτός από μια σίγουρη, υπερβέβαιη αιτία για τον επικείμενο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Σέρβοι ήθελαν περισσότερη γη στα μέρη των Σόπτσι, που δεν τους θεωρούσαν αναγκαστικά Βουλγάρους. Οι Βούλγαροι φαρμακώθηκαν, αλλά η μοναδική τους ελπίδα ήταν να βιαστούν και να ελπίσουν ότι οι εκτιμήσεις τους ήταν σωστές.

Στο σερβικό μέτωπο

Αρχικά, οι Βούλγαροι ανέτρεψαν τους Σέρβους στα προσωρινά ελληνοσερβικά σύνορα και προχώρησαν σε βάθος στα νότια της περιοχής που ονόμαζαν δυτική Βουλγαρία. Οι Σέρβοι ανέστρεψαν το μέτωπο και νίκησαν τους Βουλγάρους όχι μόνο βορειώς του Μπέλες, αλλά και ψηλότερα, στο Βιδίνιο. Ήταν οι πιο κερδισμένοι του πολέμου.

Η αιματηρή προέλαση των Ελλήνων

Η δύναμη των Βουλγάρων στο ελληνικό μέτωπο ήταν ελαφρώς μικρότερη από την ελληνική. Ο πόλεμος είχε μια φάση βουλγαρικής επιθετικότητας (πήραν μάλλον λάθος εκτιμήσεις από τις προηγηθείσες αψιμαχίες με τον ελληνικό Στρατό που παρουσίασε στην περιοχή Τούζλας - Στρυμόνος και Νιγρίτας μερικά διαλυτικά φαινόμενα), αλλά καθώς η Θεσσαλονίκη χάθηκε νωρίς για τους Βουλγάρους με συνδυασμό ελληνικής Πολιτοφυλακής και κρητικής Χωροφυλακής, οι δύο στρατιές οργανώθηκαν για να πολεμήσουν σε μέρος προεπιλεγμένο από το βουλγαρικό επιτελείο. Το μέτωπο Κιλκίς - Λαχανά, κυματιστοί ανερχόμενοι προς το Μαύρο Ορος λόφοι με εκπληκτική κάλυψη και προσημειωμένες θέσεις επίθεσης, ελεγχόμενες από ικανό βουλγαρικό πυροβολικό, ήταν μια θέση μάχης διαλεγμένη με τρόπο που να εξαντληθεί η ελληνική επιθετικότητα σε στείρες επιθέσεις, ώστε να ακολουθήσει η πλήρης ανατροπή των Ελλήνων, που δε διάθεταν αξιόλογες αμυντικές θέσεις είτε στη Θεσσαλονίκη είτε στον Αξιό. Με δυο λόγια, οι Βούλγαροι ήξεραν ότι, ανατρέποντας το άθος των Ελλήνων στους λόφους του Κιλκίς, θα καταλάμβαναν το σύνολο της Κεντρικής Μακεδονίας έως βαθιά στη Δυτική, χωρίς μεγάλους κινδύνους. Φυσικά και τη Θεσσαλονίκη.

Οι Έλληνες διέψευσαν τα πάντα στο πελώριο πεδίο αυτόματης επιθετικότητας που εκτυλίχτηκε μετά την 20ή Ιουνίου, ενώ το μέτωπο του Στρυμόνα είχε

ήδη αποκατασταθεί. Στα ίδια μέρη όπου «πάγωσε» το μέτωπο, το λεγόμενο «μακεδονικό» κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έως το 1918, οι ελληνικές μεραρχίες, χάνοντας πολλούς ηγέτες-αξιωματικούς και ηρωικούς στρατιώτες, κατάφεραν να απωθήσουν τους Βουλγάρους, προς γενική έκπληξη της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Η μάχη είχε διαμοιραστεί μεταξύ «φρουρίου» Λαχανά, που κατέληξε στην κατάληψη της Νιγρίτας, και του φρουρίου Κιλκίς. Και στις δύο παράλληλες μάχες οι ελληνικές απώλειες 8.000-9.000 νεκροί και τραυματίες αναγκαστικά υπέφεραν τη δεύτερη ημέρα των επιχειρήσεων, επειδή προήλασαν με εφ' όπλου λόγχη σε προετοιμασμένο από τον αντίπαλο «γυμνό» έδαφος χωρίς αντερείσματα.

Εκτός στρατηγικού σχεδιασμού

Αποδίδεται στον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο η πρόθεση να χτυπήσει αλύπητα το Βουλγαρικό Στρατό, πράγμα που ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε. Και τα δύο μέρη είχαν τους λόγους τους. Ενθαρρυμένοι οι Τούρκοι κατέλαβαν την Αδριανούπολη, άρα η ελληνική προέλαση προς δυτική Θράκη δε θα είχε σοβαρή αντίσταση από τους Βουλγάρους. Επιπλέον, ο αξιόμαχος Ελληνικός Στρατός, σφραγίζοντας εύκολα τα στενά της Κρέσνας, θα ήταν έτοιμος να αποκόψει κάθε βουλγαρική επέκταση προς το Αιγαίο. Αλλά ο Κωνσταντίνος, οδηγούμενος από επιτυχίες (και ατυχίες) προελάσεις Βυζαντινών αυτοκρατόρων, πέρασε με φοβερές απώλειες την Κρέσνα, νίκησε στο Σιμιτλί και κατέλαβε το Μπλαγκόεβγκραντ, την Τζουμαγιά. Οι Βούλγαροι ήξεραν το έδαφος σαν την παλάμη τους και ταπεινωμένοι ανάγκασαν τους Έλληνες σε ανασύνταξη του μετώπου τους στο Σιμιτλί. Αυτή η νεωτερική κίνηση εξάντλησε άσκοπα τους Έλληνες. Εξάλλου, ο Ρουμανικός και ο Τουρκικός Στρατός προήλαυναν από ΝΑ και βόρεια, δίνοντας στους Ρουμάνους τη λάθος εντύπωση ότι μόνοι τους υπέταξαν τη Βουλγαρία. Σε κάθε περίπτωση, τώρα υπήρχαν παντού νέα σύνορα.

Τα νέα σύνορα

Η Σερβία επεκτάθηκε προς Νότο και ανατολικά, χάνοντας την πρόσβαση στην Αδριατική. Έτσι, το 1913, δημιουργήθηκε όλη εκείνη η εθνική μανία εναντίον των Αυστριακών, που οδήγησε στο μεγάλο πόλεμο. Η Ελλάδα έφτασε στο Νέστο, αφήνοντας μόνον 80 χλμ. ακτής του Αιγαίου στη Βουλγαρία με το Δεδεαγάτς (Αλεξανδρούπολη), ενώ υποχώρησε και από την Κομοτηνή. Η Τουρκία ξαναγύρισε στα όρια της Ανατολικής Θράκης, ενώ η ταπεινωμένη Βουλγαρία, που πολέμησε γενναία, ήταν πλέον ένα θυμωμένο πiónι στον επερχόμενο παγκόσμιο πόλεμο. Θα επιζητούσε τη λύση των προβλημάτων της σε ένα νέο διεθνές πλαίσιο. Μια λεπτομέρεια: ενώ η Ελλάδα, μετά την Ενωση των Επτανήσων κατείχε και τη νήσο Σάσσωνα, μπροστά στο μεγάλο λιμάνι της Αυλώνας, την παρέδωσε πειθαρχικά στους Αλβανούς, ενώ από το 1864 δε σκέφτηκε κανένας να βάλει μια ελληνική σημαία και να χτίσει ένα οχυρό, εποικίζοντας επιπλέον ένα ψαροχώρι. Μείζων αλβανική και ιταλική ιστορία θα είχε άλλη τροπή, αν η Ελλάδα και οι σύμμαχοί της ήλεγχαν τη μια πλευρά της Αδριατικής...

Η Θεσσαλονίκη;

Κανένας δε χάρηκε υπερβολικά επειδή η Θεσσαλονίκη απαλλάχτηκε από τους «φιλοξενουμένους» της. Το θεωρούσαν, εξάλλου, ιερή υποχρέωση. Ωστόσο, τώρα υπήρχαν Βούλγαροι ένοπλοι μόνο μετά τα στενά της Κρέσνας και επιπλέον δε χρειαζόταν να ανησυχούν πολύ για τη στάση των Σέρβων, που θα ήταν έκτοτε εχθρική προς τους Βουλγάρους. Μικρές ανησυχίες προκαλούσε η στάση των νέων νικητών, των Ρουμάνων, που τώρα θα αισθάνονταν πιο άνετα να εφαρμόσουν να νεολατινικά τους σχέδια για τους Βλάχους. Η παράξενη σιωπή των Μεγάλων Δυνάμεων, που ήταν σύμμαχοι της Ελλάδας, έδειχνε ότι ο «αχρείαστος» Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος άνοιγε διάπλατα τις θύρες για ένα νέο παγκόσμιο μέτωπο,

το βαλκανικό. Ξαφνικά, η στάση της Τουρκίας είχε τεράστια σημασία και οι Έλληνες έπρεπε πλέον να εξασφαλίσουν άμεσα τα νησιά του Αιγαίου και να προεξοφλούν ότι οι Βούλγαροι θα συμμαχούσαν με τους Γερμανούς, διεκδικώντας τη Θεσσαλονίκη.

Προσωρινό συμπέρασμα

Στη θέση του μετώπου Αίνου-Μηδείας, που σήμαινε το πέρας του οθωμανικού τόξου, ο πόλεμος της Ευρώπης που πλησίαζε καθόριζε ένα «αόρατο μέτωπο» από το Στρυμόνα έως τις μεγάλες λίμνες της κεντρικής Βαλκανικής, όπου θα παιζόταν η τύχη των Σέρβων και των Ελλήνων εναντίον της Τουρκίας και της Βουλγαρίας, ενώ η Ιταλική χερσόνησος δεν ήταν ευνοϊκή για τις χώρες της νότιας Βαλκανικής. Η κατάσταση δόξαζε την Ελλάδα, αλλά της έδινε όλο και περισσότερες νέες ευθύνες...

Ο ναυτικός ανταγωνισμός

Η Βραζιλία πολέμουσε πεισματικά με την Αργεντινή για να εξασφαλίσει μεγαλύτερο μερίδιο ελαστικό κόμμι από τις νοτιοαμερικάνικες ζούγκλες. Ήταν αρχή του 20ού αιώνα και ό,τι μύριζε βενζίνη ή λάστιχο μύριζε χρυσάφι με τόσες μηχανές ντίζελ και τροχοφόρα στον κόσμο. Ωσπου να ρημαχτεί όλη η ήπειρος από ένα κραχ στις τιμές, του 1914, η Βραζιλία είχε παραγγείλει στην Αγγλία ένα υπερντρέντνοτ, το «Ρίο ντε Τζανέιρο», ένα θωρηκτό 30 χιλιάδων τόνων που έπιανε 22 κόμβους και ήταν γεμάτο κανόνια των 14 ιντσών σε ένα αγγλικό ναυπηγείο. Οι Τούρκοι, θορυβημένοι που ένα θωρακισμένο καταδρομικό όπως το «Αβέρωφ» κατάφερε να αποκλείσει στα Στενά ολόκληρον το στόλο τους, έπιασαν την κρίση της Βραζιλίας και αγόρασαν την εποχή που ο Κουντουριώτης νικούσε παντού, με 2,7 εκατομμύρια λίρες, το βραζιλιάνικο θωρηκτό, το μετονόμασαν σε «Σουλτάν Οσμάν» και έστειλαν πλήρωμα και καπετάνιο, αρχές του 1914, να παραλάβει

το τέρας. Χρειαζόταν πολλές μετατροπές, επειδή, για παράδειγμα, όλες οι περιγραφές και οι οδηγίες χρήσης εντός του πλοίου ήταν στα πορτογαλέζικα, γλώσσα που οι Τούρκοι μάλλον αγνοούσαν. Ταυτόχρονα, είχαν προχωρήσει την παραγγελία σε άλλο αγγλικό ναυπηγείο, το Βίκερς, τριών θωρηκτών τύπου «Ρεσαντιέ». Από αυτά, μόνον ένα ολοκληρώθηκε αλλά δεν παραδόθηκε ποτέ στους Τούρκους. Ολοι περίμεναν ότι αυτά τα δύο φοβερά θωρηκτά θα έφερναν τον τρόπο στα ελληνικά νησιά. Η Ελλάδα είχε βγάλει «τα λεφτά της» με το «Αβέρωφ», αλλά η σύγκριση υπέρ των ντρέντνοτ ως προς την ισχύ και τον οπλισμό ήταν 1 προς 6. Δεν επρόκειτο για ισορροπία, αλλά για επικείμενη σφαγή.

Η ελληνική αντίδραση

Η Ελλάδα ήταν καταχρεωμένη και ξαφνικά βρέθηκε να χρειάζεται άλλα 5 ή 6 εκατομμύρια λίρες και να της λείπουν πολύτιμοι μήνες προκειμένου να ισοφαρίσει την τουρκική τακτική επιτυχία. Παρήγγειλε στο Αμβούργο, στο ναυπηγείο Βουλκάν, ένα νέο θωρηκτό, που σκόπευε να βαφτίσει «Σαλαμινία» και ταυτόχρονα ανήγγειλε ένα φιλόδοξο ναυτικό πρόγραμμα. Ήταν ήδη Ιούλιος του 1913 όταν, εν όψει των νέων υπερθωρηκτών της Τουρκίας, οι Έλληνες αποφάσισαν να τροποποιήσουν τη «Σαλαμινία» σε πολεμικό 20 χιλιάδων τόνων, αρκετά ταχύ, με κανόνια των 14 ιντσών, αμερικάνικα. Αλλά όταν ξέσπασε τον Αύγουστο του 1914 ο Μεγάλος Πόλεμος, το «Σαλαμίς» πάγωσε και παρέμεινε το κύτος του στο Αμβούργο. Η Ελλάδα έπαθε έναν πανικό, ώσπου βρέθηκε μια παράδοση και μάλλον επικοινωνιακή λύση. Δυο αργά πολεμικά, αμερικάνικα, κλάσης «Μισισίπι», αγοράστηκαν και εντάχθηκαν στον ελληνικό στόλο. Ήταν τα «Μισισίπι» και «Αϊντάχο», που μετονομάστηκαν σε «Κιλκίς» και «Λήμνος». Χαρακτηριστικό τους η διπλή καλαθοειδής διαμόρφωση των κεντρικών ιστών τους. Επianαν 17 κόμβους μόνον. Ωστόσο, προστέθηκαν στο στόλο τον Ιούλιο του 1914 –«στο «παρά πέντε».

Γερμανοί με Έλληνες και Αγγλοι με Τούρκους;

Πρέπει να εξηγήσουμε πώς έγινε και δύο θανάσιμοι εχθροί των Βαλκανικών Πολέμων άρχισαν να εφοδιάζονται σοβαρά από τις αντίπαλες μεταξύ των Μεγάλες Δυνάμεις. Η απάντηση είναι σχετικά απλή: ο πόλεμος της Τουρκίας με την Ελλάδα έληξε με την εκπολιόρρηση των Ιωαννίνων, αρχές του 1913. Ο Δεύτερος Βαλκανικός δε στρεφόταν κατά της Τουρκίας. Η εκκρεμότητα περί τα νησιά του Αιγαίου έφερνε τεταμένη ατμόσφαιρα, αλλά από το τέλος του 1913, το κύριο ζήτημα ήταν αν η Τουρκία θα έμπαινε στον πόλεμο με τους Συμμάχους ή με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Τα Στενά έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο στη συμμαχική στρατηγική σκέψη. Αποδείχτηκε αργότερα, με τις επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια και άλλες περιπτώσεις πολεμικής τύφλωσης. Έτσι, οι Αγγλοι εκτιμούσαν πως, θωρακίζοντας τους Τούρκους στο Αιγαίο, θα κατάφερναν να τους προσεταιριστούν και στον επικείμενο πόλεμο. Βέβαια, αυτό θα σήμαινε πως δε θα υπήρχαν ελληνικά νησιά στο Αιγαίο ή, τουλάχιστον, θα υπήρχαν με πολύν κόπο και σκληρές διαπραγματεύσεις.

Η ανατροπή της κατάστασης

Οι Αγγλοι έμαθαν ότι οι Γερμανοί, τέλος Ιουλίου του 1914, είχαν καταφέρει να γείρουν την τουρκική πλευρά αποφασιστικά υπέρ αυτών. Γι' αυτό και ως άμεσο προληπτικό μέτρο, αρχές Αυγούστου, κατέσχεσαν το «Σουλτάν Οσμάν» και το «Ρεσαντιέ» και τα ενέταξαν στο βασιλικό Στόλο, το ένα ως «Αζενκούρ» και το δεύτερο ως «Ερίν». Οι Τούρκοι αισθάνθηκαν βαρύτατη την προσβολή και άρχισαν με τον καιρό στρατηγικές τρομοκράτησης κυρίως των Ελλήνων που ζούσαν στις ακτές του Αιγαίου, όπως στη Φώκαια. Βέβαια, οι βενιζελικοί υποστήριζαν πως έπρεπε η Ελλάδα να εκμεταλλευτεί υπέρ αυτής την κατάσταση, αλλά ο βασιλιάς Κωνσταντίνος φαίνεται να είχε αποφασίσει την ουδετερότητα. Οι Τούρκοι

ανταμείφθηκαν για τα χαμένα θωρηκτά: οι Γερμανοί έστειλαν ναυτικές δυνάμεις ως Mittelmeerddivision στην Προποντίδα. Κυρίως τα έξοχα, πλήρως εφοδιασμένα και με γερμανικά πληρώματα θωρηκτά τους «Γκέμπεν» και «Μπρεσλάου». Το «Γκέμπεν» ονομάστηκε «Γιαβούζ» και το «Μπρεσλάου» «Μιντιλί». Τα θωρηκτά ήταν ελαφρύτεροι τύποι καταδρομικού κατάλληλα για τον πόλεμο των νησιών. Κι ενώ είχαν Γερμανό πλοίαρχο και πλήρωμα, για λόγους ανόρθωσης του ηθικού της χώρας, τα γερμανικά πληρώματα φορούσαν φέσι και αργότερα πλήρη στολή του τουρκικού ναυτικού. Στο ένα υπηρέτησε ευόρκως και ο μετέπειτα μύστης του πολέμου των υποβρυχίων, ναύαρχος Ντένιτς.

Παράλληλες δράσεις

Ιδια εποχή, το ηπειρωτικό ζήτημα οδήγησε την Ελλάδα σε κρίση με την Ιταλία, με την αυτόνομη Βόρεια Ηπειρο και την κυβέρνηση Ζωγράφου, εγκαινιάζοντας μια δεκαετή ψυχρότητα στις ελληνοϊταλικές σχέσεις που είχε και επώδυνα θερμά επεισόδια. Τα αποτελέσματα του Β΄ Βαλκανικού γρήγορα οδηγήθηκαν σε στασιμότητα και άμεση ανάγκη να διαμορφωθούν νέες συμμαχίες, ώστε τα φλέγοντα συνοριακά και εθνοτικά ζητήματα να οδηγηθούν σε θερμές, αποφασιστικές λύσεις. Οι παλαιοί βαλκανικοί σύμμαχοι είχαν διασπαστεί. Η Αλβανία οδηγούνταν σε εξάρτηση από την «προστάτιδα» Ιταλία, η Σερβία είχε προγραφεί από όλες τις περιμετρικές δυνάμεις πλην Ελλάδας, η Ρουμανία απέκτησε αμαχητί μια μειονοτική παρωνυχίδα στην Πίνδο, αφού ο Βενιζέλος, για να πείσει τη Βουλγαρία, δέχτηκε ρουμανική εκπαίδευση σε ελληνική επικράτεια. Παρόμοια ζητήματα αντιμετώπισε, όχι πάντοτε με σταθερότητα, σε ολόκληρη τη δεκαετία που ακολούθησε, όπως συνέβη με το σύμφωνο Πολίτη - Καλφώφ του 1924. Σημασία έχει ότι στα εξημμένα πνεύματα, τα χωρισμένα με αίμα κρατών, μειονοτήτων και αμάχων, σε περιόδους όπου όλες οι χώρες κυβερνούσαν και μειονότητες αλλά και σε εποχές όπου όλες οι βαλκανικές δυνάμεις γκρίνιαζαν για αλύτρωτους

συμπατριώτες εκτός των συνόρων τους, είτε ιστορικά φαντασιακούς, όπως οι Ρουμάνοι, είτε με ολόκληρη την παλιά πατρίδα εκτός των συνόρων (όπως συνέβη με την Αλβανία, που επικάθισε σε μη αλβανικούς πληθυσμούς, ενώ οι διαμορφωτές της αλβανικής εθνικής συνείδησης, οι Κοσοβάροι, παρέμειναν «αλύτρωτοι» για ιστορικούς λόγους) ήταν εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξουν διαπραγματεύσεις και διάλογος. Έτσι, το λεγόμενο Μακεδονικό Μέτωπο, πλαισιωμένο από ποικιλίες λαών της Αντάντ αλλά και των Κεντρικών Δυνάμεων, αντιπαρατέθηκε πεισματικά, για να οριστικοποιηθεί το βαλκανικό αίτημα «δικαίου». Σε όλα αυτά, αφανής αλλά παντοδύναμη στάθηκε η συμβολή της Θεσσαλονίκης.

Περιμένοντας το Μεγάλο Πόλεμο

Πριν ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις, στην ουσία πέρασε η Ελλάδα και οι άλλες χώρες της Ευρώπης μια προετοιμασία θερμών επεισοδίων, ήδη από το τέλος του 1913. Οι παλιές συμμαχίες που είχαν σταθεροποιήσει την παγκόσμια κατάσταση στα χρόνια της μπελ επόκ, παρά την εμμονή των Αγγλογάλλων ότι η Γερμανία οδηγούσε στα άκρα τις τοπικές κρίσεις, δεν ήταν πλέον τόσο σταθερές. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δημιουργήθηκαν αφενός νέα κράτη στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η Γερμανία, η Ιταλία, η Βουλγαρία αλλά και άλλα, παλιά κράτη προχώρησαν σε τολμηρές ανακατατάξεις και αναθεωρήσεις του διοικητικού τους μοντέλου (Νεότουρκοι στην Τουρκία, αυστριακή - ουγγρική ανασύνταξη). Ως αποτέλεσμα, η Ευρώπη φαινόταν πανίσχυρη αλλά διασπασμένη με κλασικόν τρόπο προς μια αναθεώρηση του αιώνιου φαινομένου Μέτερνιχ και της ιδεολογίας που παρήγαν οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής του. Ήδη οι αναρχικοί και τα μεγάλα ακτιβιστικά κινήματα, με πρώτο το σοσιαλισμό, έπεφταν ως γκρίζα σκιά που θάμπωνε τη λάμψη των βασιλικών και αυτοκρατορικών κοσμημάτων.

Στο άλλο άκρο, ένας κόσμος μαγεμένος με εξωτικές ιστορίες, με ρομάντζα, με βασιλικά δράματα, ξεκινούσε τη δική του πορεία, που θα κατέληγε σε άφθονα ταμπλόιντ έναν αιώνα αργότερα. Μια ματιά στον ευρωπαϊκό Τύπο την άνοιξη του 1914 πείθει τον αναγνώστη ότι ήδη είχε ξεκινήσει μια ιστορία πιέσεων, συνωμοσιών και κλήρωσης (κυριολεκτικά) των μικρών χωρών, προκειμένου είτε να μείνουν ουδέτερες είτε να συνταχθούν με τα νέα μέτωπα.

Ο πόλεμος που ξέσπασε τον Αύγουστο ήταν βίαιος, με πολύ μεγάλη αξιοποίηση νέων όπλων. Ήταν ο πρώτος γενικός πόλεμος με υποβρύχιες δυνάμεις και ταχύτατη ανάπτυξη της αεροπορίας και φοβερών εφευρέσεων ολέθρου, όπως το εξελιγμένο πολυβόλο και η δυνατότητα να βάλλουν τα αεροπλάνα ανάμεσα στις στροφές ενός χαλύβδινου έλικα. Ήταν επίσης και ο θρίαμβος του στατικού πολέμου, των θωρηκτών και μιας προφανούς αδιαφορίας για τις ανθρώπινες απώλειες, καθώς στρατηγοί μαθημένοι σε προελάσεις εποχής, όπου τα βλητικά μέσα ήταν άστοχα κατά 80%, τώρα έστελναν τους στρατούς του λαμπροφορεμένους σε πεδία μαχών με απώλειες που άγγιζαν το 100%.

Κεντρικές δυνάμεις

Η Γερμανία είχε αναπτύξει και εξελίξει το σχέδιο Μόλτκε. Ήταν η εισβολή στις Κάτω Χώρες και η επανάληψη της πολιορκίας του Παρισιού μέσα από ένα λεπτεπίλεπτο και αμείλικτο σύστημα στρατολόγησης, βασισμένο στην ακρίβεια των γερμανικών σιδηροδρόμων. Το σχέδιο αυτό είχε ένα φοβερό μειονέκτημα: η γενική στρατολόγηση δεν ήταν πλέον μέσο πίεσης και απειλής, αλλά ουσιαστικά έναρξη πολέμου. Απόδειξη: όταν ο Κάιζερ Γουλιέλμος κήρυξε τη γενική επιστράτευση, αλλά την επομένη φάνηκε πως μπορούσε να αποφευχθεί ο πόλεμος, τον ενημέρωσαν πως ήταν πλέον αργά! Διότι, αν ακυρωνόταν η επιστράτευση, ο στρατός θα ήταν χύμα και παγωμένος, νησιτικός και άχρηστος στους σιδηροδρομικούς σταθμούς. Δεν προέβλεπε

το σχέδιο λύση της επιστράτευσης και επιστροφής στους στρατώνες!

Η Γερμανία στα άλλα μέτωπα στηρίχτηκε στην ευμένεια της Βουλγαρίας και πιθανόν της Τουρκίας. Ο δρόμος Βερολίνου - Βαγδάτης, που είχε το χαρακτηριστικό πολεμικού δόγματος, σήμαινε ότι φιλογερμανικές δυνάμεις θα ήλεγχαν τον αραβικό κόσμο είτε με αυτόνομα κινήματα είτε με ενίσχυση των «κατακτητών τους» Οθωμανών. Οι Γερμανοί, επίσης, ήλπιζαν ότι ο φρέσκος και γεμάτος καινοτομίες στόλος τους και τα φοβερά υποβρύχια θα επέτρεπαν στη χώρα να αναπτύξει πλουτοπαραγωγικές πηγές, προιονίζοντας τις αποικίες των Αγγλογάλλων. Είχε προεξοφλήσει την εξαφάνιση της Σερβίας από τους Αυστριακούς, ενώ ήλπιζε στην ουδετερότητα της Ελλάδας, αναγνωρίζοντας βέβαια ότι θα υπήρχε πρόβλημα με τις παραχωρήσεις που έταζε σε Τουρκία και Βουλγαρία, παραχωρήσεις που περιείχαν πολλούς ελληνικούς πληθυσμούς.

Αυστροουγγαρία

Η χώρα φαινόταν ισχυρή και λίγοι εκτιμούσαν ότι θα ξεφούσκωνε. Από την Αυστρία περίμεναν να επιτεθεί στη Ρωσία και τη Σερβία, ενώ η αυτοκρατορία επιθυμούσε διακαώς ουδέτερα τα υπόλοιπα Βαλκάνια και μερική συμφωνία για το διαμοιρασμό βαλκανικών εδαφών. Η Αυστρία δεν είχε βλέψεις στη Μικρασία, αλλά η Ιταλία είχε. Η Αυστρία σκόπευε να κατακτήσει τις σημερινές Κροατία, Σλοβενία και Βοσνία, να συμπιέσει τον ιταλικό εθνικισμό νοτίως των Αλπεων και να γίνει προστάτιδα δύναμη της Θεσσαλονίκης, συζητώντας με το μουσουλμανικό και εβραϊκό στοιχείο την ουδετεροποίηση της πόλης. Βέβαια, υπήρχαν πολλές αντιδράσεις σε όλα αυτά.

Η Αντάντ (Εγκάρδια Συμμαχία)

Αγγλοι και Γάλλοι, κατέχοντας τις περισσότερες παραγωγικές πηγές του κόσμου, κλασικές αποικιακές

δυνάμεις, με το γαλλικό στρατό και τον αγγλικό στόλο πανίσχυρα όπλα, περίμεναν να ταπεινώσουν (επιτέλους, μετά το 1871) τη Γερμανία και να είναι έτοιμοι να βοηθήσουν τη Ρωσία, αν έχανε πόντους στις ανατολικές πεδιάδες. Ωστόσο, επιθυμούσαν να τεμαχίσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, σχεδιάζοντας μια επίθεση κινητών τεράτων, των θωρηκτών, εναντίον σταθερών φρουριών στα Δαρδανέλλια. Χρειάζονταν πιο πολύ από καθετί μια σύμμαχο Ελλάδα. Είχαν πολλές ελπίδες, με την ποικιλία των μέσων που διέθεταν (από το στόλο έως τον Λόρενς της Αραβίας) και τον αποικιακό τους στρατό, να πετύχουν τη χειραφέτηση του αραβικού κόσμου και τη μετατροπή της ανατολικής Μεσογείου σε υποτελή φέουδα.

Η Ελλάδα

Η Ελλάδα ήθελε να μείνει ουδέτερη. Οι λόγοι δεν ήταν ασήμαντοι. Τα νέα εδάφη που κατέκτησε ήθελαν «πάγωμα του τιμέντου» και πολλές περιοχές, όπως η Καβάλα, θαρρείς και είχαν μπει σε μια πολιτική ρουλέτα. Αλλά οι εκτιμήσεις ήταν διαφορετικές. Ο Μεταξάς συμπέρανε ότι θα νικούσαν οι Γερμανοί, επομένως η ελληνική ουδετερότητα θα έπρεπε να διαταραχθεί μόνο με συμμαχία προς τις κεντρικές δυνάμεις. Ο Βενιζέλος πίστευε στους συμμάχους και υπέρ αυτού είχε το πλεονέκτημα πως οι σύμμαχοι δεν είχαν πρόβλημα να υποσχεθούν στην Ελλάδα εδάφη της Βόρειας Ηπείρου, την Κύπρο και τη Θράκη, αλλά και μέρος της μικρασιατικής ακτής (στα 1915!)

Η Θεσσαλονίκη

«Αφογη στάση» ήταν η κεντρική εντολή στα εσωτερικά της Θεσσαλονίκης. Οι Έλληνες δε βιάστηκαν (ή δεν είχαν την ταχύτητα) να αλλάξουν νόμισμα, να συνδέσουν με τρένο την υπόλοιπη χώρα με την πόλη, να ψηφίσουν νέες αυτοδιοικητικές αρχές. Οι

εφημερίδες της Σαλονίκης τηρούν πολιτική υπονομμένων και, ενώ η πόλη μεταλλάσσεται αργά, το μόνο που είναι σίγουρο καλύπτεται από τον τίτλο «η πόλη των κατασκόπων». Οντως, η πεποίθηση πως η πόλη είναι η μόνη αξιόπιστη στρατηγική βάση για τα σχέδια των εμπολέμων σηματοδύεται από μια έντονη προπαγάνδα μεταστροφής της κοινής γνώμης, χάρη στους ποταμούς χρημάτων από προξενεία και πρεσβείες, αλλά και από την ανησυχία που προκαλούν απαισιόδοξες σκέψεις απώλειας ελληνικών εδαφών, αν οι εκτιμήσεις της ουδετερότητας αποβούν φρούδες.

Απόμεινε το πιο τραγικό μέρος της ιστορίας: η συγγή πραγματικότητα. Από το 1914 αρχίζει το ελληνικό στοιχείο της Μικρασίας να δέχεται διωγμούς, να ξεκινάνε προσφυγίες. Ο Στρατός, που είναι το πλέον απαραίτητο στοιχείο της χώρας, δεν περιέχει πολλούς Μακεδόνες, Ηπειρώτες και Θράκες, και αρχίζει να νοσταλγεί την ιδιαίτερη πατρίδα του. Η Ελλάδα, αγνοώντας την πολιτική της συνύπαρξης, αρχίζει να ονειρεύεται βοήθεια εξ ουρανών. Τα πιο συναρπαστικά και τραγικά γεγονότα περιμένουν την ακήρυκτη πρωτεύουσα των Βαλκανίων...

Η Θεσσαλονίκη ως πρωτεύουσα

Ανεξάρτητο βασίλειο Θεσσαλονίκης είχαμε μεταξύ 1204 και 1224, όταν οι Φράγκοι μετά τη Διανομή των Εδαφών της Ρωμανίας (Partitio Romaniae) απέκτησαν βασιλέα. Οι γείτονες πολύ γρήγορα περιόρισαν το φεουδαρχικό νεοπαγές κράτος, που αρχικά διοικούσε ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός, αφού δεν κατάφερε να αναδειχτεί ως αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης. Κατέλαβε το Διδυμότειχο και την Αδριανούπολη, για να του δώσουν οι πρωτευσσιάνοι τη Θεσσαλονίκη, υπερνικώντας την αντίδραση των Ενετών. Απλώσε το βασίλειο στην υπόλοιπη Μακεδονία και είχε υποτελείς τον Σαμπλίτη, τον Βίλλαρδουίνο και τον Δελαρός. Σκοτώθηκε σε

συμπλοκή με τους Βουλγάρους το 1207, που το κράτος τους γνώρισε άνθηση υπό τον Καλογιάννη ή Σκυλογιάννη.

Ο γιος του Βονιφάτιου, Δημήτριος, βασίλεψε υπό κηδεμονία έως το 1209 και μετά αυτοτελώς υπό το Φράγκο αυθέντη της Πόλης, έως το 1224, οπότε και νικήθηκε από την πανίσχυρη οικογένεια των Αγγέλων, που βασίλεψαν στην αυτόνομη Θεσσαλονίκη έως το 1246, υπό τον Θεόδωρο (1224 - 1230) που νικήθηκε στην Κλοκοτίνιτσα, τον Μανουήλ (1230 - 1237), τον Ιωάννη (1237 - 1244) και τον Δημήτριο (1244 - 1246), ώπου επικράτησε ο βασιλιάς της Νίκαιας, Ιωάννης Βατάτζης.

Και το 14ο αιώνα η Θεσσαλονίκη έχαιρε κάποιας αυτονομίας, αλλά υπό διοικητές και επαναστάτες (Ζηλωτές), καθώς και μέλη βασιλικών οικογενειών (Μανουήλ), ώπου περιήλθε στους Βενετούς (1423 - 1430), οπότε και την κυβέρνησε η Γαληνοτάτη.

Η εξέλιξη του 1916

Όταν ξέσπασε ο Μεγάλος Πόλεμος, ο Βενιζέλος νίκησε στις εκλογές και επιχείρησε με κάθε τρόπο να πετύχει την είσοδο στον Πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων, οι οποίοι του παρείχαν αόριστες υποσχέσεις κατά καιρούς (έδιναν στην Ελλάδα την Κύπρο, μικρασιατικά παράλια, την ανατολική Μακεδονία, μέρος της Θράκης και τη Βόρεια Ηπειρο). Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να παραιτηθεί, επειδή ο Κωνσταντίνος, πιστός στη γραμμή Μεταξά που κατέληξε πως οι Γερμανοί θα νικούσαν οπωσδήποτε, κράτησε αυστηρά ουδέτερη στάση. Όταν όμως ξεκίνησε η εκστρατεία στα Δαρδανέλλια, εκστρατεία που μάταια υποστήριζε ο Βενιζέλος, η συμμαχική κατοχή της Θεσσαλονίκης φαινόταν αναπόδραστη. Έτσι, οι Σύμμαχοι κατέλαβαν την πόλη, θεωρώντας ότι αμύνονται ενάντια στους Βουλγάρους, στους οποίους ο Κωνσταντίνος επέτρεψε να καταλάβουν το Ρούπελ και την Καβάλα, αιχμαλωτίζοντας την εκεί ελληνική μεραρχία και στέλνοντας τους Έλληνες σε μια γερμανική πόλη. Η μισή Ελλάδα εξαгриώθηκε και από

τα Χανιά ο Βενιζέλος κήρυξε την έκπτωση του Κωνσταντίνου και τη δημιουργία ελληνικού κράτους πιστού στην Αντάντ. Κατόπιν ήρθε στη Θεσσαλονίκη, κατέλυσε τις εκεί αρχές και όρισε το νέο κράτος, που πλέον κατείχε την Κρήτη και τα νησιά, καθώς και τη Βόρεια Ελλάδα. Αμέσως κήρυξε επιστράτευση και ενεργοποίησε μεραρχίες (Αρχιπελάγους, Κρήτης), καθώς και στρατολογημένους πρόσφυγες.

Δυσκολίες των αντιπάλων

Η απώλεια των νέων χωρών από τη λεγόμενη «παλιά Ελλάδα» εξαγρίωσε τους κατοίκους του Μοριά και της Ρούμελης, καθώς και της Θεσσαλίας, που είχε παράδοση τριάντα ετών στον Ελληνικό Στρατό. Οι στρατιώτες της περιόδου 1912/13 αισθάνονταν αλληλέγγυοι στον αρχιστράτηγο και στο επιτελείο του. Ενώ ο Βενιζέλος έστηνε, όχι με τον πιο άνετο και κατάλληλο τρόπο, ένα φιλοσυμμαχικό στρατό, ο στρατός αυτός, ειδικά στη Σαλονίκη, δε θύμιζε και πολύ τις μεραρχίες της νίκης, καθώς ήταν αγύμναστος και όταν άρχισε να συμφύρεται με το συμμαχικό στρατό της Θεσσαλονίκης συγκέντρωνε μάλλον την απαξίωση. Οι σύμμαχοι αφοπλίσαν τις μικρές φρουρές του βασιλιά και άρχισαν να απλώνονται από τον κάμπο των Γιαννιτσών έως το Στρυμόνα, κατακτώντας και τα παράκτια πολυβολεία. Εστησαν στρατόπεδα και εγκαταστάσεις μαζί με επισιτιστικές λειτουργίες παντού, καθώς και σιδηροδρόμους στενής γραμμής από το Πάικο έως τη Χαλκιδική. Το λεγόμενο «Μακεδονικό Μέτωπο» έπιανε από το Στρυμόνα έως το Πάικο. Στο μεταξύ, η επιχείρηση των Δαρδανελίων ήταν ένα αιματηρό φιάσκο, τα γερμανικά θωρηκτά υπό τουρκική σημαία απειλούσαν σοβαρά τη συμμαχική ναυλοχία του Μούδρου, ενώ ο Σερβικός Στρατός, έπειτα από παροδικές νίκες, συνεθλίβη από την Αυστροουγγαρία και ο βασιλιάς των Σέρβων, με το στρατό που σώθηκε, πέρασε τις Διναρικές Άλπεις και κατέληξε στην Κέρκυρα, που οι σύμμαχοι αφαίρεσαν από την ελληνική διοίκηση και μετέτρεψαν σε ένα τεράστιο αναρρωτήριο και

νοσοκομείο. Μόνον που αυτή η στέρηση ελληνικού εδάφους (όπως και της Θεσσαλονίκης) δεν είχε το ίδιο δυσοίωνα νόημα όπως η βουλγαρική κατοχή της Καβάλας. Οι Σέρβοι συνήλθαν και εγκαταστάθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως και οι πολυάριθμες σενεγαλέζικες και ανναμίτικες αποικιακές δυνάμεις και αποσπάσματα Μαροκινών σπαχήδων και Μαλγαζίων φρουρών, μαζί με άλλα στρατεύματα από την Ευρώπη, από τα οποία το πιο τραγικό απόσπασμα ήταν οι Ρώσοι που έστειλε ο Τσάρος και βρίσκονταν σε κατάσταση ημιεξέγερσης. Οι Ιταλοί δεν έχασαν την ευκαιρία και ζήτησαν την Κέρκυρα, ανεπιτυχώς.

Στην άλλη πλευρά, ο Μεταξάς στάθηκε ο σοβαρός ιδρυτής μιας πανίσχυρης, παρακρατικής οργάνωσης, των Επιστράτων. Επίστρατοι λέγονταν οι απόμαχοι των βαλκανικών πολέμων που αποστρατεύτηκαν και ήταν βασιλόφρονες. Ένας δημοσιογράφος τους περιγράφει ως «Μπόερς», επειδή συνδύαζαν πολιτική ένδυση και οπλισμό: ρεπούμπλικα και ξιφολόγχη. Ωστόσο, πυροβολούσαν παντού, ψάχνοντας να εξοντώσουν «βουλγαρικές αρκούδες», δηλαδή βόρειους Έλληνες. Εως τότε η Ελλάδα ήξερε ως μόνους παρακρατικούς τους κουτσαβάκηδες. Με τους επίστρατους, μια επίφοβη πολιτοφυλακή, οι εναπομείναντες βενιζελικοί των Αθηνών ήταν υποχρεωμένοι να κουρνιαίνουν.

Αμείλικτη βία και πράκτορες

Οι πληθυσμοί της Θεσσαλονίκης υπέστησαν, επίσης, πολλούς περιορισμούς. Και η επαρχία, τρισεχειρότερα. Στο ανατολικό Πάικο, η κοινή προσηγορία «βουλγαρόφωνων» πληθυσμών έφερε τους Γάλλους, που ήταν αδύνατον να φιλοσοφούν επί γραικομένων και βουλγαροφρόνων, στη θέση να δικάζουν σε στρατοδικεία και να εκτελούν πολλούς εντόπιους. Η Θεσσαλονίκη έγινε ονομαστή για τους χαφιέδες κάθε χώρας, τους πληρωμένους κονδυλοφόρους που μάστευαν τα λεφτά της παγκόσμιας

κατασκοπίας. Η αστάθεια των γεγονότων δεν οδήγησε σε κάποια έκφραση αυτονομίας της πόλης. Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης και οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί εκμεταλλεύτηκαν την πληθώρα στρατιωτών και αξιωματικών από το μισό κόσμο και προσπάθησαν να γίνουν πλούσιοι. Το κατάφεραν αρκετοί, έστω και προσωρινά, όπως ο εκ μητρός πάππος μου, Ιωάννης, λατινόφωνος, που πουλούσε μπιρίτσα απέναντι από τον Παπάφη, στήνοντας την μπιραρία «John's corner». Οχι δυνατή υποψηφιότητα για αυτόνομο κράτος Θεσσαλονίκης, ομολογώ.

Η βία στο τέλος εκδηλώθηκε λίγο πριν και κατά τα Νοεμβριανά (ουσιαστικά Δεκεμβριανά του 1916). Μετά από ένα ντου στα θεσσαλικά σύνορα, ο Ζονάρ, σκληρός εκπρόσωπος των συμμάχων, έστειλε στόλο στο Φάληρο, βομβάρδισε την πόλη, χτυπήθηκε με τους Επίστρατους και, ως αποτέλεσμα, ο Κωνσταντίνος αποχώρησε από την Ελλάδα. Ο δρόμος για μια ένωση του ελληνικού χώρου ήταν ανοιχτός. Αλλά η χώρα είχε τελεσιδικώς ραγίσει.

Συμπέρασμα

Οι Έλληνες συνηθίζουν να φαντασιοκοπούν στέλνοντας στον αγύριστο «το δράμα του διχασμού» την ίδια στιγμή που ο ίδιος ο οργανισμός τους έχει διαμορφωθεί από αχώνευτα εμφύλια χαρακτηριστικά. Ο οπαδός της μαυροκορδάτικης ευταξίας είναι ταυτόχρονα λάτρης του δολοφονημένου Ανδρούτσου, ο λάτρης του Οθωνα λατρεύει και τον Μακρυγιάννη. Το 1916, οι Επίστρατοι ήταν πολύ πιο δημοφιλείς από τους «τουρκομερίτες», όπως έλεγαν αδιακρίτως Κρητικούς και Μυτιληνιούς, ενώ από το 1922 έως το 1989 μια εμφύλια ατμόσφαιρα συνεχίστηκε να επικρατεί και σε κάθε περίπτωση η πηγή της ανησυχίας ήταν ο κακώς λεγόμενος διχασμός. Σε κάθε περίπτωση, η Θεσσαλονίκη έγινε παροδική πρωτεύουσα της Βόρειας Ελλάδας και των νησιών του Αιγαίου, αλλά δεν το συνειδητοποίησε πλήρως...

Η φωτιά

Η πόλη έπαψε τον Ιούλιο 1917 να είναι πρωτεύουσα, αφού ο Κωνσταντίνος παραιτήθηκε. Από την απογραφή του 1913, η πόλη κέρδισε πάνω από 100 χιλιάδες νέους κατοίκους, κυρίως πρόσφυγες. Επιπλέον, εκατοντάδες χιλιάδες στρατιώτες της Αντάντ χρησιμοποιούσαν ως βάση τη Θεσσαλονίκη. Με το παλιό ημερολόγιο Σάββατο, στις 5 Αυγούστου, ήταν αργία για τους Εβραίους, όπως η Παρασκευή για τους μουσουλμάνους και η Κυριακή για τους χριστιανούς. Η φωτιά ξέσπασε στη δυτικότερη από τις τρεις κούρμπες του δυτικού τείχους, όπου απέξω ήταν ο τεκές των Μεβλανάδων, γεμάτος πρόσφυγες. Αγίου Δημητρίου και Ολυμπιάδος υποτίθεται ότι πήρε φωτιά μια γκαζιέρα και μεταδόθηκε σε μια αποθήκη με άχερα. Οποιος θέλει τα πιστεύει. Πάντως, η θέση της φωτιάς ήταν ασφαλώς σκόπιμη. Για τους εξής λόγους:

(α) Η φωτιά άναψε Σάββατο. Τα εβραϊκά μαγαζιά ήταν απροστάτευτα. Οι Εβραίοι απέφευγαν και τις πιο απλές δουλειές αυτήν την ημέρα.

(β) Ο Βαρδάρης, ο πιο καταστροφικός άνεμος της πόλης, με κατεύθυνση προς ΝΑ από ΒΔ, άσκησε την πιο ολέθρια επιρροή, καθώς η φωτιά άναψε στη ΒΔ γωνία της πόλης, με αποτέλεσμα να κινηθεί διαγώνια σε ολόκληρη την εντός των τειχών πόλη. Με δυο λόγια ο Βαρδάρης έστειλε τη φωτιά κατά τη Λέοντος Σοφού, άφησε απέξω το λιμάνι, έκαψε τον Αγιο Δημήτριο και άφησε απέξω την ανατολική άνω Θεσσαλονίκη, ενώ προσπέρασε την (καμένη από το 1890 και αναστηλωμένη το 1910) Αγία Σοφία και ολοκληρώθηκε καίγοντας όλην την Παλιά Παραλία και το μεγαλύτερο μέρος της «μοντέρνας» πόλης που είχε ξαναχτιστεί μετά το 1890.

Τυχαία;

Δεν έχει ερευνηθεί εξαντλητικά η φήμη που κυκλοφόρησε αμέσως πως οι Εβραίοι κήκαν σκοπίμως. Το 50% των Εβραίων χτυπήθηκε από τη φωτιά, ενώ τα ποσοστά προσφύγων, χριστιανών και μουσουλ-

μάνων ήταν πολλές φορές μικρότερα. Χάθηκαν οι περισσότερες συναγωγές και ολόκληρη σχεδόν η παραδοσιακή εβραϊκή αγορά του κέντρου της πόλης. Αυτό που ονομάστηκε αργότερα «πυρίκαυστος» άλλαξε τις εμπορικές ισορροπίες. Σχεδόν αμέσως και παράδοξα γρήγορα για κράτος καθώς το ελληνικό, ανακοινώθηκε νέα πολεοδόμηση της πόλης και σειρά μέτρων που ανέτρεπαν την παλιά χωροταξία, κυρίως στα «ακριβά» σημεία της αγοράς. Οι κάτοχοι ιδιοκτησιών είχαν δικαιώματα, αλλά όχι στα ίδια αναγκαστικά τοπογραφικά δεδομένα. Βέβαια, οι Εβραίοι, που ήδη έχασαν πολλούς κατοίκους οι οποίοι έφυγαν από την πόλη, όταν συνήλθαν κάπως, πίεσαν κι αυτοί με τη σειρά τους για να μην υλοποιηθεί το πολεοδομικό σύστημα στην ολότητά του. Η αγωνία τους ήταν να περισωθούν, έστω μικρότερα, πολλά δικά τους οικοπέδα μέσα στην πυρίκαυστο. Χρόνια κράτησε αυτή η αναστάτωση. Σε δέκα δεκαπέντε χρόνια μεγάλο μέρος του κέντρου ξαναχτίστηκε, αυτό που σήμερα θεωρείται αισθητικά και λειτουργικά ενοποιημένο. Αλλά η Θεσσαλονίκη από πρωτεύουσα ενός εν στασιασμό κράτους μπορούσε μόνο να γίνει μια «πρωτεύουσα των προσφύγων». Νέοι πληθυσμοί πλέον χωρούσαν στα βάρθρα και τις γειτονίες της. Εάν το 1916 η εικόνα της Εβραιούπολης ήταν άνετα τεκμηριωμένη και χαρακτηριστική, στα 1926, η Θεσσαλονίκη ήταν μια πόλη ποικιλιών κυβερνημένη από τους Έλληνες, αλλά με διαφορετικές οπτικές και στρατηγικές επιλογές.

Οι δυο μέρες της φωτιάς

Η πόλη δεν είχε πυρόσβεση, εκτός από στοιχειώδη μέσα των ασφαλιστικών εταιριών. Οι Αγγλοι, έμπειροι και αδιάφοροι στο βάθος, οργάνωσαν κατασκηνώσεις, πολέμησαν τη φωτιά με εκρήξεις και πολύ στρατό, ενώ οι πολυάριθμοι Γάλλοι, με επικεφαλής τον αυταρχικό τους στρατηγό, ενδιαφέρθηκαν πολύ και για το διαγούμισμα των ακινήτων. Οι στρατιωτικοί έσωσαν το λιμάνι, την Αγία Σοφία και πολέμησαν αρκετές ώρες για να μην κατηφορίσει η φωτιά νοτί-

ως της Εγνατίας. Το μόνο που κατάφεραν ήταν να γλιτώσει ο Άγιος Μηνάς.

Η βοήθεια που δόθηκε δεν ήταν πολύ σημαντική, αλλά δικαιολογημένη μπροστά στις πολεμικές συνθήκες της περιοχής. Αυτό που ξενίζει είναι η φωτιά που ξέσπασε ένα μήνα μετά την ένωση της χώρας σε ένα κράτος. Οι εφημερίδες έως το 1924 ασχολούνται και με άλλες φωτιές, μικρότερες, που, όμως, αποδίδονται σε «συνωμότες» (σε μια τέτοια φωτιά καταστράφηκε το σπίτι της οικογένειας της μάνας μου στην οδό Αρριανού). Σε κάθε περίπτωση, και να μην ξέρατε παρά ελάχιστα πράγματα για την πόλη, και θέλατε να την κάψετε αποτελεσματικά, θα βάζατε φωτιά στην είσοδο του Βαρδαρίου και σε γωνία που επιτρέπει την ορμητική διέλευση του αέρα προς ανατολάς, νότο και στα νοτιοανατολικά. Εκεί δηλαδή ακριβώς απ' όπου ξεκίνησε. Χίλια στρέμματα καμένα, σίγουρα. Αξία ακινήτων πολύ μεγάλη, αλλά μελλοντική αξία χιλίων στρεμμάτων «εξευρωπαϊσμένων» ανυπολόγιστη.

Οι ασφάλειες, κάτω του ημίσεος των εκτιμημένων ζημιών, πληρώθηκαν. Το κόστος των ζημιών το υπολόγισαν σε οκτώ εκατομμύρια χρυσές λίρες, δηλαδή όσο το κόστος τριών μεγάλων θωρηκτών! Και ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερο.

Φωτιά: η πρώτη αμιγώς «ειρηνική» επιχείρηση

Με τις ρυθμίσεις Παπαναστασίου και εκλεκτούς μηχανικούς, υπαλλήλους και τον ικανό Εμπράρ, ενώ τέλειωναν οι επιχειρήσεις ως τον άλλον χρόνο και ενώ ο στρατός της Αντάντ πέθαινε σωρηδόν από την ολέθρια ασιατική γρίπη, η Θεσσαλονίκη ξεκινούσε μια δύσκολη πενταετία, διαθέτοντας μετρητά (ασφάλιστρα, βοήθεια σε χρήμα και νέες κατασκευές σε νέο σχέδιο), αλλαγές στην πληθυσμιακή ισορροπία, αναγνώριση του ρόλου της, κάνοντάς τη γνωστή στην Ευρώπη και στον κόσμο. Από αυτήν τη νεόχτιστη νοοτροπία βίωσε την εκστρατεία της Ου-

κρανίας, τις νέες συνθήκες στη Μικρασία, ώσπου, το Σεπτέμβριο του 1922, άρχισε να δέχεται το μέγιστο αριθμό προσφύγων που ήταν δυνατόν να δεχτεί, εκμεταλλευόμενη καταρχήν τις όποιες υποδομές της Αντάντ (Ντεπό, Αλλατίνη, παράγκες, δρόμοι κ.λπ.) κι αναδεχόμενη σκληρούς ταξικούς και ευρύτερα πολιτικούς αγώνες σε όλην τη δεκαετία που ακολούθησε.

Ήταν η φωτιά αιτία και αφορμή για να βυθιστούν οι παλαιοί και νέοι Θεσσαλονικείς σε άλλους, πιο δριμείς, εσωτερικούς διαγκωνισμούς. Καθώς η ύπαιθρος άρχισε να ζωντανεύει και ο ρόλος του αγρότη έγινε ολότελα διαφορετικός από το ρόλο του εργάτη, ενώ η Ευρώπη και τα Βαλκάνια ακολουθούσαν βασιλιάδες και ολοένα και πιο αυταρχικά καθεστώτα στηριγμένα στον εθνικοσοσιαλισμό, η Θεσσαλονίκη μπήκε στον κοινωνικό αγώνα που επιφύλασσαν οι καιροί διαθέτοντας επιτέλους ισχυρές μνήμες, αναμνήσεις, τρόπους να στοχαστούν οι άνθρωποι πιο αποτελεσματικά. Η εμπειρία από τα ξένα στρατεύματα, η τυφλή δημιουργία συνωμοτών και αντιπάλων, το αίσθημα της απειλής έδωσαν ωστόσο στην πόλη έναν πραγματικό αέρα μιας «πόλης που άλλαξε από τον πόλεμο».

Η διάλυση του αστικού ιστού, ένας εκκρεμής κίνδυνος

Η Θεσσαλονίκη στο σεισμό του 1932, στο σεισμό του 1978, στα επικείμενα πολεμικά γεγονότα του 1974, ακόμη και στην απειλή να πάρουν φωτιά δεξαμενές καυσίμων του 1978 ή στην υπόθεση της αμμωνίας παρουσίασε σαφείς ενδείξεις παράλυσης. Η πόλη ακόμη και σήμερα δεν είναι γνωστή στους κατοίκους της. Υπάρχουν, ακόμη και σήμερα, παράδεισοι, κρυφές αυλές, παλαιοί τοίχοι που παραμένουν στο σκοτάδι, γνωστά σε ελάχιστους συμπολίτες παρά τις ατέρμονες ρομαντικές βόλτες και την υπερβολική, αν θέλετε, λατρεία στην τοπογραφία. Η Θεσσαλονίκη, σε καιρούς που δεν είχε το χρόνο να

«χωνέψει» την τοπογραφία της στον ελληνικό χώρο, κάηκε. Η τοπογραφία έμεινε ημιτελής. Και καθώς κάθε πληθυσμός επιθυμούσε να ισχύσει ο δικός του ρυθμός ανοικοδόμησης, με τη φωτιά του 1917 το «ράβε ξήλωνε» έγινε η κυρίαρχη οικοδομική γλώσσα της πόλης.

Το Μακεδονικό Μέτωπο

Από το 1915 που οργανώθηκε Συμμαχικό Μέτωπο έως τη λήξη του 1918, η Αντάντ και ο Βουλγαρικός Στρατός -ενισχυμένος με περιορισμένες τουρκικές και γερμανικές δυνάμεις- είχαν περίπου την ίδια δύναμη σε αριθμούς, που συγκρίνονται μόνο με τους αριθμούς της εκστρατείας του Ξέρξη. Τέτοια συγκέντρωση μέσων και ανθρώπινου δυναμικού δε ματαφάνηκε στα Βαλκάνια.

Παρ' όλα αυτά, η υπεροχή της Αντάντ ήταν μεγάλη, κυρίως σε πυροβολικό. Οι δύο στρατοί διέθεταν εξαιρετικό αμυντικό οπλισμό, έχοντας από 3 χιλιάδες πολυβόλα, που ήταν ο όλεθρος κάθε επέλασης. Τα χαρακώματα επίσης ήταν πολλών εκατοντάδων χιλιομέτρων και παρά την αναγνωριστική ικανότητα των συμμάχων με καταπληκτική αεροπορία και χαρτογραφική υπηρεσία, σε αρκετούς χάρτες 1/20.000 έως 1/50.000 της εποχής βλέπει κάποιος ότι ανά δεκαπέντε μέρες άλλαζε η διάταξη των χαρακωμάτων.

Το βασικό εμπόδιο της νίκης των Συμμάχων στάθηκε η πολύ καλύτερη διοίκηση του Βουλγαρο-γερμανικού στρατού (Μάκενσεν, Μπίλοβ, Βάζοφ, Τοντόροβ) και η σφυρηλατημένη ενότητά του. Οι σύμμαχοι ήταν μια πανσπερμία: από λίγους Τσέχους και τους Έλληνες να ανεβαίνουν από τρεις σε εννέα μεραρχίες, κυβερνημένες από τον ικανό Δαγκλή, ενώ η γενική διοίκηση ασκούσαν από τον αυστηρό και επιπόλαιο Σαράιγ, τον τυπικό και ικανό Γκυγιωμά και τον ιπποτικό ρομαντικό Δεσπεραί, αλλά υπήρχε έως το 1917 ακόμη και τσαρικός στρατός. Εξάλλου, μόνον οι σύμμαχοι ήθελαν να αλώσουν εδάφη της γερμανικής συμμαχίας: το μέτωπο ξεκινούσε από το Στρυμόνα και έφτανε στη Δοϊράνη και στο Σκρα,

αγγίζοντας τις μεγάλες λίμνες, Αχρίδα και Πρέσπες. Όπως έγινε σε όλες τις παραλλαγές του πολέμου των χαρακωμάτων, ο αμυνόμενος είχε πολλά πλεονεκτήματα, ο επιτιθέμενος σπανιότατα δεν απέμενε νεκρός.

Πατριδογνωσία

Μπορεί να υπήρχε Ρούπελ και άλλα «φρούρια», αλλά δεν υπήρχε φιλοσοφία αμυντικού πολέμου στα Βαλκάνια, τουλάχιστον έως το 1918 και ώσπου να υπάρξει γραμμή Μεταξά. Αυτός ο αιματηρός, παρωχημένος πόλεμος, που έπρεπε να περάσουν ο μεσοπόλεμος και η αεροπορία σε συνδυασμό με τα τεθωρακισμένα για να ξεπεραστεί, κόστισε πολλές ζωές και θυσίες από όλους τους εμπλεκόμενους. Ωστόσο, αυτό που ωρίμασε τρομερά και αύξησε την ιδιότυπη στρατιωτική πατριδογνωσία των εντός των Βαλκανίων πολέμων (που έφτασαν επιρροές της έως και στους βομβαρδισμούς για τη Βοσνία και τη Σερβία) ήταν το τμήμα της «λογιστικής», της διοικητικής μέριμνας, των υποστηρικτικών υπηρεσιών, της συμμετοχής τεράστιων βοηθητικών πλοίων και βέβαια της ανασύνταξης ηττημένων τμημάτων, μετά τις ήττες της Σερβίας και των Δαρδανελίων. Στο Πάικο και στην Τζένα ανέβηκε βαρύ πυροβολικό και τα πολεμοφόδια έφταναν με σιδηροδρομική στενή ράγα (ντεκοβίλ). Ντεκοβίλ υπήρχαν γύρω από τη Θεσσαλονίκη: στη μετέπειτα περιφερειακή τάφρο, μεταξύ Αλλατίνη τουβλάδικου και μύλου, σε στρατιωτικά νοσοκομεία κατά μήκος της ανατολικής ακτής του Θερμαϊκού. Στρώθηκε με γραμμή και η Παλιά Παραλία από το λιμάνι, στο οποίο η συγκέντρωση υλικού ξεπέρασε κάθε προηγούμενο. Κατασκευάστηκε γραμμή από την Παλιά Παραλία έως το μετέπειτα αεροδρόμιο της Μίκρας, που, αν την κρατούσαμε στις μέρες μας, θα είχαμε μετρό από το 1960. Χιλιάδες στρατωνισμένοι φαντάροι, μαζί με ιατρεία, αναρρωτήρια, νοσοκομεία εκστρατείας και τα συνακόλουθα στρατιωτικά νεκροταφεία (λόγω της ολέθριας γρίπης) δημιούργησαν πολλά επαγγέλμα-

τα εξυπηρέτησης αυτού του μεγάλου στρατού, που ήταν τρεις φορές μεγαλύτερος από τον πληθυσμό της Σαλονίκης.

Το αντιπολεμικό κλίμα, στο οποίο ρίχτηκαν με πάθος οι απλοί φαντάροι που υπέφεραν από τα «αέρια μoustάρδας» και τις αφόρητες κακουχίες, επεκτάθηκε και πέρα από την πραγματική του γεννήτρια, που ήταν το Δυτικό Μέτωπο. Στην Ελλάδα, το κλίμα το έπιασε ο Στρατής Μυριβήλης, με το εντυπωσιακό έργο του «Η ζωή εν τάφω», όπου ο ήρωας Κωστούλας αποτυπώνει τη ζωή στο μέτωπο στα όρια μιας νέας, μεσοπολεμικής πεζογραφίας, αν και ιδεολογικά στρογγυλεύει τις περιγραφές, μετά την πρώτη επιτυχία του έργου, επειδή μετά το 1922 κάθε έμφαση σε αξίες του Μεγάλου πολέμου έβρισκε αφοσιωμένους φίλους και εχθρούς.

Η αποτύπωση των κινήσεων

Το Μακεδονικό Μέτωπο δεν κινήθηκε αποφασιστικά. Το Μάιο του 1918 το βάρος έπεσε στον ελληνικό αναγεννημένο στρατό, που κλήθηκε να σηκώσει τη μεγάλη αμυντική πίεση στο οχυρό Σκρα ντι λεγκέν. Οι Έλληνες κατέλαβαν το Σκρα με φοβερές απώλειες, που ικανοποίησαν τους Συμμάχους. Εκτοτε οι ίδιοι, είτε επρόκειτο για εκστρατεία στην Ουκρανία είτε για αστυνομική κατάληψη της Σμύρνης, πάντα σκέφτονταν τους Έλληνες ως πιθανούς εντολοδόχους των αποστολών που σχεδίαζαν.

Η μάχη, που συχνά συμφύρεται με τη μάχη του λόφου Ραβινέ, που ήταν μια μεγάλη νίκη των Ελλήνων και με φοβερές απώλειες στην κοντινή Ειδομένη, κράτησε μια μέρα. Ακολούθησε αμυντική μάχη που απέβη πάλι υπέρ των Ελλήνων. Σκοτώθηκαν 29 αξιωματικοί και 500 στρατιώτες, ενώ τραυματίστηκαν 2,5 χιλιάδες. Τις περισσότερες απώλειες είχε η Μεραρχία Αρχιπελάγους, ενώ ο ικανός Ζυμβρακάκης με το Σώμα Εθνικής Αμυνας έκανε άριστη προετοιμασία και εκτέλεση της αποστολής του. Ο επικεφαλής των Συμμάχων, στρατηγός Γκυγιωμά, στην ημερήσια διαταγή του, επαίνεσε ιδιαίτερα την ελληνική

συμβολή. Στις μάχες αυτές ρημάχτηκαν τα αγγλικά στρατεύματα.

Ωστόσο, λίγους μήνες μετά και αφού οι Σύμμαχοι κατανίκησαν σε μάχη προς το Στρυμόνα τους Βουλγάρους, ένα σώμα στο οποίο συμμετείχαν και Έλληνες, ηττήθηκε στη Δοϊράνη. Ο Βουλγαρικός Στρατός βρέθηκε μόνος. Πλησίαζε και ο Νοέμβριος του 1918. Οι Τούρκοι ήταν διαλυμένοι, οι Γερμανοί τσακίστηκαν από τα τεθωρακισμένα του δυτικού μετώπου. Οι Αυστριακοί διαλύονταν. Οι Βούλγαροι υποχώρησαν με τάξη, με λίγες απώλειες και υπέγραψαν ανακωχή με τον Δεσπεραί. Ο λόγος της υπογραφής ήταν προφανής: η κατάρρευση των τσαρικών στρατευμάτων, εξαιτίας της επανάστασης των Μπολσεβίκων, έφερε τουλάχιστον 5.000 Βούλγαρους στρατιώτες, σοσιαλιστές, αγροτιστές και μεταρρυθμιστές, που απειλούσαν το Βουλγαρικό Στρατό με πλήρη διασάλευση.

Νέα ελληνικά κέρδη και ελπίδες

Με το μισό ελληνικό λαό χολωμένο και βασιλόφρονα, που θεωρούσε «σατανά» τον Βενιζέλο, η ενσωμάτωση της δυτικής Θράκης, ως κέρδος της ελληνικής συμμετοχής στον Πόλεμο, ήταν μια μέτρια ανταμοιβή. Απλώς, η Ελλάδα ήταν μέρος των Συμμάχων και αργότερα, αφού απέδειξε την πίστη στους συμμάχους, ανταμείφθηκε κυρίως στη Συνθήκη των Σεβρών, όπου κέρδισε Ιμβρο και Τένεδο, την Ανατολική Θράκη ως έξω από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και εντολή ουδετεροποίησης της Σμύρνης υπέρ των Συμμάχων. Η εσωτερική ανταρσία, πάντως, στον ελληνικό χώρο είχε ήδη συντελεστεί.

Ολοκλήρωση μιας διαμάχης μισού αιώνα

Η Ελλάδα και η Βουλγαρία, κατ' αναλογία με αντίστοιχες κινήσεις του Μεσαίωνα, αντιμετώπισαν φοβερές δυσκολίες στους μεταξύ τους αγώνες. Η γλωσσική επάρκεια δεν ήταν πια απόδειξη εθνοτισμού. Η

μεγάλη σημασία του φρονήματος και της εθνικής συνείδησης, αλλά και η σύγκρουση σε επίπεδο δόγματος και διοικητικής επιβολής του Πατριαρχείου, έμπλεξαν ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Οι Βούλγαροι ασχολήθηκαν με την αφαίρεση φιλελληνικών ερεισμάτων από τους πληθυσμούς που ήλεγχαν, ενώ οι Έλληνες αποδύθηκαν σε πεισματικό αγώνα κυνηγιού «κομητών» (άτακτων παραστρατιωτικών ομάδων), ακόμη και βαθιά μέσα στο μεσοπόλεμο. Η μεταπολιτευτική αλλαγή πολιτικής στα νότια Βαλκάνια άλλαξε το βαρύ και εχθρικό κλίμα μεταξύ των δύο λαών. Και οι δύο λαοί, χωρίς να επιθυμούν να προβάλουν την ανησυχία τους από τις αλβανικές πολιτικές πρωτοβουλίες, ενίοτε (Κόσοβο) υποστηριγμένες από διεθνείς δυνάμεις, περιορίζονται σε ελαφριές «κόντρες» με τα Σκόπια.

Το Βαλκανικό Ζήτημα, παρά τα μέτωπα, καλά κρατεί.

Από τη νίκη στην προσφυγιά

Με τη Θεσσαλονίκη κομβικό στοιχείο της νέας, οριστικής Συμμαχίας, η Ελλάδα πέρασε μια πλήρως αποδομητική τετραετία, από την ημέρα της μεγάλης ανακωχής έως το Σεπτέμβριο της μεγάλης ήττας και της απόλυτης ξεφτίλας. Η περίοδος μπορεί να χωριστεί (μηχανικά) σε δύο διετίες: από τη νίκη έως τις εκλογές του 1920 και την περίοδο από τις εκλογές ως τη μεγάλη ήττα. Πολύ μεγαλύτερες χώρες, δοκιμάζοντας μεσοστρατίες μεγάλων αποφάσεων να αλλάξουν σαν το φιδοπουκάμισο τη δομή τους, δεν υπέφεραν τόσο πολύ όσο η Ελλάδα. Αυτό δεν είναι παράξενο. Στη μέση ενός απελπισμένου πολέμου με στοιχεία επικείμενης κατάρρευσης, ο στρατός μετά το 1920 άλλαξε διοίκηση, απόψεις, στρατηγική και μεθόδους. Ήταν μια δεινή, απόλυτη κουταμάρα, γεμάτη από επιχειρήματα, ατράνταχτα επιχειρήματα. Ωστόσο, πριν από αυτά τα σημαντικά γεγονότα, η Ελλάδα συμμετείχε στην παρέλαση της Νίκης, στο Παρίσι. Ποτέ δεν έφτασε σε τέτοιο επίπεδο ισχύος. Κάτω από τη λαμπρή επιφάνεια, βέβαια, υπήρχαν όλα τα μειονεκτήματα ενός «αποικιακού στρατού»,

στα όρια της μισθοφορίας. Όπως ακριβώς και στην ελληνική αρχαιότητα. Τότε, οι δαρεικοί λειτουργούσαν ως κίνητρο σε περιπετειώδεις ιστορίες, όπως η Κύρου Ανάβαση. Τώρα, ήταν «η πίστη στα συμμαχικά ιδεώδη» που έφερε την αποστολή σώματος στην Ουκρανία. Ήταν η πρώτη «ανασχετική εκστρατεία» και σε όλον τον αιώνα η Ελλάδα διέπρεψε σε αυτήν την τακτική.

Ουκρανία

Οχι, δε στέγνωσε το μελάνι της Συνθήκης του Μούδρου και οι Γάλλοι επιθυμούσαν να καταλάβουν την Κριμαία, να ενισχύσουν τους Λευκούς εναντίον των Μπολσεβίκων και να υπάρξει η παλιά ισορροπία στην περιοχή. Τόσα καταλάβαιναν. Ο Κλεμανσώ επιθυμούσε την επιχείρηση σε μέρες που είχε ξεκινήσει ο αφοπλισμός των στρατών. Ο Δεσπεραί το μόνο που μπορούσε να διαθέσει, εκτός από λίγους άνδρες και θωρηκτά, ήταν τρεις μεραρχίες της Ελλάδας που υποσχέθηκε ο Βενιζέλος (χωρίς να ρωτήσει κανέναν). Από αυτές, οι δύο πέρασαν στην Κριμαία. Η τρίτη παρέμεινε να χρησιμοποιηθεί για την αστυνόμευση του ανατολικού Αιγαίου -άλλη μαραμένη ιστορία.

Οι επιχειρήσεις δεν ξεπέρασαν το μήνα. Δημιουργήθηκαν τρία μέτωπα, που ύστερα από χίλια άτομα απώλειες οδήγησαν σε φοβερή ήττα των Ελλήνων και των συμμάχων τους, καθώς η Ρωσία παρέμενε μια πλούσια εξοπλισμένη χώρα, με αρματωμένα τρένα, τεθωρακισμένα και πλήθος πολυβόλων. Η μαχητικότητα των Μπολσεβίκων ήταν εξαιρετική. Ο ελληνικός στρατός επέστρεψε στο Νότο και άρχισε να ετοιμάζεται για τη Μικρασία. Το μόνο κέρδος του Βενιζέλου και της χώρας ήταν η συμφερτική για την Ελλάδα Συνθήκη των Σεβρών, που ωστόσο την ωφέλησε όσο και η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου τους Βουλγάρους: καθόλου. Ωστόσο, 90 χρόνια μετά τη συνθήκη αυτήν, που αρνήθηκε να δεχτεί η Τουρκία, η χώρα μας ακόμη στοιχειώνεται από εκείνη την παροδική και ανεφάρμοστη συμφωνία.

Περιττό να τονίσω ότι η μεγίστη απώλεια σπανίως αναφέρεται. Πληθυσμοί της Κριμαίας και της νότιας Ουκρανίας ελληνικοί, που βρίσκονταν εκεί από τον καιρό της Μεγάλης Αικατερίνης, χτυπήθηκαν πολύ, με σκληρά αντίποινα και, το σπουδαιότερο, άρχισε να διαμορφώνεται μεταξύ Τουρκίας και Σοβιέτ μια καλή σχέση, αφού μια από τις πρώτες αποφάσεις των Σοβιέτ ήταν να ελευθερώσουν τα υποτελή τους κράτη, όπως η Φινλανδία και οι χώρες επάνω και νότια από τον Καύκασο. Ετσι, στην ελληνική Μικρασιατική Εκστρατεία ο Κεμάλ είχε καλές σχέσεις και όπλα από έναν απρόσμενο σύμμαχο. Η πιο πιστή στην Αντάντ χώρα, η Ελλάδα, άρχισε να νιώθει τις συνέπειες της εξαρτημένης εξωτερικής πολιτικής.

Μικρασία

Μετά την Ουκρανία, ο Ελληνικός Στρατός έλαβε εντολή από τους Συμμάχους να εξασφαλίσει τα μικρασιατικά παράλια και τη Σμύρνη. Πέντε χρόνια αργότερα, βάσει της δομής της Συνθήκης των Σεβρών, προβλεπόταν δημοψήφισμα στον πληθυσμό, που θα αποφάσιζε την τελική ηγεμόνευση της περιοχής. Οι Έλληνες αρνήθηκαν να παίξουν με τις λέξεις. Θεώρησαν ότι η παράλια Μικρασία ήταν ελληνική και δε φρόντισαν να τηρήσουν «άψογη στάση» στους μη ελληνόφωνους πληθυσμούς. Τέτοια φαινόμενα πτωχαλαζονείας είχαν βέβαια εμφανίσει πάμπολλες μικρές χώρες. Ακόμη και σήμερα, ο κυβερνήτης της περιοχής Στεργιάδης θεωρείται από τους Έλληνες προδότης. Η Ελλάδα ξεκίνησε την περιπέτεια αυτήν το Μάιο του 1919 και το 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών. Αλλά η χώρα ήδη ταλαιπωρούνταν από έναν αφύσικο διχασμό, από ένα μεγάλο εμφύλιο πόλεμο: όταν μαθεύτηκε ότι με συνδρομή της Αστυνομίας ο υπόκοσμος ζήτησε να σκοτώσει τον Βενιζέλο, που επέστρεφε από το Παρίσι με τη λαμπρή συνθήκη, οι βενιζελικές παρακρατικές ομάδες έπιασαν στο δρόμο τον Ιωνα Δραγούμη και τον τουφέκισαν. Ο Βενιζέλος, αν και

η ευρωπαϊκή κατάσταση του 1920 ήταν διαφορετική από του 1919, υπάκουσε στους Συμμάχους να διευρύνει τη ζώνη ασφαλείας της Σμύρνης, πράγμα που εξαγρίωσε τους Ιταλούς (που είχαν μεν δεχτεί την εν καιρώ επιστροφή της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, αλλά χωρίς να το επιθυμούν) και αναστάτωσε τους αντιβενιζελικούς Έλληνες, που πολλοί ήταν ντυμένοι το χακί επτά και οκτώ χρόνια. Εγιναν εκλογές το Νοέμβριο με ένα τρελό εκλογικό σύστημα, που λειτουργούσε υπέρ του Γούναρη, κι ενώ οι ψήφοι υπέρ του Βενιζέλου ήταν περισσότερες, ο Βενιζέλος κοινοβουλευτικά ηττήθηκε και αυτοεξορίστηκε.

Ο Αλέξανδρος πέθανε από ατύχημα, ο Κωνσταντίνος επέστρεψε και τέθηκε επικεφαλής του Μικρασιατικού Μετώπου. Καθώς τοποθέτησε ανώτατους αξιωματικούς αποστράτους, που ήταν μακριά από τα πεδία των μαχών τουλάχιστον από τις αρχές του 1914, γρήγορα ο στρατός παρέλυσε. Υποχρεωμένος να προελάσει ως την Αγκυρα, έχασε την ευκαιρία μιας ανακωχής ανάμεσα στις μάχες του Ινονού και πάγωσε στο Αφιόν Καραχισάρ, ενώ δεχόταν πληγές στα απέραντα μετόπισθεν και η άσκηση βίας σε αμάχους αποτελούσε ένα απειλητικό και συνηθισμένο καθεστώς. Στο τέλος, Αύγουστο του 1922 κι έπειτα από μια σειρά εγκληματικών σφαλμάτων, ο «αντάρτης» και «άτακτος» Κεμάλ εμφανίστηκε με έναν αξιόμαχο στρατό, με σοβιετικά όπλα, καθώς και λάφυρα, και με τη βοήθεια πολλών ατάκτων έσπασε το μέτωπο στο Μπαλ Μαχμούτ και κυνήγησε τους Έλληνες έως το Αιγαίο. Η Σμύρνη κατακτήθηκε, ο πληθυσμός της σφαγιασθηκε και η πόλη κάηκε μπροστά στους δήθεν εμβρόντητους συμμάχους. Ελάχιστες μονάδες επέστρεψαν στα ελληνικά νησιά απείραχτες και σε τάξη, ενώ η ολέθρια ήττα, ορθώς βαφτισμένη από όλους «Μικρασιατική Καταστροφή», οδήγησε στη μειωτική Συνθήκη της Λοζάνης, και με ανταλλαγή των 1,6 εκατομμυρίων χριστιανών προσφύγων με τα 0,6 εκατομμύρια προσφύγων μουσουλμάνων.

Το λιμάνι της αγωνίας

Τα καράβια, γεμάτα πρόσφυγες που πέθαιναν από αρρώστιες και κακουχίες, αφού πέταξαν τα φεσάκια τους στη θάλασσα, ήρθαν τα πιο πολλά στη Μακεδονία και οι περισσότεροι έμεναν στο μεγάλο στρατόπεδο του Χαρμάνκιοϊ, το οποίο έκανε πολλά χρόνια να αδειάσει. Η Θεσσαλονίκη γέμισε πρόσφυγες, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, πλην εξαιρέσεων. Οι πρώτοι μήνες ή τα λίγα πρώτα χρόνια ήταν κυριολεκτικά μια σύγκρουση πολιτισμών. Οι Μικρασιάτες και Θρακιώτες Έλληνες δέχτηκαν μεγάλη πίεση, ταπεινώσεις και καταφρόνια, πράγμα που αντιγύρισαν αργότερα, στηριγμένοι σε μια φιλοσοφία «χαμένων πατρίδων» που κόντεψε να βουλιάξει και τη μοναδική πατρίδα που είχαμε.

Η προσφυγιά

Αρχές Σεπτεμβρίου η χώρα επέστρεφε στην αρχική της κοιτίδα, έπειτα από μια ιστορική περιδίνηση 25 και παραπάνω αιώνων. Οι Έλληνες αλλά και πολλοί Αρμένηδες δεν περίμεναν ανακωχές και συνθήκες για να φύγουν από τη Μικρασία και να καταλήξουν οι περισσότεροι στην αρχαία πατρίδα, αλλά και αρκετοί σε υπερατλαντικούς προορισμούς. Ο Κεμάλ ζήτησε απαιτητικά την οπλισμένη και οχυρωμένη Ανατολική Θράκη, διότι ο πόλεμος είχε περιοριστεί στη ζώνη Σμύρνης - Αφιόν Καραχισάρ. Οι πρόσφυγες ανήκαν κυρίως σε αυτήν τη ζώνη, αλλά αυτοβούλως ή στανικώς έφυγαν και από την Πόλη, από τον Πόντο, από πολλά μέρη της Θράκης (πρώτα από την Καππαδοκία και το Καρς,) ενώ οι πληθυσμοί του Καυκάσου και της νότιας Ρωσίας ετοιμάζονταν.

Η Συνθήκη της Λοζάνης ολοκληρώθηκε ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις το 1923 και υπογράφηκαν πάμπολλα πρωτόκολλα που δήθεν εξασφάλιζαν τις περιουσίες των ανταλλάξιμων πληθυσμών. Για να καταλάβετε τη σοβαρότητα της κατάστασης (και για ποιο λόγο εκτελέστηκαν μόνον 6 και όχι 600

υπαίτιοι) σε μια γραμμή των συνθηκών, η παράδοση της Ανατολικής Θράκης στον Κεμάλ έγινε, διότι οι Έλληνες έπρεπε να πληρώσουν αποζημιώσεις και, επειδή δεν είχαν λεφτά, αναγκάστηκαν να παραδώσουν την Ανατολική Θράκη! Μόλις πριν από ελάχιστα χρόνια άρχισαν πολλοί ερευνητές να φωνάζουν πλέον (επειδή ο ήπιος επιστημονικός ψίθυρος θεωρείται προϊόν μαλάκυνσης) πώς έγινε και περιοχές όπου δεν πάτησε ο Ελληνικός Στρατός, λόγω χάρη οι Ποντιακές Αλλειες και η νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, από το Βατούμ έως τη Χηλή, απογυμνώθηκαν από τους χριστιανούς κατοίκους τους, πράγμα που ίσχυε για μεγάλα τμήματα των αιγαιακών ακτών και της Προποντίδας.

Οι Τούρκοι βρήκαν ευκαιρία να γλιτώσουν από τους Ρωμιούς και τους Αρμεναίους. Ο κύριος λόγος δεν ήταν τα γερμανικά σχέδια εξόντωσης των μη Οθωμανών και η δήθεν εριστικότητα των πληθυσμών, αλλά η άρση της ασπίδας των Ρώσων πάνω στους πληθυσμούς της Μαύρης Θάλασσας, όχι λόγω ήττας των Ρώσων, αλλά επειδή η ανεξάρτητη Ελλάδα, η καθημαγμένη, φρόντισε να βρει ελληνικές μεραρχίες για να νικήσουν τους μπολσεβίκους, πράγμα που δεν έγινε. Είναι χαρακτηριστικό πως οι Έλληνες που ζούσαν στα βάθη της Σιβηρίας (όπως η οικογένεια του πατέρα μου στο Ιρκούτσκι) γεύτηκαν πρώτη φορά ελιές της Προποντίδας και της Σμύρνης κατά μήκος του υπερσιβηρικού, επειδή τα όπλα που πήραν οι κεμαλικοί από τους μπολσεβίκους, τα πήραν με κλήρινγκ, καθώς οι Έλληνες έγιναν πρόσφυγες πριν μαζέψουν τις σοδειές μετά το 1922.

Η εξέλιξη

Στα μέσα του 1923, ένα ποτάμι ανθρώπων που υπερέβαινε τα 2 εκατομμύρια και μετά το 1924 άλλο μισό εκατομμύριο από και προς Βουλγαρία, καθώς και μεγάλος αριθμός «Ρωσοπροσφύγων» από τον Καύκασο έφτασαν σε λιμάνια της Μικρασίας ή έφυγαν προς Θεσσαλονίκη. Οι πρόσφυγες θα έπαιρναν μια αποζημίωση, αν και για την ώρα πέθαιναν σαν

τα κουνούπια που τους αρρώσταιναν, σε καταυλισμούς χωρίς υγιεινή, με τη βοήθεια σταγονόμετρο. Αρρωστοί, χωρισμένοι από τις τύχες των οδοιπορικών τους, άγνωστοι μεταξύ τους (Καππαδόκες και Πόντιοι άρχισαν να καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλο βαθιά μέσα στη δεκαετία του 1970...). Οι Θρακιώτες, πιο κοντά στους ντόπιους και στην Κωνσταντινούπολη, εγκαταστάθηκαν νοικοκυρεμένα σε αγροτικούς χώρους, καθώς πήραν μαζί τους τα όποια υπάρχουντά τους χώραγαν σε ένα κάρο. Από την Τρωάδα, ολόγυρα στην Προποντίδα, από τη Μήδεια και τις Σαράντα Εκκλησιές. Οι μουσουλμάνοι που τους αντικατέστησαν στη Θράκη αρέσουν, επίσης, τον Καζαντζίδη και πολλοί είναι Βαλαάδες εκ δυτικής Μακεδονίας. Οι Σμυρνιοί, πλέον εκρηκτικοί από όλους τους πρόσφυγες, παρέμειναν κυρίως στις πόλεις και δη στην Αθήνα, εμπλουτίζοντας τις τέχνες του εμπορίου και της βιομηχανίας. Οι Καππαδόκες, συχνά τουρκόφωνοι, ήταν οι πιο διστακτικοί και απομονωμένοι απ' όλους, παρότι χρησιμοποιούσαν τα φαρασιώτικα, μια διάλεκτο με πλήθος αρχαίων εκφράσεων και με έθιμα που τρόμαζαν ενίοτε τους πάντες, από πρόσφυγες έως εντόπιους (όπως το κροτάλισμα των οστών των προγόνων στις τελετές τους). Πιο ορμητικοί (και μεταξύ των διχασμένοι) στάθηκαν οι Πόντιοι. Χάλδοι του Γκιουμούτζχανε και Καραλήδες που έφερε στην Ελλάδα ο Νίκος Καζαντζάκης, Λαζοί συκοφαντημένοι και Πόντιοι από Ορντού (Κοτύωρα), Σαμψούντα, Κερασούντα και Τραπεζούντα, με οφθαλμοφανείς πολιτιστικές διαφορές, ενώθηκαν με Σταμπολήδες, εκ Καραμάν και Καισαρείας, αλλά και μεσόγειους Επεσλήδες, που ήταν πιο αδρής συμπεριφοράς. Αυτή η διαφοροποίηση σήμερα ανιχνεύεται δύσκολα και αποτελεί μέρος αλληλοαστεϊσμών, αλλά για τους ντόπιους της Μακεδονίας και δη τους ξένους, αλλά και τους παλιολλαδίτες, η εισβολή, καθώς νόμιζαν, αυτών των ανθρώπων έμοιαζε με εφιάλτη που ήθελαν να αποφύγουν.

Οι πρόσφυγες δούλευαν. Σκληρά. Λάτρευαν τις οικογένειές τους. Ο χριστιανισμός τους ήταν πεισμα-

τάρης. Εδειχναν βάρβαροι, ενώ ήταν βαθιά πληγωμένοι. Εχοντας εύκολο το δάκρυ της συγκίνησης, δε λησμόνησαν ποτέ να κρατήσουν ενωμένη την οικογένειά τους. Είχαν πελώριες μεταξύ τους διαφορές. Υπήρχαν Πόντιοι που έχτιζαν στην πατρίδα τους αρχοντικά από πέτρες που έφεραν με καράβια από τον Καύκασο και Πόντιοι όπου η σύζυγος του γιου έτρωγε τελετουργικό ξύλο από τον πεθερό και έπινε νερό στρέφοντας το ποτήρι και το κεφάλι εκτός τραπέζης. Εργατικοί, μελετηροί και αποτελεσματικοί, κατάφεραν μέσα στην πρώτη δεκαετία να ξεχωρίσουν από τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, όχι μόνο για την αξιοσύνη τους, αλλά και επειδή έδειχναν εύκολος στόχος παραγωγής τρόμου για τους πολιτικούς τους αντιπάλους.

Επαγγέλματα και απασχόληση

Πολλοί πρόσφυγες, σαφώς περισσότεροι από τους παλιολλαδίτες, γνώριζαν τα καλά της μεταποίησης, τις μανιφατούρες, τις εφευρέσεις, τον ξένο μηχανολογικό εξοπλισμό και τις μανιφατούρες. Από το 1830 έως το 1920, οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν να εκμεταλλευτούν μια τεράστια αγορά, εσωτερική και εξαγωγική. Οι Έλληνες της παλιάς Ελλάδας ανακάλυψαν την τέχνη της ταπητουργίας και πολλές ακόμη καινοτομίες από τους πρόσφυγες. Τα προσφυγικά σπίτια είχαν περισσότερα ανοίγματα, φως, κουρτίνες, εσωτερικές κουζίνες, περισσότερες δυνατότητες υγιεινής τροφής, άνετη πρόσβαση παιδιών και γυναικών στο γιατρό. Είχαν δίψα για μάθηση. Δε χρειάστηκε παραπάνω από την πρώτη τετραετία του Βενιζέλου ώστε ένας επισκέπτης γειτονικών χωριών, ενός προσφυγικού κι ενός εντόπιου, να μπορεί με μια ματιά να διακρίνει «πρόοδο» και υστέρηση ανάμεσά τους. Οι εντόπιοι μπορεί να ασκούσαν επιλεκτικές μονοφαγίες, αλλά το κρασί τους ήταν καταπληκτικό, ενώ στα προσφυγοχώρια ήκμαζε η ρακή. Μόνο που πριν από 70 και 80 χρόνια ίσχυε πως υποχρεωτικά το ένα χωριό ήταν «άνωτερο» από το άλλο. Αυτή η ολέθρια διάκριση, ενισχυ-

μένη από το γεγονός πως οι πρόσφυγες σπανίως ήταν κτηνοτρόφοι ή περιοδεύοντες έμποροι, έφερε πάμπολλα βάσανα στην προσφυγιά της χώρας.

Συμπέρασμα

Παραμένει αποτέλεσμα του μίσους των εντόπιων προς τους πρόσφυγες το ότι οι τελευταίοι παρέμειναν συσπειρωμένοι μεταξύ τους και υπό τα τοπικά τους φλάμπουρα και θρησκευτικά προσκυνήματα. Οι εντόπιοι γνώριζαν δυσπιστία και άμυνα από τη δημόσια διοίκηση, οι πρόσφυγες τα πήγαιναν καλύτερα με το γκουβέρνο, αλλά με μια αίσθηση «τουρκομερίτη» από την οποία δεν μπορούσαν να απαλλαγούν. Οι φοβερές όμως συνέπειες επέπεσαν στην πρωτεύουσα των προσφύγων, Θεσσαλονίκη...

Η πρωτεύουσα των προσφύγων

Η Θεσσαλονίκη, από την απαρχή της έκρηξης του Βουλγαρικού Ζητήματος (εθνικές βλέψεις και εξαρχία), επί πενήντα χρόνια έως το 1922, είχε αυξηθεί πολύ, τουλάχιστον διπλασιαστεί, από αλλεπάλληλες προσφυγίες, που ήταν αποτέλεσμα ακόμη και μακρινών πολεμικών περιπετειών. Δυο μεγάλοι διωγμοί της ανατολικής Ρωμυλίας οδήγησαν σε ανάλογες προσφυγίες, που εντέλει κατέληξαν σε οικισμούς Ρωμυλιωτών στην εκβολή του Αλιάκμονα και στην περιοχή Κουφαλιών, Καβακλή και Χαλκηδόνας. Οθωμανοί Μποσνάκοι από τη Βοσνία κατέληξαν σε μικρά, παρατημένα χωριά του κάμπου της Χαλάστρας. Δεκάδες χιλιάδες Οθωμανοί αλλά και Σλάβοι, και κυρίως Έλληνες της Θράκης και της Μικρασίας, άρχισαν να γεμίζουν τα σαλονικιά προάστια. Σε αυτούς προστέθηκε πλήθος από τις πρόσκαιρες κατακτήσεις των Βουλγάρων στην ανατολική Μακεδονία. Σκεφτείτε σε αυτά δύο τραγωδίες: το φοβερό πλήθος των συμμαχικών στρατευμάτων (1915-1919) και το εξοντωμένο πλήθος των πυρό-

πληκτων μετά το 1917. Η Θεσσαλονίκη, πρόσφατα σε ελληνικά χέρια (1912), ήταν ήδη μια προβληματική, σακατεμένη πόλη, με έντονο χωροταξικό χάος, υποψήφια παραγκούπολη. Η ανταλλαγή των πληθυσμών, που άρχισε αλλού το 1923 και μετά, στη Θεσσαλονίκη ήταν ήδη μια εικοσαετής περιπέτεια που ίσχυε ολοζώντανη.

Με την ανταλλαγή

Κανένας δεν περίμενε να ξαναγεμίσουν οι έρημες εγκαταστάσεις του συμμαχικού στρατού, που αποδείχτηκαν ανεπαρκείς. Ανω και Κάτω Τούμπα, μαζί με την Καλαμαριά ήταν οι βάσεις εγκατάστασης των πιο πολλών προσφύγων, από Θράκη και Μικρασία. Αλλά το κέντρο της πόλης, επίσης, κυριολεκτικά έπηξε από κόσμο. Οι μεγάλοι ναοί, οι πλατείες, μεγάλα τμήματα των συνοικιών και νέες περιοχές παράγκας κάλυψαν ανεπαρκώς τις ανάγκες πάνω από 120.000 ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους ήταν άρρωστοι και πολλοί χωρίς τις οικογένειές τους.

Η υποδοχή

Η κρατική υποδοχή ήταν τόσο άκεφη και ανεπαρκής, ώστε αναπληρώθηκε από τη φιλανθρωπία μέρους των πολιτών. Η φτωχή υπηρεσιακή υποδομή της πόλης, που απαρτίστηκε από παλιολλαδίτες, ήταν ελάχιστη αλλά και χωρίς ενθουσιασμό. Ο στρατιωτικές αρχές υποπεύονταν, ως βασιλικές και αντιβενιζελικές, το τεράστιο πλήθος όπως το έβλεπαν, όχι δύστυχων προσφύγων, αλλά φανατικών βενιζελικών ψήφων. Ήταν, βέβαια, και η μεγάλη ποσοτικώς ελπίδα των νέων σοσιαλιστικών ρευμάτων, που δεν απογοητεύτηκαν. Μόνο που το 1922 δεν ήταν 1912, μήτε 1918. Στην Ιταλία ανέβαινε ο Μουσολίνι. Ο αντικομμουνισμός ήταν μια δρώσα και ελπιδοφόρα για τα συντηρητικά στρώματα διαδικασία. Ο φασισμός μπορεί να μη γνώρισε πιένες, αλλά παρέμενε μια αξιοπρεπέστατη πολιτική φωνή. Κάθε

ημέρα μπολσεβικικής Ρωσίας, κάθε περιπέτεια της Οκτωβριανής Επανάστασης, φλόγιζε ή εξόργιζε τα πλήθη. Ετσι, ποτέ δεν υποστηρίχτηκε μια τίμια και ειλικρινής ενσωμάτωση των προσφύγων σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες, αλλά πάντα με άξονα την άμυνα της πόλης, της περιοχής και της χώρας σε πραγματικούς και φανταστικούς κινδύνους. Χρειάζοταν κάθε τόσο και μια «τρύπα στην κουρελού» της «αντεθνικής δράσης» και των κατά τόπους ιδεολογημάτων. Γρήγορα η ύπαιθρος προσφυγοποιήθηκε. Καθώς ελάχιστοι πρόσφυγες ήταν κτηνοτρόφοι, οι κάμποι που αποξηράνθηκαν σε Δράμα, Σέρρας, Αγγίτη, Αμάτοβο, Γιαννιτσά δόθηκαν σε πρόσφυγες. Φόβοι κοιματτζήδων, φόβοι προδοσίας οδήγησαν πολλούς αστούς της Μικρασίας και της Θράκης στη Σαλονίκη και στις μακεδονικές πόλεις. Η δική μου οικογένεια πήρε έναν προσωρινό κλήρο στο Πανόραμα, όπου εγκαταστάθηκε ο δάσκαλος του χωριού τους, της Χάρσερας, αλλά δεν άντεξε τα πουρνάρια και τα προφανώς ακαλλιέργητα μέρη από το Αρσακλή και την Καπουτζήδα. Ζήτησε και πήρε γη σε ένα χωριό ανταλλαξίμων, στο βακούφι του Εβρενός, στην Αγροσυκιά. Πρόσφυγες που πήραν αλαταριές, όπως στη Μίκρα και τη Χαλκιδική, μετάνιωσαν έως βαριά το 1960, οπότε και ξεκίνησε η αγοραπωλησία της και ο τουρισμός. Εως τότε λειτουργούσαν ως μελλοθάνατοι.

Στη Θεσσαλονίκη, οι πρόσφυγες σήμαιναν δυο πράγματα. Εμφάνιση μιας νέας γενιάς αφεντικών που συνέχισαν επιχειρήσεις που πρωτοδοκίμασαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και χιλιάδων από χιλιάδες εργατών, φτηνών και προκομμένων, που έστειλαν ψηλά τις οικονομικές προσδοκίες. Οι πρόσφυγες, με εξαίρεση καθυστερημένες οικονομικά ομάδες, όπως από την κεντρική Μικρασία, έτρωγαν δύο και τρία πιάτα ποικιλία, όταν ήταν στα συγκαλά τους, ήταν χορευταράδες και έκλυτοι για τα γούστα των εντοπίων και με πραγματικό πάθος για τη μουσική και τα παντρολογήματα. Με εξαίρεση τους Δυτικομακεδόνες Βλάχους, διάβαζαν και μορφώνονταν σε κάθε ευκαιρία, ενώ η εμπορική τους

επιτυχία, που οφειλόταν σε τεράστιες ανάγκες που προσπαθούσαν να καλύψουν, τους έφεραν σε λίγα χρόνια στην πρωτοκαθεδρία της πολιτικής, των επισημών και της τέχνης.

Η αντίδραση

Ως προς αυτά που τράβηξαν οι πρόσφυγες σε Αθήνα και χωριά, η Θεσσαλονίκη ονομάστηκε κατά γενική εκτίμηση «φτωχομάνα». Κουτούκια, υπόκοσμος και παρανομίες ήταν σε «καλό» δρόμο, όπως και στον Πειραιά. Αλλά στη Σαλονίκη υπήρξε ένα αρνητικό πλην αποφασιστικό φαινόμενο. Το τσατσιλίκι, ο προσφυγοπατέρας, η ελεγχόμενη ψήφος, η εκλογή αντιπροσώπων μέσω πολιτικής προπαγάνδας. Από τη Θεσσαλονίκη άρχισαν οι διαχωρισμοί, οι διακρίσεις, η συμπάθεια ή η αντιπάθεια προς τους Εβραίους, που ελάχιστα απείχε από την αντιπάθεια των εντοπίων προς τους πρόσφυγες και αντιστρόφως. Στα πρώτα είκοσι χρόνια της συνύπαρξής τους, ντόπιοι και πρόσφυγες δε σταμάτησαν να ειρωνεύονται και να «δουλεύουν» υπογείως ο ένας τον άλλον, ενώ επιφανειακά τηρούσαν όλα τα τερτίπια του πολιτισμού, τουτέστιν τα προσχήματα. Μεγαλώνοντας με βλάχικη και ποντιακή ρίζα πεπαιδευμένων γονέων (ήταν αμφότεροι δάσκαλοι), καταλάβαινα πως συχνά μια λεπτή κόκκινη γραμμή χωρίζε τη νηνεμία της οικογένειας από ταραχές, λόγω ιδιοσυστασίας και ιδιοσυγκρασίας οφειλομένης σε πολιτιστικές διαφορές. Τοπογραφικά, πάντως, για τη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη η βασική ισορροπία άλλαξε μόνο μετά τον πόλεμο και την έξωση-εξόντωση των Εβραίων. Εως τότε, η σαλονικιά περίμετρος ανήκε στους πρόσφυγες, ενώ υπήρχαν και μαχαλάδες από φτωχούς ανθρώπους, κυρίως Εβραίους και πρόσφυγες. Η Καλαμαριά και η Τούμπα μαζί με Τριανδρία και Χαριλάου, αλλά και οι δυτικές συνοικίες που μαζί με τους πρόσφυγες διέθεταν και μεγάλες ομάδες από εσωτερική μετανάστευση, ήταν η κύρια συγκέντρωση προσφύγων.

Η φιλοσοφία και τα επικοινωνιακά αποτελέσματα της προσφυγικής μνήμης

Οι πρόσφυγες ήξεραν να ξεχωρίζονται μεταξύ τους και να ασκούν τεράστιο έργο διακρίσεων, αλλά στους απέξω ήξεραν να μιλήσουν. Τα χωριά και οι πόλεις τους ήταν απερίγραπτα. Οι ναοί και τα μοναστήρια τους πλούσια. Η μετανάστευση, σε μέρη μαγικά και προχωρημένα. Στα δωμάτιά τους, κουρτίνες, έπιπλα και καθόλου δάπεδα χωμάτινα. Οι λίρες πολλές, οι Τούρκοι αγαθοί. Οι συγγενείς σε ευμενείς εξορίες, οι δαντέλες τους εισαγωγής, τα φαγητά τους άφθονα. Η αίσθηση προς τους εντόπιους ότι αυτοί οι θλιμμένοι άνθρωποι που δούλευαν σκληρά, κακοντυμένοι και άρρωστοι, προέρχονταν από έναν παράδεισο ή απλώς έλεγαν ψέματα, ήταν μάλλον γενική.

Αλλά όσο άρχισε η πολιτική να επικρατεί της νοσταλγίας και η εσωτερική ρήξη της Ελλάδας να αποκτά ιδεολογικά χαρακτηριστικά, ήταν σαφές ότι έπρεπε να υπάρξει βία και νεκροί στην άψητη ακόμη κοινωνία, για να ενωθεί σε κοινό καμίνι.

Ο πολιτικός μεσοπόλεμος

Η Θεσσαλονίκη δεν ήταν Γιάννενα. Δηλαδή, δεν ήταν μια μεγάλη πόλη στο επίκεντρο μιας γνωστής περιφέρειας που είχε κατάληξη τη λησμονιά μιας επαρχιακής οντότητας. Σπουδαίες ιστορικές πόλεις, ο Βόλος, η Λάρισα, η Κέρκυρα, το Ναύπλιο, η Τρίπολη, γνώρισαν αυτήν την παροδική «επιφάνεια» και τη μετέπειτα αναπόδραστη αφάνεια. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η πόλη, που διοικούσαν από πασάδες και τζανταρμάδες, που είχε συμβούλους από ξένες στρατιωτικές αποστολές και φιλοξενούσε εμφυλίους γειτόνων (Ελληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμανίζοντες κ.λπ.), έφτασε ύστερα από έξι ή επτά τρομερά χρόνια να παλεύει με πολύπλοκα προβλήματα, εθνοτικά και άλλα, ως σημαντική γεννήτρια εξωτερικών γεγονότων.

Αυτό που έχει σημασία δεν είναι η παρακολούθηση μιας εξοντωτικής πορείας της πόλης, ενός κυματίσματος από το θρίαμβο στο χάος, αλλά η πολιτική της έκφραση. Και αυτή δημιουργήθηκε την κρίσιμη δεκαετία του '20, κυρίως από την καταστροφή του 1922 έως την τελευταία τετραετία Βενιζέλου.

Οι σιωνιστές

Η Ελλάδα καταχάρηκε με το κίνημα των σιωνιστών. Δεν το πολυέδειχνε, αλλά ήταν προφανές: μήνες πριν από τη διακήρυξη Μπάλφουρ του 1917 για το δικαίωμα των Εβραίων να αποκτήσουν πατρίδα στην Παλαιστίνη, η Ελλάδα, διά του υπουργού Εξωτερικών, Νικολάου Πολίτη, δήλωνε (Ιούλιος 1917) «εν ευθέτω χρόνω η Κυβέρνησις των Φιλελευθέρων θέλει καταβάλει πάσαν προσπάθειαν όπως υποβοηθήση το εθνικόν έργον των Ισραηλιτών εν πλήρη συμφωνία μετά των μεγάλων Συμμάχων της Ελλάδος». Μια δήλωση που η κ. Τομάη αναφέρει πως «επανάλαβε το Φεβρουάριο του 1918 στο Ελληνικό Κοινοβούλιο σε αντιφώνηση ευχαριστιών του Ελληνο-Βουλευτού Θεσσαλονίκης, Ισραηλίτου το θρήσκευμα και Σιωνιστού, Μ. Κοφφίνα». Ισραηλίτου και Σιωνιστού. Ακριβώς. Οχι παραδοσιακού Εβραίου που πίστευε πως η Θεσσαλονίκη και οι υπόλοιπες, δεκάδες στην Ευρώπη, μικρές Ιερουσαλήμ είχαν δικαίωμα ανάπτυξης στα πλαίσια άλλων χωρών, όπως έπρατταν επί εκατοντάδες χρόνια. Σκεφτείτε: πυρκαγιά Θεσσαλονίκης Αύγουστος, ενθάρρυνση της μετανάστευσης Ιούλιος. Η Ελλάδα είδε μια χρυσή ευκαιρία με το σιωνιστικό κίνημα. Σήμαινε πως χιλιάδες Εβραίων θα αναζητούσαν την τύχη τους στην Παλαιστίνη.

Φυσικά, πολλοί Εβραίοι αντιδρούσαν έντονα και υπήρξαν εμφύλιες αντιπαραθέσεις. Οσο, πάντως, η Ιστορία προχωρούσε με τραγικό τρόπο, οδηγώντας στη Μεγάλη Ελληνική Προσφυγιά, κάθε Εβραίος που μετανάστευε ήταν μια επιθυμητή αριθμητική πράξη για τον εμπορικό κόσμο της πόλης και τους εν αναπτύξει βιοτέχνες και βιομηχάνους της. Οι πά-

μπτωχοι Εβραίοι χαμάληδες, ψαράδες και παραπηγματούχοι είχαν ακόμη πιο έντονο ανταγωνισμό από τους ανέστιους πρόσφυγες της Μικρασίας. Γι' αυτό και οι Εβραίοι μετανάστευαν τη δεκαετία του '20, αφήνοντας όχι λίγες φορές νεαρά παιδιά σε χριστιανικές οικογένειες. Μια έρευνα στο ληξιαρχείο θα απέδιδε οφθαλμοφανή αποτελέσματα.

Οι Εβραίοι, προσκομίζοντας από τη δεκαετία του 1910 τον Αβραάμ Μπεναρόγια, σοσιαλιστή και ακτιβιστή, την πρώτη κομμουνιστική κίνηση στην πόλη με ισχυρές ταξικές συμμαχίες, στο μέσον μιας πολεμικής θύελλας, στην οποία οι Γάλλοι έβρισκαν και εκτελούσαν αφειδώς ξένους κατασκόπους, κυρίως φιλοβουλγαρους, ήταν το πιο αρνητικό συστατικό στους συσταζόμενους συμμάχους της Αντάντ. Ο Μπεναρόγια από νωρίς θεωρούνταν όργανο των Βουλγάρων, άρα οι κομμουνιστές δρούσαν από τότε αντεθνικά. Ειδικά με το ξέσπασμα της Οκτωβριανής Επανάστασης και τη συμμαχία της Ελλάδας με τους τσαρικούς και την ήττα της Ουκρανίας, οπότε οι μπολσεβίκοι βοήθησαν τον Κεμάλ, ξεκίνησε ο διαδεδομένος μύθος των ξενοκίνητων Ελλήνων και η αμφισβήτηση των πολιτικών πεποιθήσεών τους.

«Του Πάγκαλου τα γούστα»

Η δικτατορία του Πάγκαλου, όπου η παράνομη είσοδος στη χώρα «κομιτατζήδων» έμοιαζε να είναι πυκνή, επέτρεψε τον άκρατο λαϊκισμό. Η Ελλάδα, που έχασε προσωρινά την Κέρκυρα, δυναμώνοντας τον ιταλικό φασισμό, δε δίστασε να εισβάλει στην Κρέσνα, θεωρώντας ότι κινδυνεύει από τη Βουλγαρία. Πλήρωσε βαριές αποζημιώσεις και βρέθηκε στη δίνη ενός ελληνοϊταλικού ανταγωνισμού. Ο συνδυασμός «ρωσόφιλοι - μπολσεβίκοι - βουλγαρίζοντες - κομιτατζήδες - το έθνος χάνεται» έμοιαζε να είναι μονόδρομος όχι μόνο για τους οπαδούς της βασιλείας αλλά και για όλους τους εχθρούς της Δημοκρατίας. Ούτως ή άλλως, ο μεσοπόλεμος δεν υπήρξε πηγή λατρείας προς τη δημοκρατία. Ο εθνικοσοσιαλισμός άρχισε να αναπτύσσεται υπό τη

μορφή μικρών δυναμικών ομάδων. Δε χρειαζόταν κάτι παραπάνω για να εκτραχυνθεί η κοινωνία.

Όλοι ύποπτοι

Ενα άλλο χαρακτηριστικό των κοινωνικών αγώνων που άρχισαν να εξαπλώνονται μέσα από τα καπνεργοστάσια, τους μύλους και τις αποθήκες της πόλης ήταν πως δεν υπήρχε εθνοτισμός που να μην ήταν ύποπτος. Οι Βλάχοι παιδεύονταν με το ρουμανισμό, χάρη στην παροδική απόφαση του Βενιζέλου να ανεχτεί ρουμάνικα σχολεία το 1913. Κατά την ανταλλαγή των βουλγαρικών και ελληνικών πληθυσμών υπογράφηκε το σύμφωνο Πολίτη - Καλφώφ, το οποίο αναγνώριζε βουλγαρικά σχολεία και διάφορα δικαιώματα που έκαναν έξαλλους τους Σέρβους και απειλήθηκε κρίση έως ότου οι συμφωνίες ατόνησαν. Με λίγα λόγια, όλοι έκρυβαν -ή νόμιζαν ότι έκρυβαν- άσους στο μανίκι τους εναντίον των «άλλων». Το γεγονός ότι μεγάλα τμήματα προσφύγων μιλούσαν τουρκικά, παρά την ποικιλία των μη τουρκικών λέξεων που χρησιμοποιούσαν, έφερε ανάδειξη πολιτιστικών διαφορών, κυρίως μεταξύ των «εκλεπτυσμένων» Ποντίων της Τραπεζούντας, με έντονες φιλωρωσικές τάσεις, λόγω μεγάλης ποντιακής ομογένειας πέραν του Καυκάσου, και των Καραμανλήδων και άλλων λαοτήτων.

Οι Πόντιοι γενικά, ενώ πολιτικά διέθεταν μεγάλη συντηρητική παράταξη (που όμως ήταν διασπαρμένη σε γεωργικές περιοχές της Δράμας, του Κιλκίς και της Πέλλας), ήταν και οι πρώτοι που στρατολογήθηκαν στις τάξεις της Επανάστασης, αφού υπήρχε και μεγάλη ομογένεια, και καλές, παραδοσιακά, σχέσεις. Άλλοι πληθυσμοί που γνώρισαν τη ρωσική κατάρτηση προσφάτως, από τα μέρη της Λαζικής και βορειότερα, και συμπαθούσαν περισσότερο τους γείτονές τους εκ Κοζάκων, πέρασαν σε έναν αντικομμουνισμό που αργότερα θα έδινε και φιλοναζιστικές ομάδες στη Μακεδονία και αλλού.

Στην άλλη άκρη, αλλά με πανομοιότυπες διαδικασίες, οι Βλάχοι δέχτηκαν μακρόχρονη προπαγάνδα

για τη «ρωμαϊκή» τους καταγωγή και ο λατινισμός τους θεωρήθηκε κατευθείαν υπαγόμενος από τη «λατίνο» Ρουμανία. Η κίνηση, τρομερά ευνοημένη από την Ιταλία, θα οδηγούσε σε παράδοξα «πριγκιπάτα της Πίνδου», με επίκεντρο μερικούς ακτιβιστές της Θεσσαλίας.

Διά ταύτα

Η έντονη πολιτική δραστηριότητα της Θεσσαλονίκης -και όχι μόνο- σπανίως αναλυόταν σε πολιτικές θέσεις, εκτός αν συμπεριλάβουμε τη λεγόμενη διαφώτιση. Αρκούσε η εύκολη καταγγελία αντεπαναστατισμού ή ανθελληνισμού, ανάλογα με τα πιστεύω των αντικρουομένων. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι, ενόσω γίνονταν αυτά, η Ελλάδα είχε περάσει ένα κίνημα (Λεοναρδόπουλου - Γαργαλίδη) τη δικτατορία του Πάγκαλου και έως τη δεκαετία του '30 δημοκρατία. Απλώς οι δύο κυρίαρχες τάσεις, βενιζελικοί και κωνσταντινικοί, βρίσκονταν σε βάση παρακμής, όχι πάντως εκλογικής. Στέρευναν από ιδέες και πράξεις. Η πιο έντονη προσέγγιση ήταν με τον Μουσολίνι και τον Κεμάλ, αλλά κι αυτές αναπτύχθηκαν πολύ αργότερα. Στο τέλος της δεκαετίας υπήρχε μεγάλη εργατική τάξη και η γεωργία, χάρη και στη διανομή γαιών, άρχισε να χάνει την εξάρτησή της από παλιές μορφές πίεσης και προχώρησε σε βήματα προόδου.

Κάμπελ

Ο συνοικισμός Κάμπελ στα όρια της Χαριλάου, μια συστοιχία παραπηγμάτων που οργανώθηκε για τους πυρόπληκτους του 1917, ήταν κατοικημένος κυρίως από Εβραίους. Με κορύφωση την 29η Ιουνίου 1931, ο συνοικισμός δέχτηκε την επίθεση δεκάδων πολιτών, από Τούμπα και Καλαμαριά, κυρίως προσφύγων, αλλά και μελών παραστρατιωτικών και εθνικιστικών οργανώσεων, όπως η 3Ε («Εθνική Ενωση Ελλάς»), υπό την ευμένεια πολλών Θεσσαλονικέων, κυρίως φιλελευθέρων, που αποδέχονταν τις

απόψεις του αρχισυντάκτη της εφημερίδας «Μακεδονία» Νίκου Φαρδή.

Σκοτώθηκαν ένας ή δύο άσχετοι άνθρωποι και τραυματίστηκαν πολύ περισσότεροι. Συνελήφθησαν αρκετοί. Η δίκη έγινε στη Βέροια έπειτα από οκτώ μήνες και οι πάντες αθωώθηκαν. Την εξέλιξη όλοι την περίμεναν, καθώς πλησίαζαν οι εκλογές του 1932 και μια ήττα του βενιζελισμού ήταν στα όρια.

Η απαρχή

Η επιθετικότητα των βενιζελικών κατά των Εβραίων χρονολογείται από το 1920, από τις χαμένες για τον Βενιζέλο εκλογές, όπου οι Εβραίοι τον καταψήφισαν μονοκούκι. Οι βασιλόφρονες έως την εποχή του Μεταξά δεν αντιπαθούσαν τους Εβραίους, ειδικά όταν άρχισε η μαζική υπερψήφιση των αντιβενιζελικών δυνάμεων. Ο βενιζελισμός, που ήταν εξοικειωμένος με τον αντισημιτισμό της Δυτικής Ευρώπης, δεν είχε πρόβλημα να βάλει τον Γεώργιο Παπανδρέου να καταχωρίσει την εβραϊκή κοινότητα σε ανεξάρτητους εκλογικούς καταλόγους που δεν επηρέαζαν τη γενική ψηφοφορία. Οσο για τις απόψεις του Βενιζέλου, δε θέλω να τις επαναλάβω, ιδίως αυτές που εκφωνήθηκαν το 1934, για να μην έχουμε αντιπαραθέσεις το 2011...

Εχει μεγάλη σημασία να κατανοηθεί ότι η συμπάθεια προς τους Εβραίους οφείλεται στην πιστοποίηση των εγκλημάτων της Σοά (σ.σ. καταστροφής/ολοκαυτώματος) μετά το Δεύτερο Πόλεμο. Εως τότε, κύριο ανέβαζαν τον Χίτλερ, κύριο τον κατέβαζαν, ενίοτε θαυμάζοντάς τον, όπως ο πρεσβευτής στο Λονδίνο και πατέρας του Κένεντι. Ο αντικομμουνισμός ήταν εξαιρετικά διαδεδομένος και η αντίθεση σε αυτόν θεωρούνταν ασφαλής αντίδραση του αστικού κόσμου. Οι αστοί θεωρούσαν ελαφρώς τρελάκηδες τους ναζήδες, αλλά λάτρευαν οι περισσότεροι τον Μουσολίνι, καθώς και τις χιτλερικές προσπάθειες για να συνέλθει διά της εργασίας και της υγείας η Γερμανία. Ο αντισημιτισμός ήταν, ούτως ή άλλως,

στην καθημερινή πρακτική των περισσότερων κοινωνιών. Μπροστά στο ζόφο της δυτικής Ευρώπης, ο ελληνικός αντισημιτισμός ήταν φωνακλάδικος και ανοργάνωτος. Παρέμενε όμως ΝΟΜΙΜΟΣ, παρά τον πλημμεληματικό του χαρακτήρα.

Επιφανείς της φαιάς πλευράς

Ο Πλαστήρας, ο Ζαβιτσιάνος, ο Πάγκαλος, ο Γονατάς ήταν μερικοί από τους πασίγνωστους Έλληνες που συντάχθηκαν με εθνικοσοσιαλιστικές σχέσεις και μάλιστα επεξέτειναν τη δράση τους και μέσα στην Κατοχή, αρκετοί, όσοι επέζησαν. Οι Γερμανοί βοηθούσαν την κατάσταση, στρατολογώντας πράκτορες, αναστατώνοντας τις μειονότητες στο ανατολικό μέτωπο, γι' αυτό και αρκετοί πολίτες της ΕΣΣΔ διώχτηκαν για φιλογερμανισμό, δίκαια ή άδικα, στα χρόνια του ελληνικού εμφυλίου.

Η δράση των συντεταγμένων ακροδεξιών σωμάτων δεν ήταν πολύ έντονη (μαρτυρούνται 7.000 χαλυβόκρανοι τριεψιλίτες υπό τον Κοσμίδη το 1932). Αλλά έπεφτε πολύ ξύλο με τους κομμουνιστές, που ήταν οι μόνοι που αντιδρούσαν έντονα. Οι περισσότεροι από αυτά τα σώματα είτε απορροφήθηκαν από τα αστικά κόμματα είτε συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, αλλά κι εκεί ελάχιστοι εξοντώθηκαν ή τιμωρήθηκαν, καθώς ως κολυμβήθρα του Σιλβάμ λειτούργησε η εμφύλια ελληνική σύρραξη.

Τα νέα κόμματα

Η αντιπάθεια των φιλελευθέρων προς τους Εβραίους συνοδεύτηκε από απάθεια ή ανοχή ή και θαυμασμό στα επιτεύγματα του φασισμού. Σε κάθε περίπτωση, ήταν πολύ πιο επικίνδυνο να δηλώνεις κομμουνιστής στη χώρα παρά τριεψιλίτης. Τους υποστήριζαν στη Θεσσαλονίκη του βενιζελισμού ο δήμαρχος, ο γενικός διοικητής, οι τράπεζες και πλήθος συνδρομητών. Αποσκοπούσαν να μιμηθούν τα τάγματα εφόδου, τα Ες Α, αλλά με το γνωστό πρόχει-

ρο και φανφαρόνικο νεοελληνικό τρόπο. Υπήρχαν γύρω στις δέκα πολιτικές κινήσεις φιλοφασιστικές περί το 1927, όπως το φασιστικό κόμμα του Υψηλάντη και οι 3Ε. Τα κόμματα δεν ευδοκίμησαν, αλλά κανένα μέλος δεν πήγε χαμένο, εκτός από μερικούς εκτελεσμένους στο τέλος του πολέμου.

Υπήρχε κάποιος κρυφός λόγος;

Η αγγλική προπαγάνδα πρωτοστάτησε με επιτυχία στη δυσφήμιση των μπολσεβίκων. Οι Έλληνες ξέχασαν ότι εκ των πρώτων πήγαν να τους ανατρέψουν. Απέμεινε η παροδική αλλά εντυπωσιακή συμμαχία Κεμάλ και μπολσεβίκων, και ο φιλογερμανισμός πολλών ατάκτων εποχής πρώτων Νεοτούρκων που θαύμαζαν τη γερμανική οργανωτικότητα. Όταν, λοιπόν, ξεχώρισαν στη Θεσσαλονίκη οι πρώτοι εντόπιοι σιωνιστές, οπαδοί της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη και εκ των πραγμάτων δυνητικοί αντίπαλοι των Εγγλέζων ως δύναμης κατοχής της Παλαιστίνης, όταν οι Εβραίοι ίδρυσαν την σιωνιστική Μακαμπίη, που παρευρέθηκε ως σύνεδρος αλυτρωτικής κίνησης υπέρ της βουλγαρικής Μακεδονίας στη Σόφια, οι φιλελεύθεροι (που ελευθέρωσαν τη Μακεδονία) είχαν ποιον να κατηγορήσουν για εθνική προδοσία. Τα πύρινα άρθρα του Φαρδής ξεσήκωναν τις συνειδήσεις ανεμπόδια. Όταν ξέσπασε η φωτιά στο συνοικισμό Κάμπελ, το επίσημο κράτος αντιδρούσε χλιαρά και ο ρατσισμός κατά των «υπονομευτών» της Θεσσαλονίκης έβρισκε παντού μόνο φίλους. Να θυμίσω και τον ανταγωνισμό ελληνικού και εβραϊκού στοιχείου στα εμπόρια, που έκλεινε κοντά είκοσι χρόνια κρυφές και φανερές διαμάχες.

Πώς εξηγείται η πολιτιστική διαφορά μεσοπολέμου-μεταπολέμου;

Αμφιβάλλω αν υπάρχει. Οι νικητές του πολέμου θεώρησαν ότι η ήττα του ναζισμού και των συμμάχων του

αρκούσε για να σβήσει από τον ιδεολογικό χάρτη την Ακροδεξιά, πράγμα που αποδείχτηκε τελείως λάθος. Σήμερα, ο κοινοβουλευτισμός στην Ευρώπη περιέχει το μέγιστο δυνατό αριθμό πολιτικών που προέρχονται από μεσοπολεμικές περιθωριακές κινήσεις. Πολλές χώρες της ΕΕ κυβερνούνται από φαιές κυβερνήσεις. Και το χειρότερο, η οικονομική κρίση, όπως η ευρωπαϊκή τελευταία, ενισχύει τα στερεότυπα εναντίον των μεγάλων εμπόρων, των τραπεζιτών και των «αγορών», όχι από την κομμουνιστική πλευρά, αλλά από τη φοβική αντίληψη της Ακροδεξιάς, για μυστικές λέσχες και εταιρίες που ελέγχουν τα πάντα. Μεγάλο μέρος του ελληνικού αντισημιτισμού οφείλεται σε ένα διαβοήτως πλαστό κείμενο, τα «Πρωτόκολλα των σοφών της Σιών», πλαστό όπως πολυάριθμα ανάλογα ή αντιστρόφως ανάλογα κείμενα. Όσο απουσιάζει η πολιτική ή εμφανίζεται ακίνδυνη ή αδύναμη, τόσο μεγαλώνει ο κίνδυνος πογκρόμ, απλουστεύσεων και παρόμοιων αντιφάσεων.

Πόσο μπορούσε να αλλάξει τη βαλκανική ροή της Ιστορίας η συμμετοχή σε ένα αποσχιστικό εθνολογικό συνέδριο, με τη μια χώρα φιλική προς τον Μουσολίνι και την άλλη να παιδεύεται με ανεπιτυχείς απόπειρες ανασύνταξης από τους αγροτιστές; Δε θα μπορούσε να αλλάξει τίποτε, απαντώ. Και καλά που υπήρχε η εν πολλοαίς αμαρτία περιπεσούσα ελληνική βασιλική αυλή, που ενθαρρυνόμενη από τη συμπάθεια του εβραϊκού στοιχείου προς αυτήν προέβη σε συμβολικές πράξεις σαφούς φιλαλληλίας. Γι' αυτό και τα γεγονότα του συνοικισμού Κάμπελ, παρότι δε συνδέθηκαν με το ατυχέστατο πογκρόμ της Κέρκυρας του 1892, λειτούργησαν δυσοίωνα σαν προθάλαμος των διώξεων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, μια ανεπίκαιρη, άδικη και παρωχημένη «οριστική λύση», της οποίας το βάρος φέρουν ακόμη και σήμερα οι κάτοικοι της πόλης.

Το παράξενο '36

Λίγες πόλεις γνώρισαν τις στιγμές της Θεσσαλονίκης του 1936, κυρίως το μήνα Μάιο. Ήταν κάτι

πολύ περισσότερο από μια πανεργατική απεργία κι εξέγερση. Για πρώτη φορά η ταξική σύγκρουση θύμιζε επίπεδο μεσοευρωπαϊκής αναμέτρησης. Δεν υπήρχε άσπρο μαύρο: όλες οι παρατάξεις που αναμετρήθηκαν κατέβηκαν με σιωπηρές ή παράλληλες συμμαχίες από ομάδες με τις οποίες βρίσκονταν σε διαμάχη. Το κέντρο της πυρκαϊστού, εκεί όπου ξεκινούσε η παραδοσιακή βιομηχανία της πόλης να αντλεί τα πλήθη των εργατών, στα μέρη όπου η κακοπληρωμένη γυναικεία εργασία χαρακτήριζε μεσοσταθμικά το εύρος του νέου συνδικαλισμού, η Θεσσαλονίκη προσέφερε θύματα, νεκρούς και τραυματίες, διεκδίκησε τμήματα του ελέγχου της εξουσίας, όχι την εξουσία την ίδια, και παρά τις περί του αντιθέτου φωνές των «συμμάχων» και την κατάφωρη επίκριση των αντιπάλων, το ΚΚΕ έδωσε δείγματα συνετής διοίκησης, παρότι οι ζεστές καρδιές πολλών ακτιβιστών ήθελαν άλλες συγκρούσεις.

Απαρχές

Το κίνημα Πλαστήρα του 1933 και του Βενιζέλου το 1935 έφεραν στην Ελλάδα τη βασιλεία και την αυτοεξόντωση του μισού αστικού κοινοβουλευτισμού, δηλαδή των βενιζελικών, που τράβηξαν εσωτερικές διασπάσεις και διαμάχες πολλαπλάσιες των δυνάμεών τους. Στις εκλογές που εντέλει έγιναν αρχές του 1936, δύο ενώσεις κομμάτων, η δημοκρατική και η συντηρητική (αμφότερα ονόματα για τους τύπους), οδήγησαν σε απόλυτη ισοψηφία εδρών και κομμάτων (143 προς 142 έδρες). Ο ξένος (αγγλικός) παράγων και οι δύο ενώσεις κομμάτων είχαν στόχο να τα βρουν και δούλευαν τη λύση Δεμερτζή. Αλλά έως το 1936 πέθαναν ο Κονδύλης, ο Βενιζέλος, ο Δεμερτζής και πολλοί πολιτικοί της παλαιάς φρουράς (Ζαΐμης, Τσαλδάρης, Παπαναστασίου), όπως εξεικονίζει την κατάσταση ο Βαμβακάρης σε στιχηρό που έμεινε χρόνια ανέκδοτο:

Πέθανε ο Κονδύλης μας, πάει κι ο Βενιζέλος
Την πούλεψε κι ο Δεμερτζής που θα 'φερνε το τέλος

Πάνω στο μάλε βράσε των διαπραγματεύσεων, οι φιλελεύθεροι έκαναν την έκπληξη: 19 του Φλεβάρη ανακοινώνεται το σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα, δηλαδή η πρώτη άκρως πολιτική συμφωνία μεταξύ του ΚΚΕ και ενός αστικού κόμματος. Ο Σοφούλης υπόσχεται μια σειρά μέτρων που βελτιώνουν τις σχέσεις του ΚΚΕ με το Δημόσιο και παραχωρεί μιας μορφής αμνηστεία στους τιμωρημένους με το «βενιζελικό» ιδιώνυμο του 1929. Οι εφημερίδες την επαύριο μιλούν, ούτε λίγο ούτε πολύ, για κατάκτηση του κράτους από ερυθρές ταξιαρχίες του Στάλιν. Το ΚΚΕ δέχεται βαρύτατη κριτική από τις ομάδες στα αριστερά του. Στην ουσία, το σύμφωνο ήταν το προοίμιο ενός δειλού μεσογειακού Λαϊκού Μετώπου, μόνο που ουδέποτε θα το βάφτιζαν έτσι. Στο μεταξύ, μπροστά ήταν ο ισπανικός εμφύλιος, με τις μεγάλες αναρχικές δυνάμεις και τον αριστερισμό τους, αλλά μια προσέγγιση, ως άσκηση τακτικισμού, του ΚΚΕ με άλλα κόμματα σήμαινε την είσοδό του στον κοινοβουλευτικό βίο. Καθώς το ΚΚΕ αυξανόταν εκλογικά και έιλκε συμπάθειες από πολλά στρώματα, προσπαθούσε να παίξει λογικά με τα συντηρητικά στρώματα. Για τον Σοφούλη ήταν ένας έξυπνος ελιγμός: σε ελάχιστες ημέρες δεν υπήρχε σύμφωνο με τον Σκλάβαινα, αλλά μια γρήγορη συμφωνία κυβέρνησης υπό τον Δεμερτζή. Αλλά ο άνθρωπος απέθανε και για τον τότε βασιλέα Γεώργιο υπήρχε μόνον μια λύση: ο Μεταξάς. Με τη φήμη του άκρως ικανού, όχι λαοφιλή, παλιός γερμανόφιλος, αλλά πιστός σύμβουλος του αγγλόφιλου βασιλιά, στις 27 Απριλίου ήταν πρωθυπουργός της χώρας. Το παιχνίδι έμοιαζε σηματοδεδεμένο. Οι Αγγλοι περίμεναν δικαίως να ξεσπάσουν φασαρίες εκ μέρους του ΚΚΕ, άρα μπορούσαν εύκολα να διαδώσουν ότι υπάρχει επανάσταση και ότι καταλύθηκε το κράτος. Αυτό και έγινε.

Η απεργία και η εξέγερση

Στη Σαλονίκη ξεσπάει απεργία στο καπνεργοστάσιο της «Κομέρσιαλ», στις 29 Απριλίου. Τα αιτήμα-

τα είναι οικονομικά και αμέσως πλαισιώνονται από τις εργατικές ενώσεις. Καθώς όλη η πόλη ξέρει για το σύμφωνο και αγανακτεί κατά πλειοψηφία για τον Μεταξά πρωθυπουργό, στην απεργία δρουν και ενώσεις τροτσκιστών, αλλά και κάθε ακτιβιστικής παραλλαγής. Οι αφηγήσεις που διασώζονται κρατούν ένα σκελετό, αλλά στο βάθος υπάρχει ένα παράπονο καθοδήγησης «από τους σταλινικούς», που προεξοφλεί και το όριο τέτοιων συνεργασιών. Σε κάθε περίπτωση, ο Ζέπος, επικεφαλής της Φρουράς Θεσσαλονίκης, θεωρεί αρχικά την απεργία και τα πολλά συλλαλητήρια ζήτημα έννομης τάξης, γι' αυτό και κατά μήκος των δρόμων όπου αγορεύουν πολιτικοί ρήτορες πλακώνει η Χωροφυλακή και οι συγκρούσεις απλώνονται. Είναι Παρασκευή 8 και Σάββατο 9 Μαΐου. Σκοτώνονται 12 και τραυματίζονται τουλάχιστον 300. Ωσπου να βγει ο Στρατός για να αποκαταστήσει την τάξη (και να ειδοποιηθεί το Σύνταγμα Λαρίσης και μέρος του Στόλου να σπεύσουν, οι χωροφύλακες κρύβονται στο υπόγειο της Γενικής Διοίκησης.

Η πανελλήνια απήχηση στα γεγονότα του Μάη είναι τεράστια και εξυπηρετεί τον Μεταξά όσο τίποτε στον κόσμο. Οι συμβιβαστικοί κομμουνιστές που φαίνονταν έτοιμοι να επισκευάσουν την τρωθείσα αστική πολιτική σκέψη πριν από τρεις μήνες, εμφανίζονται ως δημεγέρτες κομιτατζήδες που αιματοκυλίζουν μια βασανισμένη πόλη. Οι κομμουνιστές κλείνουν αμέσως την πληγή. Ερχονται σε επαφή με ντόπιους φιλελεύθερους βουλευτές και ζητούν να ακυρωθεί η πρωθυπουργική θέση του Μεταξά. Οι βουλευτές ξέρουν ότι κάτι τέτοιο δε θα γίνει ποτέ, αλλά και του ΚΚΕ η θέση πάλι δυναμώνει: και να γίνει δικτατορία, οι ίδιοι δε φταίνε και δε διαλύουν τις δυνάμεις τους. Οι αριστεριστές έχουν την άποψη πως θα έπρεπε η Αριστερά να ηγηθεί επανάστασης. Τους διαψεύδουν συσσωρευμένα γεγονότα και εμπειρίες των επόμενων τριάντα ετών. Εξάλλου, το φαρμάκι έχει πέσει. Η Αριστερά κατέλυσε το κράτος. Καλά που έχουμε τον Μεταξά που θα στήσει τη χώρα στα πόδια της.

Σύμβολα

Ο πιο γνωστός νεκρός υπήρξε ο Τάσος Τούσης, αυτοκινητιστής. Το ματωμένο σώμα του περιφερόταν πάνω σε μια ξηλωμένη πόρτα. Ήταν δεκαετία της φωτογραφίας και η μάνα του Τούση που κλαίει μπροστά στο σκοτωμένο παιδί της ήταν παντοδύναμη. Τρεις μέρες μετά το χαμό του, στο «Ριζοσπάστη» δημοσιεύεται η πρώτη μορφή του «Επιταφίου» του Γιάννη Ρίτσου. Το μουσικό έργο του Θεοδωράκη, αφού προηγηθεί μια λυρική ενορχήστρωση του Χατζιδάκι, γίνεται μια από τις πιο δημοφιλείς μουσικές συνθέσεις του μεταπολέμου.

Εντυπώσεις

Η ήπια απομάκρυνση του ΚΚΕ από τις επαναστατικές κορόνες της μεγάλης σύγκρουσης δεν ηρέμησε, αλλά ανησύχησε τις δυνάμεις που προσδοκούσαν να κηρύξουν τη δικτατορία τους επικαλούμενες σταλινικό κίνδυνο. Στο τέλος, έφτιαξαν τις δύο δικτατορίες τους, 1936 και 1967, μήτε καν κρατώντας τα προσχήματα. Μια ματιά στην Ευρώπη του 1936 αρκούσε για να δικαιολογηθεί η ήπια στάση. Αλλά για τη Θεσσαλονίκη (που ετοιμαζόταν, εκτός από φρούριο της δικτατορίας, να λειτουργήσει ως κέντρο μεγάλων συγκρούσεων, από την Κατοχή και τον Εμφύλιο και εφεξής) οι μέρες του '36 στάθηκαν ένα κοινό εμβληματικό σύστημα ιδεών. Για τους οπαδούς της παραδοσιακής τάξης, τα αγριεμένα πλήθη που ξέπερασαν την εξαθλίωσή τους, πολεμώντας ένοπλες δυνάμεις, ήταν μια φωνή αγωνίας και συναγερμού. Για την Αριστερά, ήταν η φωνή που ξεπηδούσε από τα υπόγεια μιας αυθεντικής ευρωπαϊκής πόλης, που θα άντεχε τη μελλούμενη κρίση...

Ζωή του μεσοπολέμου

Roaring twenties, η βρυχώμενη δεκαετία του '20, ήταν ένα παρατσούκλι που η δεκαετία το κόλλησε πιο νωρίς κι από την «μπελ επόκ», που ήταν για την

απαρχή του αιώνα. Χάρη στα ρομάντζα και το σινεμά, χάρη στις νέες αξίες, η αναμέτρηση της νέας κοινωνίας ήταν πλέον με τις μηχανές και την ταχύτητα. Ωσπου να τελειώσει ο Μεγάλος Πόλεμος και να ταφεί ο μέγας Απολινέρ, είχε φουσκώσει ο εξπρεσιονισμός, ο φουτουρισμός, η τέχνη της επανάστασης και με τη λήξη του πολέμου, πάνω στα πτώματα των πρώτων Γερμανών επαναστατών, βλάστησαν αδύναμες δημοκρατίες, καμπαρέ, μια στοιχειώδους διασημότητας έκλυση των ηθών που πονηρά τη συνδύαζαν με μπολσεβίκες ποιήτριες και ρυθμούς της μαύρης μουσικής. Τα πλήθη είχαν νέες αρμοδιότητες. Επάνω στο δέρμα και στη συνείδησή τους άρχισε να εξαπλώνεται η έννοια του φιλάθλου, τα εκατομμύρια θεατών σε αγώνες, η λατρεία του στίβου, η πικρόχολη διάθεση αυτών που σώθηκαν από τον πόλεμο, η κατανάλωση των ηδονών του βίου, η αρ ντεκό σε ανταλλαγή της αρ νουβό, οι Αμερικανοί συγγραφείς, όπως ο Φιτζέραλντ που εφευρίσκει μια φαντασιοκοπημένη Ευρώπη, τα λούστρα στις στολές του φασισμού, η ποτοαπαγόρευση.

Σε αυτά πρέπει να προστεθούν οι μεγάλες εφευρέσεις του ραδιοφώνου, του κινηματογράφου, ο ανταγωνισμός των εφημερίδων, οι διαφημιστικές δαπάνες, οι φρενήρεις εξοπλισμοί, τα μηχανήματα των ουρανών και της αεροπορίας, η εξάπλωση προς τεράστιες ομάδες πληθυσμού της ατομικής και συλλογικής υγιεινής, η υψηλή προστιθέμενη αξία μιας ενθουσιώδους εργατικής τάξης, τα χρηματιστήρια και η σπέκουλα γύρω από αυτά και, βέβαια, η μόδα:

«Μόνο με καστόρια κάνουμε εφέτος καπέλα», μας λέγει η κυρία Ελίζ σε μια ελληνική εφημερίδα του 1927. «Βελούδα ελάχιστα, καστόρια σκέτα, τωπ βελουτέ, καστόρια ρενάρ, και καστόρια ούρσον. Τα καστόρια ρενάρ και τα καστόρια ούρσον είναι η νουβωτέ του εφετεινού χειμώνας. Χαριτωμένα καπέλα κατασκευάζομεν εφέτος και από δέρματα πολυτελείας, ολόκληρα ή και ανακατεμένα με καστόρι, όπως το "Ανιώ ραζέ" και το "Μπαιτουβάνς". Για το βράδυ φοριούνται εφέτος τόκες, μπονισόν, τουρπάν».

Καπέλα στην Ελλαδίτσα;

Καστόρι ρενάρ είναι από αλεπού. Καστόρι ούρσον είναι από σκαντζόχοιρο Καναδά, χρώματος ασημί. Στην Ελλάδα του 1927, ο κόσμος, κάποιος κόσμος, μιλάει αυτήν την παράξενη διάλεκτο που έχει αναμορφωθεί δεκάδες φορές έως σήμερα, απλή και σαφής απάντηση προς τους φιλόλογους που κατηγορούν τη σημερινή νεολαία για λεξιπενία, όταν οι νέοι τότε, που είναι σήμερα πάνω από 90 ετών, είχαν και αυτοί το ιδιόλεκτό τους. Μιλάμε για μια κατεστραμμένη τελείως χώρα, με φουσκωμένο δημόσιο τομέα, με τον Καρυωτάκη να αυτοκτονεί στην Πρέβεζα και τον Σικελιανό να εορτάζει.

Δελφικές εορτές που αργότερα θα γίνουν ρεπλίκα και φτηνή απομίμηση στις ναζι ονειρώξεις για το αρχαίο θάνατο πνεύμα. Η διάσταση των εισοδημάτων σπάει κόκαλα. Μετά την άκρατη φτώχεια, οι πρόσφυγες στη στροφή του 1930 έχουν τους πρώτους τίτλους, που οφείλουν σε συνοπτικές διανομές γης. Η απεριγράπτη φτώχεια δεν εμποδίζει βέβαια μήτε την τέχνη μήτε την ίδρυση θεσμών, όπως η Λυρική, το Εθνικό Θέατρο και άλλα κοινωνικά ιδρύματα, όπως στοιχειωδώς οι συνεταιρισμοί και η κοινωνική ασφάλιση, κατά μίμηση κυρίως της Ιταλίας.

Πέρα από τα σύνορα

Στην παλαιότητα του άλλου καιρού, ακουγόταν η φωνή ενός εγγράμματος αναγνώστη που ήξερε απέξω τον «Ερωτόκριτο» ή τη «Φυλλάδα» και την απολάμβαναν ποικίλοι ακροατές. Με το ραδιόφωνο, ο μαγικός χώρος του ήχου, αλλά και ο χορός με βάση την επανεκκίνηση της ορχήστρας, που εξακόντιζε ποικίλη μουσική σε διάφορα ακροατήρια, κυριάρχησε απόλυτα, δημιουργώντας ειδήσεις, νέα, προπαγάνδες και άφθονο χρήμα χάρη στη διαφήμιση, ενώ στην κορωνίδα των νέων μέσων το σινεμά ανέλαβε εργολαβικώς να προσανατολίσει το σύνολο της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε άκρως γοητευτι-

κά στερεότυπα. Δε χρειάζονται πολλές αποδείξεις: αρκούν οι μεγάλοι αριθμοί των θαυμαστών που αυτοκτόνησαν, όταν πέθανε ο Ροδόλφος Βαλεντίνο, σε ηλικία 31 ετών.

Το ζήτημα με το σινεμά ήταν ότι διέδιδε κώδικες κατανητούς σε κάθε ιδεολογική ομάδα. Είτε επρόκειτο για τη «Γέννηση ενός Έθνους» ή για το «Θωρηκτό Ποτέμκιν», σε άκρως αντίθετα ρεύματα, αποκαταστάθηκε μια ιδιότυπη συνεργασία μουσικών θεμάτων και εικόνας, που μετά τον ομιλούντα κινηματογράφο μετατράπηκε στο οριακό και επαναστατικό σμίξιμο ήχου και εικόνας. Ήταν ένας εναγκαλισμός που προκάλεσε όλο το εικαστικό και παραστατικό φαινόμενο των δεκαετιών που ακολούθησαν, με την τηλεόραση, έως και τα ψηφιακά διαδραστικά παιχνίδια. Ταυτόχρονα, αναβίωναν τρομερές μορφές της παλιάς τέχνης της λογοτεχνίας, προκαλώντας έντονους κραδασμούς υψηλής αποδοχής από το μεγάλο κοινό. Ακόμη και επιστήμονες, ερευνητές και άλλες, μη δημοφιλείς, ομάδες εξήψαν τη φαντασία του μεγάλου παγκόσμιου κοινού, με μούμιες, βρικόλακες, αρχαιολογίες, Τουταγχαμόν και ποικίλες εθνοδιεγερτικές φαντασιώσεις.

Το Κραχ

Χωρίς να υπάρξει κάποια κρίση στην αγορά, κάποια μείωση στην κατανάλωση ή γεγονότα που σε άλλες περιόδους έφερναν κρίση και πείνα, η έκρηξη του Κραχ του 1929 και η παγκόσμια αναστάτωση που έφερε δημιούργησαν μια αίσθηση ματαιότητας στο παγκόσμιο κοινό, που υπέφερε αλλά ανένηψε τελείως μόνο χάρη σε μια σειρά σκληρών πολέμων (Ιαπωνία - Κίνα, Ισπανικός Εμφύλιος, Ιταλοί στη βόρεια Αφρική), έως το Β΄ Παγκόσμιο. Η Ελλάδα, αντίθετα στο ρεύμα, προσπαθεί να προσεγγίσει την Ιταλία και την Τουρκία. Με αμφότερες υπέφερε στις απαρχές του αιώνα, αλλά οι ανάγκες της χώρας ήταν πραγματικά επείγουσες.

Η ανακάλυψη των «ριζών»

Ειδικά στη μουσική, η δημοτική μουσική απέκτησε μεγάλες ομάδες πιστών. Η μίξη προσφυγικού και εντόπιου ελληνισμού θύμισε και ξανάφερε στην επιφάνεια φοβερές υφέρπουσες συγγένειες ανάμεσα στην εκκλησιαστική, τη λαϊκή μουσική, το ρεμπέτικο, τα σμυρναίικα και, βέβαια, τη μουσική της Πόλης. Στην Ελλάδα υπήρξε και έντονη σύγκρουση ηθών, επειδή ταυτόχρονα με τα χούγια που έφερναν οι διαβόητες Σμυρνιές και τα ήθη από τις Εβραιοπούλες, άγνωστα σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού, ποτέ δεν έσβησε ο αγώνας δημοτικισμού και λογιotaτισμού. Νίκησε ο δημοτικισμός, αλλά σε μια κατάσταση εσωτερικής αναπηρίας. Ας σημειωθεί ότι το μεγάλο κοινό αποφάσισε από καιρό υπέρ του Καβάφη και του Παπαδιαμάντη, του Σολωμού και του Κάλβου, ενώ ο Παλαμάς και ο Σικελιανός επαινούνται, αλλά τους διαβάζουν μόνο φιλόλογοι, ενώ ο Ψυχάρης παρέμεινε ο «μεγάλος αδιάβαστος».

Η επιστροφή στις ρίζες αναπτύχθηκε μαζί με την ηττοπαθή έκφραση του καημού της Ρωμιουσύνης. Οι διανοούμενοι διψούσαν για λαϊκή, πρωτόγονη έκφραση. Η πρωτοπορία περιοριζόταν σε λατρευτικές λοξές ματιές προς το σουρεαλισμό, ενώ ο Μακρυγιάννης και ο Θεόφιλος, μαζί με την αιγαιοπελαγίτικη λιτότητα, ανέλαβαν να νανουρίσουν την Ελλάδα ως τις μέρες μας.

Η Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου

Προχωρώντας μέσα στο μεσοπόλεμο, η πόλη «σχίζεται» στα δύο. Η φτωχομάνα είναι στην ουσία ένα σύστημα από παράγκες, κατασκευασμένες από τον καιρό των συμμάχων ή την έλευση των προσφύγων, αλλά και από Εβραίους καταδικασμένους στην ανέχεια μετά την πυρκαγιά, καθώς αυξήθηκε ο πληθυσμός που περίμενε να ζήσει από δουλειές του ποδαριού. Η άλλη πόλη, που χτιζόταν με σχέδιο, έμοιαζε ευρωπαϊκή, αλλά με πολλά προβλήματα

ύδρευσης που συναντώνται σε κάθε βήμα των ειδήσεων. Ωστόσο, κάθε τόσο, διατίθενται οικοπέδα, είτε για αγορά είτε για διανομή. Ακόμη και μέλη του διπλωματικού σώματος παρεμβαίνουν για τη στέγαση και τακτοποίηση των υπηκόων τους. Η βιομηχανία συνέρχεται και εμφανίζονται σε διαφημίσεις, ήδη επί δικτατορίας Παγκάλου, προϊόντα σχετικά φτηνά για να τα αντέξει ο κόσμος. Νέα τσιγάρα, νέα καταστήματα. Υπάρχει ανταγωνισμός έντονος μεταξύ Εβραίων, προσφύγων και εντόπιων, για την ώρα κυρίως εμπορικός, αφού και «εβραϊκό ανάγνωσμα» παρέχεται σε αναγνώστες.

Το λιμάνι, σπουδαίο

Εκπληξη προκαλεί η δύναμη του λιμανιού, καθώς χωρίς αεροπορία και με το σιδηροδρομικό δίκτυο να συνδέει με την Ευρώπη, αλλά πολύ αραιό, η θάλασσα συγκοινωνία εμφανίζεται η μόνη που μπορεί να απορροφήσει το εμπόριο και τα ταξίδια, χωρίς να αποτελεί βασανιστική περιπέτεια το ταξίδι.

Η Θεσσαλονίκη κοντά στο 1925 έχει γραμμή για Αλεξάνδρεια, για Πειραιά κι από εκεί προς Μασσαλία, καλύπτει όλα τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, την Πόλη και το Γαλάτσι, ενώ η μεγάλη «εσωτερική» γραμμή, μια μορφή πόστας, περιτρέχει Μακεδονία, Θράκη και Βόρειο Αιγαίο, κι από εκεί μέσω Πειραιά εκτελεί ένα γύρο των λιμανιών της Πελοποννήσου. Συμβάλλει σε αυτό και η καταγωγή πολλών υπαλλήλων και ενστόλων από τη νότια Ελλάδα.

Η γεωργία

Μεγάλη είναι η ανάπτυξη της γεωργίας. Η ανάγκη για μηχανοποίηση του αλωνισμού κι έπειτα του θερισμού αλλά και άλλων μηχανημάτων είναι επείγουσα. Η καταγραφή και παράδοση της προσφυγικής αγροτικής γης βρίσκεται σε εξέλιξη, ενώ η Εκθεση Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει το ενδιαφέρον πολλών αντιπροσώπων που πουλάνε κάθε είδους μηχαν-

νή, από μηχανές νοικοκυριού (όπως ραπτομηχανές) έως τórνους, οχήματα και ανταλλακτικά. Σε αυτήν την έκρηξη περισσότερο συμβάλλουν οι πρόσφυγες, που τολμούν μεγάλες καλλιέργειες και ρισκάρουν τιμές και απορρόφηση, ενώ οι παραδοσιακές καλλιέργειες των εντόπιων ακολουθούν χωρίς έντονη βοήθεια των μηχανών. Ήδη, τα προσφυγοχώρια και οι προσφυγικές συνοικίες, όπως συμβαίνει σε όλη την Ελλάδα, παρουσιάζουν μια εικόνα δράσης και κίνησης.

Η χαζένα και ο Ηρακλής

Μια λεπτομέρεια: η αθλητική ζωή, ποδόσφαιρο, στίβος και αρκετά ομαδικά σπορ, εξαιτίας των ξένων γυμνασίων και των διαφόρων προελεύσεων των μαθητών, που σχηματίζουν ομάδες, είναι πολύ έντονη. Οι ποδοσφαιρικές ομάδες δεν περιβάλλονται ακόμη από δημοφιλείς περιγραφές και υστερία, αλλά ο πρόσφατος ΠΑΟΚ και ο ήδη γηραιός Ηρακλής μαζεύουν πολλούς οπαδούς.

Υπάρχει ακόμη και η απόπειρα, λόγω της ενδοβαλκανικής γνωριμίας με ομάδες από Κροατία αλλά και της σύνδεσης με την Κεντρική Ευρώπη, να εισαχθούν νέα σπορ στην αγορά. Τότε, βέβαια, οι λέσχες λέγονταν, κατά πιστό συλλαβισμό «κλουμπ», όπως και στην Πόλη. Ένα σπορ που έκανε εντύπωση, καθώς το έμαθαν από την Τσεχοσλοβακία, το 1927, ήταν η χαζένα. Δηλαδή, η πρόδρομη μορφή του χάντμπολ. Σε διεθνείς επίσης αγώνες εμφανίζεται αραιά και πού κάποιος Έλληνας αθλητής. Συχνή είναι η παρουσία αθλητών της πάλης, όπως του διαβόητου Τζιμ Λόντου.

Σανατόριο

Η ελονοσία θέρισε έναν τεράστιο αριθμό προσφύγων. Τη δεκαετία του '30 το κράτος προχώρησε στην αποξήρανση λιμνών και τεναγών, σε αλλαγές κοίτης μεγάλων ποταμών, Στρυμόνα και Αξιού κυρίως,

αλλά και στη δημιουργία ποταμών, όπως ο Λουδίας. Πέρα από την ελονοσία, μεγάλα προβλήματα είχε ο κόσμος από τη φυματίωση και αναπνευστικά προβλήματα, χωρίς να παραβλέπονται η σύφιλη και τα παρομοίως μεταδιδόμενα νοσήματα. Το Σανατόριο Ασβεστοχωρίου, όπως λεγόταν τότε το νοσοκομείο «Παπανικολάου», είναι ένας υγιεινός τόπος, όπου τα νιάτα της πόλης αναρρώνουν ή σβήνουν έπειτα από πολύμηνες θεραπείες, καλό φαγητό και υπομονή.

Τεκέδες και μπάρα

Με τόσες επιστρατεύσεις, φιλοξενίες στρατευμάτων και ιλιγγιώδη κίνηση στο σταθμό και το λιμάνι, μεγάλο μέρος των Ελλήνων και του άλλου κόσμου γνώριζε την πόλη από τα αμαρτήματά της, για τα οποία έγινε διάσημη, αλλά ανεπισήμως. Η ιστορία του υποκόσμου της πόλης και η ερμηνεία πολλών συμπεριφορών στα μαύρα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου χρωστάει πολλά στη σύνδεσή του με την «ευυπόληπτη» Θεσσαλονίκη, την πάντα λιγοστή δύναμη χωροφυλακής και τις διαφορές που προέκυπταν από την καταγωγή και τις πολιτισμικές διαφορές.

Οι τεκέδες στην πόλη ήταν πολλοί και σπανίως δεν υπήρχαν κοντά πορνεία. Σε αυτόν τον τομέα δοξάστηκε η τεναγώδης γωνία της πόλης μεταξύ φρουρίου Βαρδαρίου και τέρματος οδού Γιαννιτών, σχεδόν έως το Αδενδρο. Τσαντίρια, παραπήγματα, κλεπταποδόχοι, χαρτοπαίκτες, τυχερά παιχνίδια και μύριες σκοτεινές διασκεδάσεις αποκαλύπτονταν σε τραγούδια που υμνούσαν «ζημιάρες» περιοχές ή γεγονότα που μπορεί να συνέβαιναν σε άλλες πόλεις, Πάτρα και Περαιά, αλλά έβρισκαν μια παράδοση εφαρμογή στη Σαλονίκη, όπως το τραγούδι «Ο Αμερικάνος» και πολλά αστέρια της βραδινής πόλης.

Το βαλκανικό όνειρο

Στην πόλη και κατά μήκος του σιδηροδρόμου, στη ζώνη ελεύθερου εμπορίου και στο χονδρεμπό-

ριο, η πολιτική συζήτηση που στοίχειωνε από τον Πρώτο Πόλεμο ήταν οι συνέπειες της βαλκανικής έχθρας ή συνεννόησης. Τα βαλκανικά βασίλεια που συνυπήρξαν δύσκολα με την προσωρινή Ελληνική Δημοκρατία δημιουργούσαν ένα φοβερό γαϊτανάκι ψευδαισθήσεων. Δεν υπήρχε ταπεινόφρον κράτος. Η Βουλγαρία με τον αλυτρωτισμό και τον αγροτισμό της, η Σερβία, υπερβολικά βέβαιη και υπεροπτική για το γενναίο στρατό της και με την εμμονή της να στέκεται ισότιμα απέναντι στην Ιταλία, η Κροατία, έντονα φασίζουσα και αισθανόμενη υπεροχή έναντι των Σέρβων, η Ρουμανία, που κανένας δεν της χαλούσε χατίρι, και η αυταρχική κεμαλική Τουρκία, που σάστιζε τους Έλληνες και τους ανησυχούσε, λόγω του «τούρκικου πατριαρχείου» του παπα-Ευτύμ και άλλων κινήσεων, οδηγούσαν την Ελλάδα σε προσπάθειες κατάστροφωσης ενός συμφώνου μη επίθεσης, κατά τις αρχαίες προσπάθειες της Αντάντ. Αυτό το όνειρο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, διότι η αντιπαλότητα Ελλάδας και Βουλγαρίας, Βουλγαρίας και Σερβίας, ήταν πολύ έντονη για να βρεθεί κάποια ζώνη διαλόγου. Εξάλλου, όσο πλησίαζε ο πόλεμος και ξεφύτρωνε κάθε τόσο ο αντιπρόσωπος του Αξονα στα Βαλκάνια, η Ιταλία, μετά το 1938 φαινόταν -και ορθώς- ματαιοπονία κάθε συμμαχική απόπειρα κατευνασμού. Απλώς, η Ελλάδα, ακολουθώντας τους Αγγλους, υποστήριζε θερμά τη συμμαχία με την πιο ανίσχυρη στρατιωτικά δύναμη, τη Σερβία.

Η αναδάσωση

Μια λεπτομέρεια: ο αρχιτέκτων Ζάχος φωτογράφιζε τα πέριξ της Θεσσαλονίκης, όσο αναστήλωνε τον Άγιο Δημήτριο. Φαίνεται από αυτές τις φωτογραφίες η γυμνότητα των περιαστικών λόφων. Το 1930 έγινε μια από τις πρώτες συσκέψεις για αναδάσωση των Χιλίων Δέντρων. Μαζί με τους νέους συνοικισμούς, όπως η Τριανδρία, και την πρώτη υλοποίηση του σχεδιασμού Εμπράρ, ο διχασμός της πόλης απέκτησε υλικό, οπτικό υπόβαθρο.

Οι ηγεσίες της πόλης

Λίγες πόλεις εγκαινίασαν με τόσο πείσμα την αστική τους τοπογραφία, που περισσότερο από τη βιογραφική δεινότητα των κατοίκων της ανέδειξε το πνεύμα των καιρών, όσο η Θεσσαλονίκη. Ίσως επειδή το παλαιό της τμήμα έχασε την αυθεντικότητά του, δηλαδή εξέλιπε με τις φωτιές του 1890 και του 1917, αλλά ταυτόχρονα ο κενός δημόσιος χώρος, που ήταν, ωστόσο, τοπογραφημένος και χαρτογραφημένος, άλλαξε χρήση με ταχύ και βάνανυσο τρόπο, πράγμα που συμβαίνει και σήμερα. Επιπλέον, η αστυφιλία δεν ήταν μια απλή διαδικασία στη Θεσσαλονίκη, αν και παρέμεινε συστημική. Ήταν δακτυλοδεικτούμενο γεγονός να μην ακολουθήσει ένας έγκριτος Βαβδινός άλλη μοίρα από αυτήν του Δέλλιου ή ένας Γευγελιώτης άλλη μοίρα από τον Βαφόπουλο. Ακόμη και συγκροτημένες ομάδες πληθυσμών που άλλαξαν σπίτια με ομάδες που έφυγαν (Καραμανλήδες και Θρακιώτες που ήρθαν στη θέση των Γιουρούκων) πέρασαν κι αυτές τη δική τους αυτογνωσία (σε πολλά σημεία ακόμη υπονομευμένη, όχι «χωνεμένη»). Η Θεσσαλονίκη διαθέτει μια επιφανειακά συναρπαστική τοπική ιστορία, γεμάτη στερεότυπα, αλλά οι επιμέρους ιστορίες των κατοίκων που ζούσαν στις μεταπολεμικές γειτονιές σπάνια έφτασαν στο σεβασμό της κοιτίδας απ' όπου ξεκίνησε η νέα εγκατάσταση. Στις περιοικίδες, ακόμη χειρότερα: το χωρίον Χωνά, που υπήρξε στην τούμπα του αεροδρομίου της Μίκρας, σώζεται πлагίως υπό το επώνυμο «Χωναίος». Η μόνη αναφορά στο Χωνά είναι υπό παραφθορά: επειδή ξένοι ανίχνευσαν την προϊστορική τούμπα, της έδωσαν το όνομα Ghona και οι συνεργαζόμενοι Έλληνες στις επετηρίδες το λένε και σήμερα «Γκόνα». Το ότι το χωρίον Σέδαι παρέμεινε λαϊκότροπα Σέδες δεν άλλαξε την άποψη του ονοματοθέτη που αναγνωρίζει «Θέρμη»(μήτε καν σκέφτηκε το λατινικό sedes που σημαίνει «έδρα»), ενώ «Θέρμα» λέγονταν απλώς τα λουτρά Θέρμης. Αυτή η υπερδεψιά, η έλλειψη γεωγραφικού υποβάθρου, έκανε τα σπόλια της παλιάς Θεσσαλονίκης υποκείμενο κάθε εξαφάνισης και εκ-

μετάλλευσης. Οι νέοι κάτοικοι, παροδικοί, μόνιμοι ή αναθάλλοντες, δεν πονούσαν την παλιά τοπογραφία. Κι όταν σωζόταν ένα τοπωνύμιο, γινόταν άθυρμα της νεολαίας. Από τα εφηβικά μας χρόνια γνωρίζαμε ότι το προσηγορικό «τσινάρια» δεν αφορούσε πλατάνια, αλλά νέους πτωχούς και δειλούς από το κέντρο της πόλης, πάνω από την Κασσάνδου, που ντύνονταν παλαιικά. Το βυζαντινό λουτρώνα ανακάλυψε πλημμελώς η πόλη πολύ αργότερα.

Ηγεσίες τόπων

Η γενιά των Πόντιων εγκρίτων που γεννήθηκε στην κοιτίδα της τη δεκαετία του 1880 επηρέασε πολύ τη Θεσσαλονίκη, που έγινε πλέον η νέα Τραπεζούντα. Ο Λεωνίδας Ιασονίδης (1884), ο Νίκος Καπετανίδης (1889), ο Φίλων Κτενίδης (1889), ο Θεοφυλάκτου (1885), ο Κουρτίδης (1885) ζωντανοί, ακμάζοντες ή εκτελεσθέντες, ενώθηκαν με τα κανάλια που χάραξαν ο Γιάννης Πασσαλίδης ο γιατρός, ο εκδότης Βελλίδης, ο υστερικά παράδοξος Βιζουκίδης και, πριν γίνουν δρόμοι και μνήμες της νέας πόλης, έστησαν τις δημόσιες φωνές της πόλης. Η μικρασιατική και θρακική κοψιά των περισσότερων οδήγησε σε επιφάνεια του προσφυγικού ελληνισμού, όπως συνέβη με τον Στίλπωνα Κυριακίδη και τον Οικονομίδη. Από τις γενιές των προσφύγων, οι Ρωμυλιώτες, οι και Τσούκνοι ενίοτε, υπήρξαν ήπιοι άνθρωποι, με αποσπασματικές μετακινήσεις προς την πόλη, αφού η αναστάτωση των σχέσεων με τη Βουλγαρία τους έστελνε συνεχώς δυτικότερα. Οι πρόσφυγες της Προποντίδας λανθάνουν ακόμη, σπανίας ηπιότητας άνθρωποι, Τρωαδίτες, Χερρονήσιοι, Μηχανιώτες, Ραιδεστηνοί, ενώ τραγικές στιγμές βίωσαν οι Καραμανλήδες με την πιο αυτόχθονα μορφή τους, τους Καππαδόκες, που ζούσαν σε γιούρτες και σπηλαία, με μια απότομη, αρχαία γλώσσα. Ωστόσο, έως μετά τον πόλεμο, δεν ήταν γνωστός ο πολιτισμός τους.

Οι Εβραίοι, ειδικά μετά τη φωτιά, δεν κυβερνούσαν την άξια κοινότητά τους, αλλά ένα είδος αυτοά-

νοσου κρατιδίου, χωρίς τυπικές ιδιότητες, με την αίσθηση πως απειλούνταν από εμπορικούς αντιπάλους (το πιο εύκολο πρόβλημα) έως και καταχθόνιες αντισημιτικές ομάδες (τόσο εντυπωσιακές σε ολόκληρη την Ευρώπη ήδη από το 19ο αιώνα!). Τοπαρχική ήταν η διοίκηση του Ιασονίδη, που ήταν μορφωμένος και προικισμένος οικιστής, υπεύθυνος για τον εποικισμό των προσφύγων στη Μακεδονία, που άφησε άριστες εντυπώσεις στους αστέγους. Δε διέθετε πολιτική οξύνοια, αλλά υπηρετούσε τους φιλελευθέρους του Βενιζέλου ακόμη κι όταν εκείνοι έστριβαν στα δεξιά άνευ λόγου και σε στραβό γιαλό. Πάντως, ο Ιασονίδης προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό, όταν, δουλεύοντας υπογειώς για τη συνάντηση Βενιζέλου - Ινονού, έφερε την Παναγία Σουμελά στην Ελλάδα, το 1931, πρώτα στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών και έπειτα στο Βέρμιο από συνεχιστές. Έχοντας οι Πόντιοι το Παλλάδιό τους, στην ουσία έθεσαν τα όρια της συγχώνευσής τους στον εθνικό κορμό, με μια σειρά ενεργειών που ακόμη έχει αφήσει ίχνη δυσαρέσκειας στην εντόπικη προϊστορία. Ο μεσοπόλεμος της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης ζώνης είναι ακατανόητος χωρίς το σφαγείο του πολέμου, της Κατοχής, του Εμφυλίου, της τρομοκρατίας και της νέας Ελλάδας του σχεδίου Μάρσαλ. Με ένα μαρκαδόρο, ένας επαρκής ιστορικός χωρίς πολλές δάφνες μπορεί να χαράξει ζώνες γλωσσικής επιρροής, ζώνες και ρεματιές νεκρών, να γεωγραφήσει ιδεολογικά τον κάμπο των Γιαννιτών διαφορετικά από της Βέροιας, ακόμη και να διακρίνει τις ηγεσίες, όπως στον Ολυμπο, που βλάστησαν μέσα στην Κατοχή και να ερμηνεύσει (τουλάχιστον) τη μοίρα πολλών αδικοχαμένων.

Ηγεσίες ιδεολογικών χώρων

Ωσπου να βρεθεί σε σχετική προσωρινή δυσχέρεια ο βλάχικος χώρος από τα караγκοζιλίκια του πριγκιπάτου της Πίνδου, το κύριο βάρος των Βλάχων, τώρα που υπήρχε πατρίδα και πρωτεύουσα γεμάτη με τα κληροδοτήματά τους, ήταν το εμπόριο και η

εξάπλωσή τους σε έναν τόπο που κάποτε ήταν ενιαίος. Απλώς να θυμίσω ότι στα μέρη της πάλαι ποτέ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στήθηκαν μόνο στην Ελλάδα τρία τριεθνή, στη Βουλγαρία άλλα τόσα, στη Σερβία περισσότερα. Το δίκτυο εμπορίου και κεφαλαίων που ξεκινούσε από τα βουνά του Μοριά και έφτανε στη Βιέννη, με βλάχικα χάνια, караβάνια μεγαλοχωριών επιτηρούμενα από πληρωμένους Αρβανίτες, έγινε ξαφνικά άθυρμα στις τοπικές πατρίδες. Οι Βλάχοι κατάλαβαν πως έπρεπε να γυρίσουν σελίδα. Η Θεσσαλονίκη, που δεν είχε πια το Караβάν Σαράι, γέμισε με χάνια στη Μοναστηρίου και οι μεγάλες στάνες της ενδοχώρας άρχισαν να προμηθεύουν τα μαγαζιά του σαλονικιού χονδρεμπορίου. Ταυτόχρονα, χάρη στο εν Αθήναις Πολυτεχνείο, ικανοί μηχανικοί άρχισαν να μελετούν δρόμους και γέφυρες, ενώ τα σχολεία της τελευταία τετραετίας Βενιζέλου προκαλούν και σήμερα το θαυμασμό για την πληρότητα του προγράμματος και την επάρκεια των κατασκευών.

Φυσικά, πίσω από αυτά ήταν το κλασικό ερώτημα υπέρ τίνος δούλευαν οι ηγεσίες της Σαλονίκης. Δούλευαν κατά το ιδεολογικό τους προϊόν και βέβαια πληροφορούνταν πολλά από τον Τύπο και το ραδιόφωνο. Σε κάθε περίπτωση, η πόλη έμοιαζε προβληματική στο τέλος του μεσοπολέμου, αλλά ήταν σε ένα δρόμο. Ολο και περισσότερο έβρισκε τις αρχαίες σχέσεις με τις μεσαίες πόλεις της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης. Φυσικά, αν έλεγες σε ένα Θεσσαλονικέα της εποχής ότι θα έμεναν στη μνήμη, επειδή ήταν παράξενοι και στοχαστικοί, ο Χειμωνάς, ο Πεντζίκης και ο Μουσχουντής, δε θα σε πίστευε με τίποτε...

Επί Μεταξά

Στη δεκαετία του '30 είναι χαρακτηριστικό ότι η αργότερα φημισμένη γενιά του '30, ένα μοντερνιστικό κίνημα επιστροφής στις ρίζες με ενέσιμες ποσότητες από καλή ευρωπαϊκή λογοτεχνία και τέχνη, δεν είχε

συγκροτηθεί σε όμιλο κυριαρχίας των γραμμάτων και των τεχνών. Ωστόσο, στη Θεσσαλονίκη υπήρχε ένα φαινόμενο πρωτοφανές: υπήρχε σχετική ησυχία. Ακόμη και οι σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων ήταν ήρεμες: ο Βενιζέλος, που ήταν οργισμένος ενάντια στην εβραϊκή κοινότητα, είχε χάσει την εξουσία και το κόμμα του αποδυναμώθηκε. Εως το 1935, δυο πραξικοπήματα των φιλελευθέρων καταπνίχτηκαν, το δεύτερο στο Στρυμόνα, και πρώτη φορά το κατέπνιξαν οι νέες κλάσεις στρατευσίμων, δηλαδή τα παιδιά κλάσης 1912 και μεταγενέστερων. Προσφυγόπουλα και εντοπιόπουλα είχαν ήδη περάσει τις πρώτες στρατιωτικές σπουδές στη σχολή εφέδρων και οι έφεδροι είχαν διοικητές από μακεδονικές πόλεις. Στο τέλος της δεκαετίας του '20, η προσπάθεια να ιδρυθούν φασιστικά κόμματα πάτωσε πανελληνίως. Ο αντιβενιζελισμός είχε ήδη μετατραπεί σε ένα άτυπο κίνημα με φοβικά χαρακτηριστικά, αλλά πάντως μαζικά. Η Ελλάς είχε πρόβλημα κομιτατζήδων, άλωσης των συνδικάτων, πολλούς ειρηνιστές, άσε που οι ανέμελοι νέοι χόρευαν φοξ τροτ και τσάρλεστον. Η πορνεία ήταν επιμόνως πολυεθνική. Επιπλέον, οι εφημερίδες είχαν πείσει τον κόσμο ότι το Μάιο του 1936 είχε καταλυθεί το κράτος και, παρά τη μυαλωμένη τακτική του ΚΚΕ, ο Μεταξάς ως πρωθυπουργός μπορεί να μάζευε την αντιπάθεια των πολιτικών, αλλά δεν του ήταν τόσο δύσκολο να τους «δέσει». Πολύς κόσμος, αρκετές χιλιάδες, δοκίμασε εξορίες και διώξεις, αλλά την 4η Αυγούστου του 1936 δε μετρούσε πως η δικτατορία άρχισε να δείχνει οπερετικά σημάδια. Πίσω της βρισκόταν ο βασιλεύς που ήλεγχε την κατάσταση, σε πολύ καλές σχέσεις με πρεσβευτές και αυλικούς. Αποκλείεται να υπήρχε το 1936-1940 πιο αγγλόφιλος βασιλιάς στον κόσμο από τον Ελληνα. Ακόμη και η αγγλική δυναστεία ήταν πιο «άτακτη». Επομένως, ο έλεγχος εκ μέρους του βασιλιά, ενός γραφικού φασίζοντος με καλή φήμη, που ονειρευόταν ό,τι οι πρόσφατοι ψηφοφόροι της Ευρώπης, δε δημιουργήσε ποτέ πρόβλημα στην ταραγμένη ήπειρο.

Οι Αγώνες

Την άνοιξη του 1936, ο «προοδευτικός» κόσμος, κατά το παλαιό του χούι, «επαναστατούσε» χάρη στο αίμα των καπνεργατών, αλλά το καθημερινό κουτσομπολιό ήταν για τους συστηματικούς Γερμανούς που επισκέπτονταν με τις φαρδιές τους χλαίνες την Ελλάδα και προετοίμαζαν το αρχαιοελληνικό κομμάτι των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου του 1936. Οι Γερμανοί ταύτιζαν το αρχαίο ελληνικό πνεύμα με μια ιδεολογία ενός αρχαίου λαού, την οποία ανακάλυπταν υπομονετικά. Όλοι είχαν δημιουργήσει την Ευρώπη, έως ότου οι βάρβαροι τους ρήμαξαν. Εμοιαζαν με τον Απόλλωνα της Ολυμπίας και τον Ηνίοχο των Δελφών, και η μεγαλύτερη απόδειξη ήταν οι φωτογραφίες βοσκών και νησιωτών που τραβούσε η ικανή Νέλλυ, οργώνοντας την Ελλάδα. Αν και οι δελφικές γιορτές του ζεύγους Σικελιανού έγιναν αποδεκτές από την κοινωνία, το ίδιο συνέβη και με την ίδρυση Θεσμών Τέχνης, με το Ραδιόφωνο, το Θέατρο, τον περιοδικό καλλιτεχνικό Τύπο, το λυρικό βίο και τις διεθνείς ανταλλαγές. Ο πόλεμος αφορούσε την Αιθιοπία και την εμφύλια Ισπανία. Οι κομμουνιστές είχαν τα δικά τους εικονοστάσια, αλλά στην Ευρώπη, οι εμιγκρέδες από την τσαρική Ρωσία και οι τροτσκιστές διαμόρφωναν μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα.

Όταν οι σουρεαλιστές προχώρησαν σε ριζοσπαστικά ιδεολογικά πεδία, εκτός του Αραγκόν, οι υπόλοιποι ήταν ειδικής κοπής ταξικοί αποστάτες. Η πρωτοπορία, ώσπου να σκάσουν οι απόψεις περί εκφυλισμένης τέχνης, είχε φιλόξενους χώρους στο ντιζάιν, στην απλοποιημένη γραμμή, στα λειτουργικά μηχανήματα. Γι' αυτό και στη δικτατορία του Μεταξά, εικαστικά δεν υπάρχουν πολλές «καραγκούνες», αλλά άφθονος απλοποιημένος εθνικιστικός εξπρεσιονισμός.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών μπήκαν ράγες για τις πελώριες γερμανικές κινηματογραφήσεις. Υποδειγματικής αισθητικής γυρίσματα εκφράζουν το πνεύμα του Βερολίνου. Επιπλέον, οι Γερμανοί σχεδιάζουν, υπό τον εκστατικό θαυμασμό των Ελλήνων, την αφή

της Φλόγας, τον περίπατο της Δάδας, την επίκληση στον Απόλλωνα, προκειμένου να ανάψει τελετουργικώς, και τη λαμπαδηδρομία. Όταν ο γερο-Λούης τιμάται στα εγκαίνια των Αγώνων και καμαρώνουν το φεσάκι και τη φέρμελή του, το Στάδιο γεμίζει χέρια τεντωμένα σε χαιρετισμό. Η Ελλάς διαβάζει εφημερίδες και βλέπει επίκαιρα. Ενδιαμέσως, η δικτατορία που κηρύσσεται αποτελεί σχεδόν φυσική συνέπεια, υπόσχεση συμμαχίας με τους δυνατούς.

Ειδικά χαρακτηριστικά «βορείου» μεταξισμού

Το ιδεολογικό φορτίο της δικτατορίας το έβλεπαν οι Έλληνες από τη διαμόρφωση της Ιταλίας, από τον τρίτο χρόνο της ναζιστικής Γερμανίας και από τη συμπεριφορά του Φράνκο στις περιοχές που κέρδιζε σε βάρος της κυβέρνησης. Το ίδιο μίγμα παρακολουθούσαν στην Τουρκία, στα Βαλκάνια και βέβαια στην Ευρώπη: περισσότεροι Γάλλοι σήκωναν το χέρι σε ναζιστικό χαιρετισμό από οποιαδήποτε άλλη εθνοτική ομάδα. Ολλανδοί, οι μισοί Βέλγοι, Δανοί και Φινλανδοί, εκστασιασμένοι και συμπαθούντες. Ο Στάλιν, με χτισμένο γύρω του ένα μέτωπο που χάρη και στον έντονο απομονωτισμό των Αμερικανών έπιανε τόπο. Οι χιλιάδες πρόσφυγες από τις βαλτικές κρατικές οντότητες ήταν πρωτίστως εναντίον του Στάλιν και γι' αυτό ψήφιζαν τον Ρούζβελτ.

Οι πεδιάδες της Μακεδονίας κόντευαν να αποξηρανθούν. Οι προσφυγικοί κλήροι άρχισαν να παράγουν. Οι γεωργοί λάτρευαν τον Μεταξά. Οι μεγάλες καμπάνιες για αυτάρκεια, ομαδική καθαριότητα, δημιουργήσαν ελπίδες ακόμη και για το έκτρωμα της ΕΟΝ, που πήγε λιγότερο καλά απ' όσο υπολόγιζαν. Αλλά στο Βορρά, ο εχθρός ήταν πιο εμφανής. Οι Βούλγαροι, άρα και οι εντόπιοι, άρα η αλλογλωσσία, ο Βασίλειος Βουλγαροκτόνος, οι γουρνομύτηδες οχτροί. Ο αλλόγλωσσος, ακόμη και ο δίγλωσσος, έπρεπε να ομονοήσει με το εθνικό φρόνημα. Εκτός από την αλλαγή τοπωνυμίων (που είχε καταργηθεί από τους ίδιους τους πρόσφυ-

γες, που χρησιμοποιούσαν αφειδώς τα παλιά τοπωνύμια, οι ινστρούχτορες και διαφωτιστές του νέου ελληνικού πολιτισμού φρόντισαν, διά των δασκάλων στα χωριά να εκστρατεύσουν κατά ρούχων, κελτικών σταυρών στα νεκροταφεία και προσπάθειας για ομογλωσσία του νέου γένους. Μαζί με την πολιτική καταπίεση, ένα συνδυασμό παγοκολόνας, φάλαγας και ρετσινόλαδου, ήρθε και έδεσε στην Ελλάδα όχι το παλαιό μέτωπο του αντιθωπισμού ή κάποιο άλλο, ρέμπελο, αλλά η φράση «καλά είμαστε εδώ. Ο πατερούλης θα φροντίσει». Η ομόθυμη συμπάθεια του Γεωργίου συνάρπαζε τα συντηρητικά πλήθη. Η κοινωνία πολέμουσε την ελονοσία, έχτιζε σχολεία, μοίραζε κλήρους, οι αγρότες έπαιρναν βραβεία από την Εκθεση Θεσσαλονίκης. Οι εξόριστοι θεωρούνταν αναγκαίο κακό, πλην των κομμουνιστών «που κανονικά τους έπρεπε κρεμάλα».

Τα φαιδρά πορίσματα

Τα γεγονότα που ακολούθησαν, στο βαθμό που έγιναν κατανοητά, έδειξαν ότι χωρίς το «Οχι» δε θα στεκόταν η δικτατορία. Αλλά ήταν υπό διάψευση: οι Γερμανοί, προκειμένου να έχουν σύμμαχο τη Γιουγκοσλαβία, πρότειναν να της παραδοθεί η Θεσσαλονίκη, ξεχνώντας τη συμμαχία του αρχαίου πνεύματος. Και η δημιουργία του ΕΑΜ και της Αντίστασης μέσα στην Κατοχή έδειξε ότι το ΚΚΕ πείστηκε από τον Μανιαδάκη και τα διπλά - τριπλά κόμματα της προπαγάνδας του, αλλά δεν υπήρξε αντίσταση μεταξικών. Απλώς, οι άνθρωποι περίμεναν τις εξελίξεις και εμφανίστηκαν μετά τον πόλεμο ως σεβαστές κοινοβουλευτικές δυνάμεις. Σε επίπεδο χώρας, θέλω να πω, δε θυμάμαι τότε ακριβώς πέθανε ο φασισμός και ποιος τον υπηρέτούσε...

Γράμματα και τέχνες

Με ποιον ακριβώς τρόπο και ποια παράδοση συγκυρία η πόλη των τριών λαών και της συνύπαρξης πίστεψε στην καλύτερη περίπτωση πως είναι συ-

μπρωτεύουσα και στη χειρότερη πως τη ρίχνουν και την κοπανάνε σαν το χταπόδι; Βλέπετε, τώρα δε μιλάμε για τα οικονομικά και την παρακμή που ακολούθησε την προσπάθεια της μισής πόλης να επιβιώσει. Τώρα μιλάμε για την πνευματική ζωή και την ανέλιξη της, ώσπου να αποκτηθεί μια ισορροπία, ισορροπία που γνωρίζουν γενικώς μόνον προσεκτικοί διδάκτορες και ερευνητές της περιόδου, ειδικά μετά την καμπή του 1930, αλλά για τον υπόλοιπο κόσμο κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο πληθυσμός υπέφερε, αλλά ακμάζοντας.

Ανάποδα

Τι εννοώ «ισορροπία». Οτι στα χρόνια του Μεταξά, και υπό πλήρη δικτατορία, η πόλη, παρά τα τεράστια προβλήματα, είχε καταλήξει σε συγκεκριμένη πολιτιστική συμπεριφορά. Είχε ενώσει το εμπόριο με την ψυχαγωγία. Κατέκλεβε τις πηγές επιρροής της. Ήταν μια μικρή Αθήνα. Μπορεί να αισθανόταν δυσανεκτή, αλλά δεν απέκτησε τη δική της φωνή. Ενώ οι δημιουργοί της ήταν σε πολλές περιπτώσεις μοναδικοί, σχεδόν κανένας δεν έζησε άνετα, κανένα δεν μπόρεσε η πόλη να συντηρήσει. Ακόμη και οι διορισμένοι σε κάποιας μορφής σχολή ασχολούνταν και με παραδόσεις ιδιωτικώς. Ωστόσο, η «εθνική γραμμή Μεταξά», η εκφρασμένη από το «Νέον Κράτος» και τις κατευθυνόμενες πρωτοβουλίες, δεν είχε αντιπάλους στη Θεσσαλονίκη. Καθώς το ΚΚΕ ήταν σε διωγμό και ο αστικός κόσμος φάνηκε ακόμη μια φορά αιφνιδιασμένος από τα ρετσινόλαδα, αφέθηκε να δημιουργήσει αφοσιωμένος σε μη κοινωνικά ζητήματα. Αυτή είναι η άποψή μου για τη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη: μοντερνίζουσα, για να γλιτώσει την πολιτική ένταση. Σε απόγνωση και επιτηρούμενη απομόνωση, παρεκτός και εμφάνιζε λαμπερά ονόματα του άλλου κόσμου σε μετάφραση ή ασπρόμαυρα κλισέ. Η δυναμική πόλη η πολύγλωσση, όπου κάθε πολίτης της συνέβαλε σε μια ποικιλία ιδεολογιών ή ιδεολογημάτων, με την ισλαμική παράδοση, την Αλιάν, τους νέους σιωνιστές, τα ιεροδιδασκαλεία, τη

ραβινική παράδοση, την εξαιρετική ανάπτυξη των ελληνικών σχολείων και συλλόγων, την επικράτηση του εμπορίου ως συντελεστή μεγάλων ιδεών, ήταν μια ανάμνηση. Και το χειρότερο, όχι ευτυχής ανάμνηση. Τώρα, η Θεσσαλονίκη ήταν φτωχομάνα, πρωτεύουσα των προσφύγων, παραπεταμένη από την άσπλαχνη Αθήνα. Θαρρείς και δεν το ήξερε!

Η εξέλιξη

Ο Χριστιανόπουλος, στις ζυγισμένες και ενδεδεχείς ειδικές μελέτες του (που ωστόσο «όζουν» σαλονικιάς αίσθησης του «ανεγνώριστου») έχει καταφέρει να ανακαλύψει σχεδόν διακόσιους τόμους ελληνικών εκδόσεων για τη Σαλονίκη του 19ου αιώνα. Είναι η Σαλονίκη του Παπαγεωργίου, του Κουτούβαλη, του Παπουλιά, του Χατζηκυριάκου. Η προσφυγιά βοηθάει μόνιμες ή παροδικές εικαστικές συμβολές του Κεσσανλή, του Κουδούνα, του Μεσαρέ. Το θέατρο και άλλα θεάματα πληθαίνουν, όπως και οι σινεμάδες. Μόνο που οι όποιοι στιχουργοί και συνθέτες πρέπει να ξεπεράσουν τη μαεστρία επιτήδειων στιχουργών, όπως ο Μενεστρέλ, που γράφουν στίχους σε ξένες νότες, επιβάλλοντας τη μόδα, το συρμό.

Στα εικαστικά, ο Μαλέας, ο Ρέγκος, ο Φωτάκις, κυρίως αυτοί, με ελάχιστην βοήθεια και υπό τη ζηλοτυπία των περισσότερο «συστημικών» συναδέλφων τους -κι όχι μόνον- αγωνίζονται να υπάρξουν με ιδιαίτερο κόπο. Θεωρώ τον Φωτάκι μια προσωπικότητα ξεχωριστή, που τρωγόταν εκ των πραγμάτων σε «μινωικές γιορτές», ενώ η μοναδική επιμονή του Ρέγκου στην ιδιοπροσωπεία του βορείου χώρου, που εξέφραζε και τον Φωτάκι (ο Μαλέας εξελίχτηκε διαφορετικά), δεν μπόρεσαν να αντισταθούν μήτε λεπτό στον ικανότατο επίσης Παπαλουκά, στον οποίον εντέλει χρωστάμε την πρώτη σύγχρονη ερμηνεία του αγιορειτισμού ως υπαρκτής μεθόδου οράσεως το Μεσαίωνα.

Εκτός από τις ξεχωριστές αυτές προσπάθειες, το επίθετο «Μακεδονικός» προστίθεται μονίμως στις

«Μακεδονικές Ημέρες», στο Μακεδονικό Ημερολόγιο, στα Μακεδονικά Γράμματα. Ενώ το «Αθηναϊκός» ως επίθετο ζαχαροπλαστείων και εκδηλώσεων σημαίνει «πάρε, κόσμε, τα μοντέρνα και τα πρωτευουσιάνικα», το «Μακεδονικός» στοιχειώνει με τη μορφή της απόκρουσης μιας απειλής: προτίμα, μπαγιάτη, τη μακεδονική μας πρωτοβουλία, διότι είμεθα κι εμείς Ελλάς, βεβαίως αδικημένη, ενώ είμαστε ικανοί για το καλύτερο, αλλά μας απειλούν Βούλγαροι κομιτατζήδες και δίγλωσσοι πληθυσμοί. Δώσε, λοιπόν, την προσοχή που προαιρείσαι, διότι η Μακεδονία μας κιν-δυ-νεύ-ει». Για το γενικό σχέδιο μιλάω, το θεωρητικό. Το αποτέλεσμα; Αυτό που ποτέ της δεν άξιζε η Σαλονίκη.

Η διαχείριση του επαρχιωτισμού

Από το 1830 κι έως το 1900 περίπου, η απονομή τιμής προς την ελλαδική επαρχία δεν απασχολούσε την Αθήνα, τελεσιδικώς, ιδίως μετά το θάνατο του Κρυστάλλη και του Παράσχου. Ο Βενιζέλος αναγνωρίζει τον Παλαμά, ο οποίος τιμάται σαν Θεός στη συμπτωτεύουσα. Ξεφλούδας και Βαφόπουλος, Δέλλιος και Πεντζίκης δέχονται συχνά παρεμβάσεις, όπως του Ριάδη, που έχει άλλες απόψεις για τον όποιο μοντερνισμό. Πολλά από τα μπλεξίματα της πόλης, βέβαια, οφείλονται σε μια σημαντική προσωπικότητα της πόλης, τον Βαφόπουλο, που κυριάρχησε στο μεσοπόλεμο αλλά και αργότερα, με την κυριολεκτικά ευεργετική του δράση και τη δημοσίευση των απομνημονευμάτων του. Προσεκτική ανάγνωση δείχνει έναν Ευρωπαίο διανοούμενο που ψυχολογικά διαθέτει αρκετή αιδώς και αστάθεια. Δε θέλει να εκτεθεί. Αυτή η φράση θα ειπωθεί στη Σαλονίκη περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη. «Σαρανταριά χιλιάδες έβαλα στην άκρη/για την κηδεία μου/μη υποχρεωθώ», αναφέρει ο συνεπέστερος μεταπολεμικός μας ποιητής, ο Τάκης Γραμμένος, γεννημένος ωστόσο το 1947. Ο τρόπος που ο Βαφόπουλος αποφεύγει την

επίσκεψη στον Ελιάρ, επειδή είναι συνεργάτης των ανταρτών, είναι μια υποδειγματική εκ των σελίδων αυτοβιογραφίας του.

Πλούτος θεσμών

Πανεπιστήμιο, Διεθνής Εκθεση, πολλά σινεμά, κλαμπ και εστιατόρια, πορνεία και άφθονη μυθολόγηση της πόλης, άρχοντες αλλά και καταδότες, σημαντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις, νέες εφημερίδες, εκτός της «Μακεδονίας» και της «Εφημερίδος των Βαλκανίων» (όπως ο «Ελληνικός Βορράς» του Λεβαντή), η τελετή των Ανθεστηρίων (μεταπολεμικά την προλάβαμε στην Εδεσσα του '50), αλλά και καλλιστεία δημιουργούν ένα «όλα μπερδεύονται γλυκά». Μαζί με τον ομιλούντα κινηματογράφο («Ο τραγουδιστής της τζαζ» με το λευκό, βαμμένο αράπη, Αλ Τζόνσον) δίπλα στο ήθος ενός Θέμελη, ενός Νεχαμά, ενός Δέλλιου. Οι μακεδονικές ιστορίες του Μόδη, ένα σειραϊκό κείμενο. Υπερφήνεια για τα βιβλία της Δέλτα. Βιβλιοπωλεία κυριολεκτικά ευρωπαϊκά, όπως του Μόλχο, που το προλάβαμε, αλλά και του Συρόπουλου. Στο βάθος των πραγμάτων, ο Πεντζίκης, που οι ελάχιστοι Θεσσαλονικείς γνώριζαν έως το 1966 ως παραδοξολόγο και αμετάφραστο συγγραφέα. Μετά, ευτυχώς, τον ανακάλυψε ο Σεφέρης. Που δημοσίευσε στον «Ταχυδρόμο» του ζεύγους Σαββίδη ένα σαλόνι για την κυρία Ερση, που άλλαξε τον ρου. Εκτοτε, δεν υπάρχει περίπτωση να αναδειχτεί πρόσωπο της πόλης που να μην το ερωτευτεί κάποιος που αναδείχτηκε στην Αθήνα. Η επαρχία των Βαλκανίων απέκτησε τη βασιλίссά της και ήταν η Θεσσαλονίκη.

Υπόγεια διαδρομή

Στο βάθος του μεσοπολέμου, φοβικά έναντι της Αριστεράς και δεξιόστροφη από φοβικότητα έναντι των «ξένων απειλών», η Θεσσαλονίκη ζούσε με τους πρόσφυγές της. Μεγάλα παζάρια, στοές και βραβεία εκθέσεων δημιουργούσαν καριέρες. Οι 31 προσφυγι-

κές παραγκουπόλεις άρχισαν να δένονται μέσω τραμ με το κέντρο. Η προσφυγική διήγηση, η εξέλιξη των Καραμανλήδων, ο ήπιος κοσμικός τρόπος των Ρωμυλιωτών και των Θρακιωτών και βέβαια το σωτήριο ρεμπέτικο, παρά τις αμφιβολίες, η παντοδύναμη και επίμονη Αστυνομία, δημιούργησαν ένα παντοδύναμο κράμα: την προφορική διήγηση, που δεν έλειψε ποτέ από τις συνοικίες και έναν τρόπο ζωής φτωχικό αλλά γοητευτικό, που μας έχει έκτοτε στοιχειώσει.

Ρεμπέτικο

Ο συντάκτης αυτής της αφήγησης έχει εκφράσει πολλές φορές την προσήλωσή του σε ένα μουσικό «είδος μικτό, αλλά νόμιμο» που δεν έχει καν όνομα, αλλά οι οπαδοί του λέγονται ρεμπετοροκάδες και όλοι καταλαβαίνουν πού το πάνε. Πρόκειται για παλαιά είδη, με ιστορία, αλλά επί δεκαετίες χωρίς καμία φήμη, ελάχιστα δημοφιλή, που δέχτηκαν πολλές επιρροές, αλλά το καθαρό και λάγαρο ύφος τους βγήκε μέσα από συνθήκες αυτονομίας, σχεδόν υπόκοσμου ακτιβισμού για να ορμήσει προς τη δόξα και τον πλούτο παροδικά αλλά τελείως εμπορικά, αφήνοντας, καθώς βιαστικός κομήτης, χιλιάδες παράπονα που το είδος «χάλασε», «το έφαγαν τα σαλόνια» ή «το σύστημα». Αυτά είναι πράγματα που ακούγονται, δικαίως ή αδίκως, ακόμη και για ένα κλαμπ της Νέας Υόρκης ή για τον Πατρινό Καραγκιόζη. Δηλώνω, λοιπόν, ότι κυρίως ερμηνεύω το ντέρτι που έχω για το ρεμπέτικο, ένα μουσικό είδος για το οποίο έχει φτιαχτεί μια ολόκληρη Λυρική Ιστορία που περιέχει οπαδούς του Μίθρα, την Εθνική Ασφάλεια, τη λογοκρισία και τους μαέστρους, σε συνδυασμό με τις θηλυκές ρεμπέτισσες φωνές. Είμαι αναρμόδιος να ερμηνεύσω τη γοητεία του είδους. Γεννήθηκε και πρωτοπήγα σχολείο, όταν από το ρεμπέτικο είχαν μείνει κάτι παρτάλια και «το μπουζούκι στα σαλόνια» ήταν ήδη μια παντοδυναμία του λεγόμενου λαϊκού τραγουδιού, όπως αντί του ροκ ο κόσμος υπέφερε με συμφωνικά έργα που εκτελούσαν λυμφατικοί λεπταίσθητοι καρφωμένοι στους ενισχυτές.

Στοιχεία του ρεμπέτικου υπήρχαν τόσο στην ελεύθερη Ελλάδα, όσο και σε δρόμους της Μικρασίας, πριν από την προσφυγιά. Αλλά η ταξική προέλευση αυτής της μουσικής απαιτούσε βιομηχανική πρωτεύουσα και μερικά δυναμικά κέντρα της επαρχίας. Για να υπάρξει «λούμπεν» λατρεία της μουσικής, των ναρκωτικών, της εσωτερικής απελευθέρωσης και μια αίσθηση ανεξαρτησίας του ατόμου που μπορούσε να σχετίζεται με μάγκισσες και με κλέφτες και αστυνόμους, έπρεπε να υπάρχουν μεγάλες ομάδες συμμαζεμένων νοικοκύρηδων, ομάδες ανθρώπων που λάτρευαν τις οπερέτες και την ελαφρά μουσική και πάρα πολύ την ξένη μουσική, ειδικά τη μεταφρασμένη.

Ο διδακτισμός του μεσοπολέμου

Είναι γεγονός πως ο μεσοπόλεμος βίωσε ένα διδακτισμό πρωτόγνωρο στην Ιστορία, και δεν μιλάω για τη θρησκευτική προσήλωση που οδηγούσε στην πίστη. Εννοώ την προσπάθεια του κομμουνισμού, των σοσιαλιστικών ιδεών, των αυταρχικών εθνικοσοσιαλιστικών απόψεων να έχουν πάνω απ’ όλα την τάση να πείθουν. Στην Ελλάδα, οι εφημερίδες, με τριάντα χρόνια καθυστέρηση, μοίραζαν έντυπα, βιβλία και συμβουλές. Τα καφενεία ήταν ένα είδος δυνατού ηχείου που έκανε έντονη αναπαραγωγή των απόψεων των εφημερίδων. Ενα νέο είδος, το ποδόσφαιρο, άρχισε να κυριαρχεί, αν και η μεγάλη του δόξα θα συμβαδίσει με τον Πελέ, αργότερα. Καθώς τα εκατομμύρια των νεκρών του Μεγάλου Πολέμου ήταν νιάτα της λευκής φυλής, που άφησαν μερικώς χώρο για τη ζωή των γυναικών σε διάφορα επαγγέλματα, και τα εκατομμύρια των προσφύγων, ειδικά στην Ελλάδα, έφεραν για πρώτη φορά το Ελληνικόν Γένος σε σχέση με Σενεγαλέζους και Ανναμίτες στρατιώτες, Σμυρνιές τσαχπίνες αλλά και επιβλητικές νταρντάνες (που κάνουν τον Ουράνη να εξαπολύει μύδρους ενάντια στις «κραγμένες», σε άκρα αντίθεση με τη λαογραφική ομορφιά του «Θαλερού» του Σικελι-

ανού), οι μεγάλες πόλεις, τα λιμάνια και η καπνεργασία γεννούν την παρουσία της φαμ φατάλ στο πάλκο, πράγμα σύνηθες στην καθ’ ήμάς Ανατολή αλλά τελείως άγνωστο στη Μακεδονία, όπου οι γυναίκες προτιμούσαν να ενδύονται καπετάνισσες του Αγώνα, ιδίως μετά το χαμό στο βλάχικο Κρούσοβο. Καθώς οι Εβραίοι, από διαφορετική αγωγή, ήθελαν και χαίρονταν τις φωνές από τις Εβραιοπούλες, στη Σαλονίκη κυρίως, οι πρόσφυγες, παρά τα θρυλούμενα για τις κόντρες μεταξύ Εβραίων και προσφύγων (που ήταν άγνωστα ζητήματα στη Σμύρνη και στην Πόλη, πλην των σπανίων ρατσισμών, χάρη και στην προπαγάνδα των φραγκολεβαντίνων και της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας) μέσα στην κοινή φτώχεια, είδαν έκθαμβοι να ανοίγουν οι ουρανοί της μουσικής στη φτωχομάνα πόλη.

Ο Πειραιάς, πρωτοπόρος

Για μένα, ρεμπέτικο άνθησε, παρά τις αρκετές νύξεις του από τον περασμένο, το 19ο αιώνα, την εποχή της πρώτης προσφυγιάς και του πολέμου, έδωσε τη δεκαετία του ’20 δίπλα στις νέες φυτείες ναρκωτικών φυτών που έγιναν διάσημα από τους πρόσφυγες, δημιούργησε το απαραίτητο δέος στις ευκατάστατες και καθωσπρέπει οικογένειες των πόλεων (θυμηθείτε το χαμό στις ίδιες οικογένειες, όταν γέμισε ο κόσμος «μαλλιάδες» τη δεκαετία του ’60...). Η Ελλάδα σπανίως διατηρεί ίχνη παρελθόντος στο ακατάσχετο παρόν της. Αν δει ο Έλληνας καμήλες στον Εβρο, νομίζει πως έπεσε σε υδροδυναμικό παράδοξο. Και όλα τα αχανή υψίπεδα μετά την Αγκυρα, οι Έλληνες ήξεραν πως ήταν γεμάτα παπαρούνα, εξού και το Αφιόν Καραχισάρ. Εννιά στα δέκα μωράκια του μεσοπολέμου κοιμότανε καλύτερα στο χωράφι και στη σαρμανίτσα, με το ελαφρύ αφιόνι του ύπνου. Πρωτοπόρησε σε αυτά η πρώτη γνησίως βαλκανική πρωτεύουσα, ονόματι Αθήνα, ειδικά το λιμάνι της, ο Πειραιάς, όταν μάλιστα ξεπέρασε τη Σύρα, αλλά και τη Σμύρνη, επί αρκετά χρόνια σε δουλειές, χαμαλίκι και ύποπτες

συναλλαγές. Αραδιασμένα στα γούπατα σε κάθε λοφάκι που έβγαινε από το Αιγάλεω, ενώ στα νότια της Αττικής Αρβανίτες και πρόσφυγες ζούσαν μέρος της «Γαλήνης» του Βενέζη, οι ρεμπέτισσες φωνές άρχισαν το μοιρολόγι τους. Πρώτα ήταν «σκέρτσα και καμώματα» από τις παρέες. Μετά άρχισαν οι μεσοαστοί να ανακαλύπτουν μπαγλαμάδες και ταξίμια. Αλλά περίπου λαθραία. Κυριαρχούσαν οι αμανέδες, τα σμυρναίικα τραγούδια, όπλο κάθε πρόσφυγα, ο παντοδύναμος ποντιακός ήχος, οι Φαρασιώτες που δεν ακούγονταν επειδή είχαν αίσθημα καταπίεσης. Παραέξω ηχούσαν τα κλαρίνα και στα βόρεια τα χάλκινα, σπανίως αλλόφωνα. Τίποτε δεν ήταν αυθεντικό και προαιώνιο. Οι βαυαρέζικες μπάντες και οι μουσικοί του Κάιζερ στην Κέρκυρα περισσότερο ενέπνευσαν την όποια λαϊκή μουσική, η οποία βοηθούντων πολλών αφελών αρχικλεφταράδων της παγκόσμιας ελαφράς μουσικής, δεν είχαν καιρό να μιμηθούν τις έρευνες του Μπέλα Μπάρτοκ. Τη λύση την έδωσε το ραδιόφωνο και οι εταιρίες, μεταξύ 1928 και 1935. Τότε το ρεμπέτικο έγινε μόδα, όπως η αντιστασιακότητα ήταν η μόδα του 1974-77 και η μόδα του ποπ γιε γιε, μεταξύ 1966-72, θεωρήθηκε ροκιά. Ετσι έφτασε το ρεμπέτικο στη Σαλονίκη. Ετσι φτάνουν στη Σαλονίκη οι μόδες. Ακόμη και σήμερα, η Σαλονίκη δεν έχει συμμορίες, έχει λήσταρχους και μάγκες. Έχει διαφορά.

Αστυνομία και απαγορεύσεις

Ενα προφασιστικό κράτος δεν μπορούσε να διαφημίζει χασίσια και μοιχείες (ενώ ήταν χρήσιμα αμαρτήματα, όταν η κοινωνία ήταν αστικώς αμαρτωλή). Και οι μεγάλοι ρεμπέτες, Μπάτης, Δελιάς, Μάρκος και οι λοιποί, άρχισαν τα ταξιδάκια στη συμπτωτεύουσα που είχε αγορές και καλό κόσμο και γλεντζέδες. Τη λαογραφία της Σαλονίκης την έχει καταγράψει ο Τομανάς και είναι αμάρτημα κι άδικο να τον αντιγράψουμε. Αλλά η Σαλονίκη, λόγω των κομιτατζήδων, των Εβραίων και των προσφύγων, είχε ενίοτε τη μορφή αστυνομικού κράτους. Ο Μπαϊρακτάρης στα

βόρεια ήταν σαν ανέκδοτο. Στη Σαλονίκη ήκμαζε ο Μουσχουντής.

Τη ζωή του θα διηγηθούμε αργότερα. Πάντως, το αντάμωμα Μουσχουντή και Βαμβακάρη, που ο αστυνομικός του δείχνει πως ξέρει μεν τι φουμέρνει, αλλά, επειδή είναι φοβίτσος, μπορεί να συνεργαστούν κάποτε σε καμιά καλή κατάδοση, δείχνει εν πολλοίς γιατί το ρεμπέτικο στηρίχτηκε κυρίως σε επισκέψεις εξ Αθηνών, πλην καλών εξαιρέσεων, και γιατί ένας ταλαντούχος μάεστρος, ο Τσιτσάνης, θεωρείται ακόμη και σήμερα από τους Σαλονικιούς, ρεμπέτης.

Στην αναβίωση του ρεμπέτικου, φυσικά, η κατάσταση κύλησε διαφορετικά, αλλά αυτά, στο μεσοπόλεμο.

Σινεμάδες

Στις εικαστικές εκθέσεις, η δημοφιλής στιγμή ήταν πάντα οι καβγάδες των διευθυντών διάφορων Σαλονιών που φιλοξενούσαν δήθεν σκανδαλώδεις πίνακες. Ήταν φαγητό για τις εφημερίδες που έμοιαζαν, τελειώνοντας ο Μεγάλος Πόλεμος, με ένα έντυπο βαριετέ, με διαφήμιση, ιατρικές αναγγελίες, κοινωνικά θέματα, ενσωματωμένες σειρές μυθιστορημάτων, κυρίως εξωτικών. Το σινεμά, αρχίζοντας από ένα φρενήρες ταξίδι της κινούμενης εικόνας, ήδη στα χρόνια του Μελιές είχε τελειώσει με την όποια πρωτοπορία και όρμησε στο ψητό: το απόλυτο εμπόριο, μαζί με μονοπώλιο ελπίδων. Ενα μεγάλο μέρος του εγκεφάλου των ανθρώπων άρχισε να κατακτάται από τον κινηματογράφο. Τα πλήθη ήταν συγκλονιστικά, οι υποθέσεις των «έργων» διαδίδονταν αστραπιαία, ενώ τα μεγάλα μυθιστορήματα που στόλιζαν τις εφημερίδες μετατράπηκαν σε εικόνα. Επί εποχής βωβού, μάλιστα, υπήρχε ζωντανή μουσική και λεζάντες στα κρίσιμα σημεία, ενώ οι ηθοποιοί «έπαιζαν» το ρόλο τους κατά υπόδειξη (λόγου χάρη, αν έπρεπε να πουν «εκεί θα πάμε», το έδειχναν με τη χειρονομία «εκεί»). Αυτό το μιμόδραμα πέρασε έναν αιώνα αργότερα στα σίριαλ και μετέτρεψε την τεχνική της μιμικής σε θεμιτό τρόπο παρένδυσης στον

παραστατικό χώρο. Ενώ οι τεχνικοί, μανιακά, αγωνίζονταν να εφεύρουν συγχρονισμένο με την εικόνα ήχο, πράγμα που έγινε φτηνό και αποδοτικό μπαίνοντας στη δεκαετία του '30 (ενώ το χρώμα μπήκε σε εφημερίδες και σινεμά ελάχιστους μήνες πριν από το δεύτερο πόλεμο), οι δύο διαστάσεις μπήκαν στον αιώνα τον άπαντα, χωρίς καμία διάθεση να τον εγκαταλείψουν. Οι θεατές έγιναν παθητικοί καταναλωτές. Το οπτικό τους νεύρο, φορτωμένο δράση και διαδοχή εικόνων, έγινε το μόνο αληθοφανές προϊόν που γινόταν αποδεκτό από την ανθρώπινη νόηση. Με την τηλεόραση, το κακό ήρθε κι απόγινε.

Από την Ασπασία στην Κλάρα Μπούου

Όλες οι ηρωίδες της παγκόσμιας ιστορίας, αναρίθμητοι ήρωες του εκράν, έφτιαξαν ένα πνευματικό μπετόν που μεσολάβησε πλέον μόνιμα ανάμεσα στο κοινό και στο συγγραφέα - σκηνοθέτη - σεναρίστα. Ο Πολ Μιούνι ήταν αυθύπαρκτος ήρωας που «έβαφε» κάθε ρόλο του, όπως ο Τομ Μιξ, ο Μακ Σένετ, ο Σαρλό, η Κλάρα Μπούου, η Τζιν Χάρλοου, αλλά και ο Ντάγκλας Φέιρμπανκς Τζούνιορ. Ο κόσμος υπέφερε λατρεύοντας τους ήρωες του σινεμά, ενώ, αν εξαιρεθούν οι αδελφοί Μαρξ και ολίγοι σιωπηλοί κωμικοί, για να γελάσει το πλήθος (και γελούσε πολύ), έπρεπε να πέσει βρομόξυλο, ενίοτε μη ψεύτικο, επειδή το ολάσπικ έφερνε στο θεατή εσωτερικούς αυτοματισμούς ομαδικής παράκρουσης, που ήταν νεότευκτα ψυχολογικά χαρακτηριστικά.

Να εξηγήσω κάτι που μας διαφεύγει συχνά. Όταν ο Σέξπιρ βάζει το πλήθος της κηδείας του Καίσαρα να μεταστρέφεται υπέρ του Αντωνίου οργισμένο και όταν ο δήμος Αθηναίων αλλάζει γνώμη για την εξόντωση των Μυτιληναίων, ενσασκεί τεχνικές πειθούς μεγάλων ακροατηρίων που ήταν εντούτοις ελεγχόμενα σε μεγάλο βαθμό. Στο μεσοπόλεμο, υπάρχουν καθημερινώς πλήθη στις αθλητικές εκδηλώσεις. Υπάρχουν ακούγοντας ραδιόφωνο. Υπάρχουν ως

τουρίστες, ως διαδηλωτές, ως θεατές σινεμά. Κι αυτό το πλήθος καθορίζει πλέον με την αναμενόμενη ή υπό διαμόρφωση συμπεριφορά του τις αποφάσεις των κυβερνήσεων, ειδικά των αυταρχικών. Η δημοκρατία κυριολεκτικά έλυσε στο μεσοπόλεμο από την ειδική υφή των αυταρχικών υπουργείων Προπαγάνδας. Μπορεί η πιο αποτελεσματική προπαγάνδα να παρέμεινε η αγγλοσαξονική, αλλά η κεντρική Ευρώπη δε θα υπήρχε όπως την ξέρουμε μεταπολεμικώς, αν δεν υπήρχε η δυναμική χρήση του ψεύδους από τον Γκέμπελς. Γι' αυτούς που πιστεύουν πως μόρα ήταν και πέρασε, ας δουν προσεκτικά δέκα τυχαίες διαφημίσεις: όλες περιέχουν ανώδυνα πλην δομικά ψεύδη. Οχι πληροφορίες. Το σινεμά άνοιξε μια πύλη προς την κατάργηση της φαντασίας -όσο κι αν θεωρείται ο παράδεισός της.

Στα δικά μας

Δεν έχει νόημα να επαναλάβουμε τι έργα παίζονταν στην πόλη και ποια ήταν η απήχησή τους, που ήταν βεβαίως τεράστια. Ενα όχι σπάνιο, αλλά χαρακτηριστικό δείγμα επιχειρηματικής διείσδυσης του κινηματογράφου, μεταξύ Κοζάνης και Θεσσαλονίκης, σώζεται σε ένα κατάστιχο ενός Δυτικομακεδόνα επιχειρηματία με συνεταίρους. Στο τεφτέρι αυτό αναγράφονται έσοδα και έξοδα, λογαριασμοί και εξοφλήσεις ενοικίων, φόρων, γενικά το κινηματογραφικό κύκλωμα κυρίως της θερινής περιόδου του 1928. Το τεφτέρι έχει 116 σελίδες, από τις οποίες και σταχυολογώ:

Η κινηματογραφική επιχείρηση της Κοζάνης νοίκιαζε ταινίες από το Κεντρικό της Θεσσαλονίκης. Το χειμώνα πλήρωσε 60.000 δραχμές τριετές συμβόλαιο αίθουσας (1928-1931), όταν δυο κουτιά οδοντογλυφίδες κόστιζαν 11 δρχ.

Ταινίες που πηγαινοέρχονταν με τη συγκοινωνία έναντι 15 δραχμών, Κοζάνη-Θεσσαλονίκη: «Μία Νέα Ντυμπαρύ», «Συζυγικά παύσεις», «Σάντρα», «Μόργκαν Σειρήν», «Κοκότα μιούζικ Χολ», «Υιός Σείχη»,

«Γιασμίν», «Μπαγιαντέρα» και αναρίθμητα άλλα. Υπάρχει κόστος αλεύρου (για αλευρόκολλα), πήχες, χαρτόνια και μπογιές για ταμπέλες, ο καλλιτέχνης πήρε δρχ. 75, ενώ ένα διαμάντι κρύβεται στη σελίδα 17 (15 Ιουνίου 1928): Γενικά έξοδα εις Κεντρικόν Θεσσαλονίκης 24 Απριλίου. Μετρητά εις Δασκαλάκη (Αθήνας) αμοιβή διά τας διαφόρους επιδόσεις εις τα υπουργεία των υπομνημάτων μας διά την ματαίωσιν του ηλεκτροφωτισμού(!).

Η επιχείρηση πλήρωνε για φωταέριο, καθώς και λάδια, βενζίνες και άλλα για τα μηχανήματά της. Νοίκιαζε πιάνο (1.000 δραχμές η σεζόν) και ξόδεψε 117,50 δραχμές «κέρασμα μουσικών για τη λήξη της σεζόν». Και οι ταινίες συνεχίζονται παρέχοντας μυθικές εναλλαγές. «Ζοσελέ», «Ανεμοστρόβιλος Ιπποδρόμου», «Ηρως Μπόμπυ», «Φάουστ», «Ο κόσμος και οι γυναίκες του», «Καράβι θανάτου». Η Κοζάνη δεν έπαιρνε μόνον τις ταινίες του σινεμά της Σαλονίκης, αλλά και από ανεξάρτητους αντιπροσώπους, όπως από τον Μαλλάχ που τους νοίκιασε 350 δραχμές τον «Μαλάτι τον τρομερό». Επίσης, υπήρχε και η «Αμερίκαν Φιλμ» που νοικιάζει επίσης ταινίες.

1.276 δραχμές κόστισε η «εγκατάσταση Θερινού Κινηματογράφου». Λεπτομερέστατο τιμολόγιο: αγορά παραβάν, ξύλα και καρφιά (8 δραχμές η οκά) και δέκα «χαρτόνια διά την διαφήμισιν» δρχ. 125. Ο φόρος ήταν βαρύτατος (5.600 δρχ. για τη σεζόν), ενώ υπήρχαν και άδειες λειτουργίας, δημοτικά τέλη και άλλα. Το εύπλαστο του επαγγέλματος: τέλος Αυγούστου, ο επιχειρηματίας πουλάει στον Χατζηιωαννίδη «Μία καμπίνα και έναν σκελετόν οθόνης και καύσιμα» έναντι 4.000 δρχ. Με τον Βλιούρα έχει πάρει δώσε καυσίμων, ενώ έρχεται ο πρώτος φόρος ηλεκτρικού, κυριολεκτικά... φαρμάκι. Στο τέλος της σεζόν έρχεται η λυπητερή της διαφήμισης: από 500 έως 3.000 για 14 φέιν βολάν. Τα περισσότερα «ο Σαρλό χρυσοθήρας». Η δουλειά του τυπογράφου, χάλια: 17.200 τεμάχια έναντι 1.032 δραχμών. Πληρώθηκαν και «περιλήψεις» για την «Κοντέσσα Μαρίτσα» και «Εγκλημα μητρός», 500 τεμάχια, 57 δραχμές. Οσο επτά οκάδες καρφιά.

Συμπέρασμα

Ενα μεγάλο, για τα δεδομένα της εποχής, σύστημα διασκέδασης που κρύβει θεατρικότητα, αίσθηση ψυχαγωγίας και πολλούς εργαζομένους. Ο κινηματογραφικός επιχειρηματίας της Θεσσαλονίκης έβγαζε χρήματα υπενοικιάζοντας ταινίες που νοίκιαζε από τους αντιπροσώπους των εταιριών. Αλλά τα κατάστιχα και οι λογαριασμοί κρύβουν εξαιρετικά στοιχεία που πρέπει να διαβάζονται παράλληλα με τις εφημερίδες. Είναι οι πρώτες εποχές της διαφήμισης και της προώθησης ενός νέου προϊόντος κι ας έχουν περάσει πολλά χρόνια από την παραγωγή τους.

Το ηλεκτρικό και η ομιλούσα ταινία έφεραν άλλη πολυτέλεια στη λαϊκή ψυχαγωγία με σινεμά τύπου «αμερικάνικου», κυρίως στο κέντρο της πόλης. Αργότερα, έσκασε η βόμβα των χορευτικών υπερπαραγωγών. Η αποτίμηση του κινηματογράφου στην οικονομική ζωή της πόλης ερευνάται, αλλά αυτό που μένει στις μεγάλες ηλικίες είναι το μικρό μερίδιο λάμπης που έπαιρνε η μεσοπολεμική πόλη, καθώς τη συναντούσαν πάλι μετά το δίωρο πρόγραμμα.

Αρχιτεκτονική της πόλης

Ευρείες βιομηχανικές περιοχές, μύλοι, καπναποθήκες, υφαντουργεία, καθώς και η Βίλκα πλαισιώνουν στην απελευθέρωση το κέντρο και τις Εξοχές, που διαθέτουν μια στιβαρή αστική παρουσία και τους λεγόμενους «πύργους» κατασκευασμένους με τις συμβατικές μεθόδους της βόρειας Βαλκανικής και της κεντρικής Ευρώπης, ήτοι φέροντες τοίχοι από συμπαγές τούβλο, σενάζια και μεταλλικοί φορείς, βέργες σιδήρου πεπλατυσμένες να φιλοξενούν σε ράγες καμπυλόσχημα κάτω άφλεκτα δομικά στοιχεία ορόφων και δαπέδων, ενώ παντού λειτουργούν υψηλοί τοίχοι που χωρίζουν μεγάλες ξυλόστεγες κατασκευές και γαλλικά κεραμίδια, με σπάνιες φωτιστικές θυρίδες. Αυτή είναι η παράδοση του 1912. Τα μνημεία, ναοί κυρίως, είναι πολύ μπανταρισμέ-

να από επιθήματα τοιχοποιών, όπως ο Προφήτης Ηλίας, αλλά και απουσία συμμετρικών στοιχείων, όπως το να λείπει ο ένας τρούλος της Χαλκέων στο νάρθηκα. Η Αχειροποίητος υπέστη επίσης στον πόλεμο ένα ευδιάκριτο μπλάστρωμα. Η πόλη δεν είναι φωτεινή, παραμένει «απασχολημένη». Λίγοι τη θεωρούν όμορφη, αλλά παραμένει λειτουργική.

Οι σταθμοί

Πρώτα ήταν η φωτιά. Αυτό που έκαψε ήταν η καρδιά της εμπορικής πόλης, σε μεγάλο βαθμό εβραϊκής. Εξηγήσαμε την αυτοματική τάση των Ελλήνων εμπόρων να έχουν στο πλευρό τους την επιεική πτέρυγα του κράτους. Τα πιο γραφικά και χαρακτηριστικά μέρη της Μπάρας καταστράφηκαν μετά το 2000, όταν πέρασε από πάνω τους η Δυτική Είσοδος και νεοεμπορικού λούστρου στικτές λειασμένες επιφάνειες. Πάνω ακριβώς από το «θησαυρό» της περιοχής Πίψου, όπου το παλιό ΚΤΕΛ Ιωαννίνων, η οδός Γιαννιτών, που δε βγάζει άκρη ποτέ προς τον αχανή κάμπο των τρένων, των αποθηκών και της κάποτε αστείας δόμησης της σημερινής λαχαναγοράς. Στο μέρος αυτό σώζονται εμφανώς και οι κυβόλιθοι, τα καλντερίμια της πόλης, κατασκευασμένα από τα ερείπια των ισόδομων τειχών της αρχαίας Τορώνης (ένας περιηγητής είδε τα συνεργεία...). Αυτά τα σπίτια της Μπάρας, σε δρόμους με ενάμισι μέτρο πλάτος, υπακούουν στην πρόταση του ποιητή «οι στέγες μου έρχονται ως τους ώμους». Από μια πειστική παράδοση τριών αυτοσχέδιων τετραγώνων ως το πανεπιστημιακό κτηνιατρείο δεν έμεινε τίποτε. Ο σουσουδισμός των δήθεν «ειδικών» (και δεν εννοώ αρχιτέκτονες) δίνει στη λέξη «διατηρητέο» ένα «ήθος» ερμηνεύσιμο σε «να το κάνουμε έδρα φορέως ή ταβέρνα ή μια πολιτιστική χρήση, βρε αδελφέ». Ο λαϊκός 18ος και 19ος αιώνας, δυστυχώς, ήσαν για κοντοπίθαρους χρήστες.

Αυτό που έμεινε ως πυρίκαυστος γέμισε με σπίτια κυρίως από μετόν στο σκελετό τους, τουλάχιστον. Τα στολίδια στους σοβάδες συνέχισαν να γοητεύουν

τις οικογένειες, όπως και πιο απλές δομές, στην οδό Σγουρού και η εύμορφη κατηφόρα της «Παστέρ». Το χονδρεμπόριο της πόλης αναπτύχθηκε Κατούνη και Λαδάδικα, μετά το μπάζωμα της περιοχής του δυτικού τείχους, δημιουργώντας ένα σύνολο, μια ενότητα που μοιάζει παρένδυση ενός διαφορετικού παρελθόντος. Το νέο σχέδιο της πόλης είχε καταμεσής του αυτό που οι άνθρωποι της εποχής θεωρούσαν «βυζαντινό». Οι άνθρωποι απλώς υπέθεταν, με βάση το τόξο, όχι όμως και την καμάρα, για την οποία είχαν δυσκολίες να οργανώσουν με μπετά και όπου την έφτιαχναν ήταν ψεύτικη. Το πρώτο σίγουρα μπετονένιου σκελετού κτίσμα ήταν το μεγάλο τελωνείο του Ελι Μοδιάνο. Στοιχεία μετόν υπάρχουν και στο Αγιον Όρος και σε μετόχια και με πυκνή χρήση σιδηροκατασκευών. Ακόμη και πέτρινους ραγισμένους τοίχους έραβαν με συμπαγές σίδηρο, εξασφαλισμένο στα άκρα με πύρους από μαντέμι.

Ωστόσο, η πόλη άρχισε να ξεχωρίζει, παρόλο που η αρχιτεκτονική της, πάλι με γαλλικές και κεντροευρωπαϊκές επιρροές, θύμιζαν γειτονιές μεταξύ Οντερ και Ροδανού. Ενα κόσμημα της εποχής σώθηκε: ήταν ο οικισμός Ουζιέλ. Παρόμοια, ηπιότερου ύφους κτίσματα νοικοκύρεψαν οι πρόσφυγες, Καλαμαριά και Χαριλάου. Το 1929 έγινε η πραγματική τομή: η εισαγωγή της έννοιας της οριζόντιας ιδιοκτησίας. Οι πολυκατοικίες συνέχισαν να φορτώνονται μπιχλιμπίδια, όπως η «Τυρολόη»/Αστόρια της παραλίας, αλλά έχουμε την κρατικής επίνοιας Εθνική Τράπεζα (χτισμένη, σύμφωνα με φωτογραφία, πάνω σε βυζαντινούς τοίχους, όπως και το Καραβάν Σαράι), οι άλλες γειτονικές τράπεζες με τουλάχιστον σωστές γερμανοαναλογίες (οι σύγχρονες αετωματικές φασάδες χρησιμοποιούν οξεία γωνία τις 30 μοίρες, από βιασύνη στη γνώση του Οτοκάρ, ενώ η αετωματική γωνία στα μέρη μας σπάνια ξεπερνούσε τις 22-30 μοίρες, εκτός από τις απομιμήσεις. Νεοβυζαντινά στα κουτουρού ήταν το «Μεντιτερανέ» των Τουρ-νιβουκκαίων, εκλεκτισμός κατείχε τα εβραϊκά εμπορικά μέγαλα (το Στάιν και τα βορειότερα, ως και τα υφασματάδικα), ενώ η παραλιακή Λέσχη Θεσσαλο-

νίκης παραμένει εξωτικά θηλυπρεπής. Απεναντίας, μοντέρνο είναι το φοβερό «Ερμείον» με τις μεγάλες τζαμαρίες του, που θα αναδειχτεί μόλις στο μεταπόλεμο. Γραφικότης και αρχιτεκτονικές δημαγωγίες στα σινεμά «Διονύσια» και «Κρόνος».

Το μοντέρνο ως γραμμική μελαγχολία

Μετά τη βενιζελική τετραετία αναπτύχθηκε αυτό που ο Βασίλης Κολώνας επιμένει ως αρχιτεκτονική «μοντέρνας ύφεσης». Χτίστηκαν σχολεία, όπως της Βαλαγιάννη, το νεοπαραδοσιακό Πειραματικό του Πικιώνη με τα Ερκερ να ξεχωρίζουν ως κώδικας, ενώ απλές και πειστικές είναι οι νέες βίλες στη Σοφούλη, που έμειναν ως περιοχή Κονιόρδου. Εως το 1940, σπουδαίοι αρχιτέκτονες δημιούργησαν κυριολεκτικά εμπνευσμένα κτίσματα που ενίοτε υπέγραφαν.

Πέρα από τα μέγαλα, όμως...

...στη φτωχομάνα κυριαρχούσε το παράπηγμα, που ενίοτε είχε πολυτελή φθαρμένα έπιπλα, καμαρούλες όπου οι Εβραίοισες κυράδες έδιναν μια δραχμή στα χριστιανόπουλα να τους ανάψουν την γκαζιέρα το Σάββατο. Η πόλη γλεντούσε, αλλά σπανιότερα σε βίλες Ριτζ και Τζόκεϊ κλουμπ. Οι παραλίες είχαν ξύλινα υπόστεγα με τριγωνικές λευκοντυμένες απολήξεις, ευτελή γυαλικά και όλα υπάκουαν στη λογική του πειραιώτικου Φαλήρου, τον οποίο απομιμούνταν η Κρήνη και η Καλαμίτσα και λιγότερα τα δυτικά της πόλης, σύμφωνα με τον ετεροχρονισμένο σπαρταριστό στίχο του Τραμπαρίφα: «Στα θαλασσινά μπάρκια/μπίρες και καλαμαράκια».

Αθηναίοι που νόμιζαν πως ήταν Βυζαντινοί κυκλοφορούσαν στα μεζεδοπωλεία της Θεσσαλονίκης, της κακοφωτισμένης, που γέμιζε η βόλτα της με ταλαιπωρημένες εργατικές οικογένειες. Δίπλα σε μέγαλα σκοτεινοί παράδρομοι ώσπου να έρθει η Διάνοιξη. Όλο και περισσότερα κορίτσια να σπου-

δάζουν. Εντονη φασιστική προπαγάνδα (στο Βαρδάρη, η μετέπειτα Γκεστάπο και Εθνική Ασφάλεια, μετά το 1945, ήταν Ιταλική Οικοκυρική Σχολή με την προτομή του Μουσολίνι...). Μοδιστρούλες, το μεταξύ τρίτης κατηγορίας για τις κάλτσες, γυρισμένα κοστούμια από την έντονη χρήση, κάθε δέκα χρόνια αλλαγή μανσέτας και γιακά στα ανδρικά πουκαμισα, βρομιά και λέρα και το μέγα έλεος, απολυμαντικά υγρά στα πορνεία. Η πόλη ανάμεσα στην Αριστοτέλους και τα Βυζαντινά της μνημεία πάσχιζε να επιβάλει κάνα Σαλονικιό καθηγητή στο πανεπιστήμιό της. Επισκέπτες κυρίως εμπορικοί, για την Εκθεση. Ελληνορουμάνια εταιρία πετρελαίων. Γκάζι και αέριο. Απλωμα του ακριβού ηλεκτρισμού. Περιφρόνηση για τα Μπεν Μιξτ. Παρακολούθηση Επικαίρων και σειρών σε εφημερίδες, καθώς του Τσακιτζή. Ο κόσμος να είναι με το μέρος των ληστών στις αστυνομικές καταδίωξεις. Το αποχετευτικό ανύπαρκτο γύρω από το κέντρο. Και στη μέση του πολέμου που έρχεται, του Εμφυλίου που θα ζήσουν, οι γεννημένοι το 1925, το 1930 κάνουν φυσιολατρικές βόλτες στο Κουρί και στο Χορτιάτη, χαζεύουν την πλατεία Ρομφή και ερωτεύονται, μοιρασμένοι ιδεολογικά. Τρίβουν τη δεκάρα, αλλά η νεότης παράγει αγωνία και ευτυχία.

Τα στρατηγικά σχέδια για τη Θεσσαλονίκη

Η επίθεση προς τη Θεσσαλονίκη από Νότο και Δύση πέτυχε απόλυτα, παρά τις όψιμες δυσκολίες, το 1912. Αλλά μεσολάβησε ο μεγάλος πόλεμος, ένας πόλεμος χαρακωμάτων. Όλα τα στρατεύματα που συμμετείχαν έζησαν τρομακτικές απώλειες (και η Ελλάδα, στο Σκρα Ντι Λέγκεν). Οι αδρανείς, ρουτινιάρηδες στρατηγοί, υπεύθυνοι για τη σφαγή του άνθους της παγκόσμιας νεότητας, δεν άλλαξαν μυαλά. Απλώς έκαναν μια συστημική δήθεν διορθωτική σκέψη, αντάξια των ανάξιων εγκεφάλων τους. Σκέφτηκαν πως, αφού υπάρχουν πλέον χιλιάδες πολυβόλα και τεθωρακισμένα και (κατά την άποψή τους)

τα αεροπλάνα θα ξεπερνούσαν την προσομοίωση ενός παιχνιδιού για μικρούς ήρωες, ο Στρατός, ο πολύτιμος πεζικάριος έπρεπε να θαφτεί, με την καλή έννοια σε πολυώροφους τόνους μπετόν αρμέ, όπου θα έμεναν επί χρόνια αμέτρητα εμποδίζοντας το μισητό εχθρό. Ακόμη (σκέφτονταν οι όψιμοι Κίτσενερ του μεσοπολέμου) κι αν τα τεθωρακισμένα των 10 μιλίων ανά ώρα ξεπερνούσαν τις μπετονένιες αμυντικές γραμμές, ήθελαν ανεφοδιασμό κάθε εκατό χιλιόμετρα και πού να βρεθεί φιλικό βενζινάδικο. Ετσι, άρχισε να πλάθεται η έννοια της γραμμής και του φρουρίου. Η διασημότερη γραμμή ήταν η Μαζινό, ένα τέρας ξενοδοχειακής υποδομής και προσήμανσης εδάφους, που κάρφωνε πέντε ως δέκα μερарρχίες σε αμυντικό ρόλο. Ακόμη και οι Γερμανοί έχτισαν απέναντι μια γραμμή, αλλά το ρεκόρ το έσπασαν στις Κάτω Χώρες, όπου έχτισαν το άπαρτο φρούριο Εμπάν Εμαέλ. Η Ελλάδα ήταν φυσικό να επηρεαστεί από αυτήν την τρέλα. Και ήρθε η γραμμή Μεταξά, στην ουσία ένα συνεχές αντιαρματικό μέτωπο με αλληλοκαλυπτόμενα φρούρια.

Ανατροπή της ανατροπής

Ωσπου να σχεδιαστούν οι γραμμές, τα άρματα μάχης έτρεχαν με δέκα πόντους εμπρόςθια θωράκιση και 50 χιλιόμετρα την ώρα και με αυτάρκεια 300 χιλιόμετρα. Τα αεροπλάνα ξεπέρασαν τον ηρωικό τους χαρακτήρα, έφτασαν να γίνουν επιβατηγά, ενώ ήταν ως μονοκινητήρια, εκπληκτικά καταδιωκτικά. Το τονάζ των βομβών τους ήταν πλέον αξιόλογο. Σπουδαίοι πολέμαρχοι, ο Ντε Γκολ στη Γαλλία, ο Μανστάιν και ο Γκουντέριαν στη Γερμανία, άρχισαν να ονειρεύονται ταχυπολέμους, όπου μια σφήνα αεροπλάνων και τεθωρακισμένων έσπαζε τις γραμμές άμυνας και κύκλωνε τα μετόπισθεν. Οι Γάλλοι επιτελικοί είναι αλήθεια ότι διασκέδασαν πολύ με αυτές τις «παλαβομάρες». Τα ίδια και χειρότερα οι Αγγλοι. Γι' αυτούς, τα τεθωρακισμένα ήταν γιγάντιοι σιδερένιοι στρατιώτες που βοηθούσαν το πεζικό -ίσως και ταχύτερα κινούμενα κανόνια. Οι Γερμανοί, απενα-

ντίας, υπακούοντας στη συνθήκη ειρήνης, έπαιζαν με ξύλινα τανκς και αεροπλανάκια, βελτιώνοντας την τακτική τους. Λαμπροί αξιωματικοί των Σοβιέτ, λίγο πριν εκτελεστούν κατά τις εκκαθαρίσεις της δεκαετίας του '30, ανέπτυξαν κι αυτοί την έννοια του συνδυασμού τεθωρακισμένων και πεζικού. Στην Ελλάδα, μια έκδοση στρατιωτικού «το δυνώνυμον πεζικόν - πυροβολικόν» ήταν η τελευταία λέξη της στρατιωτικής μόδας.

Παρ' όλα αυτά, οι γραμμές έγιναν. Ακόμη και ξεπερασμένες, δημιουργούσαν ένα «σωσίτιρχο» κατά του παθολογικού φόβου των μεγάλων απωλειών. Αλλά η γραμμή Μεταξά, αν και πολυδάπανη και ιστορικά δικαιωμένη, υπήρξε μια σχετικά δημοφιλής όσο και παρωχημένη στρατηγική επιλογή.

Η διχασμένη στρατηγικά Ελλάδα

Τόσο το επιτελείο του Μεταξά, όσο και το αγγλικό στρατηγείο δεν καταλάβαιναν γιατί έπρεπε να υπάρχει ΤΣΑΜ (Σώματα Ανατολικής Μακεδονίας). Οι Βούλγαροι ήταν συνεχής κίνδυνος και θεωρούνταν ότι θα υποστήριζαν τους Γερμανούς. Φράζοντάς τους τη Ροδόπη, οι Έλληνες κρατούσαν μπάστακα πάνω από την Κρέσνα το Ρούπελ, αλλά μπορούσαν πάντα να διεισδύσουν στα βόρεια, πράγμα που έπραξαν ακόμη και το 1925, επί δικτατορίας Παγκάλου. Όταν ο ιταλικός κίνδυνος άρχισε να βγάζει μάτι, μια άμυνα στην Πίνδο στηριγμένη σε εις βάθος μετόπισθεν θεωρήθηκε η πιο κατάλληλη λύση. Αλλά το τεράστιο πρόβλημα φάνηκε μέσα από μια «συμμαχική» παρεμβολή. Από το Ρούπελ έως τα νότια στενά της Φλώρινας, στο Κιρλί Ντερβέν, δεν υπήρχε τρόπος άμυνας των Ελλήνων εκ Βορρά, με ελληνικές δυνάμεις. Η λεκάνη Αξιού και Εριγώνος ήταν υποχρεωτικό να θωρακιστεί από τους φίλους Σέρβους. Οι Σέρβοι το είχαν δοκιμάσει στον Πρώτο Βαλκανικό και έφεραν τα σύνορα στη Δοϊράνη και στη Φλώρινα. Το ζήτημα είναι πως το Δεμίρ Καπού,

οι σιδηρές πύλες του Αξιού, ήταν σερβικές. Και παρά τις σερβικές διαβεβαιώσεις, οι Έλληνες και οι σύμμαχοί τους είχαν τις αντιρρήσεις τους. Η Θεσσαλονίκη ήταν στην ουσία ακάλυπτη.

Η θεωρία της γραμμής Αλιάκμονα

Για κάποιον που δε βασιζόταν σε ιστορικά ζητήματα, η μόνη γραμμή που θα άντεχε με σοβαρές πιθανότητες μια εκ Βορρά εισβολή ήταν η γραμμή Αλιάκμονα. Αλλά όταν άρχισαν αυτές οι σκέψεις, δεν κουβέντιζε κανένας εισβολή Γερμανών. Οι Βούλγαροι μόνοι τους δε θα μπορούσαν να ξεπεράσουν τη γραμμή Μεταξά. Οι Σέρβοι δε θα άφηναν τους Βούλγαρους να φτάσουν στα μέρη των Σόπτηδων. Η Ελλάδα, αν κινδύνευε από τους Ιταλούς, είχε ελπίδες να θεωρεί ότι ο πόλεμος θα σκάλωνε στα βουνά. Ωστόσο, ήδη από τον Ισπανικό Εμφύλιο και βέβαια μετά την Τσεχοσλοβακία και ιδίως την Πολωνία (1936-1939) η ελληνική ουδετερότητα φαινόταν μονόδρομος. Κανένας, μήτε καν ο Χίτλερ, δεν μπορούσε να διανοηθεί, το έτος 1939, ότι θα προχωρούσαν σε βαλκανική εκστρατεία οι Γερμανοί. Όσο φαινόταν πως οι Ιταλοί ενδεχομένως να έχαναν τη βόρεια Αφρική, οι Αγγλοι άρχισαν να ενδιαφέρονται για συνδυασμένη δράση με τους Έλληνες, αφού, εκτός των άλλων, τα ρουμανικά πετρέλαια περιστοιχίζονταν από ένθερμους φίλους του φασισμού.

Το καλὰ κρυμμένο μυστικό

Μια Θεσσαλονίκη υποδουλωμένη στη μεγαλοψυχία του αμυντικού μηχανισμού της Σερβίας. Χωρίς Σερβία, η Θεσσαλονίκη θα χανόταν, όποια και να ήταν η εξέλιξη θερμών επεισοδίων. Η Ελλάδα ξεκίνησε εξοπλισμούς, εξειδικευμένους στον ορεινό πόλεμο (ιδίως πυροβολικό και τεχνικές καθήλωσης του εχθρού) και άρχισε μια προσπάθεια για την ενίσχυση της αεροπορίας, ένα έργο ίσως παραπάνω φιλόδο-

ξο από το πρόπον, αλλά εν όψει βρετανικής συμμαχίας, η χώρα θα είχε ναυτική υπεροπλία. Το μυστικό ήταν πως τα Βαλκάνια έβραζαν από κατασκόπους και κρυφές προσδοκίες και ο Μεταξάς μετέτρεψε τη Θεσσαλονίκη ως βάση ανεφοδιασμού, μέριμνας και ιατρικής επιμέλειας, χωρίς να διανοηθεί πως θα τη μετέτρεπε σε φρούριο, πράγμα που μήτε οι Τούρκοι είχαν διανοηθεί. Το μυστικό ήταν πως, αν η Ελλάδα έμπλεκε σε πολέμους, το πιθανότερο ήταν να έχανε τα κέρδη των βαλκανικών πολέμων και του Πρώτου Παγκοσμίου. Αυτό επιβεβαιώθηκε από την ίδια την Ιστορία. Ετσι, η χώρα αποφάσισε μια τριπλή διακίνηση αντικρουόμενων πεποιθήσεων.

Ο Μεταξάς, φιλογερμανικές πεποιθήσεις, μίμηση του κοινωνικού μοντέλου του εθνικοσοσιαλισμού σε λάιτ μορφή, φαινομενικά ουδέτερος.

Ο Γεώργιος αγγλόφιλος, επιθετικά επιτελικός.

Ο λαός, που έτρεμε τα μπλεξίματα και παρακολουθούσε με δέος τη φοβερή απαρχή του δεύτερου πολέμου.

Αν υπήρχε πόλεμος, η κοινή γνώμη θα πολεμούσε τους Ιταλούς, αλλά αισθανόταν αδύναμος έναντι των Γερμανών.

Η ενδοχώρα στο μεσοπόλεμο

Χτισμένη πάνω στο «γείσο» της Εγνατίας οδού, χαιρετώντας τη θάλασσα έπειτα από πολυήμερη οδοιπορία, η Θεσσαλονίκη πριν από την απελευθέρωση είχε πλούσια ενδοχώρα, που κράτησε το δυναμισμό της έως το μεσοπόλεμο. Ο Χορτιάτης ήταν κατεξοχήν βουνό κτηνοτρόφων, κυρίως μικρών ζώων. Μεγάλα τμήματα γης στα πέριξ, έως τη Χαλκιδική, νοικιάζονταν για εναλλαγή βοσκών από το Βέρμιο και άλλα βουνά. Είναι τόσο στρατηγικά τοποθετημένη η πόλη, ώστε παλιότερα θυμόμαστε αρκετοί αρχές χειμώνα και καλοκαιριού να γεμίζουν κοπάδια την οδό Αγίου Δημητρίου για την καθιερωμένη μετάβαση από τα χειμαδιά στα λιβάδια. Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι ήταν Γιουρούκοι, απόγονοι και βοηθοί των πρώτων

σπαχήδων, απλοϊκοί άνθρωποι που κατοικούσαν κυρίως το νότιο Χορτιάτη, όπως τη Μερσινούδα και το Κραν Μαχαλέ. Ας σημειωθεί ότι, όπου εγκαταστάθηκαν μουσουλμάνοι, πήραν γαίες είτε κοσμικών αρχόντων του Βυζαντίου είτε ναών και μονών της Θεσσαλονίκης, που, επειδή η πόλη θεωρήθηκε δορυάλωτη, δόθηκαν οι περιουσίες στους κατακτητές, πράγμα που δε συνέβη στο Αγιον Ορος. Η πόλη άλεθε τα γεννήματά της μέσα από ένα εξαιρετικό σύστημα νερόμυλων, κυρίως στην κάτω Περιστερά, το Γαλαρινό, γύρω από την πόλη, σε όλα της τα ρέματα, αλλά και νοτιότερα, στα Σύλλατα, στην Ολυνθο, στο Στρυμόνα και στα λοφάκια προς το Γραδεμπόρι. Εκτός από νερόμυλους, υπήρχαν λαδόμυλοι, μπαρουτόμυλοι και χρυσωρυχεία στα λοφάκια γύρω από την πεδιάδα των Βασιλικών και στο Γαλλικό.

Άλλα προϊόντα

Τα κύρια προϊόντα της Θεσσαλονίκης ήταν ο καπνός, το βαμβάκι, οι τσόχες, τα δέρματα, εξαιρετικές βδέλλες από τις λίμνες, απαραίτητες σε περιόδους όπου οι αφαιμάξεις ήταν μέρος της ιατρικής πρακτικής. Υπήρχαν, επίσης, οι Αρμένηδες, που έφτιαχναν από λυγαριές κάθε είδους ψάθα, ενώ προς το Στρυμόνα και το Δοξόμπους έφτιαχναν ψάθες και άγρευαν πολλά ποταμίσια ψάρια στη Βόλβη, στην Κορώνεια, στη λίμνη του Αχινού, παντού όπου λίμνες. Κατασκευάζονταν, επίσης, μικροτεχνήματα.

Η παραδοσιακή τεχνική όλων των προϊόντων ήταν υποδειγματικά ασφαλής και οικονομική. Ειδικά η αποφυγή ασθενειών και προβλημάτων σε ζώα ελεύθερης βοσκής ήταν άριστη. Οι ποικιλίες των βλαστημάτων και τα κυκλώματα εισαγωγών-εξαγωγών, που ήταν σε χέρια караβοкурайών αλλά και караβανιών, κυρίως βλάχικων, προσέθεταν στον πλούτο της Θεσσαλονίκης. Αλλά κόσμος πήγε κι έφυγε, οι πρόσφυγες έφεραν νέες τεχνολογίες και οι απόφυγοι πήραν μαζί τους άλλες. Καθώς η βιομηχανία ανθούσε στην πόλη, ο μόνος πραγματικός κίνδυνος ήταν η αρρώστεια. Ειδικά η ελονοσία.

Ελονοσία

Η ελονοσία θέριζε τους άμαθους και αδυνάτιζε τους γνώστες. Οι «θέρμες» ήταν μια κλασική περίοδος δυσανεξίας, από την οποία υπέφεραν όλοι οι πεδινοί πληθυσμοί. Καθώς υπήρχε τεράστιο πρόβλημα αποκατάστασης προσφύγων (οι μουσουλμάνοι ήταν το 1/3 των χριστιανών που ήρθαν), η αποξήρανση φάνηκε δώρο εκ Θεού, ειδικά τότε (1926/8 έως 1938), που δεν υπήρχε διαμαρτυρία λόγω αειφορίας. Ακόμη και μελέτη σώζεται που ο συγγραφέας υποστήριζε πως πρέπει να βοηθηθεί να κλείσει ο Θερμαϊκός, ώστε η Θεσσαλονίκη να γίνει μεσόγεια και το λιμάνι της, ως επίνειο, να είναι νοτιότερα.

Η αποξήρανση

Η πεδιάδα των Σερρών είχε τις λίμνες Κερκίνη, Αχινού και Στρυμόνα. Η Κερκίνη παρέμεινε με ρουφράκτη, ώστε να καταλήγουν εκεί οι υπερεκχειλίσσεις από Βουλγαρία. Οι άλλες λίμνες, μαζί και τα τενάγη των Φιλίππων αποξηράνθηκαν και διανεμήθηκαν. Οργανώθηκαν οι βασικές κοίτες του Αγγίτη και του Στρυμόνα, η εκβολή του ποταμού άλλαξε σχήμα, ενώ παντού υψώθηκαν αναχώματα. Το νερό που έρχεται από τη Βουλγαρία, συχνά πάρα πολύ, ρηχάινει την Κερκίνη και καταβυθίζει τους βυθούς των λιμνών, οπότε ανεβάζουν τα αναχώματα. Στα τενάγη υπάρχει και πρόβλημα ευγονίας του τόπου.

Μικρές πεδιάδες που αποξηράνθηκαν ήταν στις Βρωμολίμνες της Μαυρούδας και στις λίμνες Κάρι και Τάκι του Ζαγκλιβερίου.

Η κοίτη του Γαλλικού μεγάλωσε. Η κοίτη του Αξιού ευθειάστηκε και μαζί αποξηράνθηκαν οι λίμνες Αρτζάν και Αματόβου (=ομηρική Αμυδών ή Αβυδών των Παιόνων) και διαμορφώθηκε η τάφρος Βαρδαρόφτσα, που μαζεύει τα νερά του Αξιού από τα ανατολικά. Άλλη τάφρος, από τα ανατολικά του Πάικου, διευθετεί τα εκεί νερά.

Η εκβολή του Αξιού ευθειάστηκε το 1938 και διαμορφώθηκε 20 χλμ. από την Παλιομάνα, την παλιά κοίτη.

Ο Λουδίας είναι εξολοκλήρου τεχνητός ποταμός που μαζεύει τα νερά της λίμνης των Γιαννιτσών, της Βορβόρου. Τέλος, ο Αλιάκμων διευθετήθηκε σε διάφορα σημεία, κυρίως στην τάφρο 66, που ζέχνει μεταπολεμικά, λόγω λιπασμάτων και ανθρωπογενών βιομηχανικών ρύπων.

Μεταπολεμικά έγιναν πολύ περισσότερα έργα, αλλά ήδη έως το 1938 είχε χτιστεί το Μέγα Έργον.

Τη δουλειά την έκαναν οι εταιρίες «Ούλεν» (στα Σέρρας) και η «Φαουντέισον» στα δυτικά. Χρησιμοποιήθηκαν καινοτόμες αντλήσεις -βυθοκόροι και πλωτοί γερανοί κυρίως. Η αποκατάσταση των αγροτών έγινε γρήγορα και άλλαξε τον «προσφυγισμό» της περιοχής. Μεγαλοκαλλιέργειες αναπτύχθηκαν, ενώ δεν έλειψαν και ορυζώνες, φυτέματα από λεύκες, ροδώνες και άλλες καλλιέργειες πιο αποδοτικές. Ειδικά, είκοσι στρέμματα λεύκες που κόβονταν σε είκοσι χρόνια ήταν η πάγια προικοδότηση ενός κοριτσιού.

Συνέπειες

Εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα από εύφορη γη, ύφυγρη γη, κατάλληλη για υδροβόρες καλλιέργειες, αλλά υποδουλωμένη σε τακτική λίπανση. Είναι ασύλληπτη η διαφορά στο στάτους ζωής ενός κλασικού αγρότη με κλήρο σε λοφώδη, μη ποτιστικά εδάφη και στην πλησμονή προϊόντων και υποταγή στο νερό που έφερνε πραγματικά έσοδα στους αγρότες. Οι πρόσφυγες πήραν πεδινούς κλήρους, αλλά γρήγορα η κατάσταση άλλαξε, επειδή όποιος ήθελε να καζαντίσει ως αγρότης επιδίωκε να αγοράσει γη «στο βάλτο». Φυσικά, ήταν σπάνιο να κατοικεί αγρότης στη Σαλονίκη, αλλά οι γύρω από το βάλτο πόλεις απέκτησαν εύπορους αγρότες.

Αν εξαιρεθεί μια μεγάλη έκταση που μεταπολεμικά μετατράπηκε σε παραγωγικό δενδρώνα της Ελλάδας, η αποξήρανση στα Σέρρας δεν ευτύχησε το ίδιο. Οι λίμνες εκεί ήταν πιο σύνθετα διαμορφωμένες με αρκετά λοφώδη τμήματα. Ωστόσο, οι μαζικές

καλλιέργειες ήκμασαν. Το αυτοκίνητο έπαιξε σπουδαιότερο ρόλο, επειδή επί αιώνες δεν ευτύχησε να διαμορφωθεί λιμάνι στην έξοδο του Στρυμόνα, περίπτωση μοναδική στην Ιστορία, που διέθετε εκεί την Ηιόνα και αργότερα τη Χρυσόπολη.

Οι μηχανικοί από το μεσοπόλεμο γνώριζαν τη σχετικά ασταθή ενδοχώρα. Ήξεραν τις κατεβασίες στη Βόλβη και στο Μόδι, παντού όπου οι πρόποδες των βουνών πέφτουν γρήγορα στη θάλασσα, όπως στην Ασπροβάλτα. Ωστόσο, ακόμη και σήμερα, καθώς ολοκληρώθηκαν μόνο τα βασικά έργα (και μερικά, όπως η Μαυρούδα, επιστρέφουν στη μεσαιωνική τους φόρμα), οι κίνδυνοι ενεδρεύουν και αυξάνουν το κόστος των καλλιεργειών.

Ο πόλεμος

Ο πρεσβευτής Γκράτσι μέσα στη νύχτα ξυπνάει τον Τόμπρο, φύλακα του Μεταξά, και ζητά διέλευση ιταλικών στρατευμάτων από το ελληνικό έδαφος. «Μάλιστα. Δηλαδή πόλεμος», του απαντά ο δικτάτορας. Δεν προλαβαίνει να ξαποστείλει ψυχρά τον Ιταλό και έχει ήδη τηλεφωνήσει στις κυβερνήσεις της Νοτιοσλαβίας, της Τουρκίας και της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ μιλάει και με τον Ισμέτ Ινονού. Αρχίζει η υλοποίηση των έτοιμων σχεδίων. Επιστράτευση, έλεγχος τηλεφώνων, στρατιωτικός νόμος, διανομές τροφίμων. Η χώρα είναι σε πόλεμο. Μόνον που αυτός ο πόλεμος δε φέρνει παρά μόνον ενθουσιασμό. Η πολύμηνη αναμονή των εχθροπραξιών, η αποφυγή αναφοράς της Ιταλίας ως υποκινητή σαμποτάζ και πλάγιων μεθόδων υπονόμησης έκαναν τον κόσμο να σκάσει. Τα σχολεία κλείνουν, αφού οι δάσκαλοι επιστρατεύονται. Οι απόμαχοι, οι μεγάλες ηλικίες, στην πολιτική άμυνα. Απαγορεύεται η έξοδος των Ελλήνων από τη χώρα. Οι Ιταλοί βομβαρδίζουν με τη διαφημισμένη τους αεροπορία. Οι περισσότεροι νεκροί είναι στην Πάτρα, επειδή ο κόσμος βγαίνει να χαζέψει τα αεροπλάνα. Για καλό και για κακό χτυπιούνται αμέσως τα πιθανά κρούσματα ιταλοφιλίας. Αργότερα, μέσα στη μέρα, ο Μουσολίνι υποδέχεται

ενθουσιασμένος τον Χίτλερ. Τον πληροφορεί πως επιτίθεται κατά των Ελλήνων. Ο Χίτλερ εξαγριώνεται. Οκτώβριος του 1940, κι έχει υποτάξει τη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες, η κεντρική Ευρώπη, η μισή Πολωνία είναι στα χέρια του, παίρνει πολύτιμο σιδηρομετάλλευμα από την τάχα ουδέτερη Σουηδία, η σύμμαχός του Φινλανδία παλεύει με τους Σοβιετικούς, έχει ρημάξει στους βομβαρδισμούς την Αγγλία, η οποία δεν είναι σε θέση ακόμη να φτιάξει μια στρατιά εισβολής. Η Αμερική είναι ουδέτερη, οι γερμανοσοβιετικές σχέσεις είναι κανονικές έως ειδυλλιακές στον τομέα του εμπορίου. Μόνο του πρόβλημα, οι Ιταλοί και οι κακοτυχίες του στην Αφρική. Και τώρα, η Ελλάδα, άρα οι Αγγλοι στα πόδια του Χίτλερ, δυο βήματα από τα πετρέλαια της Ρουμανίας. Ο Μουσολίνι αιφνιδιάζεται από την πίκρα του Χίτλερ, και του θυμίζει πως είναι ισότιμοι σύμμαχοι και πως η πολιτική του στη Μεσόγειο εντέλει θα ευεργετήσει τους Γερμανούς. Ο Χίτλερ το καταπίνει, δίνει λίγων εβδομάδων προθεσμία στον Μουσολίνι να νικήσει. Θα περιμένει πολύ. Τα Βαλκάνια συνταράσσονται. Αναμένουν. Ξέρουν στο βάθος ότι και να χάσουν οι Ιταλοί, οι Γερμανοί, που δε θα χάσουν με τίποτε από βαλκανικούς στρατούς, θα ακολουθήσουν.

Η πέμπτη φάλαγγα

Το πιο σπουδαίο όπλο των γερμανικών επιτυχιών είναι η στρατιά των θαυμαστών της Βέρμαχτ. Δεν έχει ξεκινήσει ακόμη ο Αρμαγεδδών της ρωσικής εκστρατείας και τα γυαλισμένα, αψεγάδιαστα στρατεύματα των Γερμανών και των αφοσιωμένων συμμάχων τους (Ολλανδών, Βέλγων) οργώνουν την Ευρώπη χωρίς να ενοχλούν τον πληθυσμό υπερβολικά. Οι θαυμαστές του Χίτλερ καλύπτουν τον ακαδημαϊκό και τον πολιτιστικό χώρο, τους αγρότες και μεγάλα τμήματα του αντικομμουνιστικού χώρου. Αλλά και η κυβέρνηση του Βισί, με τις ναζιστικές συμπάθειες των Γάλλων, και ο Κουίσιλινγκ στη Νορβηγία είναι συχνά πολύ πιο αμείλικτοι εναντίον των Αγγλων, που είναι, μαζί με τους Ελληνες, οι μόνοι που

πολεμούν τον Αξονα. Η Ευρώπη επαινεί τον Χίτλερ, η προπαγάνδα των ναζί είναι χοντροκομμένη αλλά πειστική, η μάχη της Αγγλίας δεν έφερε απόβαση στη Βρετανία, αλλά η αεροπορική φθορά τείνει να χαρακτηρίσει έναν ιπποτισμό άλλων εποχών, με όλους αυτούς του ήρωες των αιθέρων που κυκλοφορούν μοναχικοί.

Η Θεσσαλονίκη στον πόλεμο

Η πόλη είναι το μεγαλύτερο κέντρο στρατιωτικής ανασυγκρότησης. Οι δυνάμεις της γραμμής Μεταξά είναι καθηλωμένες, ενώ ο σιδηροδρομικός άξονας Θεσσαλονίκης-Φλώρινας μεταφέρει στρατεύσιμους, ολόκληρα συντάγματα που οπλίζονται στην πορεία, και επιστρέφουν οι συρμοί γεμάτοι τραυματίες και νεκρούς, αργότερα και Ιταλούς αιχμαλώτους. Όλοι αυτοί καταλήγουν σε νοσοκομεία, αναρρωτήρια, στρατόπεδα και επιμελητείες της Θεσσαλονίκης. Χιλιάδες άνθρωποι υπηρετούν στα καταφύγια, στα αναρρωτήρια, στον Ερυθρό Σταυρό. Οι νοσοκόμες βοηθούν τους πολεμιστές να επικοινωνήσουν με τις οικογένειές τους. Οι προσφυγικοί κάμποι δεν έχουν γεωργούς, αλλά φαντάρους στο χακί. «Από πού είσαι;», ρωτάνε τους τραυματίες. Η απάντηση, το «Γιαννιτσά περιφέρεια», γίνεται ανάλαφρα αποδεκτή.

Εξελίξεις

Περνάει μια αγωνιώδης εβδομάδα, όπου οι ορεινές ιταλικές δυνάμεις κοντεύουν να κλειδώσουν θέσεις έξω από τη Σαμαρίνα. Μια επιστροφή του αποσπάσματος Δαβάκη στις επιτυχίες, και τα επιθετικά σχέδια των Ελλήνων που ξεσκονίζονται οδηγούν τους φαντάρους του Κατσιμήτρου πέραν των συνόρων, στην Κορυτσά και βαθύτερα προς Βορρά. Το κρίσιμο σημείο παραμένει το Τριεθνές του Πόγκραδετς, Αλβανία-Ελλάδα-Σερβία, ενώ αρχίζουν και καταλαμβάνονται κώμες και χωριά. Οι Ιταλοί αλλάζουν ηγεσίες, ενισχύονται με τακτικά στρατεύματα, ενώ ο βαρύς χειμώνας γίνεται ο πραγματικός νικητής του

πολέμου, με χιλιάδες κρυοπαγήματα. Τον Ιανουάριο, πεθαίνει ο Μεταξάς, μέσα σε όργιο φημών, και οι δύο στρατοί κολλάνε επί εβδομάδες στις θέσεις τους, μέσα στο αλβανικό μέτωπο. Οι Αγγλοι έρχονται συνεχώς σε επαφή με τους Ελληνες κι αρχίζουν να τους τάζουν βοήθεια σε πεζικό, πυροβολικό και αεροπορία. Κάθε σχέση με Αγγλους μεγαλώνει την υποχρέωση του Χίτλερ να ξεκαθαρίσει τον πόλεμο αυτόν, επειδή είναι έτοιμος για την επίθεση στα Σοβιέτ, πράγμα που δεν πρόκειται να κάνει με τα Βαλκάνια γεμάτα Εγγλέζους.

Αγία Σοφία

Οι Ιταλοί ετοιμάζουν μια δυνατή επίθεση στο μέτωπο, ώστε να τελειώνουν με την Ελλάδα χωρίς να μπερδευτούν οι Γερμανοί. Ονειρεύονται ιταλοποίηση της Ρουμανίας μεταξύ άλλων. Ανάμεσα σε άλλα μέτρα διευρύνουν τις αεροπορικές επιδρομές τους, καθώς η αγγλική αεροπορία ξεκινά δράση. 9 Φεβρουαρίου 1941, βομβαρδίζεται η Θεσσαλονίκη, που, κατά τις μαρτυρίες που διασώζονται, προσπαθεί να περάσει τον πόλεμο ολιγόλογα και ψύχραιμα. Ο ναός είχε την εποχή εκείνη στο τύμπανο του τρούλου τέσσερις τεταρτοτοξοειδείς αντιρρίδες φυτευτές στις τέσσερις γωνίες της κυβικής άνω διαμόρφωσης του τετρακάμαρου. Μια βόμβα πέφτει στη βορειοδυτική γωνιά, σπάζει την αντιρρίδα και διαταράσσει τα κεραμίδια, χωρίς περισσότερες ζημιές. Ωστόσο, τότε πρέπει να κουνήθηκαν τα ψηφιδωτά του τρούλου, αντέχοντας πάντως. Η ζημιά αποκαθίσταται αργότερα. Η επίθεση του Μαρτίου αποτυγχάνει παταγωδώς. Οι Ελληνες αντέχουν, αλλά στο τέλος της εκστρατείας ο Χίτλερ καταλαμβάνει ό,τι χρειάζεται από τη Ρουμανία, μπαίνει στη Βουλγαρία με δύναμη διείσδυσης. Οι Αγγλοι δαγκώνονται. Το αλβανικό μέτωπο παγώνει. Η γραμμή Μεταξά είναι καλά θωρακισμένη. Μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βερολίνου, υπάρχουν μόνον σέρβικα στρατεύματα που διαθέτουν, εκτός από απροετοίμαστους στρατηγούς, μια έπαρση που μοιάζει μόνο με των Πολωνών στρατηγών. Απρίλιο μήνα και

οι Σέρβοι εκμηδενίζονται σε λίγες ώρες. Η γραμμή Μεταξά αντέχει στην επίθεση των Γερμανών, ώσπου από παντού ακούγεται η κραυγή «συνθηκολόγηση». Αυτό που καταρρέει είναι το ηθικό των Ελλήνων πολεμιστών στο αλβανικό μέτωπο, που αισθάνονται προδομένοι. Κανένα δε φρόντισε να τους ετοιμάσει για διμέτωπο αγώνα και, παρά την αντοχή των φρουρίων της γραμμής Μεταξά, η ηγεσία του Ελληνικού Στρατού, αφού διαφώνησε και τσακώθηκε όσο μπορούσε με την αγγλική αποστολή, αισθάνεται πως δεν έχει καμία ελπίδα να αντιμετωπίσει τους Γερμανούς. Αρχές Απριλίου, ο στρατηγός, μέτεπειτα στρατάρχης Λιστ, με τα τεθωρακισμένα του έχοντας ζωγραφισμένον ένα λευκό Παρθενώνα στη θωράκιση, σπάζει το μέτωπο στη Φλώρινα, δέχεται την παράδοση της γραμμής Μεταξά, δεν κρατάει αιχμαλώτους και μπαίνει στη Θεσσαλονίκη, όπου υποδέχονται τους Γερμανούς ο δήμαρχος και όποιος γερμανόφιλος βρέθηκε πρόχειρος, όπως ο ιδιότυπος Βιζουκίδης.

Η πρώτη Κατοχή

Η Θεσσαλονίκη έγινε γερμανική 9 Απριλίου, ο πόλεμος με τους Γερμανούς άρχισε 6 του ίδιου μήνα. Ο ελληνικός στρατός άρχισε να υποχωρεί, αλλά στη μεγάλη πλειοψηφία του συνθηκολόγησε και αφέθηκε να γυρίσει στις πόλεις και τα χωριά του. 27 Απριλίου, με έναν αυτοκτονημένο πρωθυπουργό, τον Κορυζή, και μια αυτοεξόριστη κυβέρνηση που κατέφυγε στην Κρήτη, οι Γερμανοί έφτασαν στην Καλαμάτα και ολοκλήρωσαν την κατάληψη της χερσαίας Ελλάδας.

Στη Θεσσαλονίκη, μετά το πρώτο σοκ, οι κάτοικοι έβλεπαν αεροπλάνα που έσερναν στις ουρές τους ανεμοπλάνα, στην εναέρια έφοδο προς την Κρήτη. Η μάχη της Κρήτης κράτησε ένα μήνα. Στο τέλος περίπου 50 χιλιάδες Νεοζηλανδοί και λίγοι Ελληνες κατέφυγαν στην Αλεξάνδρεια. Ξεκινούσε η Κατοχή. Η Βέρμαχτ εγκαταστάθηκε σε μέγαρα της πόλης. Εγκατέστησε υπηρεσίες (βίλα «NATO», Αστόρια, Μάτζεστικ και δεκάδες άλλα) όπου τοποθετήθηκαν

από SS έως εντευκτήρια για στρατιώτες, πορνεία, αλλά και μεγάλες μονάδες διαχείρισης υλικού και διοικητικής μέριμνας. Ήταν εξάλλου καιρός, επειδή Ιούνιο μήνα ξεκινούσε η επιχείρηση Βαρβαρόσσα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού που κατέκτησε τα Βαλκάνια κατευθύνθηκε προς τη Ρουμανία και τη νότια ομάδα στρατιών.

Το μεγαλύτερο; Όχι και τόσο. 22 Ιουνίου 1941 οι Γερμανοί εισβάλλουν στη Ρωσία, αρχές Ιουλίου το ΚΚΕ ξεκινά διερυνήσεις συμμαχιών για αντίσταση, ενώ το ίδιο τάσσεται υπέρ. Μόνον τρία μικρά κόμματα συμφωνούν. Το ΕΑΜ ιδρύεται Σεπτέμβριο του 1941 και γρήγορα αναπτύσσεται αστικό και αγροτικό αντάρτικο. Ομάδες «εθνικές» επίσης ξεκινούν, αρχικά διστακτικά, με σαμποτάζ που βοηθούν και υποστηρίζουν οι Αγγλοι από την Αίγυπτο. Ο δισταγμός οφείλεται στα σκληρά αντίποινα των αρχών Κατοχής. Οι ελληνικές αρχές Κατοχής, όταν δεν είναι αφοσιωμένοι χιτλερικοί, ανήκουν στους τύπους που «θυσιάζονται για να μη χαθούν όλα». Οι γερμανικές αρχές εκτελούν έγκλειστους, κομμουνιστές, ομήρους και μαζεμένο κόσμο από συνοικίες.

Στη Σαλονίκη

Η ζωή δείχνει από τις εφημερίδες κανονική, αλλά πολλά διαφέρουν. Απαγορεύεται και σφραγίζεται το ραδιόφωνο. Οι φήμες εξαπλώνονται απίστευτα γρήγορα. Τα καρφώματα μεταξύ συμπαθούντων τις κατοχικές αρχές πολιτών και των «άλλων» πάνε σύννεφο. Οι Εβραίοι μαζεύονται στις γειτονιές τους, πιστεύοντας ότι θα υποφέρουν οι περιουσίες τους. Θεωρείται αδιανόητο να εκτελεστούν τόσες δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι. Η Βέρμαχτ γενικά τηρεί ευγενή στάση που με το πέρασμα του χρόνου γίνεται όλο και πιο σπασμωδική. Ωστόσο, μεταξύ ιταλικής και βουλγαρικής Κατοχής, οι Έλληνες δεν θεωρούν πως η γερμανική Κατοχή είναι η χειρότερη. Ο πληθυσμός της Ανατολικής Μακεδονίας θεωρεί «βουλγαροκρα-

τούμενη» την πατρίδα του και «Ελλάδα» την πέραν του Στρυμόνος Γερμανία. Χιλιάδες πρόσφυγες από Σέρρες, Καβάλα, Δράμα και Θράκη, περνάνε αυτόν το Στρυμόνα. Ενα μαύρο εμπόριο ξεκινά, καθώς τα αγροτικά πλούτη του κάμπου των Σερρών δεν είναι στη γερμανική πλευρά. Στη Νιγρίτα, οι σοδειές της περιοχής αγοράζονται από πεινασμένους Σαλονικιούς και πρόσφυγες, που περπατάνε δύο έως τέσσερις ημέρες για να φέρουν στις οικογένειές τους ένα ανθρώπινο φόρτωμα άλευρα κι ένα μπουκάλι λάδι.

Η πείνα

Το σώσε έγινε στην Αθήνα κυρίως από πείνα και στερήσεις. Η Θεσσαλονίκη έσφιξε το ζωνάρι, πέθανε κόσμος, αλλά όχι στην κλίμακα των Αθηνών. Αστοί, έμποροι, πολλοί Εβραίοι και υπάλληλοι ξεκινούσαν μεταφέροντας σε κάρα και στα χέρια πολυτελή είδη, ρολόγια, κοσμήματα, ρούχα, μικροέπιπλα, λίρες, τιμαλφή, συμβόλαια σπιτιών και πλησίαζαν χωριά, που έκρυβαν από τους Γερμανούς τη σοδείά τους, παρά τις φρικτές τιμωρίες, για να αποκτήσουν πολυτελή πλούτη από τους «αντιπαθείς» αστούς. Έτσι ξεκίνησε η «μαύρη αγορά», που ήταν συνδυασμός από πολλές δυσανεξίες. Ως κατακτημένη χώρα, η Ελλάδα υπόκειτο σε απομόνωση, εμπάργκο τροφίμων και φαρμάκων. Ο Ερυθρός Σταυρός δεν μπορούσε να διεισδύσει. Οι έμποροι και οι σαλταδόροι είχαν δυο ασύλληπτες πηγές τροφίμων. Μια πλούσια Μακεδονία με κρέατα, λίπη και έλαια, κάθε τύπου καρπούς και σιτηρά, αλλά και τις απέραντες αποθήκες της Βέρμαχτ, κονσέρβες και μηχανές, τσιγάρα και ακίνητα, που οι νεαροί έφηβοι, ορφανοί και πεινασμένοι, έφερναν σε άλλες, κρυφές αποθήκες και ζούσαν μια παράξενα στρεβλή ζωή, δίπλα στο θάνατο. Επαιζαν στον ελεύθερό τους χρόνο κάθε τύπου ρουλέτες σε κρυφές και φανερές λέσχες. Ο βίος τους ήταν ενίοτε άκρως ηδονικός. Αλλά ο κόσμος πεινούσε και εκτός από τα εκκλησιαστικά συσσίτια, εξαγοράζονταν τα πάντα.

Οι χωρικοί που ζούσαν στις πόλεις άεργοι και κουτσομπόληδες, έπαιρναν με τον τρόπο τους λάδι, βούτυρα και άλευρα, μαζί με παστοურμάδες και κάθε φαγώσιμο, καθώς τα αντικείμενα δεν έμεναν στα χωριά, αλλά έβγαιναν στο εμπόριο.

Η κατάσταση παρέμεινε ασύστατη έως το Στάλινγκραντ και την πτώση του, που ήταν μια ασφαλής ένδειξη ότι το σύστημα της «μαύρης αγοράς» θα κατέρρεε. Με την έναρξη της τελευταίας μάχης του ΕΛ Αλαμείν, που σήμαινε ότι ο Ερβιν Ρόμελ θα έχανε τη βόρειο Αφρική, οι μαυραγορίτες και οι σαραφήδες, φωνάζοντας το «Βάστα Ρόμελ», του έλεγαν να αντέξει για να ξεπουλήσουνε τηνπραμάτεια τους.

ΕΑΜ, ΕΛΑΣ και αντίπαλοι

Το 1942 ήταν και η χρονιά του Μιντγουέη, των Αμερικανών στον πόλεμο και της αύξησης της επιρροής του ΕΑΜ. Οργάνωσε το ένοπλο τμήμα του, τον ΕΛΑΣ, πολέμησε εσωτερικά άλλες αντιστασιακές ομάδες, οργάνωσε από δικαστήρια έως θέατρο, μάζευε τρόφιμα, επιχειρούσε από σαμποτάζ έως μάχες. Μεγάλο μέρος της χώρας, ειδικά το ιταλοκρατούμενο, ήταν υπό την επιρροή του ΕΑΜ. Στην αρχή οι Αγγλοι συνεργάζονταν με το ΕΑΜ και αυτή η σχέση γινόταν όλο και πιο δύσκολη, αλλά ήταν σαφές στους συμμάχους πως το ΕΑΜ δεν θα έσβηνε με μια διαταγή. Μερικοί υποστηρίζουν ότι από τότε ξεκίνησε ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, αλλά αυτή η παραδοχή πρέπει να ενισχυθεί με πολλή, όχι επιστημονική αλλά λογοτεχνική, φαντασία. Από τη μια έχουμε ένα σύνθετο αντιστασιακό μηχανισμό που παρουσιάζει ενδείξεις οργανωτικής ωριμότητας ενός ανοργάνωτου κράτους και όχι τον απλό και ωρολογιακό μηχανισμό, άκρως επιτυχημένο των Γάλλων Μακί, επικεντρωμένο στη διάσωση φυγάδων και αιχμαλώτων. Ενας μήνας χωρίς τις αγγλικές λίρες και την καθοδήγηση ήταν αρκετός για να κρυφτεί μια αντιστασιακή εθνικιστική ομάδα, καθώς δεν είχε επιρροή στον τοπικό πληθυσμό. Ενδιαμέσως, πολλά εγκλήματα, πράξεις βίας και αντίποινα άρχισαν να ματώνουν το

πρόσωπο της ελληνογερμανικής διαμάχης, όλο και πιο έντονα.

Γοργοπόταμος

Τέλος του 1942 Έλληνες και Αγγλοι ανατίναξαν τη σιδηροδρομική γέφυρα του Γοργοποτάμου, προκαλώντας τον έπαινο των συμμάχων και προκαλώντας την αντίδραση των κατοχικών δυνάμεων. Ήταν μια από τις τελευταίες πράξεις συμμαχίας μεταξύ ΕΔΕΣ του Ζέρβα και του ΕΛΑΣ του Αρη Βελουχιώτη. Η όψιμη Κατοχή θα αλλάξει τελείως το τοπίο, επειδή η νίκη εναντίον του Αξονα βρίσκεται έστω αχνά στο μέλλον, ενώ οι Σύμμαχοι δεν έχουν τελεσίδικες απόψεις για το ποιος θα είναι ο επόμενος αντίπαλός τους. Όταν στην αρχή του 1943 η στρατιά του φον Πάουλους εξαφανίζεται στο Στάλινγκραντ, ξεκινά στην ουσία, καταμεσής του πολέμου, η ψυχροπολεμική περίοδος. Περιέχει αστειότητα ή άποψη πως τότε άρχισε ο ελληνικός Εμφύλιος.

Το Ολοκαύτωμα

Αρχή καλοκαιριού του 1942. Εννέα χιλιάδες Εβραίοι, ικανοί προς εργασία, συγκεντρώνονται από τους Γερμανούς στην πλατεία Ελευθερίας και αρχικά σε ένα κλίμα παράξενης αβεβαιότητας και σε λίγα δεκάλεπτα σε μια ατμόσφαιρα βίας και τρόμου, εξαναγκάζονται σε γυμναστικές ασκήσεις, στην ουσία σε επίδειξη εξευτελισμού, ενώ οι γερμανικές φωτογραφικές μηχανές απαθανατίζουν μορφές που για τους ναζί δείχνουν πως διαχειρίζονται «κατώτερες μορφές ανθρώπινης ύπαρξης». Η περιπέτεια αυτή τελειώνει με αποστολή πολλών Εβραίων σε τάγματα εργασίας στην περιφέρεια Μακεδονίας. Οι περισσότεροι επιστρέφουν μετά από οικονομικά ανταλλάγματα, μεταφέροντας στην εβραϊκή κοινότητα τη λανθασμένη εντύπωση πως έτσι θα συνεχιστεί η επώδυνη Κατοχή: με λεφτά που θα εξαγοράζουν τη ζωή.

Η πόλη διαθέτει πολλά αντισημιτικά στοιχεία, κυρίως διανοούμενους και μπατιρημένους άεργους

που ζούνε ποντάροντας σε νίκη των Γερμανών. Ενας τους μάλιστα, με κάποιο κύρος, διαμαρτύρεται στη γερμανική διοίκηση γιατί επιτρέπει στην κοινότητα των Εβραίων να ζούνε ανενόχλητοι! Ήταν φυσικό, όταν, από τα τέλη του 1942 επιβλήθηκαν τρεις περιοχές ως γκέτο και από το 1943 άρχισαν οι αποστολές με τα τρένα του θανάτου, το ότι πολλοί από αυτούς τους τύπους εκμεταλλεύτηκαν το γεγονός της μακράς απουσίας της εβραϊκής κοινότητας.

Μέρτεν

Για τους Γερμανούς, το ζήτημα δεν ήταν να πάρουν την «εύκολη» απόφαση να εξοντώσουν τους Εβραίους της Σαλονίκης. Το έκαναν χωρίς καμία τύψη, ακολουθώντας τις συγκυρίες των καιρών. Βέβαια, σε άλλες πόλεις άφησαν να εκτυλιχθεί και σενάριο σωτηρίας πολλών Εβραίων, αλλά για να γίνει αυτό ανεκτό χρειαζόταν ένα ιδιότυπο παιχνίδι υποστήριξης από τον τοπικό πληθυσμό, πράγμα που συνέβη στην Αθήνα και στην Κεφαλλονιά, αλλά όχι στην Κέρκυρα και τη Θεσσαλονίκη.

Απεναντίας, εκεί όπου οι Γερμανοί «έδωσαν ρέστα» ήταν στο ζήτημα της «αξιοποίησης των περιουσιών των Εβραίων». Ο Μέρτεν ήταν ένας οικονομισάριος, επιστρατευμένος, που ήθελε να ξεπουλήσει και να εκμεταλλευτεί υπέρ του καθεστώτος που υποστήριζε όλο το «έχει» των Εβραίων. Οι συνεννοήσεις του με τους ηγέτες της εβραϊκής κοινότητας ήταν μόνον έως το σημείο που απαίτησε από αυτούς θηριώδη ποσά που ήταν κατατεθειμένα σε τράπεζες - οι μάρτυρες μάλιστα στη μεταπολεμική δίκη του αναφέρουν τόσο τα ποσά όσο και ότι πήγε μαζί τους έως το γκισέ. Από τη στιγμή που ρήμαξε τα μετρητά, η κοινωνία της πόλης ήξερε πως οι Εβραίοι δεν θα επιστρέψουν. Σε μια πρόσφατη μαρτυρία μιας ευγενικής γερόντισσας, που ήταν υποχρεωμένη στην ηλικία των 15 ετών να συνδράμει την πολυμελή προσφυγική της οικογένεια, αναφέρεται πως «μας ειδοποίησαν ότι άδειασαν τα σπίτια των Εβραίων στην Ξηροκρήνη και πήγαμε με τα πόδια πολλοί

από την Αγία Τριάδα. Τα σπίτια ήταν χάρβαλα -πήραν και τα κουφώματα. Εγώ έφερα από ένα δωμάτιο ένα χωνί γραμμόφωνου -σκέφτηκα πως μπορεί να χρησίμευε».

Δεν θα αναμιχθούμε προσώρας στα εξαγόμενα από τη δίκη Μέρτεν ή τη δράση του. Αυτό που θέλω να επισημάνω είναι πως οι κατοικίες 60 χιλιάδων Εβραίων που πήραν το δρόμο του θανάτου ή της εξορίας οι λιγότεροι, σήμαιναν τη διάθεση 12 τουλάχιστον χιλιάδων σπιτιών από τα οποία ένας ελάχιστος αριθμός επεστράφη στους δικαιούχους. Από τη μια ήταν οι ενίοτε πολύ συχνές παραστάσεις των ελληνικών αρχών προς τις γερμανικές, επειδή πιέζονταν από φορείς, αυτούς που θα λέγαμε πως ήταν επιδραστικοί της κατοχικής κοινωνίας. Μέσα στις απερίγραπτες καταστάσεις της Κατοχής πρέπει να λογαριάσουμε ότι έβγαιναν λεφτά, όχι μόνον μαυραγορίτικα, αλλά και εργολαβικά. Υπήρχε επίσης στρατολόγηση φιλοχιτλερικών επιστράτων. Μετά το 1943, το Ολοκαύτωμα της Σαλονίκης μεταφέρεται σε Αυστρία, Γερμανία και Πολωνία. Αυτό πρέπει σαφώς να το καταλαβαίνουμε πριν αρχίσει το πετροβόλημα προς οποιονδήποτε.

Η πίεση για το νεκροταφείο

Φυσικά, οι Γερμανοί δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για τον τόπο και τρόπο ταφής των εβραϊκών αιώνων. Αλλά το ελληνικό αίτημα για εκχώρηση του νεκροταφείου ήταν αποκύημα της εφαρμογής του σχεδίου πόλης από το Μεσοπόλεμο και αναφέρεται ότι υπήρχαν (χωρίς να διαψευστούν) επαφές της Κοινότητας με το Δήμο για ανταλλαγή κληροτεμαχίων έναντι άλλων τόπων. Αυτό πρέπει να υλοποιήθηκε σε μια περίπτωση τουλάχιστον, στην περιοχή Νεάπολης. Πάντως δεν είναι ικανό το επιχείρημα ότι οι Εβραίοι δεν ήξεραν από την έκδοση του Σχεδίου Εμπράρ και των τροποποιήσεών του ότι ο χώρος των νεκροταφείων προοριζόταν για άλλες χρήσεις. Στο Μεσοπόλεμο εξάλλου υπήρχαν κοντά στην πόλη και μέσα στα νεκροταφεία δυο ποδοσφαιρικά γήπεδα.

Το ίδιο ισχύει, αλλά πιο σκοτεινά, για την εκχώρηση χιλιάδων πλακών από εβραϊκούς τάφους. Υπάρχουν μαρτυρίες για τα σχετικά αιτήματα. Αλλά η υπόθεση αυτή «έκλεισε» μετακατοχικά. Σε δυο περιπτώσεις, χρειάστηκε «συμμάζεμα» των αξιοθεάτων της Σαλονίκης. Κατά το βυζαντινολογικό συνέδριο του 1953 και κατά τη δράση του νεοσύστατου ΕΟΤ για να ομορφύνουν οι αυλές των ναών της Σαλονίκης. Και στις δύο περιπτώσεις, πλάκες από το εβραϊκό νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκαν (ανάποδα) για επιστρώσεις πεζοδρομίων και για τις αυλές της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Αθανασίου και αλλού. Στον Αγιο Δημήτριο πλάκες υπάρχουν, αλλά δεν πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν στο σύνολό τους, επειδή οι μεταπολεμικές ανασκαφές στα βόρεια του μνημείου προτιμήθηκε να παραμείνουν ακάλυπτες.

Το πραγματικό σοβαρό ζήτημα

Αυτό προκύπτει όταν ελάχιστοι Εβραίοι επιστρέφουν στην πόλη και μόνον επί ΕΑΜ, τις πρώτες εβδομάδες της απελευθέρωσης, παίρνουν ακίνητα δικά τους. Η υπόλοιπη αστική υποδομή είναι πλέον από την ελεύθερη πολιτεία στη χρήση και αργότερα στην κατοχή κάποιων «μεσεγγυσούχων», δηλαδή Ελλήνων που διεκδίκησαν και πήραν είτε ακίνητα είτε νοικοκυριά Εβραίων. Στον κατάλογο υπάρχει και αριθμός διευθυντών δημόσιων ελληνικών υπηρεσιών που ζητούσαν ακόμη και έπιπλα, επειδή ήταν άστεγοι.

Το πραγματικό πρόβλημα αστέγων που αφορούσε Έλληνες ήταν των προσφύγων της Ανατολικής Μακεδονίας. Επιτροπές Ελλήνων ζητούσαν εναγωνίως τρόπους να ανακουφίσουν τους Έλληνες των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλας που είχαν καταφύγει στην εντεύθεν του Στρυμόνος κεντρική Μακεδονία, για να γλιτώσουν από τους Βούλγαρους. Αυτές οι επιτροπές φαίνεται πως ζητούσαν επιτακτικά από Γερμανούς και Έλληνες των κατοχικών υπηρεσιών βοήθεια για να στεγαστούν οι Ανατολικομακεδόνες πρόσφυγες. Σε αυτό το σημείο φαίνεται πως ήταν προφανής η συμμετοχή του Κ. Καραμανλή, ο οποίος στην υπόθε-

ση Μέρτεν που τον αφορούσε απάντησε απλώς ότι δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στην Κατοχή. Ενας αυτόκλητος σύμμαχός του, πολιτικά ενάντιος, δείχνει έναν άλλο δρόμο. Είναι ο αγροτιστής Αλέξανδρος Μπαλτατζής: κάποιος σε ένα φόρουμ, αναφέρει: «Απαντώ σε μια από τις ασύστατες κατηγορίες που εκτοξεύτηκαν εναντίον του Καραμανλή: Μεσούντος του λεγόμενου “ανένδοτου αγώνα”, ο Καραμανλής κατηγορήθηκε από την Ενωση Κέντρου και το φιλικό της Τύπο ότι συνεργάστηκε με τον εγκληματία πολέμου Μέρτεν. Ημουν τότε (1961 ή 1962) τρόφιμος του επί της οδού Τσιμισκή οικοτροφείου της ΣΕΚΕ. Κάποια μέρα μας επισκέφθηκε ο τότε αρχηγός του Κόμματος Αγροτών και Εργαζομένων και σημαίνουν στέλεχος της Ενωσης Κέντρου, Αλέξανδρος Μπαλτατζής. Η νεολαία του Αγροτικού Κόμματος (στην οποία συμμετείχε το σύνολο σχεδόν των υποτρόφων) του επιφύλαξε θερμή υποδοχή. Ο Μπαλτατζής μίλησε με πάθος για τον αγώνα της Ενωσης Κέντρου. Κάποιος του ζήτησε τη γνώμη του για τη “συνεργασία” Μέρτεν-Καραμανλή. Η απάντησή του ήταν περίπου η εξής: “Σαν κόμμα, μας συμφέρει η εκμετάλλευση του θέματος. Επί της ουσίας, όμως, η κατηγορία είναι ανυπόστατη. Ημουν τότε μαζί με τον Καραμανλή και μερικούς άλλους στη Θεσσαλονίκη, όπου συστήσαμε εκ των ενόντων μια επιτροπή περιθάλψης Βουλγαροπροσφύγων. Ήταν Έλληνες φυγάδες από τη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία. Καθημερινά κατέφθαναν στη Θεσσαλονίκη κατά δεκάδες. Ήταν άστεγοι, ρακένδυτοι και θεονήστικοι. Κάναμε παραστάσεις, τόσο στους εκπροσώπους της κατοχικής κυβέρνησης όσο και στις γερμανικές αρχές, για περίθαλψη αυτών των δύστυχων συμπατριωτών μας».

Τα υπόλοιπα που έπαθαν οι Εβραίοι του Μεταπολέμου χρειάζονται μεγάλη αυτοκριτική διάθεση εκ μέρους της μεταπολεμικής κοινωνίας της πόλης.

Οι ένοπλες συρράξεις

Στην Κατοχή, νικητές ήταν οι δυνάμεις του Αξονα. Οι οπαδοί των Συμμάχων ήταν ηττημένοι, οι εχθροί

του Αξονα και οι πατριώτες ήταν ηττημένοι. Οι παρτές που έγιναν ομάδες παραστρατιωτικές, η 3Ε, η ΒΕΝ, τόσες και τόσες, ήταν νικητές. Ο κόσμος πεινούσε, τον εκτελούσαν και τον έπαιρναν όμηρο, από τους νικητές. Όταν ιδρύθηκε το ΕΑΜ, το στρατιωτικό του τμήμα, ο ΕΛΑΣ και οι υπόλοιπες οργανώσεις αντίστασης, έμενε το πιο σημαντικό: να νικήσουν. Είναι μάταιο και μακάβριο να εκτιμούμε την κατάσταση της Κατοχής ως μία συνεχή σειρά επιτυχιών της Αντίστασης που οδήγησε στη νίκη. Γι' αυτό και οι άνθρωποι της Αντίστασης κινούνταν στα βουνά, συνωμοτικά, έφτιαχναν νέους θεσμούς, δημιουργούσαν το δικό τους στρατιωτικό δίκτυο.

«Η κατοχή εν Μακεδονία»

Ο Αθανάσιος Χρυσοχόου ορίστηκε από την κατοχική κυβέρνηση γενικός επιθεωρητής των νομαρχιών της Μακεδονίας κι έγραψε πολλά που φωτίζουν αυτήν την παράξενη δράση, κάτω από τη γερμανική εξουσία, ενός κράτους ηττημένου, που η κυβέρνησή του ήταν υπέρ των νικητών. Φυσικά, όπως συνέβη σε πολλές περιπτώσεις, ο Χρυσοχόου και ένα μέρος της τότε διοίκησης ενδιαφέρονταν περισσότερο να χτυπήσουν την Οχράνα, μια λέσχη υποστήριξης και επισιτισμού Βουλγαροφρόνων που πήρε βουλγαρικές ταυτότητες, αλλά και τους οπαδούς του Διαμαντή της Λάρισας, που δοκίμασε με ιταλική βοήθεια να συμπήξει στρατό Λεγεωναρίων της Πίνδου. Όσο περνάμε το Στάλινγκραντ και φαίνεται προφανώς η έκβαση του πολέμου, ο Χρυσοχόου κι ένας μεγάλος αριθμός συνεργατών του ασχολούνται με την οργάνωση ΠΑΟ, που την αποτελούσαν αξιωματικοί του Ελληνικού Στρατού, η οποία δεν άντεξε στην πίεση του ΕΑΜ και κατέβηκε αφοπλισμένη από τα βουνά, κυρίως το Πάικο. Ωστόσο, ένοπλες εθνικιστικές ομάδες, ταγμένες στο πλευρό του άξονα, με πρώτον τον Κισά Μπατζάκ, αλλά και αξιωματικούς σαν τον Πούλο, το απόσπασμα Σούμπερτ και το απόσπασμα του Αντώνη Δάγκουλα ντύθηκαν ως παραστρατιωτικές ενισχύσεις της Βέρμαχτ και των Ες-Ες και βοηπού-

σαν τους Γερμανούς. Το 1943 και το 1944 έκαναν μια σειρά αιματηρά πογκρόμ στη Μακεδονία. Εκτέλεσαν πολύ κόσμο στα Γιαννιτσά, στο Χορτιάτη, σε συνοικίες της Θεσσαλονίκης, παντού.

Δεν ήταν σε θέση να υπερνικήσουν το ΕΑΜ, αλλά η επικοινωνιακή τους τακτική, ιδίως το 1944, βοήθησε τους Αγγλους, κυρίαρχους στο αντιστασιακό παιχνίδι, τουλάχιστον ώσπου το ΕΑΜ να εξοπλιστεί με τα όπλα των ιταλικών δυνάμεων που παραδόθηκαν, να διαφοροποιηθεί, προετοιμαζόμενο για τη διάδοχη κατάσταση των Βαλκανίων, καθώς η πρόοδος των σοβιέτ ήταν ταχύτατη.

Ποιοι ήταν οι συνεργάτες των Γερμανών;

Καθώς τα τελευταία χρόνια επανέρχεται η θεωρία των αδίστακτων κομιτατζήδων που έσφαζαν αδιακρίτως εθνικόφρονες, είναι χρήσιμο να δούμε ποιες δυνάμεις τάχτηκαν με τους Γερμανούς. Το «κλειδί» βρίσκεται στον Πόντο, ως διευρυμένη έννοια. Υπήρχαν μετανάστες Πόντιοι με φιλωρωσικά αισθήματα και Πόντιοι που δε χώνευαν τους Σοβιετικούς, επειδή έδιναν όπλα στον Κεμάλ μια περίοδο. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι πολίτες από τις τουρκογενείς περιοχές, όπως οι Καλμούχοι, πολέμησαν με πίστη δίπλα στους ναζί κι έλαβαν επίχειρα και αντίποινα μετά τον πόλεμο. Ας μη λησμονηθεί και η δράση Ποντίων πρακτόρων που προσπαθούσαν να ενώσουν ιδεολογήματα κατά των Ρώσων και υπέρ των Γερμανών. Το 1922-24, οι περισσότεροι χριστιανοί της Μικράς Ασίας που ανήκε στην Τουρκία και οι λεγόμενοι ρωσοπρόσφυγες θεωρήθηκαν ένα μονοκόμματο τμήμα του ποντιακού Ελληνισμού, ενώ από το Καρς και τη Λαζική έως τον Καύκασο τον επηρεασμένο από το Ισλάμ και τον Καύκασο τον εκχριστιανισμένο ή ρωσόφιλο, ο τόπος και οι άνθρωποι έβραζαν από αντιθέσεις. Οπου εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία Πόντιοι, Επεσλήδες, Μπαφραλήδες και Καραμανλήδες, εγκαταστάθηκαν και οι εθνοτικές τους

συμπάθειες. Υστερα από 16 χρόνια, με την Κατοχή, αυτοί οι πληθυσμοί ήταν σφόδρα φιλοσοβιετικοί ή αντισοβιετικοί. Στον Πόντο, ας μην το λησμονούμε, ενδημούσε κλίμα αντίστασης κατά των προυχόντων και των εφέντηδων. Όταν, λοιπόν, οι αρειμάνιοι αυτοί πολεμιστές, οι απόγονοι πολλών γενεών αντίστασης, αντιμετώπισαν Γερμανούς στην Ελλάδα ή δεξιούς ή φιλελεύθερους ή αντισιμηίτες του μεσοπολέμου, λειτούργησαν όπως οι Καλμούχοι: συντάχτηκαν με τους Γερμανούς. Ενώ οι σοσιαλιστές, από μενσεβίκους του Καυκάσου έως ομάδες ακτιβιστών, που συμμετείχαν στη διαμόρφωση των πρώτων χρόνων της Οκτωβριανής Επανάστασης, ήξεραν από κομμουνισμό και Τρίτη Διεθνή. Αυτοί τάχτηκαν με το ΕΑΜ.

Πόσοι ήταν;

Οι ομάδες που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς άρχισαν να ζητούν απεμπλοκή μετά τις μεγάλες ήττες των ναζί του 1944. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτοί που οργάνωναν πογκρόμ και σκότωναν αριστερούς χτυπούσαν αλύπητα Οχρανίτες και σλαβόφωνους, παρέχοντας υπηρεσίες στη διατήρηση της μετακατοχικής εθνικιστικής Ελλάδας. Όταν οι Γερμανοί αποφάσισαν να φύγουν από την Ελλάδα, η χώρα λειτούργησε αρκετούς μήνες υπό το ΕΑΜ. Ο ΕΔΕΣ, που είχε κρατήσει δυνάμεις στην Ηπειρο, δεν άντεξε στην πίεση του ΕΑΜ. Πριν εμφανιστούν Εγγλέζοι στη σκηνή, η Ελλάδα ελευθερώθηκε και υποτάχτηκε στη γελοιότητα να υπάρξουν δύο απελευθερώσεις της Ακρόπολης... Στα τελευταία των Γερμανών, οι Αγγλοι άρχισαν αλληλογραφία με τις φιλογερμανικές (πλέον «εθνικιστικές») δυνάμεις, υποσχόμενες ασυλία και αμνηστία, προσπαθώντας να τους κρατήσουν ενωμένους. Αυτές οι ομάδες ακολούθησαν κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής τους αποχωρούντες Γερμανούς. Ελάχιστοι έφυγαν μαζί τους, όπως ο Πούλος, που έδειξε αμυντική γενναιότητα πέραν της Ιστρίας, πιάστηκε από τους Συμμάχους και παραδόθηκε στους Έλληνες, όπως και ο Σούμπερτ. Πάνω από δέκα χιλιάδες μαχητές οχυρώθηκαν στο

Κιλκίς, περιμένοντας μάλλον τους Εγγλέζους, αρχές Νοεμβρίου, καθώς οι Γερμανοί είχαν ήδη φύγει. Κυκλωμένοι από δυνάμεις του ΕΛΑΣ, πολέμησαν με πολλές απώλειες και ηττήθηκαν κατά κράτος. Αιχμαλωτίστηκαν ίσως λιγότεροι από το 1/3. Η τριήμερη μάχη του Κιλκίς ήταν η πιο σημαντική στρατιωτική ενέργεια, εκτός από άλλες δολοφονίες, τρομοκρατικές ενέργειες και εκτελέσεις.

Ερχονται οι Ρώσοι!

Στο βάθος των ταραγμένων ημερών του τέλους του 1944, που βρήκε την Ελλάδα ΕΑΜοκρατούμενη, ήταν η αναμονή του στρατηγού Τολμούκιν, που βρισκόταν με σοσιαλιστικό πλέον στρατό στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Οι Ρώσοι δεν τα πέρασαν και στράφηκαν στα βορειοδυτικά. Ακολούθησαν τα Δεκεμβριανά, οι συρράξεις μεταξύ ενός νεοπαγούς «εθνικού στρατού», των Αγγλων και του ΕΛΑΣ. Μετά την ήττα του ΕΛΑΣ και τη Βάρκιζα, η Μακεδονία «ελευθερώθηκε» πάλι από αποσπάσματα Ελλήνων στρατιωτικών και των Ινδών σιχ της κοινοπολιτείας. Οι Ρώσοι, που δε φάνηκαν, άλλαξαν όλων τις στρατηγικές και η εξέλιξη έφερε την εγκατάσταση ενός ισχυρού σημείου τριβής του νεοπαγούς Ψυχρού Πολέμου.

Συμπερασματικά, για να αντιληφθεί κάποιος το μέγεθος της αγνωσίας που έδερνε μεγάλα μέρη του πληθυσμού, πρέπει βαθέως να μελετήσει τη μεταπολεμική Ευρώπη. Και να παραδεχτεί ότι, παρά την ολική έκλειψη των Γερμανών, την ολοκληρωτική τους ήττα, οι ηττημένοι, δωροδοκούμενοι με το «θαύμα» της λησμονιάς των ναζιστικών εγκλημάτων (η απαγόρευση να «θυμηθούν» οι Γερμανοί τι έπραξαν) έφερε (70 χρόνια μετά) μια νέα λατρεία προς το ναζισμό. Σήμερα, εκείνες οι εξελίξεις έφεραν αβίαστα και δημοκρατικά ολόκληρους λαούς να εμπιστεύονται τη διακυβέρνησή τους σε ακροδεξιά πολιτικά σχήματα. Γι' αυτό και το σύνθημα «απόψε πεθαίνει ο φασισμός» είναι ανακριβές, ψευδές και αβάσιμο...

Ο εμφύλιος πόλεμος

Μια γραμμική αφήγηση για την εκατοντάχρονη πορεία της Θεσσαλονίκης από το 1912 νομίζω ότι πρέπει να συμπεριλάβει μερικές βασικές παραγράφους περί Εμφυλίου Πολέμου, αλλά χωρίς γενικεύσεις και υπερβολές.

Μετά τους Γερμανούς

Οι οργανώσεις του ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ απελευθέρωσαν τη Θεσσαλονίκη στις 30 Οκτωβρίου του 1944, ξαπόστειλαν τους Γερμανούς και εξόντωσαν (πλην των δυνάμεων του Αντών Τσαούς) τους λεγόμενους ταγματασφαλίτες (στην ουσία: τα ένοπλα τμήματα που συνεργάζονταν με τους Γερμανούς) την επόμενη εβδομάδα στο Κιλκίς. Ωστόσο, η διακυβέρνηση του ΕΑΜ δεν κράτησε πολύ, αφού, μέσα από τις συμφωνίες της Καζέρτας και του Λιβάνου, είχε στρωθεί ο δρόμος για τη συμμαχική σύμπραξη των σοβιέτ με τον Αγγλικό Στρατό, άρα αγγλικά στρατιωτικά αποσπάσματα, που έφτασαν σε μια μεραρχία πριν από τα Χριστούγεννα, βοήθησαν στην εγκατάσταση της κυβέρνησης της εξορίας υπό τον Γ. Παπανδρέου. Στη Θεσσαλονίκη, η φιλοξενία των Αγγλων από την αριστερή τοπική διακυβέρνηση υπήρξε υποδειγματική. Κάνα κλεμμένο ή παράνομα πουλημένο ποδήλατο ή τζιπ από κερδοσκόπους ή σαλταδόρους της αγοράς, με τη βοήθεια του ΕΛΑΣ επανερχόταν στους Αγγλους. Τα δύο μέρη δεν εξωθούνταν το ένα το άλλο, ιδίως το Νοέμβριο του 1944, αλλά ένα φαινόμενο στο οποίο δεν υπήρξε καμία επέμβαση ήταν χαρακτηριστικό: αρκετές μέρες πριν από τα Δεκεμβριανά των Αθηνών, ένα κύκλωμα εθνικοφρόνων έστελνε εμπειροπόλεμους μαχητές του παλαιού Ελληνικού Στρατού με καράβια στην Αθήνα. Η μέθοδος ήταν απλή: με νυχτερινές συναντήσεις ομάδων που κατέληγαν σε κάποιες από τις βίλες, τους «πύργους» της Νέας Παραλίας κι από εκεί με βάρκες στο κύτος ενός φορτηγού. Έτσι, αρκετοί μαχητές, κι ενώ είχαν αρχίσει τα Δεκεμβριανά, συγκεντρώθηκαν, κυ-

ρίως στη Βουλή, ντύθηκαν και οπλίστηκαν, προστιθέμενοι στις δυνάμεις που έφεραν οι Αγγλοι από την Ιταλία και την Αίγυπτο, αλλά και στην οργάνωση «Χ» του Γρίβα στο Θησείο, ομάδα που έπαιρνε διαταγές από τον τότε πρωθυπουργό Παπανδρέου (κι ας διέδιδε ο μακαρίτης για τον Γρίβα, όταν προσπάθησε να πολιτευτεί, ότι «εδοξάσθη κρυπτόμενος»).

Απεναντίας, καμία ενίσχυση του αριστερού στρατού ή του κομματικού μηχανισμού δεν έφτασε ποτέ στην Αθήνα. Τα πιο ζωντανά στοιχεία του ΕΛΑΣ πολεμούσαν με τον Ζέρβα στην Ηπειρο.

Ως τη Βάρκιζα, η νίκη των Αγγλων στα Δεκεμβριανά παρέμενε μια δυσμενής εξέλιξη ενός συμμαχικού καβγά. Και ακολούθησε η πραγματική «λευκή» τρομοκρατία, που έφερε αίμα και θάνατο στις πόλεις και την ύπαιθρο της χώρας. Όταν, μάλιστα, επιχειρήθηκαν οι εκλογές της 31ης Μαρτίου το 1946, στις οποίες το ΚΚΕ αρνήθηκε να λάβει μέρος, έγινε μια επίθεση 35 κομμουνιστών στο Λιτόχωρο με 11 νεκρούς ενστόλους. Αυτή η ημερομηνία θεωρείται ότι εκφράζει την απαρχή του αδελφοκτόνου ελληνικού Εμφυλίου.

Το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ ήταν πλέον μια κυβέρνηση του βουνού, δε διέθετε πόλεις και η δύναμή του ήταν ο Δημοκρατικός Στρατός. Συγκαλυμμένη βοήθεια σε όπλα, εξοπλισμό και ενθαρρυντικές κουβέντες λάβαινε από τις χώρες που είχαν ελευθερωθεί και κατακτηθεί από τα σοβιέτ, ιδίως από Νοτιοσλαβία, Αλβανία και Βουλγαρία. Ο Δημοκρατικός Στρατός δεν είχε αεροπλάνα, τεθωρακισμένα και βαρύ οπλισμό, εκτός από στοιχεία πυροβολικού από λάφυρα. Στην αρχή δοκίμασε να εγκαταστήσει το νέο καθεστώς στην Κόνιτσα, πράγμα που στάθηκε αδύνατο, όπως και οποιαδήποτε προσπάθειά του να αποκτήσει πόλη. Ακόμη κι αν έκανε αποτελεσματικές επιθέσεις, παρέμενε σε μια πόλη λίγες ώρες ή ελάχιστες ημέρες. Γι' αυτό και στην αρχή κανένας δεν έλεγε το Δημοκρατικό Στρατό «στρατό». Τους έλεγαν «αντάρτες». Οι δεξιοί -και ευλόγως- προτιμούσαν το «συμμορίτες». Βασίζονταν στο νόμο 509, που θεωρούσε το στασιασμό εσχάτη προδοσία.

Η Θεσσαλονίκη

Το ΕΑΜ θα άλλαζε τελείως την έκβαση του πολέμου, εάν δεν είχε αναμικθεί ο ελληνικός Εμφύλιος σε ενδοσυμμαχική «λευκή διένεξη» που κρατούσε τα προσχήματα. Η Ελλάδα, πριν από τα Δεκεμβριανά και κατέχοντας ΟΛΕΣ τις ελληνικές πόλεις, δε θα άφηνε τους Αγγλους να «ξανακαταλάβουν» τη χώρα. Αλλά και τώρα, μιας μορφής Κορέα ή Βιετνάμ ήταν προ των πυλών. Αυτό δεν έγινε, επειδή άλλες ήταν οι σχέσεις του ΚΚΕ με τον κρατικό μηχανισμό της Σοβιετικής Ενωσης. Η βασική αρχή του ΚΚΕ ήταν να κρατήσει όση ύπαιθρο μπορούσε, αλλά η ύπαιθρος δε δημιουργούσε πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις. Οι οργανώσεις των πόλεων κρύφτηκαν, εξορίστηκαν, εξοντώθηκαν ή εξαφανίστηκαν. Μια ζώνη χωριών αφέθηκε στην ελεγχόμενη ερημιά, όπου 30 χιλιάδες αντάρτες στριφογυρνούσαν ψάχνοντας επαφή με τον «εχθρό» και παλεύοντας για τον ανεφοδιασμό τους. Η Θεσσαλονίκη έγινε με τους μήνες η πρωτεύουσα των «ανταρτόπληκτων». Ισχυρές δυνάμεις ασφαλείας, ισχυρή παράδοση αντεκδικήσεων από τους παλιούς συνεργάτες των Γερμανών που τώρα ήταν «νόμιμοι», βάση του εθνικού στρατού με δυνατότητες αποκλεισμού περιοχών και αεροπορικών βομβαρδισμών. Με εξαίρεση την επίσκεψη Ελιδάρ, που έγινε για λόγους ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η Θεσσαλονίκη απέκτησε κατά τον Εμφύλιο θεσμικά χαρακτηριστικά μιας πόλης υπό αμυντική ιδιοσυγκρασία. Καθώς ήταν από τις πιο γνωστές πόλεις της χώρας στο εξωτερικό, έζησε έντονα τη μετάβαση από την αγγλοκρατία στην ανάληψη του ελέγχου από την Αμερική. Εδώ σκοτώθηκαν ο Ζεύγος και ο Πολκ, ενώ στο Επταπύργιο έγιναν εκατοντάδες εκτελέσεις έπειτα από αποφάσεις των στρατοδικείων. Η Αθήνα μπορεί να ηττήθηκε στα Δεκεμβριανά, αλλά «πρωτεύουσα της Ηττας» ήταν αδιαφιλονίκητα η Θεσσαλονίκη.

Ολο και περισσότεροι κάτοικοι των χωριών της Μακεδονίας κατέφευγαν στη Θεσσαλονίκη. Δεν ήταν ακριβώς οι αστυφιλικόι, βελτιωμένων οικονο-

μικών ελπίδων κάτοικοι, αλλά άνθρωποι που φοβήθηκαν το Δημοκρατικό Στρατό ή τα ΜΑΥ ή τον εθνικό στρατό και άρχισαν να ζουν υπό σκοτεινές συνθήκες στη Θεσσαλονίκη, μένοντας σε σπίτια συγγενών και κάνοντας δουλειές του ποδαριού ή εξαρτημένες από το δημόσιο έλεγχο εργασίες: χαμάληδες, μικρομαγαζάτορες, θυρωροί, ακολουθητές κομμάτων και πολιτικών. Εξάλλου, ήδη η Κατοχή είχε «χρωματίσει» τη μακεδονική επαρχία. Παντού προδότες, παντού «βουλγαρίζοντες», παντού «μακεδονίζοντες».

Η πιο ομαλή εξέλιξη του «εσωτερικού μονολόγου»: από τις μοναξιές στο φοβικό διανοούμενο

Περιπτώσεις ωσάν του Μανόλη Αναγνωστάκη, καταδικασμένου σε θάνατο στον Εμφύλιο και περιπαικτικού Μανούσου Φάση, στάθηκαν λαμπρές εξαιρέσεις. Όπως και άλλες ομάδες πληθυσμού της πόλης, το να έχεις αριστερό συγγενή σήμαινε δυσάρεστα πράγματα για την οικογενειακή εξέλιξη. Έτσι διαμορφώθηκε ένα κράτος ελέγχου, πηγαινέλα στα νησιά και τις εξορίες, φοβερές υποχρεώσεις για να λάβει κάποιος ένα χαρτί από τη Μακρόνησο ή να πάρει ένα δίπλωμα οδήγησης ή, έστω, να γίνει καντηλανάφτης.

Το αποτέλεσμα

Το αποτέλεσμα ήταν μια εικόνα πολύ συνηθισμένη κατά την οικοδομική έκρηξη της δεκαετίας του '60: εργολαβικά γραφεία έξυπνων ανθρώπων, που δεν μπορούσαν να μπουν στο Πολυτεχνείο, λόγω ιδεολογίας και πιστοποιητικών, τα οποία ωστόσο δούλευαν καλά, μακριά από κέντρα αποφάσεων, και διάθεταν ένα μικρό μπρούτζινο Μαρξ ή Λένιν στο μεγάλο γραφείο τους.

Πολκ

Ενας 35χρονος Τεξανός δημοσιογράφος του CBS, ο Τζορτζ Πολκ, βρέθηκε τη 16η Μαΐου 1948 νεκρός από ένα βαρκάρη, τον Αντώνη, να επιπλέει με δεμένα χέρια και πόδια και μια σφαίρα στη βάση του σβέρκου. Είχε χαθεί από το ξενοδοχείο «Αστόρια» την 9η Μαΐου. Τρεις μέρες πριν τον βρούνε, η ταυτότητά του βρέθηκε στην Παλιά Παραλία και κάποιος την έβαλε σε ένα φάκελο και την έστειλε στο Γ' Αστυνομικό Τμήμα. Είχε παντρευτεί τη Ρέα Κοκκώνη, Ελληνίδα, πρώην αεροσυνοδό. Καθώς είχε ο ίδιος πρόβλημα υγείας, το ζευγάρι είχε εξασφαλίσει χρήματα για ένα χρόνο στην Αμερική. Σημειώσεις του στο ξενοδοχείο προϋπέθεταν ότι αγωνιζόταν να συναντήσει τον Μάρκο Βαφειάδη και προσπαθούσε να βρει επαφές.

Ανακρίσεις

Η νεκροψία έδειξε ότι ο άνθρωπος είχε φάει αρακά και αστακό. Και κάποιες άλλες τελείως αληθοφανείς και άχρηστες λεπτομέρειες. Ο Μουσχουντής, ταγματάρχης πασίγνωστος στην πόλη, ανέλαβε τις ανακρίσεις μαζί με υψηλόβαθμους υπαλλήλους υπουργείων. Η κυβέρνηση ήταν Σοφούλη, αντιπρόεδρος ο Τσαλδάρης. Στην Ελλάδα χυνόταν (κυριολεκτικά) ένα μάτσο δολάρια. Εδιναν οι Αμερικανοί ρούχα, χρήματα, λεφτά για επενδύσεις και αυτά όλα γίνονταν φάιροπ από επιτηδείς. Ο Πολκ, ακολουθώντας τον ιδιότυπο ριζοσπαστισμό της πρώτης εποχής του Ψυχρού Πολέμου, τηρούσε μια παράξενη ψευδεπίγραφη ουδετερότητα. Εβριζε τους αντάρτες, έβριζε τη διεφθαρμένη κυβέρνηση.

Το βασικό σενάριο

Αύγουστο του 1948 έβγαλαν στη φόρα το βασικό ύποπτο και συνεργό, τον Γρηγόρη Στακτόπουλο, που ήταν προδότης αριστερός και γλωσσομαθής. Δούλευε δημοσιογράφος στη «Μακεδονία». Το σκηνικό

της Ασφάλειας και των ελληνικών αρχών προέβλεπε πως ο Πολκ ήρθε σε επαφή με τον Στακτόπουλο και εκείνος, αφού συνέφαγαν στο «Λουξεμβούργο», τον πήρε μαζί με τον Αδάμ Μουζενίδη και τον Βαγγέλη Βασβανά, νέους κομμουνιστές, και τράβηξαν με μια βάρκα στα βαθιά. Εκεί, ο Πολκ συμφώνησε να δεθεί, μάτια, χέρια και πόδια, και οι δυο κομμουνιστές τον σκότωσαν, για να κατηγορηθεί η Ασφάλεια. Ο Στακτόπουλος πήρε την ταυτότητα του Πολκ και αγάρεψε τη μάνα του, την Άννα, να την ταχυδρομήσει στο αστυνομικό τμήμα.

Αυτό το σενάριο δεν το πίστεψαν μήτε οι δεξιοί. Η δίκη έγινε το 1949. Ο Μουζενίδης ήταν νεκρός, πριν σκοτωθεί ο Πολκ, και ο Βασβανάς στο εξωτερικό. Ο Στακτόπουλος, που είχε μόνον ένα μάρτυρα υπέρσπισης, στη δίκη μιλούσε ακατάπαυστα και κατηγορούσε τον εαυτό του. Ομολόγησε αργότερα ότι υπέστη φρικτά βασανιστήρια για να «ομολογήσει». Καταδικάστηκε σε ισόβια, έμεινε 4 χρόνια σε κρατητήριο της Ασφάλειας (!) και αποφυλακίστηκε με όρους το 1960. Αγωνίστηκε ακαταπαύστως, με τη γυναίκα του, έως το θάνατό του, το 1998, και αργότερα, να γίνει αναψηλάφηση της δίκης, πράγμα που δε συνέβη. Ενώ ο Πολκ...

Οι ξένοι

Γράφτηκαν πολλά βιβλία για τον Πολκ, από Έλληνες και ξένους, και ιδρύθηκε ένας όμιλος από τον αδελφό του Πολκ και μια ομάδα του διαδόχου Γουόλτερ Κρονκάιτ, για να προσδώσει επικοινωνιακά κέρδη στο περιβάλλον του δημοσιογράφου. Ο Πολκ κατάφερε να είναι ο ένας από τους 5 Αμερικανούς δημοσιογράφους του 20ού αιώνα που έγιναν γραμματόσημο. Στην ομάδα υποστήριξής του έφτασε να ανήκει ο Χεμινγκουέι. Στην ομάδα προσελήφθη και δούλεψε ο «Άγριος Μπιλ - Ντόνοβαν» από τα στελέχη του OSS και εκ των πρώτων στελεχών της CIA. Ενώ το 2007 βγήκε η φήμη ότι ο ήρωας πολέμου Πολκ δεν κατέρριψε 11 αεροπλάνα στο Γκουανταλκανάλ, μήτε έκανε μια σειρά ηρωικών πράξεων. Πάντως, η ανάμειξη

τέτοιων «ηρώων» της αμερικανικής δημοσιότητας απέδειξε ένα γεγονός: κανένας Άγγλος ή Αμερικανός δεν πίστεψε ότι ο Πολκ δολοφονήθηκε από Έλληνες αντάρτες ή από ελληνικές υπηρεσίες. Για χρόνια ακούστηκε το όνομα ενός Άγγλου πράκτορα, αλλά με αστεία αιτιολογία. Σιγά σιγά, γίνεται αντιληπτό ότι ο Πολκ δε δολοφονήθηκε επειδή θα έκανε ήρωα τον Μάρκο (που δε θα τον έκανε...) αλλά οι Αμερικανοί φοβήθηκαν το άλλο «ισότιμο» σκέλος του δημοσιογράφου: δηλαδή ότι ο Πολκ είχε πολλά στοιχεία που έδειχναν πως η ελληνική κυβέρνηση έφαγε τον άμπακο από τα αμερικανικά λεφτά που έστελναν στους ημετέρους. Εκτοτε, και αφού σκοτώθηκε ο Πολκ, χάθηκε κάθε μνεία διαφθοράς εναντίον της Ελλάδας στα αμερικανικά Μέσα, πράγμα που είναι ισχυρή ένδειξη πως ο Πολκ ενόχλησε κυρίως τη νεόκοπη CIA (η γυναίκα του, αργότερα, στην Αμερική ήταν στενά δεμένη με τη σύζυγο ενός μεγαλόσχημου στελέχους της). Κατά τη γνώμη μου, το «εθνικό» συμφέρον να αποκρυβεί η διαφθορά και να μη θεωρείται η Ελλάς μπανανία, πράγμα που χαντάκωσε δεκάδες αμερικανικές παρόμοιες απόπειρες, ήταν ικανός λόγος να φάνε το δημοσιογράφο.

Επιπτώσεις

Υπενθυμίζουμε ότι την Πρωτομαγιά δολοφονήθηκε, μάλλον από την ΟΠΛΑ, ο Χρήστος Λαδάς του Συγκροτήματος Λαμπράκη και ο Εμφύλιος βρισκόταν σε δύσκολη εξέλιξη για τον «Εθνικό στρατό», καθώς δεν είχε ολοκληρωθεί ο επιχειρησιακός σχεδιασμός και δεν είχε ξεκινήσει η ροή των αεροπλάνων και του φοβερού μεταπολεμικού εξοπλισμού που περιελάμβανε ακόμη και τις νεοπαγείς ναπάλμ. Από την άλλη, η δολοφονία ενός ατόμου δε δημιουργούσε φόβο στους «ουδετέρους», όπως θα μπορούσε να δημιουργήσει μια στρατιωτική επιτυχία, όπως η κατάληψη μιας πόλης, αλλά αύξαινε το επίπεδο της παρακολούθησης.

Ο ίδιος ο Πολκ και η γυναίκα του ποτέ δε διερευνήθηκαν ως ζευγάρι, ως συνεργάτες ή ακόμη και ως

άτομα που το ένα «παρακολουθούσε» εν στοργή το άλλο. Η κινητοποίηση του CBS είναι πολύ χαρακτηριστικό δείγμα κινητοποίησης, εξαιρετικά σπάνιας την εποχή εκείνη. Αν ο Πολκ ήθελε να πάρει συνέντευξη από τον Μάρκο, αμφιβάλλω, δεδομένου του «αντικειμενικού του» δημοσιογραφικού ύφους, ότι αυτό θα ενδιέφερε τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες.

Με συνεργάτες τον Ορσον Ουέλς και πρώτο ραδιοφωνο που μετέδωσε τη φωνή του Σαρλό, ήρωα του βωβού, με πρωτοπορία στην τηλεόραση και με εξαιρετικό στελεχειακό δυναμικό που πολλές φορές «τάπωσε» ανταγωνιστές, όπως το NBC, το CBS ήταν ένα δεξιόστροφο, συντηρητικό επιχειρησιακό σύστημα, το οποίο είχε άμεση σχέση με επιτροπές γερουσίας, φιλικά πολιτικά πρόσωπα, προσήλωση στην «προεδρική» λογοκρισία. Και η Αμερική συγκινήθηκε όχι επειδή σκοτώθηκε ένας 35άρης δημοσιογράφος με κάποια έφεση στην καύχηση, αλλά επειδή ένας πανίσχυρος επικοινωνιακός οργανισμός έχασε ένα στέλεχός του που ενδεχομένως, αθέλητα, να έθιγε τη γραμμή της εταιρίας.

Αργότερα

Ο Πολκ θεωρήθηκε ένα ακόμη μυστήριο του νεοελληνικού φόντου του Εμφυλίου. Ασχετοι φαίνονται οι αντάρτες του βουνού, ενώ οι ελληνικές διωκτικές αρχές ακολούθησαν τις αφ' υψηλού επιταγές μιας πασιδήλως διεφθαρμένης κυβέρνησης με κεντρώο πρόσωπο, πράγμα που έκανε πιο εύκολο το έργο των Αμερικανών που δεν είχαν να απολογηθούν για δικτάτορες της Μεσογείου, καθώς ο Ψυχρός Πόλεμος, το 1948, διατηρούσε πολλά στοιχεία «αγώνα υπέρ της δημοκρατίας». Επρεπε να υπάρξει Κορέα και Βερολίνο για να χαθούν οι ψευδαισθήσεις.

Αστυφιλία

Ο όρος ερμηνεύεται με πολλούς τρόπους. Στη μεταπολεμική Ελλάδα εννοούμε την τάση εξόδου των

Ελλήνων από τα χωριά τους, που ξεκινά από «φοβία» στον Εμφύλιο, εξαναγκασμένη ή αυθόρμητη, και μπαίνει σε διαδικασία ορμητικής αποκατάστασης αρχές της δεκαετίας του '60, παράλληλα (προς το τέλος της) με τη μετανάστευση, ιδίως προς Γερμανία. Ίσως ακριβέστερος όρος είναι «εσωτερική μετανάστευση». Στη Θεσσαλονίκη ο χάρτης της πόλης εκρήγνυται έξω από τα τείχη της μόλις στη στροφή του 20ού αιώνα. Η προσφυγιά δημιουργεί δεκάδες νέους οικισμούς ανατολικά και δυτικά, ενώ οι μισοί Θεσσαλονικείς κατοικούν ανατολικά της Αγγελάκη, στους συνοικισμούς, σε Καλαμαριά, Τούμπα, Τριανδρία και αλλού.

Οι κάτοικοι

Μετά τον Εμφύλιο, το οροπέδιο των Ζερβοχωρίων χάνει μερικά χωριά του, τα οποία ερμώνουν και ξαναχτίζονται πάνω στα πεδινά σημεία ή οι κάτοικοι αφομοιώνονται στην πόλη. Η Πλατεία κατεβαίνει στον Περιστερώνα. Το Δρένοβο, στα κρεμάσματα κάτω από το Φίλυρο, εγκαταλείπεται. Ο Χορτιάτης χάνει τους μισούς του συνοικισμούς (Κραν Μαχαλέ, Ισενλήδες, Κάτω Περιστερά, Τζεχλιάνη, κ.λπ.). Ενα κύμα σχετικά εύπορων κατοίκων εκμεταλλεύονται τη δημοσιουπάλληλική τους ιδιότητα, για να παράσχουν το νεοπαγή «θεσμό» του φροντιστηρίου στα παιδιά τους. Σερβιτόρους παρέχει η ορεινή Χαλκδική, φουρνάρηδες η Ηπειρος. Νέα επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών (σοφέρ, θυρωροί, ταξιτζήδες, αγοραία) συσσωρεύονται.

Οι νέοι κάτοικοι στρέφονται πρώτα στην πόλη, που υφίσταται την αντιπαροχή.

Αντιπαροχή

Η οριζόντια ιδιοκτησία είδαμε πως ανάγεται στο 1929. Η αντιπαροχή είναι μεταπολεμική. Σημαίνει ότι ο κάτοχος ενός ακινήτου με λίγα τετραγωνικά ή ενός οικοπέδου μπορεί να παραχωρήσει τον «αέρα»

της ιδιοκτησίας του σε έναν εργολάβο κι αυτός, έναντι ενός ποσοστού ανάκτησης που παρέχει στον ιδιοκτήτη, κρατά για τον εαυτό του το υπόλοιπο και το πουλάει σε δόσεις ή εφάπαξ στο μεγάλο κοινό. Η αντιπαροχή ξεκίνησε από τα 2/7 ενός ακινήτου, τα 2/7 ανήκουν στον ιδιοκτήτη, που κατά κανόνα διαθέτει έτσι το 1/3 κατ' ελάχιστον για τον εαυτό του, και νοικιάζει ή πουλάει τα υπόλοιπα. Ο εργολάβος συνήθως κρατάει «τα μαγαζιά» και τους επάνω ορόφους. Εκτός από ελάχιστες βελτιώσεις της πολυώροφης οικοδομής, το καθετί έξτρα κοστολογείται παραπάνω, προσθέτοντας μεγάλα κέρδη στον εργολάβο. Η αντιπαροχή θα φτάσει έπειτα από 12 ή 15 χρόνια σε ποσοστό που φλερτάρει με το 52% στο κέντρο, ενώ διατηρείται στο 35% σε νέες περιοχές. Η χρήση του ασανσέρ γενικεύεται μετά το 1960-61. Ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός έχει ελάχιστες διαστάσεις (διάδρομοι πλάτους 80 εκ., αερισμός που πρέπει να έχει άνοιγμα το 1/7 της επιφάνειας, δευτερεύοντες χώροι 230 εκατοστά). Όλοι χτίζουν με το ελάχιστο. Το σαχνισί, το λεγόμενο έρκερ, δίνει σε τμήμα της όψης 40 εκατοστά. Τα κουφώματα είναι ξύλινα, τα πλάτη τους ξεκινούν από 1,2 ή 1,3 μέτρα. Οι κουζίνες έχουν φορμάικα, το μωσαϊκό δι-αθέτει δεκάδες παραλλαγές. Τα ξύλινα πατώματα χωρίζονται επίσης σε πάνω από δέκα κατηγορίες και η πολυτελέστερη είναι το «δρύινο ψαροκόκαλο». Πρώτη ξηλώνεται η πλατεία Ναυαρίνου και η πυρίκαυστος στην Κασσάνδρου, την Ολύμπου και την Εγνατία. Ακολουθεί η ραχοκοκαλιά της Βασιλίσσης Ολγας. Πριν από 50 χρόνια, ένα διαμέρισμα που κατοικούνταν από τέσσερα άτομα, με εμβαδόν 80 τετραγωνικά μικτά, κόστιζε περί τα 150 χιλιάρια.

Στη Δύση

Υπάλληλοι και ιδιοκτήτες ακινήτων σε επαρχιακές πόλεις καταλαμβάνουν το κέντρο και την Ανατολή. Τα χωριά εγκαταλείπονται και γεμίζουν ανειδίκευτους εργάτες που θα δουλέψουν στη βιομηχανική ζώνη Θεσσαλονίκης, στις νέες συνοικίες και στις

αμέτρητες βιοτεχνίες. Δίνουν στη Σταυρούπολη, στη Νεάπολη, στις Συκιές, στην Πολίχνη, στους Αμπελόκηπους μια πιο μινιμαλιστική εικόνα: τα διαμερίσματα είναι πιο φτωχά, οι διαστάσεις μικρότερες, οι δρόμοι πολύ στενοί. Ίδια εποχή (1962) χτίζεται ο Φοίνικας, η πρώτη και τελευταία προσπάθεια του κράτους να παίξει τον πολεοδόμο, και πνίγεται στις κατηγορίες ότι όλοι είναι αθίγγανοι και κατοικούν με τις μαϊμούδες τους. Οι τιμές είναι πολύ κατώτερες.

Στην ουσία;

Στην ουσία, η Ελλάς «έφαγε» τις δαπάνες του κοινωνικού κράτους σε άλλα, πιο προσωπικά κέρδη μερικών μερικών, αλλά κανέναν δε νοιαζόταν, αφού η Ελλάδα, χάρη στην οικοδομή, έφτανε το 7% στην ετήσια ανάπτυξη. Στην ουσία, ο οικοπεδούχος υπέστη όλεθρο, αφού κατείχε το 1/20 ή το 1/30 του εδάφους ενός οικοπέδου 200 τετραγωνικών, το οποίο 50 χρόνια αργότερα έχει μηδενική αξία.

Εκπληξη η κατάληξη

Δεν είναι προς απορίαν αλλά η μετάβαση του μέσου εσωτερικού μετανάστη αρχές της δεκαετίας του '60 από το χωριό ή την πόλη σήμαινε την πλήρη μεταλλαγή του και την υποταγή του σε νέα αισθητική. Το πλαστικό χρώμα μοσχοβολούσε. Η φορμάικα μοσχοβολούσε. Η σόμπα πετρελαίου στην πολυκατοικία ήταν πολυτελής. Τα νέα έπιπλα έτριζαν από το σουηδικό τους στιλ. Όλα τα έπιπλα είχαν στραβά πόδια. Το ραδιόφωνο, τεράστιο, κεντρικά, έστελνε πράσινο φως και μουσική το βράδυ. Τα ίδια όλοι. Χωρίς αναμνήσεις. Χιλιάδες έπιπλα αρ ντεκό του μεσοπολέμου και ο πολιτισμός του σκούρου καρυδένιου καπλαμά εξαφανίστηκαν στα παλιατζίδικα. Τα παρελθόν έκρυβε πλαγιές με εκτελεσμένους, μνημές Εμφυλίου και φτώχειας. Οι σκηνοθέτες και οι επιθεωρήσεις αγαπούσαν την εύκολη αναγωγή του στιλ «πόσο όμορφο ήταν το παρελθόν», αλλά κανένας δεν το πίστευε. Ασπρόμαυρες ταινίες έδειχναν

παλιά σπίτια που σάρωνε η φαγάνα ως απεμπλοκή από κακιά αρρώστια. Η Θεσσαλονίκη γέμιζε με ένα νέο πληθυσμό και με ένα νέο σκηνικό. Ο κόσμος άρχισε να γίνεται δειλά δειλά έγχρωμος.

Η εξέλιξη

Θα δούμε και σε άλλες φάσεις την εξέλιξη της αστυφιλίας με εργαλείο την όλο και βαρύτερη αρχιτεκτονέ κατασκευή. Αργότερα. Η κοινωνία της Θεσσαλονίκης, με την εξίσωση των ιδιωτικών χώρων και την ξαφνική εξάπλωση της υγιεινής, επιχειρούσε μιας μορφής εκκίνηση, αφήνοντας για την «ταλαιπωρία» τη νοσταλγία της. Από τη στάχτη, το ρεφλέξ και το κλινέξ. Από την γκαζιέρα στην πετρογκάζ. Από την παραθέριση στις διακοπές. Από το ακριβό και σπάνιο ρούχο στο «πρακτικό». Από το ραδιόφωνο στο ηλεκτρόφωνο. Από τα μεγάφωνα του κέντρου στο τζουκ μποξ. Από την ηττημένη Αριστερά στην ηττημένη Αριστερά. Οι αποστάσεις του ιδεολογικού χώρου έβγαζαν μάτι αλλά υπό τεχνικές μεταποίησης.

Σημασία έχει ότι η Θεσσαλονίκη και η περιοχή της έζησαν έναν Εμφύλιο, αλλά μήτε μια στιγμή τα παιδιά των δεξιών ή αριστερών οικογενειών δεν έζησαν με διαφορετικό ήθος. Τα κορίτσια στα σπίτια έπρεπε να γυρνάνε νωρίς, ήταν επιτρεπτό να ξυλοκοπούνται και οι αδελφοί έπρεπε να «φυλάγουν» τις αδελφές. Ο πάτερ φαμίλιας, ανάμεσα σε διηγήσεις πολεμικής ήττας ή νίκης, έπρεπε να διαθέτει καθαρό κούτελο, να μη τον κοροϊδεύουν οι φίλοι του στο καφενείο. Με δυο λόγια, από τη δολοφονία του Ζεύγου στη δολοφονία του Λαμπράκη, η ενιαία εικόνα της μεταπολεμικής κατοικίας βοήθησε πολύ στην προσήλωση της κοινωνίας αυτής στην απόλυτη ανωνυμία.

Μεταπολεμικά πολιτικά

Η Θεσσαλονίκη και η υπόλοιπη Ελλάδα, μετά το πραξικόπημα Πλαστήρα του 1935, άρχισαν να βιώνουν

ένα κοινοβουλευτικό ρεζιλίκι που διέθετε αρκετές δικαιολογίες. Στην ουσία ανασυστάθηκε το κράτος το 1944, αλλά είναι μεγάλη κουβέντα να μιλήσουμε για πολίτευμα, δημοκρατικό ή ακόμη και βασιλευ-ομένη δημοκρατία. Οσο κυβερνούσε ο Γεώργιος, η αγγλική χειρ δεν είχε καιρό να το παίζει δημοκρατική. Με την επιρροή των Αμερικανών, ήταν σαφές ότι οι νέοι ατλαντικοί σύμμαχοι προτιμούσαν κυβερνήσεις αδύναμες και κεντρώες. Εκλογές έγιναν ουκ ολίγες, καθώς και το δημοψήφισμα της επιστροφής του βασιλιά. Αλλά το ΚΚΕ τηρούσε άρνηση συμμετοχής κι αυτό έκανε ακόμη πιο αυταρχικά τα πράγματα. Ολιγόμηνες κυβερνήσεις, πρωθυπουργοί ολίγων εβδομάδων. Μετά το 1958 η κατάσταση έγινε αμιγώς πολιτική. Δυσκολότερα περνούσε η άποψη των πρεσβειών. Ο εμφύλιος ξεπεράστηκε μόνο χάρη σε κεντρώους πολιτικούς, υπεύθυνους για τις εκτελέσεις, όπως του Μπελογιάννη. Τα νησιά της εξορίας και το κυνήγι της Αριστεράς. Ξάφνου, ο άκρως αμείλικτος Ελληνικός Συναγερμός του Παπά-γου δείχνει τη διάθεση του λαού να κυβερνηθεί από σκληροτράχηλο στρατιωτικό. Από το Συναγερμό, στο τριφασικό σύστημα του 1956, που έφερε την ΕΔΑ στο 24%, γίνεται αντιληπτό ότι η νικήτρια Δεξιά έχτιζε πάνω στην άμμο.

Ιχνη φιλελεύθερης ματιάς

Ελένη Σκούρα, βουλευτίνα, πρώτη γυναίκα, του Συναγερμού, στις επαναληπτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης του 1953. Ο γυναίκες ψηφίζουν, μετά πολλών εμποδίων. Μεγάλο πρόβλημα να μετατραπεί η αγγλόφιλη κοινωνία των ευπόρων σε αμερικανόφιλη. Το ζήτημα λύνει ο αγώνας των Κυπρίων και του Μακαρίου για αυτοδιάθεση, που φέρνει κύμα εχθρών της Κοινοπολιτείας. Αποστασίες Ράλλη και Στεφανόπουλου, που λύνει ο πρωθυπουργός Καραμανλής αμέσως, και γενικά η στάση του Καραμανλή εμπνέει μεγάλες ομάδες πληθυσμού, ενώ δεν υπάρχει κέντρο και κεντρώος αρχηγός, πράγμα που θα συμβεί το 1961 μόλις. Μεγάλες φοιτητικές διαδη-

λώσεις για την Κύπρο δημιουργούν ένα ακτιβιστικό υπόστρωμα που θα αξιοποιηθεί στα πανεπιστήμια στους αγώνες για την παιδεία.

Ο τρόπος διακυβέρνησης

Πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, πολιτική καταπίεση με στοιχεία προΐουσας ηπιότητας, προσπάθεια να θεωρηθούν οι οπαδοί των κεντρώων κομμάτων «άνθρωποι», σε αντίθεση με τους αριστερούς. Ωστόσο, όλα πάνε στράφι, όταν το 1958, για να αποφευχθεί το φιάσκο του 1956, όταν η ΕΡΕ πήρε λιγότερες πανελλήνιες ψήφους από ένα αθλίως ενωμένο κέντρο και πήρε περισσότερες έδρες, η ΕΡΕ επιβάλλει έναν επιλεκτικά πλειοψηφικό εκλογικό νόμο, που βοηθά φοβερά το δεύτερο κόμμα. Μόνο που το 1958, το δεύτερο κόμμα είναι η ίδια η Αριστερά. Η αναστάτωση στην κοινωνία είναι φοβερή. Μια ομάδα εργασίας, στην οποία συμμετέχουν και διάσημοι αργότερα, συνιδρυτές του ΠΑΣΟΚ, αναλαμβάνει να ασκήσει έντονο αντικομμουνιστικό αγώνα. Τελειώνει το 1958 και έως το 1961, οπότε γίνονται πάλι εκλογές, το μόνο που καταφέρνουν να πράξουν είναι να υπάρξει καταπιεστικός μηχανισμός για καθένα που δεν ψηφίζει ΕΡΕ. Προς σπάνια τύφλωση του Νέου Κέντρου, της Ενωσης Κέντρου των Παπανδρέου-Βενιζέλου, οι ηγέτες του δε δίνουν σημασία στις αιτιάσεις της ΕΔΑ, θεωρώντας ότι η πίεση, και να υπήρχε, απευθύνεται μόνον στην Αριστερά, επομένως το Κέντρο θα ωφεληθεί. Είναι οι τελευταίες ημέρες μιας παθητικής εξάρτησης. Θα ακολουθήσουν μερικά χρόνια εξέγερσης, που θα χωρίσουν τη χώρα σε διάφορα «τεμάχια» ή φέουδα, αλλά θα υπάρξει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Ένας προοδευτικός μοντερνισμός...

Μοντερνισμός

Παράλληλα, κι ενώ στη Θεσσαλονίκη εκτυλίσσονται οι Δράκοι, η δολοφονία Λαμπράκη, οι Μπιτλς στα τζουκ μποξ, τα λάτιν και η λατρεία του Καζαντζιδι, οι

Γερμανίες και άλλα ζουμερά ή πληκτικά, η κεντρική κυβέρνηση, στον εξωτερικό φλοιό του Ψυχρού Πολέμου, ενισχυμένη από κάποια δήλωση του Χρουστσώφ για «πλήγμα κατά της Ακρόπολης των Αθηνών» που χρησιμοποιείται αμέσως στο προπαγανδιστικό οπλοστάσιο των δυτικών πρεσβειών, αναπλάθει με ιδιαίτερο τρόπο, που διαθέτει και δικό του αισθητικό υπόβαθρο, έναν ιδιότυπο κρατικό μοντερνισμό.

Η γενιά του '30 εκφράζεται από τους μεσήλικες εκπροσώπους της ως η κύρια δύναμη προώθησης του ελληνικού πνεύματος. Ο Γιώργος Σεφέρης, σκληρά εργαζόμενος διπλωματικός υπάλληλος για το Κυπριακό, γραμματέας του Δαμασκηνού παλιά, παίρνει το Νόμπελ του 1962. Το περιοδικό «Εποχές» συγκεντρώνει την πελατεία της «Αγγλοελληνικής επιθεώρησης», λειτουργώντας ως ένα ιδιότυπο «Τραστ» του πνεύματος με δύσκολα κείμενα που αναζητούν την ελληνική ιδιοπροσωπεία. Οι αναζητήσεις του Ελύτη και άλλων πάνω στο σώμα του έργου του Θεόφιλου, του Μακρυγιάννη, της κρητικής λογοτεχνίας και της ναϊβ τέχνης, οδηγούν σε μια λατρεία των στερεοτύπων του Έλληνα βίου, μόνο που πλέον είναι τελείως διαφορετικά ως κατάσταση από τον κλαυθμό και οδυρμό των παλικαριών του 1821 που γερνούν στα τέλη του 19ου αιώνα ως διακονιάρηδες ενόσω ο νεοκλασικισμός ακμάζει, κι αν τον σιχαίνεται ο αυτοκτόνος Περικλής Γιαννόπουλος. Η φράση (ή καλύτερα η «ακολουθία λέξεων») «καημός της Ρωμιοσύνης» συνδυάζεται με τη μελαγχολία της ηττημένης Αριστεράς, που οδηγεί, μέσα από άλλες πηγές, στην ανακριβέστατη πεποίθηση μιας ποίησης της ήττας.

Εποχή Καραμανλή

Ο πρωθυπουργός Καραμανλής, που όλοι του αναγνωρίζουν δράση και ενεργητικότητα, αλλά και πάμπολοι τον εχθρεύονται, είναι ένας μοναχικός άνθρωπος που κάνει παρέα με τον Χορν και τον Χατζιδάκι, αλλά και με ό,τι απόμεινε από την εκλεκτή μεσοπολεμική τάξη, συνεργαζόμενος πολιτικά με παραδοσιακούς πολιτικάντηδες, όπως ο Τάκος Μακρής, αλλά και με

διανοούμενους που οι οπαδοί του θεωρούν πολιτικά «ολίγους», όπως ο Τσάτσος και ο Κανελλόπουλος. Ο Καραμανλής έχει σχέδια. Συμπληρώνει τις αποξηράνσεις των λιμνών του Στρυμόνα και επεκτείνει το δίκτυο του κάμπου. Φτιάχνει υδροηλεκτρικά φράγματα, επεκτείνει το ηλεκτρικό δίκτυο, δίνει τον βωξίτη στην Πεσινέ, καθώς και άλλα μεταλλεία σε άλλους, φτιάχνει κοντόθωρες βιομηχανικές ζώνες και διυλιστήρια, όπως την ΕΣΣΟ στα 12 χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη. Θεωρεί το σινεμά βιομηχανικό προϊόν και προσφέρει στρατιωτικές μονάδες για να γίνουν αληθοφανή τα Κανόνια του Ναβαρόνε και ο Λέων της Σπάρτης. Ο Ρόμπερτ Μίτσαμ και η Τζέην Μάνσφιλντ έρχονται στη χώρα και δημιουργούν διαφήμιση, όπως ο Ωνάσης. Αλλά αυτά ήταν παροδικά. Ένας έξοχος Άρης Κωνσταντινίδης επιμελείται τα «Ξενία» του ΕΟΤ, τα τουριστικά περίπτερα και τις οργανωμένες πλαζ. Γυμνό μπετόν, ξύλινα δοκάρια, αιγαιοπελαγίτικη σεμνότητα, εμβάτες μετρημένοι. Τα γραφιστικά του Βακαλό και του Βαλσαμάκη, τα παίγνια του Μίνωα Αργυράκη, η μουσική του Χατζιδάκι και του Θεοδωράκη, τα φεστιβάλ Θεσσαλονίκης τραγουδιού και κινηματογράφου μαζί με τα «Δημήτρια» (μια νέα ανάγνωση της Εκθεσης Θεσσαλονίκης σε βάσεις φεστιβάλ και όχι εμπορικής έκθεσης), οι λιτές γραμμές του συνοικισμού «Φοίνικας», η νέα διαμόρφωση της πλατείας Βαρδαρίου και του κόμβου της ΧΑΝΘ, ο νέος σιδηροδρομικός σταθμός, πάνω σε τροποποιημένα σχέδια του 1939, που καταλήγει να ερμηνεύεται ως ένα ιδιότυπο «εξαφανιστήριο εργατών» προς Γερμανία, η αεροπορική σύνδεση προς Ευρώπη και έργα, καθώς οι «Διακοπές στην Κέρκυρα» που βοηθούν τον τουρισμό δημιουργούν αυτό το νέο πρόσωπο του ελληνικού μοντερνισμού.

Στη βράση της ποπ αρτ, ο αφαιρετικός εθνοτισμός

Στα εικαστικά και στις παραστατικές τέχνες, η απλοποίηση της φόρμας θεωρείται ήδη φοβερά μεγάλη κατάκτηση. Ελάχιστοι τεχνοκριτικοί που καταλαμ-

βάνουν την ήδη φτωχή αγορά του ειδικού τύπου, ερμηνεύουν τον Μόραλη, αλλά δεν θα σεβαστούν την αμερικανική τέχνη. Στα «σοβαρά» περιοδικά, ο Αλκης Θρύλος και μιας μορφής προστασία του αρχαίου Δράματος, μαζί με την ιδρυματοποίηση της Επιδαύρου, δεν θα επισκιάσουν ποτέ το ζεύγος Παξινοῦ - Μινωτή. Το ραδιόφωνο θριαμβεύει, με ένα καλό πολιτιστικό πρόγραμμα. Εκεί όπου η κατάσταση μπλοκάρεται είναι με τα δόρατα της Αριστεράς. Υποχρεωμένη να κινείται μεταξύ δογματισμού και μιας εσωτερικής φλόγας των ανθρώπων που γοητεύτηκαν από την Αριστερά χωρίς να έχουν πολεμήσει στον Εμφύλιο, παρουσιάζεται ηττημένη από χέρι στο νεοκαταναλωτισμό, παρέχοντας στο λαό δραστικές αφαιρετικές λαϊκές εικόνες, μόνον που αφορούν τις ξυλογραφίες του Τάσσου και της Κατράκη. Η Αριστερά καταγγέλλει συχνά ανθρώπους δικούς της, σαν τον Τσίρκα, τον Αλεξάνδρου, τον Χατζή. Αλλά τα νέα πρότυπα, είναι πλέον πρότυπα φορμάικας. Αυτός που δεν μπορεί να μπει σε διαμέρισμα, περιμένει να κληρωθεί από το λαχείο συντακτών ένα για τον εαυτό του. Τα νησιά είναι γεμάτα, η λογοκρισία μεγάλη και αυτονόητη, ενώ οι αριστεροί δημιουργοί επιτρέπεται να προσεγγίζουν πολυτελείς θεές του θεάματος.

Η αδυναμία του Στέμματος

Ανοίγοντας μιαν εφημερίδα που τυπώθηκε μεταξύ 1850 και 1920, παρατηρεί κάποιος ότι η δραστηριότητα των βασιλικών αυλών είναι κυρίαρχη, στις προτιμήσεις της Τέχνης, των γραμμάτων και των καλών τρόπων. Αυτά, στη δεκαετία του πενήντα είναι θλιβερά κατάλοιπα μιας νοσταλγίας. Οι βασιλικές ιστορίες για τη Φρειδερίκη και το νεαρό διάδοχο, δεν έχουν σχέση με κάποια πνευματική ενασχόληση, αλλά με κοσμοπολίτικο κουτσομπολιό. Οι Αυλικοί θεωρούνται στυλοβάτες μιας παρωχημένης πολιτικής ιδεολογίας. Καμία σχέση με τους «άτακτους» πρίγκιπες που ερωτεύονται και αρνούνται θρόνους. Οι Αυλικοί και τα παιδιά των νικητών χορεύουν ό,τι

και οι Αμερικανοί σύμβουλοι. Πέρα από το ροκ μεγάλες ομάδες από τα λαϊκά στρώματα, μοιάζοντας κάπως με τη φτωχή και ριζοσπαστική και απελπισμένη νεολαία των αγγλικών πόλεων του άνθρακα, έχουν το δικό τους ντύσιμο και τις δικές τους ταινίες. Η βιομηχανία στην Ελλάδα υπάρχει, αλλά δεν είναι για τους νέους, παρά για τους άνεργους πατεράδες τους, καθώς οι νέοι στρέφονται στη μετανάστευση στη Γερμανία, στο Βέλγιο και αλλού. Ωριμάζοντας οι νέοι αριστεροί που φυγαδεύτηκαν στη Γαλλία μετά τα Δεκεμβριανά, αρχίζουν να δημιουργούν ένα όνομα στη νέα τους χώρα.

Η διάρκεια και η ένταση

Οι νέοι δεν επιθυμούν ακόμη να πλουτίσουν αυτόματως. Δεν υπάρχει, στις δεκαετίες του '50 και του '60, προλεταριακή εικόνα του νέου επιστήμονα. Τα μεροκάματα είναι χαμηλά, αλλά η μετανάστευση μειώνει, έστω πλασματικά, την ανεργία, ενώ οι αγρότες μοιάζει να τιμωρούνται για τη φιλική τους στάση προς δικτατορίες. Περνάνε πάρα πολύ άσχημα και είναι συνεχώς χρεωμένοι. Οι πρόσφυγες που πρωτοήρθαν στην Ελλάδα το 1922, πέθαναν μιλώντας ποντιακά και τούρκικα στα ντιβάνια που διαθέτουν οι προσφυγικές κουζίνες, ενώ δεν είναι σπάνιο το θέαμα γιαγιάδων που καπνίζουν αρειμανίως και χαίρονται μια φορά την εβδομάδα σινεμά με τρία έργα τρίτης προβολής, ένα γουέστερν και ένα τούρκικο απαρεικλώς. Ο μοντερνισμός εξάλλου δεν απευθύνεται σε αυτούς. Η σύνδεση με το μέλλον θα έρθει και γι' αυτούς με τον καιρό, αλλά σε άλλη χρονιά, με άλλες κυβερνήσεις και με άλλο χρώμα...

Δράκοι

Η Θεσσαλονίκη συχνά, ως μητέρα πόλη, αναφέρεται σε ενοχές και καταστρατηγήσεις του ήθους της. «Με αυτά τα πανίσχυρα τείχη ο Ορμίσδας προίκισε αυτήν τη μεγάλη πόλη, έχοντας τα χέρια του καθαρά», μνημονεύει μια ρωμαϊκή επιγραφή απέναντι από το

Δημοτικό Νοσοκομείο. Θεωρεί ότι όλοι ξέρουν την ιστορία με τα καθαρά χέρια. «Χτίστηκε ο περίβλεπτος ναός της Θεοτόκου σε πριν βέβηλο τόπο», αναγράφει η κτιτορική επιγραφή της Παναγίας Χαλκέων. Η σφαγή των Θεσσαλονικέων από μια φρουρά του Θεοδοσίου και η δολοφονία μελών μιας παπικής αποστολής σε δρόμο της πόλης μνημονεύονται ως στοιχείο της τότε διεθνούς Ιστορίας (αρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων) και διπλωματικής Ιστορίας. Αργότερα, οργίλα στελέχη συντεχνιών της πόλης και επαναστάτες Ζηλωτές σκότωσαν τους Αρχόντες της πόλης το 1345. Νεκροί. Πολλοί και θρυλημένοι. Η πόλη στο τέλος έχασε πενήντα χιλιάδες Εβραίους. Αυτή η διαχρονική απορφάνιση έκανε τους κατοίκους της πόλης, παλαιούς και νέους, να έχουν μια ευαισθησία σε παλιά εγκλήματα, σε τόπους κατάρας. Στη μονή Βλατάδων βρήκαμε ένα γυάλινο πλατύ βάζο που περιείχε κρασί και δόντια κάβουρα. Σε άλλα σπία κυκλοφορούσαν φαντάσματα ή μαύρες ψυχές, όπως σε ένα μισοτελειωμένο σπίτι στο Ντεπό και στον κήπο του Πασά. Χώρια ο Λευκός Πύργος, που ήταν η αγαπημένη εξέδρα προς τον ουρανό των αυτοκτόνων. Να θυμίσω πως η πόλη διέθετε πολλές μονές στο Βυζάντιο και πολλούς τάφους καλογήρων στα τείχη τους. Επιπλέον, οι εκτελέσεις στο Σέιχ Σου ήταν έως τις αρχές της δεκαετίας του '50 συχνές. Πολιτικές, ποινικές, ομήρων.

Η Σαλονικιά καχυποψία

Πολλά χρόνια πριν από τον Παγκρατίδη, άκουγα, από μαθητές δημοτικού, από συγγενείς που ζούσαν στη Σαλονίκη κι από οικογενειακούς φίλους, μια σειρά παράδοξων ιστοριών, που επέτρεπαν στα παιδιά μας νυχτέρια να περνάνε με αγωνία. Εννοώ ότι από γερμένες πόρτες υπνοδωματίων και φωτισμένα δωμάτια ακούγαμε αφηγήσεις για θανάτους και φαντάσματα, για πλούσιους μαικήνες που εξαγόραζαν κοριτσάκια με τα σπέρτα, για κυρίες εύπορες που είχαν σαδιστικές συνήθειες. Ο μεγάλος αριθμός ανθρώπων που γύρισαν από τους πολέμους πάμπτω-

χοι και ανάπηροι και υπονομεύοντες την ηθική των μικρών παιδιών, αλλά και πολλοί «σαλεμένοι» κουρελήδες, τους οποίους, ως παιδιά, πετροβολούσαμε και φοβόμασταν παράφορα, ήταν ένα μόνιμο άγχος μιας απογευματινής ή βραδινής βόλτας στα κυβόστρωτα ή στα σινεμά της πόλης. Ακόμη και μέσα στα αστικά λεωφορεία ή στα πάρκα ήταν συχνοί οι παρενοχλούντες, συνήθως άκακοι, ιδιότροποι.

Ο Δράκος

Σε αυτό το περιβάλλον έσκασε η υπόθεση του δράκου του Σέιχ Σου. Ένα ζευγάρι μέσα στο δάσος ετοιμοθάνατο, ένας ίλαρχος με την κοπέλα του νεκροί στη Μίκρα, μια εργαζόμενη σε σπιτάκι του Δημοτικού Νοσοκομείου νεκρή και δεκάδες παρόμοιες περιπτώσεις. Από Φεβρουάριο 1959. Η πόλη τρελάθηκε. Οι δρόμοι νέκρωσαν. Οι Θεσσαλονικείς «εφεύρισκαν» ιστορίες με δράκους και έπαιζαν τους ντετέκτιβ. Τέσσερα χρόνια μετά, έπιασαν ένα νεαρό γαβριά να θωπεύει ένα ορφανό σε ορφανοτροφείο και βγήκε το όνομά του: Αριστείδης Παγκρατίδης. Τον δίκασαν και τον καταδίκασαν, ώπου μετά από λίγο άρχισε να «δένει» η υπόθεση πως ο Παγκρατίδης έκανε τα εγκλήματα του 1959. Ας σημειωθεί ότι η ελληνική Χωροφυλακή είχε φτάσει την επίδοση του δαιμονίου της στο στίλ της Αγκάθα Κρίστι πως «ο δολοφόνος είναι συνήθως ο πιο κοντά στην πλοκή». Ελέγχοντας αποτελεσματικά τον υπόκοσμο, δεν είχε πρόβλημα να «χώσει» σε μια ομολογία παράξενα και μοναδικά ευρήματα, όπως το έπραξε στον Παγκρατίδη, ο οποίος, με το ξύλο που είχε φάει, την «άνομη δόξα» με την οποία περιτυλίχθηκε και με τα «ακράδαντα στοιχεία» που του φύτεψαν, έμοιαζε να είναι ο πιο δράκος των δράκων. Η δίκη του ήταν θυελλώδης, η νεολαία τον υποστήριζε, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε το 1968. Ταυτόχρονα, στα χρόνια της χούντας πιάστηκε κι άλλος δράκος, που έκανε επίθεση στην περιοχή Αγγελάκη και ομολόγησε. Εμφανίστηκε και δράκος στα Γιαννιτσά. Ο κόσμος, χωρίς να «αθώσει» τον Παγκρατίδη, πί-

στευε διάφορα σενάρια. Είτε προς την κατεύθυνση ενός αρχοντόπουλου, είτε ενός κρυφού δολοφόνου που αυτοκτόνησε. Πολλά χρόνια αργότερα, η σύλληψη ενός Παπαχρόνη που εκτέλεσε δυο γυναίκες και κακοποίησε πολλές ακόμη έδειξε πως η πόλη έκανε κανονική παραγωγή δράκων: ο Παπαχρόνης λατρεύτηκε από γυναίκες, ήταν ομορφόπαιδο και τελείως ελαφρόμυαλος, αλλά στην περίπτωση του, όταν λέμε ισόβια, δεν εννοούμε ισόβια. Εφαγε 23 χρόνια και απολύθηκε.

Η αλλαγή στα ήθη: οι Έλληνες βιαστές υπερισχύουν

Εκτοτε εμφανίστηκαν πολλοί δολοφόνοι και βιαστές, που όμως δε συγκλόνισαν την κοινή γνώμη. Η καταπιεσμένη σεξικά μεταπολεμική κοινωνία άρχισε να παραλύει και να «διευκολύνεται». Οι βιντεοταινίες και οι τσόντες της δεκαετίας του '70 και του '80, με την εκρηκτική άνοδο του βίντεο και της δορυφορικής, «δίδαξαν» διάφορες παρατυπίες στα ζευγάρια, που άλλαξε έτσι η συμπεριφορά τους στην παστάδα, σε χωριά, επαρχία και συνοικίες. Το γυμνό έγινε σύνηθες, η πορνεία αξιοπρεπής τρόπος εισοδημάτων και η σεξουαλική «πείνα» κατηφόρισε σε άλλες κοινωνικές ομάδες.

Σήμερα

Η τελευταία εγκληματική σκηνή στο Σέιχ Σου έγινε το 2008. Εγκλήματα γίνονται πολλαπλάσια πλέον, αλλά λίγοι δίνουν σημασία σε αυτά, ως σεισμικά φαινόμενα κάποιας κοινωνικής αστάθειας. Μόνον αν θυμηθούμε ή προσπαθήσουμε να αναθούμε στα σκοτεινά εκείνα χρόνια θα μπορέσουμε να καταλάβουμε το 1959 στη Θεσσαλονίκη. Η Δεξιά, ηττημένη πρώτη φορά το 1958, με την ΕΔΑ δεύτερο κόμμα. Οι «εγκληματίες» και τα «κονσερβοκούτια» με τα οποία ανατράφηκαν δέκα σχολικές τάξεις Ελλήνων έκαναν χώρο για να εμφανιστούν στους χώρους των «συμ-

μοριόπληκτων» και των εθνικοφρόνων νεοναζιστικές οργανώσεις, καρφίτσες, παιδεραστές που μάλιστα ομολογούν με παρρησία στις δίκες, η δίκη του Μέρτεν και η δολοφονία Λαμπράκη.

Ηταν, λοιπόν, απόλυτα φυσικό, όπως συνέβη και με την υπόθεση Πολκ, να αμυνθεί η ανακριτική αρχή, με πρωτεύοντα ζητήματα την ψυχική υγεία του καθεστώτος και την ακμαία παρουσία ενός υγιούς κράτους. Κι επειδή δεν υπήρξε καμιά ανάμειξη αριστερών σε αυτές τις θλιβερές ιστορίες (του Παγκρατίδη ο αξιωματικός πατέρας σκοτώθηκε στην Κατοχή από αριστερούς), το κράτος άρχισε να δέχεται ότι υπήρχαν και λούμπεν στοιχεία, χαφιέδες και πληροφοριοδότες, οι οποίοι έφταιγαν για όλα ή το πολύ πολύ έπεφτε το βάρος σε υπερβολικά φιλόδοξους ένστολους. Φυσικά, αυτά ήταν δημοσιογραφικές υπερεξογκώσεις. Η Δεξιά ήταν νικήτρια και κινητήρια δύναμη στην Ελλάδα και μάλιστα στη Θεσσαλονίκη. Η Δεξιά δεν υποχώρησε, δεν εκάμφθη. Τα στηρίγματά της παρέμειναν εξαιρετικά ισχυρά, ειδικά στον αγροτικό χώρο. Παράδειγμα, η περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας θυμίζει ποσοστά Λακωνίας στις εκλογικές αναμετρήσεις. Όλοι αναφέρονται σε δράκους και Λαμπράκη και χώρους δολοφονιών και μαύρη αντίδραση, αλλά χωρίς το πλήθος και το πάθος που αναζητούσε ματαίως για την περιοχή Θεσσαλονίκη ο Γέρος της Δημοκρατίας...

Γρηγόρης Λαμπράκης

Τις παραμονές Χριστουγέννων του '62, έριξε στη Σαλονίκη και την περιφέρεια ένα χοντρό χιόνι. Ο κόσμος το πήρε μοιρολατρικά και συνέχισε το βίο του, ο οποίος, στην περίπτωση της χώρας συγκεντρώθηκε γύρω από μια μεγάλη απεργία των δασκάλων. Πρώτη φορά οι επιλογές της ΕΡΕ, του κόμματος που κυβερνούσε, δεν έπαιζαν ρόλο. Επειτα από 15 μήνες ασταμάτητον αγώνα της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ για τη βία και νοθεία των εκλογών του 1961, τα πράγματα κοκάλωσαν εκεί όπου περίμενε η αντιπολίτευση: να κερδίσει επικοινωνιακά το τοπίο (ελάχι-

στοι Έλληνες πίστευαν ότι η Δεξιά δεν πίεσε μέσω των μηχανισμών της για να νικήσει η ΕΡΕ και να πιεστεί η Αριστερά) παρά τα απλώς ιδωμένα γεγονότα (ακόμη κι αν η βία και η νοθεία ήταν γεγονότα, η διαφορά Κέντρου και Δεξιάς ήταν πολύ μεγαλύτερη κι από όλες τις ψήφους των δέντρων). Όταν, λοιπόν, Γενάρη μήνα του '63, ξεκίνησε η απεργία δασκάλων και καθηγητών, η Ελλάδα «κλείδωσε». Ο αυστηρός σε τέτοια ζητήματα, αυξήσεων και λοιπά, Καραμανλής, πίστεψε πως η υπόθεση θα έσβηνε, μέσα από τους μηχανισμούς του κρατικού συνδικαλισμού, που τους έλεγαν όλους «Μακρήδες». Αλλά δεν έγινε έτσι. 19 Ιανουαρίου έπεσε στο Βορρά ένα πρωτοφανές χιόνι που βάστηξε μέσω έντονης παγωνιάς ως την 3η Φεβρουαρίου. Σημειώθηκαν και θερμοκρασίες κοντά στους -20 βαθμούς Κελσίου. Η απεργία συνδυάστηκε με απεργία της φύσης, πράγμα που ανάγκασε τον Καραμανλή να παραχωρήσει ένα δρόμο συνεννόησης. Μετά, ήρθε η άνοιξη...

Ντε Γκωλ

Μέσα Μαΐου ο Ντε Γκωλ και ο υπουργός Εξωτερικών του, Κουβ Ντε Μυρβίλ, επιχώριοι της Ευρώπης αριστοκράτες και αντιπαθείς στην Αγγλοσαξονία, δυναμώνουν τις σχέσεις τους με τους δορυφόρους της Αμερικής, αλλά και της Σοβιετίας (Ρουμανία, Αλβανία, Ελλάδα) και έρχονται στην Ελλάδα. 19 του μηνός είναι στη Θεσσαλονίκη. Δεν υπάρχουν άπειρες δυνάμεις ασφαλείας και οι υπεύθυνοι επιστρατεύουν «ημέτερους» για να αναμιχθούν στο πλήθος υποδοχής, μην πάθουνε καμιά συμφορά. Η βασική στρατολόγηση γίνεται από ομάδες που έχουν σχέση με αστυνομικά τμήματα. Καταδότες, ιδεολόγοι αντικομμουνιστές, παιδιά της αγοράς (που θα τους ζητήσει το κοινό στη δίκη του Παγκρατίδη), χαμάληδες και μανάβηδες, υπό το ενιαίο φάσμα των «αντιφρονούντων», χρησιμοποιούνται κυρίως για να δημιουργήσουν επιθετικές ομάδες που παρεμποδίζουν τις εκδηλώσεις της ΕΔΑ. Δεν είναι πάντα υπόκοσμος -αργότερα, η ΕΚΟΦ, υπερδεξιά Ένωση Φοιτητών, θα

ασκεί πίεση στις ίδιες συγκεντρώσεις, αλλά και στις φοιτητικές μαζώσεις.

Καθώς οι συμπαθούντες ή οι χαρτζιλικωμένοι από την Ασφάλεια υπάγονται σε συγκεκριμένους αξιωματικούς και δεν γνωρίζονται μεταξύ τους, τους μοιράζουν, κατά μια μάλλον ασύστατη φήμη, από μια καρφίσα με χρωματιστό κεφαλάκι να τη φοράνε υπό το πέτο του σακακιού. Τέτοιες καρφίτσες υπήρχαν, ήταν πολύ μοντέρνα εξέλιξη στους φοιτητές του Πολυτεχνείου (ένα παρόμοιο κουτάκι είχα ήδη αγοράσει το 1962 για μια διπλωματική εργασία φίλων). Υποτίθεται πως ήταν σημείο αναγνώρισης, όταν σε διαδικασίες απώθησης θα έπεφταν να διώξουν κάποια φωνή διαμαρτυρίας.

Ο Ντε Γκωλ ήρθε, όλα κύλησαν ρολόι και απήλθε. Δεν υπάρχει καμία σύνδεση του στρατηγού με τη δολοφονία του βουλευτή Λαμπράκη της ΕΔΑ, τρεις ημέρες αργότερα. Απλώς, ήταν πιθανή μια «αναθέρμανση» αυτής της παρακρατικής πλέμπας, τώρα που έπαιζε και πανθεσσαλονίκειο ρόλο. Ενας επικεφαλής μπορεί να έστειλε παραινέσεις και ενθάρρυνση σε αυτά τα λουλούδια. Αρα όταν ο Λαμπράκης, επικεφαλής της Επιτροπής Ειρήνης, ήταν να μιλήσει Ερμού και Βενιζέλου, σε δισγωνιαία έδρα, το βράδυ της 22ας Μαΐου, το κάτω πεζοδρόμιο της Ερμού ήταν τίγκα στις καρφίτσες και υπήρχε μεγάλη απροθυμία των αξιωματικών της Ασφάλειας να τους διώξουν πενήντα μέτρα προς τα ανατολικά.

Ο Λαμπράκης

Γιατρός, από τους εμπνευστές του ειρηνιστικού κινήματος, βουλευτής της ΕΔΑ από το 1961, είχε ακουστεί τον περασμένο Απρίλιο, επειδή επιχείρησε πορεία ειρήνης στον Μαραθώνα και τον ίδιο μήνα πήγε στο Λονδίνο να υποστηρίξει την ελευθέρωση από τις ελληνικές αρχές του Αμπατιέλου, στελέχους του ΚΚΕ, του οποίου η γυναίκα ήταν Αγγλίδα. Το Παλάτι έγινε έξαλλο (αργότερα μέσα στο 1963, η βασίλισσα Φρειδερίκη αισθάνθηκε χάλια από την πίεση των διαδηλωτών στο Λονδίνο, αποδεικνύοντας πως

ο Καραμανλής είχε δίκιο που δεν ήθελε βασιλικές επισκέψεις στο Λονδίνο εκείνες τις ημέρες). Οτι βρισκόταν στην πρώτη γραμμή της «πίεσης» φαίνεται κι από την ομιλία ενός αξιωματικού, του Κατσούλη, που μιλώντας στους παρακρατικούς «όρισε ως επόμενο στόχο τον Λαμπράκη». Οντως στην Ερμού η αντισυγκέντρωση είχε από νωρίς εξελιχτεί σε μια οργανωμένη τακτική ξυλοδαρμών και πίεσης. Ήταν τέτοια η κατάσταση, ώστε ο Λαμπράκης χτυπήθηκε με ρόπαλο στο κεφάλι και ο συνοδός του, επίσης βουλευτής, Τσαρουχάς, ξυλοκοπήθηκε αγρίως.

Ξαφνικά, ένα τρίκυκλο βγαίνει από τον παράδρομο, που ήταν τόπος παραδοσιακών υφασματάδικων, η Σπανδωνή, και την ώρα που ο Λαμπράκης διασχίζει την παρειά από το σταυροδρόμι δέχεται ισχυρό χτύπημα στο κεφάλι από έναν επιβάτη της καρότσας και καταρρέει. Οδηγός του τρικύκλου είναι ο Γκοτζαμάνης. Από κεί και πέρα η Ιστορία έχει κριθεί κυρίως από τους μάρτυρες που ήταν τόσο πολλοί ώστε το γεγονός της επίθεσης «χάθηκε». Η κυρίαρχη άποψη: ο λεγόμενος «τίγρης» Χατζηαποστόλου, που τον θυμόμασταν στις συγκεντρώσεις με κόκκινα ρούχα και αργότερα με πράσινα, πάλεψε μανιασμένα με τους επιβαίνοντες στο τρίκυκλο, κάνοντας γύρους στην Πυρίκαυστο, ώσπου τους μπουζούριασε όλους ένας άσχετος με την υπόθεση τροχονόμος.

Η υπόθεση περιήλθε σε μια ιδιότυπη ύπνωση συγκάλυψης, αλλά χάρη στην εμμονή του Σαρτζετάκη και στη γενναιότητα του Δελλαπόρτα, λειτουργώντας και τα υψηλά πολιτικά αντανάκλαστικά πολλών λαμπρών νέων της Θεσσαλονίκης που τίμησαν την Αριστερά (Σακέτας, Τσαρουχάς, πολλοί ακόμη) άρχισε να ξετυλίγεται το κουβάρι του Φον Γιοσμάρ των παρακρατικών της αγοράς, των αξιωματικών, ανώτερων και κατώτερων, που αφέθηκαν στη δίκη ανεπίληπτοι και ενός πλήθους μαρτύρων σε μια οξυμμένη κατάσταση. Ο Λαμπράκης εξέπνευσε μετά τέσσερις ημέρες, η κηδεία του στην Αθήνα ήταν συγκλονιστική και η οργάνωση της Αριστεράς στο όνομά του άφησε εποχή. Δεν μένω στο ποιος έγινε ήρωας πάνω από το ματωμένο κεφάλι του

βουλευτή. Οι νέοι που τον ξενυχτούσαν οδηγώντας τους θυμωμένους δημοσιογράφους της πόλης δεν κέρδισαν καμία κομματική περγαμηνή. Δυο βήματα από το Τούση του Μάη του 1936, ένας ακόμη νεκρός σφράγισε τη μοίρα της Καραμανλικής οκταετίας. Η πτώση Καραμανλή και η πρωθυπουργία του αυλικού και κατόπιν χουντικού Πιπινέλη έδειξε σαφώς το δρόμο.

Και το παρακράτος;

Ναι, υπήρχε παρακράτος. Δεν σχηματίστηκε από τον Καραμανλή, ο οποίος ευθύνεται για τις ανόητες ανησυχίες των «ανησυχούντων» που δημιούργησαν αντικομμουνιστικούς ομίλους και ομάδες «ελεύθερης σκέψης» που ολοκληρώθηκαν το 1959 και περιελάμβαναν πνευματικούς ανθρώπους, καθηγηγητές του δυτικού κόσμου και το σπουδαιότερο και πλέον άγνωστο, Καραβανάδες, που αργότερα, έπειτα από είκοσι χρόνια, θα έπαιζαν σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ. Αλλά το φταίξιμο πρέπει να στραφεί, αργά και κατόπιν ερεύνης, προς την εντόνως φλερτάρουσα την εκτροπή και τη δικτατορία ελληνική Αυλή με την οικογένεια που προστάτευε... Σε τέσσερα χρόνια, η εκτροπή είχε ολοκληρωθεί και οι ήρωες της υπόθεσης ποτέ δεν κρίθηκαν. Και οι φυσικοί αυτουργοί του φόνου ήταν έξω σε λίγο. Τόσο έξω ώστε το 1967, αγοράζοντας το φοιτητικό μου σχεδιαστήριο, είδα έκπληκτος ότι το τρίκυκλο που ναύλωσα το οδηγούσε ο Γκοτζαμάνης, δυο βήματα από τον όρχο της Τροχαίας, όπου το αυθεντικό τρίκυκλο αναπαυόταν...

Η μαγεία της νέας κατανάλωσης

Η αλλαγή στην κοινωνία δεν ξεκίνησε από μια πολιτική ήττα ή από τις ναπάλμ στο Γράμμο. Ξεκίνησε από τη διαφορετική φωλιά. Η οικογένεια των πέντε και των έξι ανθρώπων μετατράπηκε σε ελάχιστα χρόνια

σε τετραμελή. Από τα διαμερίσματα αφαιρέθηκε ένα οφίς ή μικρή απόληξη του χολ που μεταφράστηκε αρχικά σε «δωμάτιο υπηρεσίας». Οι αθηναϊκές πολυκατοικίες είχαν συχνότερα αυτό το έξτρα δωματάκι. Στη Θεσσαλονίκη, η νοικοκυρά, ευτυχισμένη από το ύψος των ορόφων της προσωρινής της νέας κατοικίας, περιέκοπτε έξοδα. Δεν είχε, γενικώς, ένα κορίτσι από την επαρχία, στην εφηβεία του, ή ηλίκιωμένη, που λειτουργούσε ως τροφός, οικονόμος ή μαγειρίσσα. Η πολυκατοικία επίσης, έφερε, στα πρώτα χρόνια, 1958-65 ένα άλλο εργαλείο, κρεμασμένο με σχοινί από το σίδερο του μπαλκονιού: ένα καλάθι, που γέμιζε με καθημερινά είδη από τα κοντινά καταστήματα, που είχαν νεόκοπα ονόματα: η Εβγα, το μπακαλικάκι, τα ψιλικά, το μαντάρισμα, το καθαριστήριο. Από τα τέλη της δεκαετίας του '50, ήρθε ορμητικά στη ζωή το ηλεκτρικό επαγγελματικό ψυγείο με βιτρίνα, ώστε να φαίνεται η φέτα, το κεφαλοτύρι και το κασέρι. Όταν πρωτοέφτασε στις γειτονιές το μανουύρι, το σαλάμι τύπου Ουγγαρίας και τα σωληνάρια με πάστα αντσούγιας και αβγά μεγάλων ψαριών, η εξέγερση της ευημερίας φαινόταν να πιάνει κορυφή.

Η καταναλωτική ολοκλήρωση

Μια τέτοια διαδικασία ξεκίνησε δειλά από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και έφτασε στην πρώτη ολοκληρωμένη της «επιτόπου» φάση μέσα στα χρόνια της δικτατορίας και σε γενικές γραμμές προϋπέθετε ύπαρξη αυτοκινήτου, αλλά όχι εντατική του χρήση. Τα πρώτα σουπερ μάρκετ δημιουργήθηκαν σε υπόγεια μεγάλων πολυκαταστημάτων, περί το 1970, χρονιά που φάνηκε στην αγορά και η Κόκα Κόλα, καταφέροντας προσκαίρως να εξαφανίσει τα άλλα αναψυκτικά από την αγορά. Η αγορά των ντελικατέσεν στη Θεσσαλονίκη ήταν ήδη ακμαία σε ένα θαυμάσιο μέρος, τοπογραφικά σοφό, που τόσο πολύ εξυμνεί ο Βαμβακάρης: στην κεντρική αγορά. Η αγορά είχε παρηκμασμένο κέντρο της το Μπεζεστένι και μερικές στοές ολόγυρα με ψιλικά και χρει-

αζούμενα πράγματα για μοδιστρική στο σπίτι και «ρεμπατέματα» στα ρούχα. Ήταν στην τελευταία δεκαετία που οι άνδρες, χάρη σε φίλεργες γυναίκες, άλλαξαν τους γιακάδες στα πουκάμισα, γύριζαν τις φθαρμένες γραβάτες και γύριζαν ακόμη και ολόκληρα κοστούμια. Η αγορά 3,2 μέτρων υφάσματος γι' ένα κοστούμι ήταν η φτηνότερη φάση αυτής της πανάκριβης επιχείρησης. Δεν υπήρχε άλλο μάρκετινγκ, εξόν τα φιγουρίνια.

Η αγορά ετοιμών ήκμαζε μισή μισή με τους ραφτάδες, στη Βενιζέλου, στη ΜΕΛΚΑ και σε άλλα καταστήματα, που είχαν θεσπίσει και δόσεις. Εως την Ιωνος Δραγούμη που άρχιζε η αγορά για τους Σέρβους και το χονδρεμπόριο που κατέληγε στο Βαρδάρι και στα Λαδάδικα, υπήρχαν καταστήματα που πουλούσαν παιχνίδια, μάλλινα και σύνεργα για πλέξιμο, αλλά και προς την Τσιμισκή που άρχιζαν οι γυναικείοι νεωτερισμοί, ήδη το κοστολόγιο για τα νοικοκυριά είχε ανέβει επικίνδυνα. Πάνω από την Ερμού και την Εγνατία, η αγορά ήταν σαφώς φτηνότερη -αρμοδιότητα της πόλης-φτωχομάνας. Στα τρόφιμα, η Μοδιάνο και τα πέριξ ήταν η χαρά των νοικοκυραίων αλλά και των γλεντζέδων, με πολλά ουζερί, γυράδικα και ταβερνεϊά στα λουλουδάδικα και πέρα, ενώ το Καπάνι, αντάξια θεωρούνταν το κέντρο της κατανάλωσης της φτωχολογιάς. Εκεί χωρούσαν και μαγαζιά με είδη κιγκαλερίας, αν και όχι στη συχνότητα και πυκνότητα της Φράγκων.

Οι άγραφοι νόμοι

Για τα αγόρια στην πόλη, μόνον τα εύπορα μπορούσαν να φοράνε καλοκαιρινά ρούχα και μακριά παντελόνια στη ζέστη. Τα δώδεκα χρόνια ήταν η βάση όπου το κοντό παντελόνι έπαυε να είναι ετήσιο. Ποδιές στο σχολειό φορούσαν τα αγόρια ως το '56-'57, ενώ η ποδιά και τα κορίτσια ήταν άλλη ιστορία που κράτησε ως το '80. Αλλά έως το 1955 η μόδα, όπως την ξέρουμε, ήταν μάλλον πολυτελής ενασχόληση. Το ροκ το έμαθαν τα παιδιά από το ντοκιμαντέρ του Βασίλη Μάρου που παιζόταν στα σινεμά ως επίκαι-

ρα. Τα αγόρια άρχισαν να ζητάνε στενά παντελόνια και μυτερά ποδήματα, μαζί με μπλούζες κολεγίου δυσεύρετες. «Είμαι τεντυμπόις», ανέγραφαν ταμπέλες που διαπόμπευαν αυτούς που έριχναν γιασούρτια στη γερουσία. Η κοινωνία των ΜΜΕ, υποκριτικά, ακολουθούσε στο διασυρμό. Αλλά μέσα από τις σελίδες της μόδας και τη διαφήμιση, περνούσαν αβίαστα, επιθετικά και υποχρεωτικά η μόδα σάκος, η μόδα λάχανο στα μαλλιά, το χούλα-χουπ, τα μπλουτζίν, οι αναπηρές ζίπο, το μυτερό νύχι στο μικρό δάχτυλο του χεριού. Όλα επαληθευμένα από τις μεσημεριανές προβολές στα σινεμά. Και τα τιμολόγια να σκαρφαλώνουν στα όρη, μαζί με τα νέα προϊόντα. Απορρυπαντικό Ρεφλέξ και Κλινέξ. Νεσκαφέ. Κονσέρβες καλιφορνέζικο καλαμαράκι και λουκάνικα. Ψωμί ημίλευκο. Το κιλό στη θέση της οκάς. Το μέτρο αντί για το ρούπι και την πήχη στα υφάσματα. Η στήλη της «κυρίας Χ» για τα αισθηματικά. Το φουρό και τα παπούτσια μπαλαρίνα. Οι βαφές των μαλλιών, το κοκοράκι στα νεανικά μαλλιά, το καθαρίσμα σβέρκου και η λατρεία στο Λάτιν, στον Καζαντζίδη και στα ιταλικά ελαφρά τραγούδια. Ομολογουμένως αυτή η δεκαετία του '50 ξεκίνησε διαφορετικά. Οι δεξιοί έβλεπαν το κύμα της αμερικανιάς και των νέων ηθών και νόμιζαν ότι τους βάρεσε η μοίρα με παντζούρι. Οι αριστεροί έψαχναν και δεν έβρισκαν μέσα στις ομάδες των δήθεν εξεγερμένων τις στρατιές της επανάστασης που θα επανέφεραν τη χώρα στα απλά ήθη της ζωής με νόημα.

Η απόσταση από τους «καθυστερημένους»

Η κατανάλωση δημιουργήθηκε αρχικά στις οικογένειες όπου έτρεχαν δυο μισθοί και τα διαμερίσματα ήταν ιδιόκτητα. Δημιουργήθηκε εκεί όπου παππούδες και γιαγιάδες παρέμειναν στην επαρχία, σε σπίτια που αγνοούσαν το γείτονα. Ισως δηλαδή το 5% του αστικού πληθυσμού. Αλλά ο κόσμος ο πολύς, δεν είχε αποξενωθεί από το χωριό του και τις ρίζες του. Μέσα στα καφενεία των χωριών ήταν εύκολη

η σφαλιάρα της Αστυνομίας. Το παρακράτος, που είχε νικήσει στον εμφύλιο, άρχισε να βγάζει παιδάκια που τέλειωναν ήδη το δημοτικό. Μια νέα γενιά τρομοκρατίας άρχισε να πήζει το τσιμέντο της. Αλλά εκείνο το κρυφό 24% δεν προήλθε επειδή έτρωγαν οι νέοι πάστες στο Φλοκάκι. Προήλθε επειδή δεν έτρωγαν. Επειδή τα νιάτα στις γειτονιές έψαχναν το τσιγαράκι στις γόπες των χωματόδρομων.

Μέρος της νέας κατανάλωσης ήταν και η νέα μουσική. Από το 1958 που ο Χατζιδάκις κατήγγειλε την ελαφρά μουσική ως χαζή και λησμονητέα, και ο ελληνικός κινηματογράφος, μέσα από τον Κούνδουρο, τον Γκρεγκ Τάλας, τον Γεωργιάδη, τον Τζαβέλα και τις ενζενί της εποχής άρχισαν να δημιουργούν τα πρώτα ζευγάρια πλουσιόφτωχων και τούμπαιλιν, μια μουσική καλλυντική, με εκλεπτυσμένο νταλγκά και φόντο τις υπό ανέγερσιν γειτονιές των πόλεων, άρχισε να ρίχνει τα αγκάθια της και να γίνεται πράξη. Εκατοντάδες χιλιάδων θεατές έβλεπαν ινδικές και τούρκικες ταινίες. Τα παιδιά με τους καμπόηδες, οι ενήλικες με τα τραγούδια φυγής των λαϊκών βάρδων και του Γιώργου Οικονομίδη. Και ο Νίκος Γούναρης, να γυρνάει ταινίες στην Κωνσταντινούπολη. Μια πόλη που την ήξεραν πλέον για ψώνια. Δέρματα, παλτά και αργελέδες από το Καπαλού Τσαρσί...

Διανοούμενοι

Τη δεκαετία του '50, η εποχή μετά τον Εμφύλιο ακύρωσε τη μεγάλη προσπάθεια της Αριστεράς να κυριαρχήσει στο χώρο του ανθρωπισμού. Οι μεγάλοι Έλληνες συγγραφείς στη μεγάλη τους πλειονότητα προσχώρησαν στη συστημική ανάδειξη του έργου τους μέσα από το ραδιόφωνο, τις διαλέξεις και τα άρθρα τους. Το μεγαλύτερο μέρος της γενιάς του '30 εκφραζόταν από τον ειδικό Τύπο με έμμεσο φιλοκυβερνητικό τρόπο. Εξαιρέσεις, ο Καζαντζάκης και οι ηττημένοι του Εμφυλίου. Ελάχιστοι εξόριστοι παρήγαγαν λογοτεχνία, παρότι προσπάθησαν (περιπτώσεις Αλεξάνδρου και Χατζή). Η επίσημη γραμμή προαπαιτούσε αντικομμουνιστικές νύξεις και ελάχι-

στην ουδετερότητα. Εντούτοις, ισχυρές πέννες με κλασική προέλευση προκαλούσαν είτε συγκίνηση είτε προσανατολίζονταν σε μια ανθρωπολογία της πόλης που ειλκυε τη νεολαία.

Πανεπιστήμιο

Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης πέρασαν αρκετά χρόνια για να υπάρξει μια μαγιά φοιτητών αποφασισμένων να προχωρήσουν σε τομές. Πρέπει να σκεφτούμε πως στα χρόνια της Κατοχής, αρκετοί απόφοιτοι γυμνασίου παρακολούθησαν πανεπιστημιακά μαθήματα και πήραν πτυχία. Κάθε σχολή είχε τους καθηγητές - εμπνευστές πρωτοβουλιών και βοήθεια από μετακινήσεις. Φυσικά, το πλαίσιο ήταν ασφυκτικό και η αρχοντεία της Εδρας δεν αμφισβητήθηκε. Οι φοιτητές έδειξαν τη δύναμή τους στα συλλαλητήρια για το Κυπριακό. Ισχυρές προσωπικότητες, όπως του Κακριδή, του Κυριακίδη, πολλών γιατρών και επιφανών νομικών, έδωσαν στο Αριστοτέλειο μια φήμη γερού πανεπιστημίου. Αλλά το ράγισμα της εμφυλιακής νίκης θα γινόταν μόνο τη δεκαετία του '60.

Ιδέες

Οι πιο τολμηρές ήταν χριστιανοκοινωνικές. Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία έπαιξε έντονο πολιτικό ρόλο στην Κατοχή, ξεκινώντας από ένα φιλανθρωπισμό και στήριξη της φιλικής προς αυτή νεολαίας, που περιγράφει μαλακά αλλά με τη σχετική προς τον αναγνώστη αποσβόλωση ο Γιώργος Ιωάννου, αποτυπώνοντας τους επιφανείς ιεροκλήρυκες (Λεωνίδας Παρασκευόπουλος) και συσσιτίάρχες που προσδοκούσαν ένα χριστιανοκεντρικό πολιτικό σύστημα. Τα κατηχητικά και η διαφώτιση των παιδιών και των νέων υπήρξαν μια παντοδύναμη πρωτοβουλία, που αργότερα διχάστηκε μέσω δύο ενώσεων θεολόγων. Ο κύριος εξωτερικός αγώνας ήταν εναντίον των Μαρτύρων του Ιεχωβά και πολλών

λαϊκών δρωμένων (καρναβάλια, αναστενάρια, γυναικοκρατία, ραγουτσάρια) που θεωρούνταν εξώλης και προώλης.

Χριστιανόπουλος, Βασιλικός

Οι νέοι ποιητές και πεζογράφοι δεν αποτελούσαν κάποια εγκάρδια παρέα, αν και υπήρχαν πολλές λογοτεχνικές συντροφίες. Ο περισσότερες ξεκίνησαν το '50, αλλά έγιναν γνωστές κι επιδραστικές την άλλη δεκαετία. Γενικά, ο αντιαθηναϊσμός, οι χαμηλοί τόνοι, αλλά συχνά εριστικοί, προέρχονταν από το δισταγμό των εκδοτών να επενδύσουν στα γράμματα της Θεσσαλονίκης. Μεγάλα ονόματα παρέμειναν στο σκοτάδι από έλλειψη κυκλοφορίας των βιβλίων τους. Ο Χριστιανόπουλος ξεχώρισε από νωρίς, χάρη στο ταλέντο του, στην ολιγόλεξη και επιλεκτική «Διαγώνιο» (που υπήρξε και έξοχο δείγμα μινιμαλισμού) και στην προκλητική του ρητορική. Όταν εξέδωσε μια ρουμπρίκα με τίτλο «Το τσογλάνι», τη δεκαετία του '60, εννοώντας τον Βασίλη Βασιλικό, που είχε διασπάσει τον σαλονικό απομονωτισμό υπό ισχυρές γαλλικές και αμερικανικές επιρροές, ήταν σαφές ότι η Θεσσαλονίκη έτεινε να θεωρεί τον εσωτερικό μονόλογο μετά σωματικών υπονοουμένων την τέχνη της, που δε θα εγκατέλειπε ποτέ. Επρεπε να σκάσει μύτη η επόμενη δεκαετία, για να περισσέψει ο αριθμός των αναγνωστών, για να υπάρξει, έστω ψευδεπίγραφα, κάποια σχολή Θεσσαλονίκης.

Αναγνώστakης

Η μεγαλύτερη μορφή των γραμμάτων της πόλης, μετά το αδελφικό δίδυμο Καρέλλη - Πεντζίκη, υπήρξε ο και Μανούσος Φάσσης Μανόλης Αναγνωστάκης. Ακτινολόγος, καταδικασμένος σε θάνατο, δηκτικός και εξαιρετικά ανοιχτός στους νέους, διατήρησε τον ποιητικό του σαρκασμό με χαρακτηριστικές αναπνοές. Ισως επειδή ήταν λιγολόγος, δεχόταν καμιά καλή κουβέντα από τα αθηναϊκά περιοδικά.

Πρόσωπα και παρέμβαση

Ο «εκ Θεσσαλονίκης» και «ο συμπρωτευουσιάνος» ήταν αφανείς πανίσχυροι όροι που χρησιμοποιούνται υπό παραλλαγές ακόμη και σήμερα. Στις υποθέσεις που συντάραξαν την πόλη μετά τον Εμφύλιο κι ως το θάνατο του Λαμπράκη, δεν υπήρξε πουθενά έντονη παρέμβαση γνωστών ονομάτων των γραμμάτων και της τέχνης.

Μπακόλας, Δέλλιος, Νίντας

Διαφορετικής ακτινοβολίας, διαφορετικοί αλλά επιδραστικοί. Ο Μπακόλας, καλόγνωμος, χρόνια δημοσιογράφος, γνώστης της σύνθετης πλοκής και εχθρός πολλών ευκολιών, αναδείχτηκε με τον καιρό σαν το παλιό κρασί. Ο Δέλλιος, εκπαιδευτικός και με πλούσια παρουσία στον πνευματικό χώρο, δεν αναδείχτηκε όπως άλλοι, επειδή πιθανόν η ακμή του συνέπεσε με την πρόοδο νέων μεθόδων γραφής, κυρίως υπαρξιακών. Τέλος, ο ιδιότυπος και πρόωρα χαμένος Μπάμπης Νίντας δεν πρόλαβε καν να γίνει γνωστός (σκοτώθηκε σε τροχαίο πριν από πενήντα χρόνια) αλλά η συμβολή του υπογείως επέδρασε σε πολλούς, όπως συνέβη και με το μεταγενέστερο Βάιο Μπαγλάνη.

Το κράτος ως μπαμπούλας: Ιωάννου, Αλαβέρας

Σε δύο αντιμαχόμενες μεταξύ τους περιπτώσεις, του Ιωάννου και του Αλαβέρα, έχουμε αναγραφές Θεσσαλονίκης με διαφορετική προέλευση, αλλά παντοδύναμες, τηρουμένων των αναλογιών μιας αναδυόμενης και πάντα εμπορικής πόλης. Ο χαλαρός και έντονος τρόπος του Ιωάννου γοήτευσε πολλούς νέους των αρχών του '60. Χωρίς να αγγίξει το δέος της ποίησης του μελαγχολικού Ασλάνογλου και το παντοδύναμο μπετόν μιας πραγματικά μεγάλης γενιάς (Ευαγγέλου, Θασίτης, Κύρου, Στογιαννίδης),

ο Ιωάννου ήκμασε σε ένα ελληνιστικής επίνοιας μουρμουρητό με έντονες αιχμές. Απεναντίας, ο Αλαβέρας, συναισθηματικός και ολιγόλογος, πάλεψε με την πεζογραφία ως υπαρξιακή πράξη, αν και οι περισσότεροι τον θυμούνται για την επιδραστικότητά του: εξέδιδε τη «Νέα Πορεία» και ασκούσε κριτική με επιφυλλίδες.

Καλά κρυμμένα μυστικά: Χειμωνάς

Αιωνίως νεότερος και απόμακρος, εγκάρδιος και εξαιρετικής ποιότητας τεχνίτης, από τα πρώτα δείγματα της τέχνης του έδειξε πως θα βάδιζε μοναχικά, στην περιοχή της μετωνυμίας, της ερμηνείας του Ολου με επιμέρους πολέμους της καρδιάς. Προτάσεις-ρητά, σπασμένη σπονδυλική στήλη στις προτάσεις του κι ένας χαρακτήρας που δεν έδειχνε τα κινήματα της ψυχής του. Τον έμαθαν αργά, μέσα από καλές μεταφράσεις, αλλά δεν είναι τυχαίο που τον εκτίμησαν περισσότερο οι «πατεράδες» του παρά οι νεότεροι, που τον κανιβάλισαν συστηματικά.

Η καταφυγή των ταπεινών

Ελάχιστα ονόματα μνημόνευσα, αφού σε εκείνα τα χρόνια δεν είχε και τόση σημασία η ανάδειξη του προσώπου με τα προσωπεία του.

Η δεκαετία του '50, μια δεκαετία θανάτου και ΔΕΘ και φεστιβάλ και «Στέλλας», δεν μπορούσε να ακτινοβολήσει κάποια πνευματική ζωή, αλλά πάντως οργανώθηκε στα μεγάλα ρείθρα του κόσμου όπως έβγαине από τον πόλεμο. Ο υπαρξισμός, που στη νότια Ελλάδα ταυτίστηκε με τον Σίμο τον Υπαρξιστή, είχε στη Θεσσαλονίκη τους απολογητές του, που βίωναν και δε δημιουργούσαν στο πλαίσιο φιλοσοφικών αρχών. Ο αθλητισμός ξεκινούσε δειλά. Η κοινωνική κριτική έπαυε όσο τα αστυνομικά τμήματα είχαν έως αργά ανοιχτά τα φώτα τους. Ο Σαλονικιός δημιουργός επισκέπτεται τα σινεμά, κουτσομπο-

λεύει το χαμένο Κέντρο, αστειεύεται με τις φήμες για την Μπάρα, το Βαρδάρι και τους εμπορευόμενους. Τα κορίτσια λατρεύουν τον Κακογιάννη και τη Λαμπέτη, αλλά μέσα από τα πολυάριθμα λύκεια και γυμνάσια που παραδίδουν μουσικές γνώσεις και λογοτεχνία από Ιταλία, Αγγλία και Γαλλία, είναι σίγουρο πως κάτι θα ανοίξει εν καιρώ. Οντως, στην άλλη δεκαετία, οι γενιές και οι νέοι θα νιώσουν τις κυμάνσεις μιας αλλαγής, πριν χαθούν σε ένα ακατανόητο μεσήλικο παρόν.

Η Εκθεση

Μαζί με το Πανεπιστήμιο, γεννήθηκε στη Σαλονίκη η Εκθεση. Ήταν 1925 και την άλλη χρονιά έγιναν τα εγκαίνια στο Πεδίον του Αρεος που σήμερα είναι πάρκο. Εμεινε εκεί έως το 1939 και από το 1941 έπιασε μέρος από τα σημερινά οικοδομικά της τετράγωνα, κυρίως από εβραϊκά μνήματα, πρώτα πάνω στο γήπεδο του Αρη, ώσπου διαμορφώθηκε η 3ης Σεπτεμβρίου και χωρίστηκε σαφώς από τους στρατώνες της πόλης.

Ιδρυτής της ο Νικόλαος Γερμανός, καθηγητής Φυσιογνωστικών, που ζήτησε και κέρδισε από την Πολιτεία μια μεγάλη εμποροπανήγυρη. Αυτή συνδυάστηκε από μια υποθετική εορτή ονόματι Καβείρια που οι αρχαιολόγοι θεωρούσαν ότι ετελούντο στην πόλη, περί τη Ροτόντα, αλλά στο τέλος αρέστηκαν με τα «Δημήτρια», μια ζωντανή εμποροπανήγυρη που γινόταν επί μερικές εβδομάδες πριν από τη γιορτή του Αϊ - Δημήτρη και ετελείτο στα δυτικά της Θεσσαλονίκης, στο ύψος της Συμμαχικής Οδού και ήταν μια προσωρινή πόλη παροδικών κατασκευών, όπως όλα τα μεγάλα παζάρια της Μακεδονίας και του μέσου βαλκανικού χώρου (Γιαννιτσά, Γιάννουλη, Σέρρες, αρκετές του κάμπου).

Τα βυζαντινά πανηγύρια ήταν συσχετισμένα σε κάθε χωριό με τον τιμώμενο άγιο του ναού του και πλήρωναν φόρο στο κράτος ή στον εισοδηματία του χωριού. Ήταν η μόνη εκτός μεγάλων πόλεων ένδειξη ότι υπήρχε λιανεμπόριο και εμπόριο δυ-

σεύρετων ειδών. Μια φορά το χρόνο. Ακόμη και πρόσφατα, χρήσιμα είδη για κτηνοτρόφους διέθεταν τα θεσσαλικά παζάρια, ενώ στα Γιαννιτσά κυριαρχούσε η ζωοπανήγυρη. Η ΔΕΘ της Θεσσαλονίκης ήταν αρχικά αμιγώς λιανεμπόριο ή διανομές εταιριών, όπου προστέθηκαν και αγροτικά προϊόντα και μηχανήματα. Μεσοπολεμικά, υπήρχε ηλεκτρισμός, λαϊκή και ελαφρά μουσική, ενώ όλα τα κέντρα της πόλης είχαν υποκαταστήματα ή παραρτήματα στην Εκθεση και μοίραζαν καλούδια στον κόσμο. Η προ-sέλευση γρήγορα έφτασε στα 300 χιλιάδες άτομα. Ξένες συμμετοχές και αντιπροσωπείες άρχισαν να ξεχωρίζουν με την «εμπορική τους» προπαγάνδα (οι Ιταλοί διέπρεπαν), ενώ λίγο πριν από τον πόλεμο άρχισα να λειτουργούν και μικρές θεματικές εκθέσεις.

Μεταπολεμική αναμόρφωση

Δυο ήταν τα κύρια εφευρήματα της Εκθεσης στη δεκαετία του '50, μετά το 1951 που ξαναλειτούργησε: ο χαρακτήρας ανταγωνισμού και συγκρίσεων των χωρών του Ψυχρού Πολέμου, με κορωνίδα τον ανταγωνισμό Αμερικής και Ρωσίας, αλλά και ο χαρακτήρας του πανηγυριού, με αποκλειστικά προϊόντα, προς την περιοχή του μετέπειτα Βελιδικείου, με υπαίθριο λούνα παρκ, νοικιασμένους χώρους εστίασης με λουκάνικα και μαύρη μπίρα, εκατοντάδες αφίσες, χαρτιά, τρικ και διαφημιστικά, ειδικό χώρο για παιχνίδια στα ανατολικά του Περιπτέρου 9 και εξαίσια νέα μοντέλα αυτοκινήτων, γεωργικών μηχανημάτων και άλλων ειδών «μοντέρνας» κοπής που δημιουργούσε, χάρη στα κονδύλια των ιδιωτών, τζίρους εκατομμυρίων. Τα βόρεια περίπτερα φιλοξενούσαν κυρίως ξένες συμμετοχές, συχνά επίσημες. Στα μέσα της δεκαετίας, ο μοντερνισμός έσπασε τα όριά του. Αυτοτελή περίπτερα ξεκίνησαν το βίο τους, όπως το ευφάνταστο Περίπτερο της ΔΕΗ, με τοιχοκαταρράκτες, ιδιότυπη διαμόρφωση και ντιζαίν «καρμανλικής» επίνοιας, αλλά και άλλα επίσης μοντέρνα που έπαιζαν πάντα με το φως και το νερό.

Ο ψυχρός ανταγωνισμός

Οι Ρώσοι έφερναν μηχανήματα εργοστασίων και εργαστηρίων. Σπανιότερα ήταν τα καταναλωτικά τους είδη, όπως μηχανές φωτογραφικές και τοπογραφικά εργαλεία. Στα χρόνια του Σπούτνικ και της Λάικα, είχαν γοητεύσει γενιές παιδιών. Οι Αμερικάνοι έπαιζαν δυνατά με τις αυτόματες κουζίνες από απαλό παστέλ φορμάικας, και αυτόματο άνοιξε-κλείσε πορτόφυλλων, που εξάλλου είχαν ταραξει και τον Νικήτα Χρουστσόφ στην επίσκεψή του στην Αμέρικα το 1959. Ο ανταγωνισμός συνεχίστηκε επί πολλά χρόνια απότητος. Οι εξαγωγικές εταιρίες άρχισαν να έχουν ενδιαφέρον σε νέα περίπτερα, ενώ η μεταλλική προκατασκευή είχε μεγάλη επιτυχία. Στα νιάτα μου, με άλλους νέους αρχιτέκτονες, πέρασα από τη «διακόσμηση Περιπτέρων»(1974-1990) μια καλοπληρωμένη εξαπλητική δουλειά, σε συνεργασία με το δραστήριο τμήμα τεχνικής υποστήριξης της Εκθεσης, που από ΔΕΘ είχε πλέον οριστεί ως HELEXPO - ΔΕΘ. Αλλά ήδη είχε δοθεί τεράστια σημασία στις θεματικές εκθέσεις, άρα και η παρέμβαση των υπουργείων είχε μεγαλύτερο ρόλο από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Όταν ένα υπουργείο ξόδευε ένα εκατομμύριο για ένα Περίπτερο, ο ιδιώτης που δαπανούσε το ένα εικοστό του ποσού έμοιαζε θλιβερά ερασιτέχνης. Ο Πύργος του ΟΤΕ, έμβλημα της πόλης μετά το '70, συνδυάστηκε με εκδηλώσεις για το Παλέ ντε Σπορ. Ήταν μια μορφή ιδιότυπου γιγαντισμού, αλλά εξαφανίστηκαν οι παιδικές διασκεδάσεις και τα πολλά αυτοκίνητα και τεχνολογικά. Οι διαδόσεις για μεταφορά της Εκθεσης «στα δυτικά» άρχισε να στοιχειώνει τους διοικούντες. Η ανακάλυψη της ιδιωτικοποίησης οδήγησε σε ηγεσίες λογιστών ολότελα πιστών στον πολιτικό τους Θεσσαλονικάρχη, ενώ μετά την πρωθυπουργία Ανδρέα και Μητσοτάκη, άρχισε η ΔΕΘ να χρησιμεύει ως βάση διαγγεμάτων «για την κατάσταση του Γένους», αρχικά στη Λέσχη Αξιωματικών και στη Ρέμβη, αργότερα στο Παλατάκι και άπαξ με δεξίωση στο Λιμάνι. Μετά, οι διαμαρτυρόμενοι ήξεραν ότι θα εξασφάλιζαν μεγάλες τηλεθέσεις αν σημάδευαν στο δοξαπατρί κανέναν προσκαλεσμένο του Βελιδικίου.

Παράλληλες διαφυγές

Μουσικές ημέρες, μια καλή σειρά εκδηλώσεων ποιοτικής μουσικής σολίστ ή συνόλων, που άλλαξε πολλές μορφές, αλλά η μουσική απαιδευσία των πολλών την ακύρωνε με χαμηλή προσέλευση. Καλύτερα πήγε ένα συνήθως κακόγουστο φεστιβάλ, το Φεστιβάλ Τραγουδιού, καθαρά σαλονικιά δημιούργημα, αγαπημένη συνήθεια των μπαγιάτηδων, με μέτρια συνήθως τραγούδια, αλλά με πλήρη σκανδαλογολική δορά. Τσακωμοί βράβευσης και παρόμοια ζητήματα, πρώτα από το ραδιόφωνο, που τσακίστηκε μεταπολιτευτικώς, όταν άρχισε να πέφτει γιούχα, ιδίως μετά μια ατυχή παρουσία του Βοσκόπουλου.

Από την ανάγκη εκτίναξης συνδυασμένης με τη ΔΕΘ ξεκίνησε το 1960 το Φεστιβάλ Κινηματογράφου, που άρχισε όπως έπρεπε, δημιούργησε γενιές, φυλές και κάστες, για να μετατραπεί σε μείζον γεγονός μιας παράξενης φυλής ειδικών της 7ης τέχνης. Βέβαια το να δείρει κάποιος κάποιον, όπως έγινε πρόσφατα, δεν συγκρινόταν με το να βουτήξει κάποια σε ένα σιντριβάνι, όπως έγινε παλιά. Το φεστιβάλ πλάτυνε και εξειδικεύτηκε, αλλά οι άσχετοι του «Δοξόμπους» και οι χριστιανοί του «Τεριρέμ» έσβησαν από το χάρτη μέσα στο γενικό εξευτελισμό κι έτσι έπρεπε να σταφεί προς πολιτικά ορθές μορφές σινεμά, στις οποίες κυριαρχεί η προσπάθεια μικρών παιδιών να διασχίζουν τα οροπέδια του Ιράν βοηθημένοι από ένα ποδήλατο χωρίς αλυσίδα. Όταν οι ηγέτες του Φεστιβάλ άρχισαν τις τιμητικές υπέρ του έργου των, ο θεσμός στράφηκε στη θάλασσα, στις νέες αναπνοές της πόλης.

Ωστόσο πρέπει να αναγνωριστεί ολοφάνερα και ολόψυχα ότι τρεις τεχνολογικές εξελίξεις, το ραδιόφωνο του Τσιλγκιρίδη το 1938, η Τηλεόραση της Ελλάδας το 1960 και 1965 και το νεσκαφέ φραπέ του Βακόνδιου το 1958 στάθηκαν καθαρές σαλονικιές πρωτιές...

Μουσικές τομές

Η Θεσσαλονίκη ως τοξικό περιβάλλον για τις τέχνες και τα γράμματα δεν ήταν μια ασυνήθιστη περίπτω-

ση. Μεγάλοι συνθέτες, δημιουργοί, εικαστικοί και λογοτέχνες ήταν δύσκολο να επιβιώσουν στη μεταπολεμική πόλη, τόσο δύσκολο όσο και στα χρόνια μετά την απελευθέρωση. Στο μεταπόλεμο, κυκλοφορούσαν στα δημοτικά σχολεία «εθνικοί ποιητές». Όταν μοίραζαν ημερολόγια εκ μέρους «φίλων της χωροφυλακής», δεν ξέρω κάποιον που να έλεγε «μήπως έχετε καμιά βεβαίωση;». Η Θεσσαλονίκη ήξερε πιο νωρίς και καλύτερα τους Δυτικοευρωπαίους δημιουργούς και το μοντερνισμό μέσα από τα περιοδικά της, αλλά το ευρύ κοινό όχι. Ο Χαρατσάρης, περί το '60, έφτιαξε μια δεμένη θεατρική ομάδα, το Κρατικό Θέατρο άρχισε να οργανώνει περιοδείες και παραγωγές, αλλά σπανίως για Θεσσαλονικείς συγγραφείς, αν εξαιρεθούν περιπτώσεις καθώς αυτή του Χριστόφορου Μάλαμα. Τα ονόματα και πολλοί δημιουργικοί άνθρωποι, ιδίως μουσικοί και ηθοποιοί, κατέβαιναν Αθήνα, όπου υπήρχε επίσης μεγάλη παράδοση θεάτρου. Στην περίοδο της ακμής του αθηναϊκού σινεμά, ταυτισμένου με το ελληνικό σινεμά, η Ζωή Λάσκαρη και ο Κώστας Βουτσάς και δεκάδες ηθοποιοί, σκηνοθέτες και τεχνικοί, μόνον στην Αθήνα μπορούσαν να δουλέψουν. Η Θεσσαλονίκη ετιμάτο από «εθνοτοπικές» ταινίες, με αφορμή τη ΔΕΘ και από σπάνιες μνείες σε συνεντεύξεις. Οι άλλοι, αυτοί που δούλευαν στην πόλη, θεωρούντο ιθαγενείς και εντόπιοι. Ο Τάκης Κανελόπουλος θεωρούνταν σημαντικός, αλλά και λησμονητός, πράγμα που ίσχυε σε πολλές περιπτώσεις. Μήτε ο Χατζηνάσιος θα μπορούσε να σπάσει αυτό το καθεστώς μήτε ο Μητσιάς ή οι άλλοι τραγουδιστές. Τη διαρραγή τη διέπραξε αρχές του '60 ο Διονύσης Σαββόπουλος. Αυτός είχε πανελλήνια επίδραση χρησιμοποιώντας παραγωγικά στοιχεία του σαλονικιώτικου βίου ως συντελεστές μιας πνευματικής άνωσης. Ξαφνικά, τύποι της πόλης που κανέναν δεν τους έδινε σημασία σηματοδεύτηκαν ως παράγοντες του πνεύματος. Δεν ακούστηκε «Ο Αλκης να πεθαίνει» σε πραγματικό χρόνο, ένας χαρισματικός τύπος που άπαξ παραπονέθηκε σε επιδραστικό περιοδικό ότι ο Σεφέρης κυκλοφόρησε πλακέτα με το εξοργιστικά ακριβό αντίτιμο των 500 δραχμών.

Αμφιβάλλω αν υπάρχει μαθητής της εποχής που να θυμόταν το φιλόλογο Βαφειάδη για κάτι παραπάνω από το «αθλητικό πεντάλεπτο» με το οποίο ευεργετούσε κάθε σχολική του ώρα την κουρασμένη τάξη. Ωστόσο, έμεινε ως ο δάσκαλος που εξέμαθε αρχαία στο συνθέτη («Αχαρνής»). Ακόμη και πολλοί Θεσσαλονικείς έμαθαν πως η πόλη τους είχε «ποιητές» που ο συνθέτης «γνώρισε». Ενώ αυτοί στην καλύτερη περίπτωση θεωρούσαν ψωνάρες.

Τα τοπικά άστρα

Πρώτη διαρραγή του ήθους της δεκαετίας του '50 ήταν το λεγόμενο «Νέο Κύμα», μια συνδυασμένη επιχείρηση μπαλάντας με τόπο διεξαγωγής κι επιρροής τις μπουάτ. Αυτό ξεκίνησε από το 1962 και ολοκληρώθηκε περί το 1970, όταν η λέξη μπουάτ δε σήμαινε «μπουτίκ μουσικής» αλλά ένα ψαγμένο αθηναϊκό μεγάλο κέντρο όπου έπαιζαν μεγάλοι τραγουδιστές, όπως η Μαρινέλλα. Το Φεστιβάλ Τραγουδιού Θεσσαλονίκης είχε ήδη μερικούς Σαλονικιούς που συμμετείχαν με διάφορους τρόπους. Τα κέντρα της νεολαίας ήταν η «107», ο «Βάτραχοι», το «Νέο Κύμα» στη Βογατσικού από πασίγνωστους μαγαζάτορες, όπως ο Λαφίτ με το στενό μαύρο κοστούμι και τα μαύρα γυαλιά. Ο επιφανέστερος του Νέου Κύματος ήταν ο επιδραστικός Πάνος Σαββόπουλος, που είχε βγάλει δίσκους και ξεκίνησε, ίδια χρόνια με τον Κηληδόνη, από το πιάνο της ΧΑΝΘ. Άλλοι συνθέτες ήταν ο Φίλιππος Κούκουνας, χαμένος πρόωρα, ο Πάνος Μπαξεβάνης και δεκάδες άλλοι, με διαφορετικές τύχες ο καθένας. Παροδικά συνυπήρχαν με επαγγελματίες νεοкуματίστες σατιρικοί ηγέτες, όπως ο πολύς Στέφανος Ρικούνδης («δέκα χιλιάδες αραπάκια») αλλά και ο ποιητής εκ Φλωρίνης Μίμης Σουλιώτης με ιδιόχειρα τραγούδια.

Δυο ακόμη κατηγορίες μουσικής θριάμβευσαν παροδικά στην πόλη. Η μουσική ποπ με τους «Ολύμπιανς» και άλλα συγκροτήματα γνώρισαν μεγάλη επιτυχία, βγάζοντας και 45άρια δισκάκια, και επιμένοντας ακόμη και σήμερα με μια δυνατή νοσταλγι-

κή μνήμη. Τα συγκροτήματα ήκμασαν από τα μέσα του '60. Κάθε λύκειο είχε τους ήρωές του.

Κάπως αργότερα, όρμησε στο χώρο το ροκ. Καμία σχέση με την ποπ. Η μορφή του Θόδωρου Παπαντίνα, που μοίρασε το ριφ του σε διάφορους δημιουργούς και απέμεινε ως σύμβολο σε επιγενομένους, ήταν μια ευλογία ακατανόητη για την πόλη, που ήταν αδύνατον να αφομοιώσει έναν τύπο καλλιτέχνη ο οποίος θεωρούνταν «καταραμένος». Αυτό το είδος η Θεσσαλονίκη το έπνιξε εν τη γενέσει του.

Η επιστροφή στις ρίζες

Μια επίσημον ημέρα του 1970 ή εκεί κοντά, στο Παλέ ντε Σπορ, η Μαρίζα Κωχ, σπόρτ σε μεγάλη συναυλία του Σαββόπουλου, τραγούδησε τη «Λαφίνα», ενώ ο ίδιος με την ωδή στον Καραϊσκάκη, άρχισε να θυμίζει στο νεανικό κοινό μια μουσική που οι νέοι θεωρούσαν τουλάχιστον παράδοση, επειδή μουσική που αγαπούσε ο Λαδάς της δικτατορίας ήταν αδιανόητο να αγαπηθεί από τους νεαρούς αντιστασιακούς. Αλλά δε λειτούργησε έτσι ο μηχανισμός. Τα πρωτοεμφανιζόμενα μουσικά παραδοσιακά ακούσματα, όπως αυτά που θύμιζε προδικτατορικά ο μεγάλος συγγραφέας Χουλιαράς, δεν είχαν κάποια σχέση με την «Ειρήνη» της Νάνας Μούσχουρη. Η επιστροφή στις ρίζες, που αργότερα σήμαιναν αγορές ρούχων από τα μεταχειρισμένα και αυθεντικά κομμάτια από «εθνικές στολές» συνοδεύτηκε από μια πολύ έντονη ανάπτυξη του εικαστικού κριτικού ρεαλισμού, που αναπτύχθηκε κυρίως στον επιδραστικό «Κοχλία» του Κώστα Λαχά. Η επιρροή ίσχυε κυρίως ως έμμεση αρνητική κριτική για το ποδόσφαιρο. Ωσπου αυτή η τάση να μετατραπεί σε μια μάλλον ανόητη λατρεία προς αρχιτεκτονικά μέλη και λειτουργίες, η νέα τεχνολογία στο μουσικό χώρο έσκασε και κυριάρχησε. Όταν πριν από ελάχιστα χρόνια μια διαβόητη θεά της μουσικής βιομηχανίας δήλωσε ότι «θέλει να τραγουδήσει και ποιοτικά», η επιστροφή στις ρίζες έσβησε ως μια κακοπαιγμένη παράσταση των κοινοτικών προγραμμάτων που ερ-

μνήνευε την παράδοση ως παραδοσιακό οικοτουρισμό, αφού όλοι είδαμε στις διαφημίσεις μουσικών οργάνων προγραμματισμένα midi «με δέκα παραδοσιακούς ρυθμούς».

Καλύτερα, λόγω Χονδρονάκου και Μαριώς, τα πήγε το ρεμπέτικο και το λαϊκό στην πόλη, με τον αναβιωτή Αγάθωνα και με μαγαζιά φτωχικά, αλλά διαβόητα για το κέφι τους, ενίοτε στα όρια της ευπρέπειας.

Η περιληπτική αυτή αφήγηση, παρά τις παρατυπίες, έχει ως όριο το 1970.

Ενα απρόσμενο συμπέρασμα

Από αυτήν τη δεκαετή πορεία, 1960-70, που κυριολεκτικά «είχε απ' όλα» προέκυψε κάτι αναπάντεχο: το θεατρικό κοινό μεταβλήθηκε από τους διασκεδαστές εντόπιων επιθωρήσεων στο στρατιωτικό θέατρο, αργότερα «Θησέα» με τον Ραφαέλο Ντενόνια και άλλους δημοφιλείς του τόπου (η Θεσσαλονίκη δεν είχε κυριαρχηθεί από τα αττικά αναψυκτήρια), σε ένα υποψιασμένο κοινό που απλώθηκε και σε μικρές ομάδες. Το σινεμά εξακοντίστηκε με παθιασμένους σινεφίλ, ενώ δεν υπήρχε περίπτωση να πετάξει πουλί πετούμενο της τέχνης και των γραμμάτων χωρίς να πυροβοληθεί. Συχνά, η υποκριτική διάθεση σήμαινε καθαρόαιμη κακογλωσσιά. Ωστόσο, κερδήθηκε ένα μεγάλο κοινό, μουσικόφιλο κοινό, που προσχωρούσε με ένταση τόσο στη μουσική δωματίου και στη συμφωνική όσο και στους πληθυσμούς που ήθελαν ροκ και παραδοσιακά, με την ίδια ένταση.

Αυτό το κοινό, που σχημάτισε οικογένειες μετά το '70, ήταν ο καλύτερος γονικός χώρος υποστήριξης κάθε τύπου μουσικής. Τα νέα παιδιά, σήμερα μεταξύ 20 και 40 ετών, βίωσαν έντονο μουσικό περιβάλλον, στο οποίο χρωστούμε τόσο τον ήχο των δυτικών συνοικιών, όσο και μουσικά γένη που ήρθαν σε άμεση επαφή με πολλές χώρες, αρχικά με έθνικ περιβάλλοντα, αργότερα με εξελιγμένες κοινοβιακές μορφές.

Χούντα

Η Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1967 ακολουθούσε το πάθος της χρονιάς. Ορκίστηκε κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Το πάθος της Ενωσης Κέντρου είχε καλύψει ακόμη και το ρεφορμισμό της μικρής νεανικής ομάδας των ανδρείκων. Οι φήμες ήθελαν τη συγκέντρωση της Θεσσαλονίκης να χαρακτηρίζεται από λευκά άλογα που θα πλαισίωναν το γέρο της Δημοκρατίας στην τελευταία εκτός Αθηνών προεκλογική του ομιλία. Οι καθημερινοί άνθρωποι φώναζαν ή ούρλιαζαν πως ερχόταν ολοταχώς δικτατορία. Όσο πιο δημοκρατικές οι εφημερίδες, τόσο πιο πολύ πάλευαν να πείσουν την κοινή γνώμη πως δεν έτρεχε τίποτε. Μια εφημερίδα του Βελλίδη, ανήμερα της 21ης Απριλίου, είχε τίτλο «Αν τολμήσουν (πραξικόπημα) θα τους εμποδίσει ο λαός». Το πρωί του πραξικοπήματος, έγκυρες διηγήσεις περιγράφουν τους αρμόδιους στα κομματικά γραφεία να τρέχουν και να μη φτάνουν προσπαθώντας να σώσουν αρχεία.

Εξήγηση

Τα άλογα του Διομήδη είχαν ξαμοληθεί επειδή, όπως γνωρίζουμε σήμερα, το πραξικόπημα που επικράτησε ήταν «αφανές» πίσω από ένα αναμενόμενο πραξικόπημα στρατηγών, που ήταν σε γνώση του νεαρού βασιλιά. Κι έτσι, η συντηρητική κυβέρνηση τρεμόπαιζε ανάμεσα στο ενδεχόμενο να την έδεναν οι στενοί της φίλοι και πάτρωνες, πράγμα που δεν επρόκειτο να επιλύσουν με τα όπλα. Αντί για στρατηγούς, εμφανίστηκαν αξιωματικοί που είχαν σχέση με το εξωτερικό, ειδικά τις Ηνωμένες Πολιτείες, και τα συστήματα πληροφοριών και παρακολούθησης. Αξιωματικοί των τελευταίων τάξεων της εποχής Μεταξά, γνωστοί σε μικρούς κύκλους σε πρεσβείες, κυνήγια, πράκτορες και ονομαστοί, ιδίως ο Παπαδόπουλος, έως τις συνεδριάσεις της Βουλής, που δεν είχαν πρόβλημα να επιχειρούν προβοκάτσιας στον Εβρο των συνόρων. Μέσα σε έναν ελληνικό στρατό όπου η φήμη Παπαδόπουλου ήταν εξαιρετική,

η ομάδα που συνέπηξε έμοιαζε φανταστική μόνο στους αντιπάλους του. Οι γνωστοί του, αποδείχτηκε αργότερα, συντάχτηκαν στο πλευρό του αμέσως, και απρόσκλητοι. Η προσήλωση στο Στέμμα, παραδοσιακή, από προπολεμικά, αρχή του στρατού, βρισκόταν σε ένα χαλαρό στάδιο. Η προσκόλληση του στρατού στον Γεώργιο Β' που είχε φροντίσει προσωπικώς ο Κονδύλης, δε σήμαινε πως ο Παπαδόπουλος θα είχε την παραμικρή τύχη ως αυλικός των Ανακτόρων.

Θεσσαλονικιώτικα

Η Θεσσαλονίκη ήταν γερά πιασμένη στο αγκίστρι της δικτατορίας. Οι πολιτικές θέσεις που θα καταλάμβαναν οι αξιωματικοί του κινήματος ήταν προκαθορισμένες και χωρίς πολλές αντιρρήσεις. Ο βασιλιάς περίμενε από αλλού πραξικόπημα αλλά τον έφαγαν τα ασύρματα. Ο Παπαδόπουλος ήξερε πως το μόνο ενεργό σχέδιο που θα αχρήστευε την όποια αντίδραση (τέτοια ήταν η τύφλωση της ένστολης γενεάς) ήταν η άμεση υλοποίηση του σχεδίου «Προμηθεύς» που ήταν ένα νατοϊκό σχέδιο για την περίπτωση που οι Σοβιετικοί θα έστελναν τεθωρακισμένα στον ελληνικό χώρο. Τοποθετώντας τον όχι έμπιστό του Σπαντιδάκη (τον μόνο που 'ξερε και για τις δυο χούντες) στο επικοινωνιακό κέντρο του επιτελείου, ακύρωσε εν τοις πράγμασι τη βασιλική απόπειρα μέσω του Γεωργίου Ράλλη, να ειδοποιήσει το φιλοβασιλικό Ορέστη Βιδάλη να αντιδράσει. Ο Βιδάλης είχε ήδη λάβει τις οδηγίες του για τον «Προμηθέα», οδηγίες στις οποίες πίστευε τυφλά. Κι έτσι αδράνησε, κωφεύοντας στη θέση πως επρόκειτο για πραξικόπημα.

Υπουργός Βορείου Ελλάδος ο υποστράτηγος Πατίλης και γενικός γραμματέας ο Νικόλαος Γκαντώνας, συνταγματάρχης Πεζικού, υπουργός Παιδείας μετά τη διάλυση των γενικών γραμματέων.

Η Θεσσαλονίκη παρέμεινε αυστηρά φυλασσόμενος τόπος επειδή θεωρούσαν πως έχει πολλούς βασιλόφρονες αξιωματικούς, γεγονός που διαψεύστηκε

μετά την οπερετική αποτυχία του βασιλικού πραξικοπήματος, 13 Δεκεμβρίου του 1967.

Αντιδράσεις

Με λαμπρές εξαιρέσεις, όπως οργανωμένων στο ΚΚΕ στελεχών και μιας εξελιγμένης ομάδας δημοκρατικών ανθρώπων που κοσμούσαν τις τέχνες και τις επιστήμες, οι πρώτες αντιδράσεις ήταν στοιχειώδεις και ακολούθησε μακρά σιωπή. Ο κόσμος ελάχιστα αντέδρασε. Το έριξε σε ανέκδοτα κατά της δικτατορίας και στράφηκε με πάθος υπέρ του ποδοσφαίρου. Οι γνωστοί αγωνιστές στα πανεπιστήμια και στο συνδικαλισμό κυνηγήθηκαν, ενώ οι πολύ νέοι αντιστασιακοί συνελήφθησαν νωρίς και καταδικάστηκαν σε βαριές ποινές. Η σεισάχθεια των αγροτικών χρεών οδήγησε τη λαότητα των αγροτών σε μηχανιστικές κινήσεις συμπαρατάξης, και όντως η μεγάλη πλειοψηφία των φιλοδικτατορικών ήταν αγρότες. Σημασία έχει πως το Δημόσιο ακολούθησε τη χούντα έστω και στενάζοντας, ενώ για την είσοδο σε πανεπιστήμια ίσχυε το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων. Αρα, οι νέοι που μεταστράφηκαν υπέρ της Αριστεράς, το έπραξαν ως φοιτητές.

Κρυμμένοι δρόμοι

Η στελέχωση των υπηρεσιών του κράτους που είχε δεσμευτεί από χουντικά στοιχεία έδινε την εντύπωση ότι κάθε αντίσταση ήταν μάταιη. Πάρα πολλοί πάντως πολίτες αναγκάστηκαν ή με ευχαρίστηση εκτέλεσαν ομιλίες και πράξεις υποστήριξης. Στο πανεπιστήμιο χάριζαν τις απουσίες της γυμναστικής έναντι συμμετοχής σε υποδοχή του δικτάτορα. Πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι ανέλαβαν πόστα πέραν της υπηρεσιακής εξέλιξής τους, ενώ το πανεπιστήμιο υπέστη εκκαθάριση και άλλα δε λέμε. Εξάλλου ο προσεταιρισμός αδυνάτων συνειδήσεων προς τη χούντα, είχε και την άλλη του πλευρά: οι ίδιες συνειδήσεις, στη μεταπολίτευση, βρήκαν στα μεγάλα κόμματα φιλόξενη στέγη.

Ραγίσματα

Η αλλαγή του Ζωιτάκη και οι προσπάθειες εκδημοκρατισμού συνέκλιναν στο φθινόπωρο του 1972, οπότε και πρώτη φορά φοιτητές κυρίως απαίτησαν ελευθερίες. Ακολούθησε ένα ταραγμένο 1973 (γεγονότα Νομικής, κίνημα Ναυτικού, δημοψήφισμα κατά της βασιλείας, Πολυτεχνείο) και η αλλαγή καθεστώτος που οδήγησε στο σφαγιασμό της Κύπρου. Αλλά η τελευταία φορά που έγινε απόπειρα ανατροπής του πολιτεύματος ήταν με τον Εμφύλιο των 100 χιλιάδων απωλειών και η ανατροπή του πολιτεύματος του 1967 δε συνοδεύτηκε από κάποια τόσο ισχυρή ενάντια έκρηξη.

Τόσο η Θεσσαλονίκη, όσο και η υπόλοιπη Ελλάδα, υποδουλώθηκε όχι σε αυταρχικές πολιτικές ελευθερίες, αλλά σε μια οργανωμένη σαχλαμπήλα: φαινομηρίδες ηθοποιοί με σχέδια από λαχούρι στα μίνι, διάσημοι τουρίστες και εξωτισμός στην αντίσταση του εξωτερικού, η αίσθηση πως κάποιοι περνάνε καλά έξω ενώ μέσα ψήνεται το ψάρι στα χείλη των εξεγερμένων. Ολα αυτά, ας θεωρούνται μέτρια και όχι δραματικά, με φοβερές εξαιρέσεις τα βασανιστήρια που κράτησαν εμπνέοντας φόβο, πολλούς τρομαγμένους. Εντέλει, όπως ο Ιρλανδός πρωθυπουργός πληροφορήθηκε δυο μέρες πριν πόσο θα ανέβαζε το ΦΠΑ των πολιτών του, έτσι και ανακοινώθηκε μετά τα κυπριακά γεγονότα ότι θα υπάρξει αλλαγή καθεστώτος στην Ελλάδα. Αλλά η δικτατορία άφησε ένα φοβερό δυναμικό οικοδομικών έργων σε ιδιωτικό τομέα. Η Χαλκιδική γέμισε ξενοδοχεία και σπίτια. Η αγορά κτημάτων έπεσε σαν ακρίδα πάνω στις πόλεις. Οροφοι δόθηκαν σε κάθε κέντρο επαρχιακής πόλης. Πανηγύρια, γιορτές και τελετές υπέρ του πατριωτισμού δεν είχαν μεγάλη επιτυχία, αλλά πλήθος καλλιτεχνών συντάχτηκε με το ελαφρύ καλλιτεχνικό κριτήριο των αναψυκτηρίων. Συγγραφείς, επιστήμονες και άνθρωποι της τέχνης πλαισίωσαν τους θεσμούς της Σαλονίκης και άλλα έργα. Η τηλεόραση και οι έγχρωμες κακόγουστες ταινίες έγιναν με τον καιρό νοσταλγικά ερείπια της εφηβείας και της παιδικότητας του 1970.

Η χωροταξία της νέας πόλης

Δεν υπήρξαν μεγάλες τομές στη διαμόρφωση πράσινου, οδικού δικτύου και διαστασιολογίου οικοπέδων μεταπολεμικά. Για την ακρίβεια, σχεδόν σε κάθε εκλογική αναμέτρηση, ο νόμος επέτρεπε προσθήσεις ορόφων στην πυρίκαυστο, και μετά το 1970, σε ολόκληρο τον πολεοδομικό ιστό. Οι όροφοι στο κέντρο έφτασαν τους οκτώ κατά περίπτωση, πράγμα που γινόταν κατορθωτό με μεσοπατώματα, μεγάλο ύψος καταστημάτων που διέθεταν ανώγειο ή πατάρι, αλλά, σε μερικές περιπτώσεις η κάλυψη αυξήθηκε κατά προφανώς παράνομο τρόπο με δημιουργία δήθεν αποθηκών, στη δυτική πόλη και στην περιοχή Ναυαρίνου, που πρόσθεσε έναν ή δύο κακοφτισμένους ορόφους κατοίκησης. Παρανομίες που κράτησαν έως αργά στη δεκαετία του '80, δημιούργησαν προσθήκες σε πλυσταριά σε ταράτσες, αφού η κυριαρχία του οικογενειακού πλυντηρίου και οι στεγνωτήρες αχρήστευσαν χρηστικές λειτουργίες στις ταράτσες. Το ίδιο ίσχυσε με την εξαφάνιση των μικρών αποθηκευτικών χώρων όπου οι ιδιοκτήτες φύλαγαν άχρηστα ή χρήσιμα είδη δεύτερης χρήσης. Από το 1960 έως το 1975 περίπου, τα ανοίγματα (μπαλκονόπορτες κ.λπ.) μεγάλωσαν κατά είκοσι εκατοστά, ενώ από το 1974, επανάσταση προκάλεσε η εφαρμογή ανοδιωμένου αλουμινίου στα κουφώματα, που από το απαστράπτον ή ματ ασημί χρώμα μεταβλήθηκε σε καφετί, μπλε και σπανιότερα πράσινο ή μπρονζέ. Οι συρόμενες πόρτες ήταν κανόνας επίσης, ενώ οι μεγάλοι δρόμοι που διανοίχτηκαν απέτρεψαν φαρδιά μπαλκόνια. Παρά τη βελτίωση στο σχέδιο και στη διαρρύθμιση, οι παρανομίες, ιδίως των ακάλυπτων ή των βεραντών, ήταν κανόνας. Η αντιπαροχή αυξήθηκε κι άλλο, ώσπου περί το 1990, ολοκληρώθηκε η αναζήτηση νέων περιοχών ανάπτυξης στην πόλη. Ενδεικτικά, ανατολικά, ο έντονα προσφυγικός χαρακτήρας της Ανω Τούμπας, εκατέρωθεν της περιφερειακής τάφρου, άρχισε να υποχωρεί σε συνοικισμούς όπως η «Νέα Ανω Τούμπα», τα Κωνσταντινουπολίτικα και τα ρείθρα της Πυλαίας με το Ελαιόρεμα. Ενώθηκαν η Θέρμη με το

Πανόραμα και τους χτισμένους χώρους των συνεταιρισμών, ενώ δοκιμάστηκε για πρώτη φορά η δύναμη των Οικολόγων όταν αντέδρασαν έντονα στη δημιουργία του υποψηφίου οικισμού «Κισσός». Ο «Κισσός», ένας από τους λίγους οικισμούς που πρώτα δημιουργήθηκαν οι υποδομές του και μετά έγινε απόπειρα να χτιστεί, ατύχησε. Απεναντίας, ασχεδίαστοι χώροι που «έμπαιναν στο σχέδιο» χωρίς καμία προδιαγραφή πλην της παρανομίας, ουδέποτε ενοχλήθηκαν από τους περιβαλλοντολόγους, όπως συνέβη με τις συνενώσεις των δυτικών συνοικιών και την κυριαρχία ενός οικισμού, των Μετεώρων, που ήταν παράδειγμα ενεργού αυθαιρεσίας το 1970 και μετατράπηκε σε έναν απίστευτο μαχαλά πολυτελών δωματίων πάνω σε σαθρά θεμέλια. Η έλλειψη κάθε περιβαλλοντικής φροντίδας αποδείχτηκε περίτρανα με τη διάσωση μιας μπετονένιας εκκλησίας που ακόμη κόβει το δρόμο Θεσσαλονίκης-Περαίας, με την άναρχη, και εξαιτίας ενός «φόβου κενού» δημιουργίας τεραστίων νάων στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, αλλά και στην παραλία της, ενώ κάθε πικραμένος που έβρισκε ευκαιρία, ανέπτυσε νεοπαγείς συνοικίες χωρίς κανένα σχέδιο.

Φοβική εξάπλωση

Η Θεσσαλονίκη έχει ένα δαχτυλίδι δικό της περί το Θερμαϊκό, περί τα 25 χιλιόμετρα που θα μπορούσε, σωστά πολεοδομημένο, να δωρίσει 25 χιλιόμετρα έξοχης παραλίας, μέσα σε ζώνη πολεοδομημένη και στο άπλωμα περιφερειακών οικισμών (Γεωργική Σχολή, Καλοχώρι, οικισμοί Θερμαϊκού), ώστε οι κάτοικοι να ανοίγονταν έως την αχρηστευμένη και επικίνδυνη δήθεν βιομηχανική ζώνη των Διαβατών και της συμμαχικής οδού, που με την αποβιομηχάνιση, οδήγησαν πολλούς οικισμούς, από τη Νέα Μαγνησία έως το Ωραιόκαστρο και το Τριάδι και στα χωριά των Βασιλικών, να μετατραπούν σε έναν πολιτιστικό αχταρμά, όπου τα πεταμένα χρήματα από αναπτυξιακούς νόμους δεν εμπόδιζαν νέους «μουστερήδες» να επενδύουν σε καταστήματα με πολυτελείς

προσόψεις, γρανίτες και διπλά τζάμια, αλλά χωρίς αποχέτευση. Η εξάπλωση της πόλης ήταν φοβική. Εκστρατείες πολιτών για να «διασωθεί το στάδιο της πόλης» ή «ο βυζαντινός λιμένας του Κελλαρίου» έμοιαζαν με αστικό καλαμπούρι, διότι πέρα από τον πιλοτικό χαρακτήρα της έρευνας και το συναισθηματικό διάλογο, η κοινωνία πολέμαγε με τις αρχαιότητες, αντί να τις συγχωνεύσει στο απαραίτητο «νιου ντιλ» της πόλης.

Από το σχεδιασμό στη φαντασίωση

Η ανάγκη ενός μετρώ, η ανάγκη διανοίξεων δρόμων και υποδομών, η ανάγκη χώρων στάθμευσης και ένα σωρό άλλα πολυδιαφημισμένα έργα με κορωνίδα την απόλυτα ανέφικτη «υπόγεια παραλιακή», οδήγησε σε απόπειρες, πολύ σπάταλες μιας μυθολογίας μεγάλων έργων που δεν πραγματοποιούνται από το 1980 έως το 2010. Ηρθε ένα παράξενο και υπό μελέτη σχέδιο Καλατράβα για το βασικό «ώμο» της πόλης και το εξαφάνισαν. Η Εκθεση Θεσσαλονίκης, ενώ η φαντασίωση της μεταφοράς της ήταν σε πρώτη γραμμή, γέμισε κτίρια, δήθεν προσωρινά και πολιτιστικά, Βελλίδειο Α και Β, ΜΜΣΤ και πλείστα όσα. Η κάτω γραμμή του Φοίνικα, που θα μπορούσε να φιλοξενήσει κανονικούς, καλοσχεδιασμένους οικισμούς, γέμισε γιγαντικά μαγαζιά που κατέστρεψε η κρίση. Είναι παράξενο που δόθηκαν χώροι «έξω» για την έρευνα του πανεπιστημίου και σήμερα το ΑΠΘ διαθέτει μια τεράστια περιουσία που είναι εκτός της αποστολής του. Ξεφύτρωσαν ιδρύματα και εγκαταστάσεις με περίτεχνες οθόνες και υπερδιαφήμιση, και εκατό μέτρα εκατέρωθεν των στενών ασφάλτων, άνθρωποι πνίγονται στα ρέματα, ενώ οι πλατείες των οικισμών, με δικομματικές συμπαιγνίες, έχουν υποταχθεί στην έννοια της ανάπτυξης που είναι ουσιαστικά λαχνοί για εμποροπανηγύρεις. Ο Θεσσαλονικέας για να πάει στο Επταπύργιο ακολουθεί την ίδια ταλαιπωρία με των Ζηλωτών του 1345.

Οι βασικές απώλειες

Κάθε φορέας που χτίζει στην πόλη (α) δεν παραδίδει στο κράτος το παλαιό οικόπεδο (β) συνεχίζει την αιθεροβάμονα φαντασίωση της «αξιοποίησης». Γιατί συντηρήθηκε το Επταπύργιο; Για να υπάρξουν υπηρεσιακά γραφεία. Γιατί συντηρήθηκαν τα Λουλουδάδικα; Για να έχουν χώρο αυτοκινήτων το χειμώνα οι έμποροι. Η πόλη δε συνδέεται, δεν ακμάζει παρά μόνο παροδικά. Η κατάντια των Λαδάδικων οδηγεί στη μελλοντική κατάντια του λιμανιού της πόλης. Η πιο σημαντική απώλεια: πριν 40 χρόνια, οι άσχετοι των ασχέτων επενδυτές ονειρεύονταν λανθασμένα «γειτονιές ζωγράφων», ή ονειρεύονταν τη φρικιαστική κίνηση της Μελίνας στην Αθήνα, να δώσει σε ανθρώπους της Τέχνης νεοκλασικά να μείνουν! Σήμερα, ενώ αναστηλώθηκαν αρκετά κτίσματα εκατονταετίας, κανένας δεν τολμά να ψελλίσει οτιδήποτε άλλο, πέραν του φαντασιωτικού «πολιτιστική χρήση». Στην ουσία τα κτίσματα αυτά φιλοξενούν, σπάταλα και ανερυθρίαστα, υπηρεσίες. Ενώ δύο εφορείες αρχαιοτήτων φιλοξενούν υπηρεσίες στη Ροτόντα και έξω από τον Ορφανό, σε κτίρια ακατάλληλα. Κι ενώ έχουν αναστηλώσει εκατοντάδες χρήσιμα τετραγωνικά.

Αποτέλεσμα

Το κέντρο της πυρκαϊούστου δεν είναι η κάτω πόλη, αλλά η Κασσάνδρου με τα ασφυκτικά στενά της. Η πόλη είναι χωρισμένη σε ανώνυμες κομητείες! (Η πρωτεύουσα των μακεδονικών τοπωνυμίων έχει βαφτιστεί ως Α, Β, Γ Διαμέρισμα, σαν γκέτο εργοστασιακών προκατασκευών). Και η Θεσσαλονίκη που πρέπει να αποφασίσει, ξεκινώντας από την έντιμη διαχείριση της φτώχειας της, συνεχίζει να φαντασιώνεται μια λαμπρή μοίρα, μοίρα που περιμένει δεκάδες πόλεις των Βαλκανίων, αλλά η έλλειψη κάθε σχεδιασμού έχει εγκαταστήσει για την ώρα μια δήθεν πρωτεύουσα καλών ελπίδων όπου εγκαθίστανται συνεχώς ταφόπλακες ελπίδων...

Η Παναγιά στα τζάμια

Γεννήθηκα στη Σαλονίκη/ μπροστά στην κλειδαρότρυπα σκυφτός/ Κάστρα ανεμισμένα, καΐκια μέσ' στο φως/ Η προκυμαία, βεγγαλικά και χορωδίες/ τζάμια, το πλήθος βλέπει οπτασίες.

Στο πιο βιωματικό τραγούδι του για τη γενέτειρα, ο Διονύσης Σαββόπουλος τολμά τον υπέρτατο αυτοσχεδιασμό: να ερμηνεύσει τις λέξεις «κλειδαρότρυπα», «κάστρα», «καΐκια», «προκυμαία» και «τζάμια», με επιθετικούς, άκρως εξωστρεφείς προσδιορισμούς, που θυμίζουν ή παραπέμπουν στα στερεότυπα της Σαλονίκης. Το «τζάμια, το πλήθος βλέπει οπτασίες» αναφέρεται σε ένα εμφυλιακό φαινόμενο μαζικής υποβολής ή εμπράγματης πίστης. Συγκεκριμένα, σε όλην την Ελλάδα, μετά την Κατοχή, αλλά και ειδικά στη Σαλονίκη του Εμφυλίου, ήταν πολλοί οι άνθρωποι που διέκριναν το σχήμα της Θεοτόκου σε λεπτά τζάμια, κοινά, που χρησίμευαν στους τζαμάδες για το εμπόριο, όχι δηλαδή σχήμα σε κάποια μοναδικά αντικείμενα που ήταν και αποτέλεσμα λατρείας. Σε ένα κοινό τζάμι κάποιος διέκρινε την Παναγιά. Στηνόταν αμέσως μια λιτανεία. Ο κόσμος, φοβισμένος και καταπονημένος από τον πόλεμο, τις απαγορεύσεις, τις εκτελέσεις, τους χαμένους συγγενείς, τους χαμένους γείτονες, την καθημερινή καταπίεση, πίστευε ολόψυχα πως η Παναγιά κατέβαινε από τους ουρανούς, έχανε προσωρινώς τον Παράδεισο κι έδειχνε με την παρουσία της πως είχε σκοπό να βοηθήσει τους πιστούς της.

Φυσικές εξηγήσεις

Οι ψυχρόαιμοι πρόσεξαν ότι τα τζάμια είχαν νερά, ειδικά τα πιο λεπτά, και ότι αυτά τα νερά κατά μήκος της κοπής συχνά πρασίνιζαν ή γαλάνιζαν, άρα (υπέθεταν) ότι τα τζάμια τα διαχώριζαν στην επεξεργασία με κάποιο πτητικό αλκοολούχο, με βενζίνη ή οινόπνευμα. Ασφαλώς και στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν κι άλλοι λόγοι να πέσει «ομολογία πίστης» πάνω σε ένα ανθρωπόσχημο σχήμα, αφού η ίδια η

Αχειροποίητος, ναός από τον 5ο αιώνα, περιείχε ήδη ανθρωπόσχημα μάρμαρα, λεπτά, κομμένα κατά κάθετο αξονα, που έμοιαζαν με εκτυπώματα μιας ανθρωπίνης σιλουέτας που αποτύπωνε μια πνευματικότητα. Ήταν μια αγαπημένη συνήθεια των στερνών της Ρωμαιοκρατίας, έντονα πλατωνική. Ακόμη και σήμερα βρίσκουν πρόσωπα αγίων ή εξαιρετικά γνωστών ανθρώπων σε υλικά αντικείμενα, στα σύννεφα ή σε τοπία, σε βουνά ή χαρακτηριστικά δέντρα.

Άλλη εξήγηση

Ευτύχησα κατά το 1979/80, υπό την εποπτεία του μακαρίτη Πελεκανίδη και με τον Αλέξανδρο Σακλαμάνη, πολιτικό μηχανικό, να ασχοληθώ, μαζί με πλήθος ικανών συναδέλφων, με μνημεία της πόλης χτυπημένα από το σεισμό. Ο Σακλαμάνης είχε δουλέψει στα χρόνια του Ζάχου, τη δεκαετία του '40, με την τελευταία φάση της αναστήλωσης του Αγίου Δημητρίου. Ήταν ο υπεύθυνος για τις λεπτές δοκίδες από μπετόν αρμέ, με τις οποίες αντικατέστησε την καμένη και κατεστραμμένη στέγη του ναού. Είχε φτάσει να καταφέρει πάχος δοκαριού κοντά στα 6 εκατοστά. Ακόμη και σήμερα, η στέγη μοιάζει ξύλινη. Σε συζητήσεις μεταξύ μας για τις δυσκολίες που συνάντησε, μια αφήγησή του έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Διηγούνταν ότι μέσα στην κρίση του Εμφυλίου, δεν διετίθεντο κεφάλαια ή ακόμη και στοιχειώδη μετρητά για να αποπερατωθεί ο ναός, ήδη στην 30ή χρονιά από τότε που άρχισε η αναστήλωσή του. Οι υπεύθυνοι της επιχείρησης ήταν στενοχωρημένοι, ώσπου τους καθυσάχασε όλους ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Γεννάδιος Αλεξιάδης (1868-1951). Τους εξήγησε πως μήτε ο Άγιος Δημήτριος, μήτε η Παναγιά θα άφηνε το ναό του γεννάδα μισοτελειωμένον. Οντως, έπειτα από ελάχιστες ημέρες, τα πλήθη κυκλοφορούσαν με τζάμια ανθρωπόσχημα κατά το βάθος της διαφάνειάς τους, προσευχόμενοι θερμά. Προσφορές πιστών άρχισαν να εισρέουν άφθονες, παρά τη φτώχεια που κυκλοφορούσε, επειδή η έλλειψη της ελπίδας ήταν πολύ μεγαλύτερη έλλειψη

από οτιδήποτε άλλο. Ο Γεννάδιος κηδεύτηκε παραδοσιακά, καθημένος επί θρόνου. Την αφήγηση αυτήν την άκουσα και από άλλους εγκρίτους Θεσσαλονικείς, αργότερα.

Ο πνευματισμός ως ιδεολογικό εργαλείο, στα όρια της ιδεοληψίας

Η Θεσσαλονίκη, στους βίους των πιο χαρακτηριστικών αγίων της, του Δημητρίου και της Θεοδώρας, περιέχει πολλά δείγματα πειθούς μέσα από την παρουσία τους, κυρίως συμβολική. Από το 19ο αιώνα, όταν ο μασονισμός μετά το Διαφωτισμό έδειξε σημεία κόπωσης, άρχισε να αναπτύσσεται ο θεοσοφισμός, αναμείξεις και συγκρητισμοί θρησκευολογικών αντιλήψεων ιδίως εξ Ανατολής. Αυτά τα κινήματα, που συνδυάζουν εξωτισμό, ένα είδος πρόσληψης των οπαδών και πιστών της αποικιοκρατίας ως λύσης στο μαλθουσιανισμό, δέχονται σύμβολα, παράγουν λογοτεχνία, ήθος και ιδιότυπη άποψη για το έγκλημα και το μυστήριο. Στην Ευρώπη, σοφές κεφαλές σηκώνουν τραπεζάκια και υποδέχονται πνεύματα στις συντροφικές τους, συνομιλώντας μαζί τους. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση ενός σοβαρού πολιτικού, του Τσουδερού, που πριν γίνει πρωθυπουργός του Γεωργίου στην Αίγυπτο, διηγείται πως σε μια πνευματιστική συγκέντρωση όπου κλήθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, όχι μόνο μίλησε με την παρέα του φλιτζανιού, αλλά και υποσχέθηκε να βοηθήσει στην πρωθυπουργία Τσουδερού κατά δύναμιν. Μεγάλοι πολιτικοί, επιχειρηματίες και καλλιτέχνες ήταν γοητευμένοι από αυτά τα καμώματα. Επένδυαν μεγάλο μέρος των σχεδίων τους σε διάφορες τεχνολογίες μαντικής. Αυτά δεν είναι άσχετα με την τεράστια επιτυχία της μαντείας στο περιβάλλον του Ρασπούτιν, αλλά και στη γοητεία της Βαλχάλλας και της κούφιας γης στα ναζιστικά περιβάλλοντα. Σήμερα αυτά μας φαίνονται αστεία (χωρίς να ερευνούμε σε βάθος την τεράστια εμπορι-

κή επιτυχία της καφεμαντείας και των ωροσκοπίων στο σημερινό κοινό) αλλά ακούγονται πλήθος διαδόσεων για πολιτικούς προσηλωμένους στο φλιτζανάκι και στον ωροσκόπο τους, πάντως αφού έχουν φύγει από τη ζωή.

Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης

Ενας λόγος καίριος αυτών των δοξασιών έχει να κάνει με την τρισυπόστατη αντίληψη της συνύπαρξης τριών θρησκειών και μπόλικων αιρέσεων ή παραλλαγών που εμφανίστηκαν στη Θεσσαλονίκη με τους Εβραίους, τους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς. Οι κήποι του Πασά χτίστηκαν από μουσουλμάνο, ενώ ακατανόητα σε τρίτους σχήματα του εβραϊσμού δεν άφηναν αδιάφορα τα πλήθη, αλλά αύξαναν το κουτσομπολιό και τις ακατάσχετες διαδόσεις και κατηγορίες των αλλόπιστων πληθυσμών. Ιστορίες με σπήλαια, κόγχες, μαγεμένο νερό, ο θρύλος των Παυλοκαταραμένων, ανθρωπόσχημες φιγούρες νεκρών που αποκαλύπτονταν σε σφραγισμένους τάφους κάτω από τις πολυκατοικίες, ιδίως της Αγγελάκη, που βρίσκονταν στα όρια του ανατολικού νεκροταφείου, συντελούσαν στο μυστήριο, πράγμα που γινόταν ακόμη πιο τρομακτικό σε ιστορίες που συνδύαζαν φαντάσματα, νεκροφάνειες και βραδινές φωνές και οδηγίες δίπλα σε χώρους εκτελέσεων.

Ενας άλλος κόσμος

Αναφέρω απλώς ότι σε μια ελαφρώς δυσμενή περίπτωση για την πόλη, όχι βέβαια όσο της Κατοχής και του Εμφυλίου, δηλαδή στα χρόνια της δικτατορίας, εμφανίστηκε έντονη φάση αποκρυφισμού, με την εξάπλωση κάποιων «σχολών». Οι αποκρυφιστές, μέσα από την ιδιότυπη φλυαρία τους, προφήτευαν το μέλλον της πόλης και αγωνίζονταν να δώσουν μια «τοπογραφία» του ινδουιστικού αποκρυφισμού -τόσο της μόδας στην Ευρώπη με τον Μαχαρίσι. Η Θεσσαλονίκη, που κατηγορήθηκε πολλές φορές

ήδη στο Βυζάντιο για ομφαλοσκόπηση, λόγω του θεοληπτικού μυστικισμού μετά τον Παλαμά ιδίως, ακόμη και σήμερα είναι η πρωτεύουσα του Λόγου του μυστικού βιώματος. Όταν, λοιπόν, ο κόσμος λιτάνευε την Παναγιά στα τζάμια, περνούσε μια φάση μιας αδιατάρακτης μυστικής εμπειρίας, που όσο ο πολιτισμός μας γίνεται τραχέως ακατάληπτος, η ελπίδα των απόντων υποκαθιστά τη λογική των όντων.

Οι μύθοι των μπαγιάτηδων

Το καφενείο ενού Μπαγιάτη, σφηνωμένο στη λοξοδρόμηση πάνω από την Παναγιά Δέξα, λένε πως ήταν αιτία κι αφορμή να ονομαστούν μπαγιάτηδες οι Θεσσαλονικείς, επειδή στο χώρο εκείνον, που αργότερα μεταφέρθηκε απέναντι από τη Βίλλα Μπιάνκα στη Σοφούλη, αναδιδόταν μεγάλη γκρίνια, κύριο χαρακτηριστικό των σχολιαστών στους καφενέδες της πόλης. Άλλη εκδοχή θέλει τα πρόσωπα των Θεσσαλονικέων να αποπνέουν μια μοιρολατρία, έναν αρνητισμό, μια μονοχνοτιά, δηλαδή ένα μπαγιατιλίκι, κι όπως λέμε εμείς οι Βόρειοι «χαμουτζήδες» τους νότιους Έλληνες, έτσι κι αυτοί μας βλέπουν και πιάνεται η καρδιά τους από τη στριμάρα που συναντούν.

Ωστόσο οι «μπαγιάτηδες» είναι παρωνυχίδα, υπότιτλος, άσημη λεπτομέρεια μπροστά στην καταιγίδα των παραπόνων της πόλης εναντίον του ελληνικού Νότου. Αξίζει τον κόπο να διατρέξουμε τη ναρκοθετημένη αυτή περιοχή με καλή διάθεση.

Ο αθλητικός Καιάδας

Αν δεν ξέρεις τι εστί ΠΑΟΝΕ και σε ποιον Αστέρα έπαιζε ο Ντίνος Κούης, κατοικείς μάλλον νοτίως της Κατερίνης. Η Σαλονίκη έπαιξε φιλότιμα και για δέκα ή δεκαπέντε χρόνια το ρόλο της πανελλήνιας μπάσκετομάνης, αν και τα παιδιά των ερασιτεχνικών ομάδων τίμησαν την μπάσκετα από τη δεκαετία του πενήντα. Και τον μεν Γκάλη κανένας δεν τόλμησε να

διασύρει, αν εξαιρεθούν γνωστοί και μη εξαιρετέοι μπάσκετοπώλες που ο Νίκος τους χαλούσε την ομάδα (!!!), αλλά στα ποδόσφαιρα όλα ήταν διαφορετικά. Οι τρεις ομάδες που κυριάρχησαν μετά την απελευθέρωση ήταν ο παλαιός των Ημερών Ηρακλής, η ομάδα της αγοράς Αρης και η ομάδα της Τούμπας ΠΑΟΚ. Ο Ηρακλής γνώρισε καλές στιγμές, έχει λίγο κόσμο και θηριώδη παράδοση μεγάλων παικτών και παθιασμένης στήριξης ανεξαρτήτως αποτελεσμάτων. Ο Αρης είναι μια ιδεοληπτική ενότητα οπαδών, που πιστεύουν ότι οι ίδιοι εκπροσωπούν τη Θεσσαλονίκη. Με μήτρα το Χαριλάου, γήπεδο και γειτονιά, απ' όπου προπολεμικά οι αδελφοί Βικελίδη ξεκινούσαν τη βόλτα τους λαμπρύνοντας τα σοκάκια της συνοικίας. Ο ΠΑΟΚ έχει λαό, εκδηλώσεις μεταξύ ήπιας επανάστασης και γλυκιάς γενοκτονίας, ευρηματικότητα συνθημάτων και ενδείξεις, ενίοτε πιστοποιημένες, μιας παραβατικής συμπεριφοράς. Ο ΠΑΟΚ έχει αυτοματική και σπασμωδική αντίδραση εναντίον όλων των υπόλοιπων ομάδων της πόλης, αλλά και του Ολυμπιακού. Έχουν μείνει ονομαστοί οι ξυλοδαρμοί εναντίον πιστοποιημένων φιλάθλων που συνοδεύουν το «Θρύλο» εκτός έδρας. Το πιο γνωστό τέχνημα ήταν να ρωτάνε περιφερόμενους και προσεκτικούς αγνώστους «πού είναι, ρε παιδιά, αυτός ο Λευκός ο Πύργος;» και, όταν λάβαιναν την απάντηση, «δεν ξέρουμε, και μεις από τον Περαία είμαστε», έτρωγαν το ξύλο της αρκούδας.

Ο αθλητικός Καιάδας στην ουσία έχει από πίσω άκρως τεκμηριωμένη μια πραγματική ιστορία: την απόπειρα του Ολυμπιακού, το 1966, να πάρει στο ρόστερ του τον Γιώργο Κούδα, το έμβλημα και τον ήρωα της πόλης, που ανήκε στη διαχρονική ενδεκάδα των μεταφυσικών ηρώων, όπως ήταν ενδεικτικώς ο Αϊδίνιου και ο Σπυρίδων. Οι Θεσσαλονικείς ντράπηκαν που δεν μπορούσαν να διατηρήσουν καλοπληρωμένο και ευτυχή τον ήρωά τους στην πόλη, άνθρωπο που άλλαξε αρκετές δουλειές στη Θεσσαλονίκη. Τα υπόλοιπα, περί Βουλγάρων και τα «καλώς ήλθατε στην Βουλγαρία», παρέμεναν πληκτικώς προσβλητικά και πρέπει να δεχτούμε ότι

γκολ εναντίον «των άλλων», ειδικά του Αρη και του Ολυμπιακού, κρύβει μια βαθιά εσωτερική μεταλλαγή που απέχει αιώνες από το φίλαθλο πνεύμα.

Ωστόσο, δούλεψε πολύ η αντιπάθεια προς το ΠΟΚ. Το ΠΟΚ ήταν μια οργάνωση ημιπαράνομη που εσήμαινε «ποδοσφαιρικός όμιλος Κέντρου» και αφορούσε κοινές δράσεις και παραγκώδη υποστήριξη διαιτητών και παραγόντων υπέρ ΑΕΚ, ΠΑΟ και Θρύλου. Ωσπου να λησμονηθεί το ΠΟΚ, ήταν γνωστή ως η «Μαύρη Χειρ», που ρήμαζε το ήθος της Θεσσαλονίκης.

Ο πολιτικός Καιάδας

Ενώ κανένα τμήμα της χώρας δεν έχει κατηγορήσει ποτέ ότι το κανάλι (η τομή της Κορίνθου) είναι σύνορο χώρας, η έκφραση «σύνορα στον Πλαταμώνα» ένα διάστημα ήταν δημοφιλής και αποτέλεσμα καφενосуζητήσεων με αναπτυξιακά στοιχεία. Εβαζαν δηλαδή, στα Γιαννιτσά, στις Σέρρας και στην Αριστοτέλους, κάτω στρέμματα χωραfiών και τιμές υποστήριξης ροδάκινων και σπαραγγιών και κατέληγαν πως η νότια Ελλάδα τρεφόταν από τη βόρεια, άρα, σύνορα επειγόντως στον Πλαταμώνα. Των μπαγιάτηδων η διάθεση ουδέποτε υπήρξε αποσχιστική, μήτε καν η ενδεικτικώς απειλητική που ακούς καμιά φορά σε Ιόνιους ή Κρητικούς παράξενους χαρακτήρες. Ίσως επειδή η αυτονομία της Μακεδονίας υπήρξε αίτημα, διαφόρων μορφών ειλικρινείας, τόσο κατά τον Εμφύλιο, όσο και παλαιότερα, οπότε δεν επρόκειτο για χαριτωμενιά.

Εστιατόρια, κεράσματα, καλαμάκια

Μεγάλη μυθοπλασία Θεσσαλονίκης ήταν πάντα η γλωσσική. Οποιος πρόφερε παχύ το λάμδα ήτο μπαγιάτης. Οποιος δε ζήτηγε σουβλάκι, αλλά καλαμάκι, ήταν γκάγκαρς. Οποιος έλεγε «ναι» και όχι «αμέ» ήταν Βόρειος. Η μεγαλύτερη αφορμή για πειράγματα ήταν το μπέρδεμα μεταξύ του «με» και του «μου».

Κάνε με καφέ, αντί κάνε μου καφέ, και πάμπολλα παρόμοια.

Η προέλευση των αστεϊσμών

Αν διερευνηθεί προσεκτικά, μπορεί να αναδειχθεί το γεγονός πως «Θεσσαλονικιός», ως χαρακτήρας με τόπο προέλευσης, είναι σχετικά αναπόδεικτο χαρακτηριστικό. Τα ανέκδοτα με Εβραίους είναι πολύ περισσότερα, αφού επρόκειτο για ανθρώπους της αγοράς και από διάφορες οικονομικές πλατφόρμες. Τα ανέκδοτα εναντίον των Ποντίων ήταν απείρως πιο κακεντρεχή και δεν είχαν κάποια σοβαρή ανθρωπολογική βάση. Γι' αυτό και πολλά «ποντιακά» ανέκδοτα έχουν προφανείς ομοιότητες με αλληλοκοροϊδίες μεταξύ Φλαμανδών και γαλλοφώνων. Η φαινομενική απάθεια και η παροιμιώδης ψυχραιμία των Βλάχων, απεναντίας, τους ταύτισε με τους μπαγιάτηδες, πράγμα όχι παράξενο, αφού κάτοχοι χανιών, ξενοδοχείων και κτηνοτρόφων ήταν κυρίως Βλάχοι. Οι ειρωνείες των εντοπίων δεν είχαν μεγάλη διασπορά στη Θεσσαλονίκη, εκτός από το να μυθευτεί το αφιλόξενο των ανθρώπων: «λίγο νεράκι, καλέ!», «να το πηγάδ', να κι η μούτσκα σ'. Χώς τη μούτσκα σ' και πιε!». Στις βόρειες ελληνικές περιοχές οι «ψαλιδόκωλοι» (φραγκοφορεμένοι με βελάδα) και οι φουστανελάδες ή οι ντουλαμάδες δεν είχαν τη χαώδη πολιτισμική διαφορά που εμφανίστηκε στη νότια Ελλάδα. Ωστόσο, μερικά ενδυματολογικά χαρακτηριστικά (η χρήση του χοιρινού δέρματος, τα καλπάκια) συχνά δένονταν με στερεότυπα «κομιτατζίδικης», άρα ετερόχθονος, εμφάνισης (ακόμη και ελληνικοί όμιλοι με τον τίτλο «κομιτάτα» σπανίως λέγονταν κομιτάτα). Πριν από μισόν αιώνα, ο ένστολος με υπηρεσιακή καθαριότητα και ο σεμνός νοικοκύρης με κοστουμάκι ήταν μέρος του εθνικού ενδυματολογικού κώδικα, ενώ ο αγροτικός ντυμένος, με μάλλινες χειροποίητες «ρούχες» και ένα μαχαίρι που κρατούσε ανάμεσα στα δόντια του, ήταν ο τέλειος ανθέλληνας εαμβούλγαρος. Η παρατήρησή μου είναι αισθητικής φύσης και όχι πολιτικής.

Η σύμπληξη ενός Έλληνα του Βορρά

Καλόκαρδος. Αμείλικτα φίλος της Μακεδονίας. Εύκολος στο να χορεύει και να μιλήσει όσα εντόπικα ξέρει, αλλά από την πλευρά της εθνικής υπεροχής κι όχι συμπάθειας προς το γείτονα. Συχνά καχύποπτος με το «ποιόν» των «διαφορετικών». Σπάταλος και ανοιχτοχέρης. Περήφανος για τα στοιχεία προόδου που φέρει στο ρούχο και στη συμπεριφορά του. Πάντως ο Σαλονικιός δε διαθέτει το πρόσωπο της χαρμολύπης που εκφράζει πεντακάθαρα τον Καραμανλή, τον Κρητικό, το Ρουμελιώτη.

Φοιτητές

Έχουν αλλάξει για πάντα οι συνθήκες που περιγράφονται στους «Φοιτητές» του Ξενόπουλου. Αυτά τα νεάζοντα μικρομέγαλα παιδάκια με το απύθμενο κύρος και την ψηλομύτικη διάθεση ήταν επί πολλές δεκαετίες η πιο συντηρητική ομάδα των πληθυσμών μιας πόλης. Σπούδαζαν, συχνά φτωχικά, στο εξωτερικό ή στην Αθήνα, αλλά η δική τους φτώχεια ήταν μισοέμικη. Σύντομα επηρέαζαν τις τοπικές κοινωνίες. Το πτυχίο δεν είχε την επιρροή επί του πνεύματος -προηγούνταν η κτηματολογική διευθέτηση της επαρχιακής πόλης απ' όπου προερχόταν ο γαμπρός-φοιτητής. Στο μεσοπόλεμο όμως υπήρχε η Οκτωβριανή επανάσταση και οι κοινωνικοί αγώνες των δασκάλων. Τα λίγα γυμνάσια και λύκεια ήταν εκκινήσεις μεγάλης καριέρας για όποιον το επιθυμούσε. Εως πριν τριάντα χρόνια δεν ήταν ασυνήθιστο να περάσει ένας καθηγητής μέσης σε σταδιοδρομία στο Πανεπιστήμιο.

Τα μεγάλα θύματα ήταν τα παιδιά των χωριών. Μόλις στα μεταξικά χρόνια τα δημοτικά σχολεία αυξήθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό, αλλά μια κωμόπολη 4 χιλιάδων κατοίκων σπανιότατα διέθετε γυμνάσιο. Τα χωριατόπουλα ζούσαν σε συγγενείς ή σε νοικιασμένα σπίτια, πολλά μαζί, με τα στοιχειώδη. Πολλά πρόκοψαν, περισσότερα σταματούσαν τις σπουδές

τους. Στην Κατοχή ήταν μεγάλος ο αριθμός των νέων που πήραν πτυχία από το πανεπιστήμιο. Αλλά τα στατιστικά στοιχεία μάλλον παραποιούν μια γραμμική εικόνα ανάπτυξης. Ακόμη και σήμερα, τέλος του 2011, δεν υπερβαίνει το ένα έκτο, ο αριθμός των δημοτικών υπαλλήλων που αποφοίτησαν από ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το χάος μεταξύ χωριού και πόλης στο μεσοπόλεμο, ακόμη και σήμερα είναι μια βαθιά χαράδρα.

Καθηγητές και φοιτητές στο Στίβο

Πανίσχυρα άτομα, όχι καλοπληρωμένα, οι καθηγητές του πανεπιστημίου διέδιδαν με ένταση τις αγάπες τους. Η Θεσσαλονίκη άργησε να γίνει πρωτεύον πανεπιστήμιο. Επί δεκαετίες τη θεωρούσαν δεύτερης κλάσης σταθμό καριέρας. Από τα ανέλεκτα των επιστημονικών εκδόσεών τους, βλέπουμε πόσο επηρέαζαν οι καταβολές τους τις παραδόσεις τους. Των περισσότερων η αυστηρότητα έμεινε παροιμιώδης. Ωστόσο οι εντάσεις δεν έλειψαν, με κορύφωση τη δίκη των τόνων στα τέλη του '40. Μετά τον πόλεμο άρχισε να διαμορφώνεται η φοιτητούπολη που έγινε πασίγνωστη με την έκρηξη του ΑΠΘ, από το τέλος της δεκαετίας του '50. Η πανεπιστημιούπολη, οι εστίες και οι λέσχες, αλλά και ολόκληρη η πόλη που δεχόταν τους ενοικιαστές φοιτητές, δημιούργησε μπερεκέτια στις Σαράντα Εκκλησιές και τις περιοχές Ροτόντα, έως την Αγγελάκη, ενώ τα πιο επιφανή στέκια των φοιτητών έπιαναν όλον τον ανατολικό άξονα, τον κάθετο στη θάλασσα. Η μεταρρύθμιση της Παιδείας, αρχικά από τον Παπανούτσο και αργότερα πιο «χύμα», άρχισε να δημιουργεί διάλογο ανάμεσα στην κοινωνία και στο Πανεπιστήμιο. Εξάλλου το σημείο τριβής με την πόλη «έπαιζε». Στα συλλαλητήρια για την Κύπρο, και για το 1-1-4, ολόκληρη η πόλη ήταν πεδίο βολής και έντασης, με απαρχές το χημείο ή την περιοχή του. Όταν αγρίεψαν τα πράγματα πολιτικώς, η ένταση ήταν μεγάλη στη Διαγώνιο και στην Τσιμισκή, ενώ η Βασιλίσσης

Σοφίας συγκέντρωνε τα φοιτητομάγαζα, μαζί με τα στενά στη Ροτόντα. Κάθε γενιά φοιτητών ανακάλυπτε την Ανω Πόλη, τα αμόρε της, τα ηλιοβασιλέματα και τη Χαλκιδική. Οι μοναξιές ήταν απερίγραπτες και οι ιδεολογικές διαμάχες πολύ άγριες.

Η Φιλοσοφική, ειδικά η Παλιά Φιλοσοφική, απόλαυσε μέρες αυθεντίας άγνωστης σε άλλες εποχές. Ειδικά το κυλικείο της Παλιάς Φιλοσοφικής πριν τη δικτατορία, ήταν πασίγνωστο και φιλόξενο στέκι. Ορμητική και φιλόδοξη η Νομική, παρέδωσε έτοιμους και ανυπόμονους πολλούς πολιτικούς, ειδικά στη μεταπολίτευση. Ας σημειωθεί πως το Πολυτεχνείο μετά το 1960, γνώρισε δημοφιλείς επαφές συλλόγων και μεμονωμένων ατόμων, ήταν το πρώτο ίδρυμα όπου εμφανίστηκαν «κινέζοι» και τολμητίες. Όλες οι σχολές έφτιαξαν το μύθο τους. Στη δικτατορία αρκετοί καθηγητές διώχτηκαν. Το πανεπιστήμιο απείχε από το κέντρο της πόλης και δεν υπήρχε «αστική προκάλυψη» στις φοιτητικές διαμαρτυρίες. Η κύρια δράση εναντίον της δικτατορίας ξέσπασε μετά το 1972.

Το κλειδί στην κατανόηση της φοιτητικής ιδιότητας ήταν η παράξενα στενή σχέση διδακτικού προσωπικού και φοιτητών. Είναι ζήτημα αν από τους 40 χιλιάδες φοιτητές ήταν οι μισοί από τη Θεσσαλονίκη. Ζώνες επιρροής του πανεπιστημίου, από την κοινή διασκέδαση έως την ανακάλυψη του κόσμου των διανοουμένων, αλλά και των στεκιών της μόδας, οδήγησε στη «στελέχωση» των φοιτητικών φυλών με κυριαρχικές τάσεις στον άξονα Αγίου Δημητρίου-Εγνατία.

Ο πληθωρισμός της ανώτατης παιδείας με ένα βαριάς αδράνειας νόμο, με έρευνες σπανίως στραμμένες στην έρευνα και με τον αυτοματισμό της φοιτητικής επιθετικότητας σε συγκεκριμένους τομείς της πόλης, έφερε μια αμοιβαία κόπωση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η φοιτητική ιδιότητα πέρασε στη φάση της κατάστασης και όχι της αμφισβήτησης. Όταν οι διάφορες γενιές άρχισαν να τσακώνονται στα κεντάφια των επιτευγμάτων τους, ήταν προφανές ότι μόνον ένα σοκ θα κατάφερνε να δημιουργήσει φυ-

λές φοιτητών που θα δούλευαν σε προχωρημένους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Υπάρχει όριο στη διερεύνηση...

Αυτές οι πρόχειρες παρατηρήσεις δεν αποτελούν στοιχείο ιστορικού αφηγήματος. Είναι σαφές ότι ο φοιτητικός βίος στη Θεσσαλονίκη έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: το μεγάλο φοιτητικό πληθυσμό, την παράλληλη δράση άλλων επαγγελματικών και κοινωνικών ομάδων, τα διαφορετικά στέκια και την ανυπαρξία πνεύματος συναδέλφωσης και ομόνοιας, που έγινε αβάσταχτη μετά τη δικτατορία.

Η πολιτική της δικτατορίας

Ο φοιτητικός κόσμος αντιμετωπίστηκε ως υποψήφιος χώρος αναστάτωσης και με δυσπιστία από τη χούντα. Ο χώρος διαβρώθηκε αμέσως από συνεργάτες ή συνεταίρους της ένστολης πολιτικής. Σε πολλές σχολές οι φοιτητές στρατεύτηκαν με τη βία. Σε άλλες, δόθηκαν κίνητρα (με αλληπάλληλες εξετάσεις) να «αδειάσουν» τα ιδρύματα από τις ιδέες της εξέγερσης που ήταν της μόδας μετά το 1968. Αλλά στην πράξη, ήταν σκιαμαχίες. Η Αριστερά ποτέ δεν κατάφερε πραγματικά να ελέγξει τις διαδικασίες. Μετά τη μεταπολίτευση, και ειδικά με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία που ήταν μακρά, ένας πρωτοετής γεννημένος προς το τέλος της δικτατορίας, είχε πολύ λίγους λόγους να εκτιμά την «πρόοδο» όπως την είχε βιώσει η πρώτη γενιά «αντίστασης», τα παιδιά που ζυμώθηκαν με το Κυπριακό και τη δολοφονία Λαμπράκη.

Η εξέλιξη

Μεγάλη εμπιστοσύνη και προσήλωση στη μεταπτυχιακή εκπαίδευση, επιμονή στην απόκτηση πτυχίων στο εξωτερικό, κίνητρα σπουδών με εμφύλιες απο-

λήξεις, όπως η παραγμένη σχέση ΑΕΙ και ΤΕΙ, η δυνατότητα να παραχθούν διδακτορικά με έναν άκρως νεοελληνικό τρόπο («ευκολότερα» πτυχία επέτρεπαν σπουδαστές που έφτιαχναν την καριέρα τους με κάπως «σκοτεινή» πρωτοβάθμια βάση να δίνουν την εντύπωση ότι εξαπατούσαν αυτούς που κινούνταν πιο παραδοσιακά) ήταν μερικά από τα φαινόμενα που αφέθηκαν να εξελιχθούν, με αποτέλεσμα μερικές παρεξηγημένες εντάσεις στο χώρο.

Πάντως το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, μαζί με τα συνοδά ιδρύματα αναδείχτηκαν (ή γιγαντώθηκαν) μέσα από διόγκωση της αρχικής τους αμφίβολης δομής. Πολλές έδρες συνυπάρχουν σε χώρους παράλληλους. Δύσκολα χωράει η κρατική πολιτική για ένα περιφερειακό ίδρυμα, του οποίου ο στόχος είναι να βοηθήσει τις οικονομικές σχέσεις μιας πόλης, με την ορμή ενός μεγάλου πανεπιστημίου που προορίζεται για μεγάλες πολιτικές ανάπτυξης, οι οποίες για την ώρα καθυστερούν.

Τραγουδώντας την πόλη

Αναλογικά τα τραγούδια όπου αναφέρεται η Θεσσαλονίκη δεν είναι πάρα πολλά. Αυτοί που τα συγκεντρώνουν τα υπολογίζουν σε 250 ή και 300 ακόμη. Στην ουσία είναι περισσότερα, καθώς πλήθος τραγουδιών ή και έργων συνθετών δε μνημονεύουν την πόλη, αλλά ελέγχονται αποκλειστικά από αυτήν, όπως ο Πάνος Σαββόπουλος και συχνά ο Φίλιππος Κούκουνος και πάντα ο πολύς Νίκος Παπάζογλου. Μνεία Θεσσαλονίκης σεφαραδίτικη αναδύθηκε από τις εκτελέσεις της Γιαννάτου, αλλά στην ουσία μετά το 1912 έχουμε δείγματα που διατηρήθηκαν. Στιχουργοί και συνθέτες για τη Θεσσαλονίκη υπήρξαν δεκάδες, αλλά πρέπει να κάνουμε ένα διαχωρισμό: μετά το ξέσπασμα του «Μακεδονικού ζητήματος» του 1991/92, οι στίχοι υπέρ της Θεσσαλονίκης αυξήθηκαν υπέρμετρα σε διάφορα στιλ.

Ο Θάνος Μικρούτσικος μελοποίησε από παλιότερα τα στιχηρά του Καββαδία για την πόλη, και αρκετοί

νεότεροι. Επειδή η αφήγηση δεν είναι γραμμική και θεματική, προτιμώ να σημειώσω τη μεσοπολεμική περίοδο, όπου έχουμε τραγούδι του Μπαγιαντέρα και του Βαμβακάρη, καθώς και του Μητσάκη, ενώ πασίγνωστα και χαρακτηριστικά είναι δυο κομμάτια του Τσιτσάνη.

Τσιτσάνης

Είναι πολύ γνωστή η Σαλονικιά περίοδος του Βασιλή Τσιτσάνη, η διαταραγμένη από απουσίες θητεία στο τάγμα τηλεγραφητών, και το «Ω, ω,ω,ω, όμορφη Θεσσαλονίκη», που ξεχωρίζει αρκετά επειδή μια θαυμαστική επίκληση τη φορμάρει με το «όμι-κρον» του επιθέτου «όμορφη». Εντούτοις είναι φανερό πως η τοπωνυμική του Τσιτσάνη αφορά τη μουσική παρουσία του στην πόλη, πρώιμη μορφή διαφήμισης της φυσικής του παρουσίας, και εκεί, ο πραγματικά επιτυχημένος ύμνος του είναι το «Πάμε τσάρκα στην Ακρόπολη στη Βάρνα/ κι από κει στα «κούτσουρα» του Δαλαμάγκα», πιο γνωστός σαν «Μπαχτσέ τσιφλίκι». Η πόλη αναστατώνεται και τέμνεται με την παρουσία του Μαέστρου, εκκινώντας από το κέντρο-απόκεντρο της Παραλίας, έναντι του Λευκού Πύργου. Τα «κούτσουρα» ήταν περιώνυμη μάντρα-ταβέρνα επί της Νικηφόρου Φωκά, πριν διασταυρωθεί με τη Μητροπόλεως από την ανατολική της παρειά. Στα καφενεία όπου σύχναζε, στον πλάτανο, λέγεται ότι συνέθεσε τη «Συννεφιασμένη Κυριακή». Στα πρώτα του χρόνια, ο Τσιτσάνης ανακάλυπτε τις ζώσες πελατείες που θα του εξασφάλιζαν φήμη και χρήματα. Αγαπούσε τα οργανικά μινόρε και ήταν γνώστης της παλιάς ρεμπέτικης «τεχνολογίας». Πολύ λίγα τραγούδια του ήταν ρεμπέτικα. Πρέπει να θεωρηθεί ο πρώτος εξαιρετικά δημοφιλής συνθέτης λαϊκών τραγουδιών, ένας μαέστρος. Εντούτοις οι θαυμαστές του, που δεν είχαν πλήρη κατανόηση του ρεμπέτικου, δεν είχαν πρόβλημα να του αποδώσουν τα αυθεντικά εύσημα που οι ίδιοι κυνηγούσαν.

«Θυμήθηκα το '12 που πήραμε τη νίκη»

Ο Μάρκος ο Φράγκος, τουπίκλην Βαμβακάρης, αφιερώνει λίγα στιχάκια στην πόλη, αλλά είναι φοβερός επαγγελματίας και ξέρει να γαλουχεί αυτούς που κεφάρουν. Στο μεταπόλεμο, η Θεσσαλονίκη προσαρμόζεται στην αγορά του Μεγάλου Πανελληνίου. Θέατρο και επιθεώρηση από Αθήνα επισκέπτεται την πόλη στα ρείθρα της θερινής σεζόν, όπου ξεκινούν και περιοδείες για τον ομογενειακό ελληνισμό της Πόλης και της Αλεξάνδρειας. Το ίδιο και οι μουσικοί, που κλείνουν τα μαγαζιά όταν η πόλη έχει μπερεκέτια που συσχετίζονται με τις τρέχουσες εμπορικές συναλλαγές (λ.χ. στα Γιαννιτσα, οι μόνες επισκέψεις σχημάτων και μουσικών ήταν μεταξύ εμποροπανήγυρης του Σεπτέμβρη έως τον Οκτώβριο - Νοέμβριο που πληρώνονταν τα βαμβάκια). Όσο η Θεσσαλονίκη αποκτά από το τέλος του '50 κάποια κινηματογραφική παρουσία, είναι υποχρεωτικό να συμπεριλαμβάνεται στην ταινία και δημοφιλής τραγουδιστής σε χαρακτηριστικό τοπίο της πόλης, συχνά στην Διεθνή Εκθεση. Η πόλη αρχίζει να «επεκτείνεται»: στο τραγούδι των Κουγιουμτζή/Μαργαρίτη: «Καλαμαριά, Καλαμαριά/λεβέντες μεγαλώνεις/ κι όταν γλεντούν και τραγουδούν/ώς τ' άστρα εσύ ψηλώνεις». Είναι αλήθεια ότι η φήμη πως οι Καλαμαριώτες το γλεντάνε είναι μετά τη φήμη του τραγουδιού και από νωρίς το τραγούδι των Μπιθικώτση-Βίρβου «Εγνατίας 406» ουδέποτε απασχόλησε τους Θεσσαλονκείς για τον αριθμό του δρόμου, που δεν υπάρχει, και την έκφραση «Εγνατίας», που είναι λάθος. Τον κύκλο αυτό του εμπορικού χώρου που δημιουργεί κέφι σε καταστήματα για καψούρηδες ολοκληρώνει το μετριότατο τραγούδι του Ζαμπέτα «Σαλονικιά», που είναι μια ιλλιγγιώδους ταχύτητας βόλτα σταυρωτή στην πόλη, ενώ η στιχουργία αγνοεί ότι η έκφραση «πάππου προς πάππου Σαλονικιά» για μια γυναίκα που γεννήθηκε στο Βαρδάρι δεν είναι άκρως τιμητική.

«Γεννήθηκα στη Σαλονίκη»

Αφήνοντας στην άκρη για μελλοντικές αποτιμήσεις τη θύελλα των περί Θεσσαλονίκης Τραγουδιών μετά το 1992 (που εφόρμησαν σε μια αγορά γεμάτη μετακλήσεις τραγουδιστών της μόδας που ήθελαν να περιποιηθούν λεκτικώς το κοινό τους), επιμένω πως το καλύτερο τραγούδι που καλύπτει το Σαλονικιό της μεταπολιτευτικής περιόδου ανήκει ανεπιφύλακτα στον Διονύση Σαββόπουλο. «Γεννήθηκα στη Σαλονίκη», Ρεζέρβα 1979, ντουέτο με την Πρωτοψάλτη. Οργανωμένη, στρατευμένη ποίηση, με μουσική επηρεασμένη από τον Ντίλαν, είναι η πλήρης στιγμή ενός ξενιτεμένου που καταλαβαίνει το «νύχτα και φέγγει το στρατοδικείο» ή «Να η μαμή, ανασκώνει το μανίκι». Η Θεσσαλονίκη έχει τραγούδι.

Φυλές και στέκια

Η διαμόρφωση της πόλης, πάνω στη μεταπολίτευση, έσπασε τον πάγο του «κέντρου» από τις συνοικίες. Νέες γενιές ενοίκων απέφευγαν τα στενά και τις περιοχές χωρίς σαφή χωροθέτηση λειτουργιών. Μια φορά την εβδομάδα, οι περισσότεροι φαρδείς δρόμοι ανήκαν στη χρήση κάποιας λαϊκής αγοράς. Τα αυτοκίνητα ξεχείλιζαν από τους διαθέσιμους δρόμους, ενώ πολλά Σαββατοκύριακα η Χαλκιδική, πολλά της χωριά, έμοιαζαν με συνοικίες εξοχικές της κυρίως πόλης. Ήταν οι εποχές που ξεκίνησε «η τεχνική της δεύτερης κατοικίας» στη Θεσσαλονίκη, πράγμα που έγινε έντονο μετά τους σεισμούς του 1978. Νέα καταστήματα και δραστηριότητες οδήγησαν τις αρχαίες αυτοκινητάδες της Χαλκιδικής σε μεγάλα ψαρέματα, ενώ εμφανίστηκαν πρώτη φορά στην περιοχή και μαγαζιά που λειτουργούσαν και το χειμώνα. Το δεύτερο σπίτι στη Χαλκιδική ήταν το δυσκολότερο αφομοιωμένο συστατικό μεταξύ χωριού και πόλης για έναν απλό λόγο: η Πέλλα και η Πιερία, η Κοζάνη και οι Σέρρες συχνά είχαν παρατημένα σπίτια που γέμιζαν σε γιορτές και σχολές. Αυτό γινόταν παραδοσιακά στις οικογενειακές κατοικίες

της Χαλκιδικής. Όλο και περισσότερες χιλιάδες οικογενειών ή ζευγαριών αποκτούσαν ένα νέο ουρανίο εκδράμοντας στη Χαλκιδική. Οι σχέσεις εντοπίων και νέων κατοίκων πέρασαν αρκετά χρόνια παρεξηγήσεων και ψυχρότητας, ώσπου να εξομοιωθούν ως πολιτική συμπεριφοράς κατά τα τέλη του '90.

Τοπικά κέντρα

Ενώ η Θεσσαλονίκη κέρδιζε άπλα, αέρα και χώρο για γειτόνεμα, τα παλιά γειτονόπουλα άρχισαν να φτιάχνουν «φυλές». Συνέβαλε και η αποβιομηχάνιση της πόλης, δηλαδή η βαθμιαία εγκατάλειψη πολλών βιοτεχνικών χώρων στο Βαρδάρι και έως βαθιά στις δυτικές συνοικίες. Ετσι, περίσσευαν ιδιωτικοί χώροι που νοικιάζονταν φτηνά και άρχισε να αναπτύσσεται μια ψυχολογία συγκροτημάτων, βαθιά εμπνευσμένη από άμπιεντ μουσική (λοφτ) και παρέμεινε στην ηθολογία της πόλης ως «βόρειος ήχος». Ακολούθησε, έως την εποχή της δημαρχίας Κούβελα, μια έκρηξη θεατρική και πολλά συγκροτήματα που έδесαν συμβόλαια, και εμφανίζονταν σε μη συστημικά μπαράκια, όπως το «Παραρλάμα». Εως το τέλος της ίδιας δεκαετίας είχαν δημιουργηθεί οι «Αγαμοί θύται» και ένας συνωστισμός ταινιών, ήχου και περιοδειών. Η μικρή κλίμακα δεν κρίθηκε αρκετή για τα πλήθη που έκλειναν τους φτενούς δρόμους έως τα ξημερώματα κι έτσι κατέφθασε η εποχή του «Μύλου» και άλλων μεγάλων κέντρων.

Φυλές νέων

Ήταν η πρώτη φορά στη Σαλονίκη που οι φυλές των δημιουργών είχαν αφοσιωμένους θαυμαστές και μπροστά τους πλήθος άγνωστων νέων που, ωστόσο, θεωρούσαν τους νέους δημιουργούς άτομα πολύ μεγάλης εμβέλειας. Ηχος Θεσσαλονίκης άρχισε να καλύπτει μεγάλες ομάδες. Νίκος Παπάζογλου, «Αχαρνής» του Σαββόπουλου, «Χειμερινοί κολυμβητές», Ηλίας Ζάικος και η περίοδός του με τον Ντουνούση, αλλά και τα αδέρφια που δραπέτευσαν από τους «Noise

promotion company». Η αγορά γέμισε «Σμιθάδες», «μπακούρια», «ποζέδες» και άλλα δέκα ονόματα, που χαρακτήριζαν τον τρόπο που χόρευαν, φλέρταραν και ξενυχτούσαν ως μακρινές αναμνήσεις των υπαρχιστών, των mobs, του Φοίνικα και των τσιναριών. Οι φυλές ειρωνεύονταν η μια την άλλη, αλλά η κατάσταση δεν ήταν ακόμη άγρια. Η βία ξέσπασε βαθμιαία και αφορούσε πνευματικό επίπεδο σε σύγκρουση ανάμεσα σε βαποράκια, μικρεμπόρους και ενίοτε γκετοποιήση αθιγγάνων και Αλβανών που δέχονταν πίεση από Γεωργιανούς και Ρωσοπόντιους.

Βραδινά κέντρα και παρέες

Τα μεγάλα συγκροτήματα που έγιναν μόδα επί 15 χρόνια ιδρύθηκαν μετά το 1990. Μετά το 1975-76 άνοιξαν πολλά μικρά μπαρ-εστιατόρια, όπως ο «Δον Κιχώτης», οι «Παγιάντες», το «Φλου», ο «Μανδραγόρας», το «Ντεφάκτο», το «Σαντέ» του Κικιρίμπα και τουλάχιστον είκοσι νεότατα κάθε χρονιά, που αποκτούσαν ολοένα και νεότερη πελατεία. Η πελατεία αυτή άρχισε να αποκτά χαρακτηριστικά ιδιωνυμίας, ξεχωριστών όρων ταυτότητας. Στις παρέες άρχισε να επικρατεί η ιδιαίτερη συμπεριφορά. Κάθε συντροφιά ακολουθούσε συνήθειες. Άλλο μέρος για καφέ, άλλο για πιστό ή φαγητό. Μεγάλη επίδραση σε αυτούς τους νεωτερισμούς είχε η γνωριμία με πόλεις του εξωτερικού και με κράτη που γίνονταν «της μόδας», δηλαδή προσωπικές προτιμήσεις και συνθήκες άγνωστες έως τότε.

Σχέση «ηρώων» και «κοινού»

Από το εξωτερικό ήρθε και μια συνήθεια αγαπημένη του '80. Θαυμαστές διάφορων ηλικιών που ακολουθούσαν τον τραγουδιστή, το συγκρότημα, το θίασο με πάθος και επιμονή. Ενα από τα χαρακτηριστικά της εποχής ήταν αυτό το πάθος, όπως και η προσήλωση σε κάποιο είδωλο επειδή «τα έλεγε ανοιχτά και ελεύθερα» αλλά και αντιστρόφως. Εμεινε, λόγου χάρη, αναπάντητη και αχώνευτη η κλίση

του Μπομπ Ντίλαν προς το χριστιανισμό, η έντονη ιδεολογική διαμάχη των νέων ορθοδόξων με τους μαρξιστές. Αυτές οι αρχές ακολουθούνταν κι από περιοδικά που ήταν άγνωστα έως τότε από τυποτεχνική μορφή, όπως το «Τέταρτο» του Χατζιδάκι, ο πυκνός «Σχολιαστής», ο λογοτεχνικός «Χάρτης». Εντελώς κατ’αντιστοιχία με την εξέλιξη της ηλικίας, το κοινό των συναυλιών ξεκινούσε με κορυφή πυραμίδας μιαν ηλικία, και το ίδιο ίσχυε για αναγνώσεις εφημερίδων και περιοδικών. Το σύνολο της «πελατείας» μιας δημιουργικής ομάδας, οπαδοί και τεχνίτες, συναποτελούσαν, δίκην μεσαιωνικής συντεχνίας, τη συνωτική συντεχνία αυτή καθαυτήν. Οχι χωρίς έκπληξη, η περίοδος αυτή συνοδεύεται από την παραγμένη εποχή του αιτήματος της πολιτικής καθαρσης, που ήταν μια περίοδος δυσκολοχώνευτη και εξαιρετικά κρίσιμη για το μέλλον της χώρας.

Αλλαγές λόγω συνθηκών

Τα στέκια και οι φυλές της πόλης ξεκίνησαν τη δεκαετία του ’80 με έναν τρόπο που έδειχνε μελλοντικές διαφοροποιήσεις. Ο Σαλονικιός ήταν πλέον ένα δημόσιο πρόσωπο, αναβαθμισμένο από την καψουροσύνη της εποχής. Από τις ποιητικές απαγγελίες, τις συναυλίες στα κουτούκια και τις εναλλακτικές διακοπές, αρμαθιές θαμώνων έκλειναν θέση σε νυχτερινά κέντρα και περνούσαν την ώρα τους στα νεοπαγή «φρουτάκια». Στη χώρα απλώθηκε μια παράξενη επιχειρηματικότητα. Παρά τις υψηλές τιμές του φόρου εισαγωγών, άρχισε το φλερτ με τις δορυφορικές κεραίες και τα ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια. Οι νέες αξίες προϋπέθεταν δραστικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή.

Μόδες ρούχων και συμπεριφορών

Κύριο χαρακτηριστικό του ενδυματολογικού κώδικα ήταν η εξαφάνιση της μόδας «καμπάνα». Τα ρούχα του «νιου γουέιβ» έγιναν απλά και ενίοτε με

έντονα χρώματα, ενώ άρχισε να κυριαρχεί μια ιδιότυπη συμφωνική μορφή ροκ μουσικής στην οποία κυριαρχούσαν Αμερικανίδες κυρίως τραγουδίστριες. Ο κόσμος συγκλονίστηκε από τη δολοφονία του Τζον Λένον, ενώ ο Μικ Τζάγκερ εμφανίστηκε με δικό του δίσκο. Δυο μηχανήματα άρχισαν να έχουν πέραση. Το CD, δηλαδή ο ψηφιακός δίσκος, το βίντεο και η έγχρωμη τηλεόραση, μαζί με τον πιο παχυντικό παράγοντα των ημερών: το remote control.

Η κυριαρχία της κινούμενης εικόνας έφερε έκρηξη στη ζήτηση φτηνοταινιών βίντεο και των ταινιών πορνό που έφεραν επανάσταση στη ζωή του χωριού στην Ελλάδα και συνετέλεσαν στην εξάλειψη πολλών εξωτερικών χαρακτηριστικών του κάποτε διαφορετικού βίου. Ήταν εξάλλου καιρός. Ωσπου να ολοκληρωθεί η δεκαετία του ’90, οι αργοτικές επιδοτήσεις, στην αρχή με την μορφή των αποσύρσεων, αργότερα με αναπτυξιακούς νόμους αγροτικών μεταποιητικών βιομηχανιών, έφεραν μια διαφορετική βάση εκκίνησης και εκτιμήσεων της νεοελληνικής κοινωνίας. Στη φάση αυτή, η Θεσσαλονίκη άρχισε να γεμίζει αναπτυξιακά όνειρα, αλλά τα χρήματα βρίσκονταν όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, στα τέως αγροτόσπιτα της περιφέρειας.

Η πολιτική ζωή, 1977-1993

Κι εκεί που νομίζαμε πως κατά το έτος 1977 άρχισαν τα πράγματα να ηρεμούν και η πολυπροσωπία θα άλλαζε το πλάνο των εκλογών αλλά όχι και τη ριζοσπαστικότητα της μεταδικτατορικής κοινωνίας, μια ομάδα φίλων περάσαμε δήθεν αδιάφορα από την τελευταία συγκέντρωση του ΠΑΣΟΚ στην πλατεία Αριστοτέλους και είδαμε ένα πρωτοφανές θέαμα: οπαδούς που στα δυο τους χέρια κρατούσαν τέσσερις τουλάχιστον σημαίες και κυριολεκτικά ήταν ιπτάμενοι: χοροπηδούσαν γεμάτοι ένταση. Ήταν προφανές ότι τα σεισμάκια που μας ενοχλούσαν από το τέλος του 1975 θα ξεσπούσαν ως κάτι συναρπαστικό για τους οπαδούς του Ανδρέα. Η Νέα Δημοκρατία το είχε πιάσει στον αέρα το νόημα και ο Καραμανλής επιχείρησε μια τολ-

μηρή παρέμβαση επί των κλονισμένων ιδεολογημάτων της κεντρώας παράταξης. Στις εκλογές, το ΠΑΣΟΚ πήρε 24%, από το 13% του 1974, η Νέα Δημοκρατία κατολίσθησε από το 54% στο 42%, με ξεχωριστή την Ακροδεξιά. Το Κέντρο προικίστηκε με 20%.

Προς την Ευρώπη

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας πήρε μια επιβράβευση με την ένταξη του 1979, που ήταν στην πραγματικότητα η δημιουργία της οδού Συγγρού σε ελάχιστο διάστημα. Το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ ήταν ενάντια στην τότε ΕΟΚ, αλλά ο κυβερνητισμός ως ιδεολογία είχε ήδη ξεπεράσει τις αντιρρήσεις των οργανικών σοσιαλιστών. Το 1975 έγινε η εκτέλεση του πρώτου θύματος από τη «17 Νοέμβρη» και έως το 1990 όποιος αναζητήσει ομοιότητες και παραλληλίες μεταξύ ανόδου των κομμάτων και εξωκοινοβουλευτικών δράσεων, αναλόγως των υποψιών του, θα ανακαλύψει πολλές ή καμία.

Ο Καραμανλής, μετά τη διεύρυνση προς το κέντρο, που σήμαινε κυρίως την ενσωμάτωση με τις δυνάμεις του Μητσοτάκη, ανέλαβε Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας και την πρωθυπουργία ανέλαβε ο ευγενέστατος Γεώργιος Ράλλης, του οποίου η αβρότητα έτυχε απλώς σε λάθος εποχή. Παροιμιώδες θα μείνει το «δεν θέλω ου!». Πριν από τις εκλογές του 1981, αναφέρθηκε σε μια ομιλία στον Ανδρέα Παπανδρέου και ο τόπος γέμισε μακρόσυρτα «ουουουου». Ο άνθρωπος διέκοψε το ανάθεμα, λέγοντας με ένταση «δεν θέλω ου», εννοώντας «μη βρίζετε τους πολιτικούς μας αντιπάλους» και αμέσως θεωρήθηκε ένας άσχετος και αδύναμος πολιτικός, από τον οποίον έλειπε το κύρος της διακυβέρνησης. Το αποτέλεσμα του 1981 ήταν αναμενόμενο. Αυτοδυναμία του ΠΑΣΟΚ με 48%.

Επαναστατικές αντιστοιχίες

Αν προσέξετε την εικονογραφημένη Ιστορία της Επανάστασης του 1789, θα δείτε πως καμία από τις

μοναδικές επιτυχίες της γαλλικής επανάστασης δε διαφημίζεται επαρκώς. Απεναντίας, το αποκρουστικό θέμα γυναιών που πλέκουν και αισχρολογούν, ενώ μπροστά τους πέφτουν τα κεφάλια της αριστοκρατίας, ενώ ολόγυρα φρουνούν τον όχλο χυδαίοι και αμόρφωτοι εγκληματίες με τη ρυπαρή κονκάρδα της επανάστασης στο κεφάλι. Με δυο λόγια, και για τρία τουλάχιστον χρόνια, ό,τι κι αν έπραττε το ΠΑΣΟΚ ήταν προϊόν εγκληματικών χαρακτήρων. Ο κόσμος ήταν με τη νέα εξουσία, οι αντιδρώντες ισχυροί, αλλά στα χέρια της αντεπανάστασης.

Τρεις μήνες μετά τις εκλογές, ο Παπανδρέου πολλαπλασίασε τους μισθούς του Δημοσίου, διπλασιάζοντας τις αμοιβές των επιστημόνων και τριπλασιάζοντας τις αμοιβές των εργατών. Αυτή η κίνηση ήταν κίνηση ματ, που ο λαός, παρά τις πίκρες που ήρθαν σε άλλους τομείς, δεν ξέχασε ποτέ. Ήταν ένα αντίστοιχο με το χάρισμα των αγροτικών χρεών επί χούντας -μοναδική περίοδος κατά την οποία οι αγρότες δάνειζαν λεφτά σε όλες τις άλλες τάξεις. Το δεύτερο συγκλονιστικό μέτρο ήταν η διάλυση της ομάδας των γενικών διευθυντών και η αντικατάστασή τους από νεότατους πράσινους «επαναστάτες», με μοναδικό κριτήριο τη νομιμότητα προς τον Αρχηγό. Η μάχη ενάντια στους κερδοσκόπους, που έμεινε ως η μάχη του τελάρου, απέτυχε, ενώ τα πρώτα κοινοτικά χρήματα ξοδεύτηκαν για να υπάρξουν δουλειές για όλους. Ακολούθησε μια πολύ ισχυρή ενδυνάμωση μιας ρητορικής πολιτικής, η οποία, παρά τους αφρούς που έβγαζαν οι άλλες παρατάξεις, δεν έγινε πιστευτή. Απεναντίας, οι «κουλτουριάρηδες» του Κύρκου διώχθηκαν, ενώ οι αγαπημένοι της Μερίνας στον πολιτισμό εξαργυρώθηκαν. Η οικονομία άρχισε να χάνει λάδια, αλλά κοινωνικά ήταν ο θρίαμβος του καμποτινισμού. Στα μέσα της δεκαετίας του ’80 κι ενώ ο αυριανισμός κυνηγούσε τον Χατζιδάκι και άλλους «ομοφυλόφιλους», ο νεαρός Γιώργος Παπανδρέου δήλωνε πως υπήρχαν τα νέα τζάκια που θα προχωρούσαν μπροστά τη χώρα. Επιχειρηματίες υπέρ της νέας ψηφιακής εποχής, εργολάβοι και εκδότες, με πρώτον και καλύτερον τον Κοσκωτά,

θριάμβευαν. Οι έμπειροι γέροντες της πιάτσας παγίδευσαν τους Παπανδρέου, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον Κοσκωτά, αλλά και τον Σημίτη, στον οποίον είχε ανατεθεί το νοικοκύρεμα των νεοελληνικών οικονομικών. Ο Ανδρέας προτίμησε το «Τσοβόλα, δώσ' τα όλα» κι έχασε τρεις διαδοχικές εκλογές σε μια φοβερή συνωμοσία που κράτησε χρόνια και στην αναμέτρηση Μητσοτάκη, νέου αρχηγού της ΝΔ από το 1985, η Νέα Δημοκρατία οφείλει την οριακή της νίκη του 1990, που κράτησε έως το 1993. Ο Παπανδρέου δικάστηκε, προφανώς σε ένα καταστροφικό συνεταιρικό παιχνίδι μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς. Κανένας δεν μπορούσε να ελπίζει σε αναβίωση της πολιτικής του αλκής, κι όμως, τα κατάφερε. Η Ελλάδα πέρασε από την Επανάσταση στο βοναπαρτισμό και αργότερα στους Βουρβόλους. Σε αυτό το φοβερό διάστημα, κατέρρευσε ο υπαρκτός σοσιαλισμός, η περιπέτεια του Μακεδονικού πέρασε σε αλλεπάλληλες θέσεις μεταξύ ενδοτισμού και εθνικισμού.

Πολιτικά γκατζετάκια

Το «όλον ΠΑΣΟΚ» πέρασε, είδαμε, μια ιπτάμενη περίοδο, 1977-1982, ακολούθησε μια έντονη αντιπαράθεση με την Αριστερά περί το 1985 και μετά, εκτός από τον Κοσκωτά, μια βαριά αρρώστια κι ένας γάμος του Παπανδρέου τον οδήγησαν πολύ κοντά στην απώλεια κάθε πολιτικής δύναμης και από εκεί, αστραπιαία, στην παντοδυναμία ενός ετοιμοθάνατου. Η Ελλάδα στράφηκε στο βίντεο, στην ιδιωτική τηλεόραση και στην καψούρα, η τέχνη άρχισε να βγάζει παράδες. Το 1989, πάνω στις απαρχές της νέας τηλεόρασης, η κυβέρνηση Μητσοτάκη είχε μαζί της κρατικά και δημοτικά κανάλια, και ο Ανδρέας δεν είχε παρά ένα κανάλι, την καλαμαριώτικη «Αργώ», και συμμάχους που ήταν νέοι και δεν είχαν καμία σχέση με τα παλιά στελέχη που θεωρούσαν το «γέρο» πλήρως αποτυχημένο. Εκείνη η σκοτεινή περίοδος ανέδειξε άλλες δυνάμεις από κεντρώους και αυριανιστές, που ο γάμος τους οδήγησε στο

υβρίδιο του μελλοντικού θριάμβου του εκσυγχρονισμού.

Παραδοξότητες

Όταν ιδρύθηκε ο Συνασπισμός το 1989 από ΚΚΕ, εσωτερικό, ανανεωτικούς και λοιπά, ο πολύς κόσμος νόμισε πως ήταν μια πρώτη υλοποίηση του ευρωκομμουνισμού. Εντέλει, οι σχολιαστές του ΚΚΕ φαίνεται πως αρέστηκαν στη διαλογικότητα και, όταν το ΚΚΕ συμμαζεύτηκε στα όριά του, αυτοί δεν ακολούθησαν. Η κρίση στην Αριστερά φαινόταν ανήκεστος, αλλά κάθε άλλο παρά έτσι έγινε. Το ΚΚΕ κράτησε και διεύρυνε τις δυνάμεις του, ενώ το ΠΑΣΟΚ ανακάλυψε μια πηγή μεταλλαγμένων αριστερών απ' όπου αντλούσε κάθε πικραμένη ψυχή. Ο αυθεντικός χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ (ακτιβισμός, αγροτισμός, λαϊκή έκφραση, ιδιωματικός πολιτικός λόγος, εύκολη παραπομπή σε λαϊκισμό, αλληλοκατηγορίες και διάβρωση από πολιτικά γραφεία και το περιβάλλον της «Αυριανής») άρχισε να γίνεται ντεμοντέ, ενώ έκτοτε η νεόκοπη, ημιπολυτελής διαβίωση άρχισε να παίζει το ρόλο της.

Ο εκσυγχρονισμός ως πάθηση

Με τον Ανδρέα Παπανδρέου άρρωστο και ένα επιτελείο τριγύρω του που να θυμίζει το επιτελείο των τελευταίων ημερών του Παπάγου ή του Αϊζενχάουερ, μια ομάδα στελεχών του ΠΑΣΟΚ που διευρύνθηκε απότομα προς το τέλος του 1974, φάνηκε να κέρδισε την υποστήριξη του Γιώργου Παπανδρέου ως οικογενειακού κληρονόμου του κινήματος, αλλά και την αφανή υποστήριξη των αυριανιστών, ή τουλάχιστον, της τελευταίας παραλλαγής του. Εως το κρίσιμο συνέδριο του 1996 που ανέδειξε αρχηγό τον Κώστα Σημίτη, ο φαινόμενος ηγέτης ήταν ο Ακης Τσοχατζόπουλος, κι αυτός ως εξέλιξη του αδιαμφισβήτητου υπαρχηγού της πρώτης κυβερνητικής δεκαετίας του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή του Κουτσόγιωργα. Σε αυτόν τον εσμό που συνδύαζε λαϊκή κυ-

ριαρχία, περονισμό και μπόλικη περιφρόνηση προς τις διαδικασίες, αλλά και εξευτελισμό των κουλτουριάρηδων, ερχόταν τις κρίσιμες στιγμές ο συνήθως σιωπηλός Κώστας Λαλιώτης και «κούρδιζε» με συνθήματα στα όρια της μη κατανοητής πολυλογίας, τα προεκλογικά συνθήματα, όπως την τεχνική του φωτός έναντι του σκότους. Στη Θεσσαλονίκη ήξεραν στην ουσία μόνο τον Τσοχατζόπουλο, ενώ δυνατές δυνάμεις διέθεταν ο Καστανίδης και ο Βενιζέλος. Ο Σημίτης κέρδισε το συνέδριο και αμέσως φάνηκε πως θα εξοντώνονταν στις επερχόμενες εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996. Σε ελάχιστες εβδομάδες, ο Σημίτης δημιούργησε μια δράκα αφοσιωμένων εκσυγχρονιστών με διαφορετικές απόψεις ακόμη και για τον εκσυγχρονισμό, όπως ήταν ο Χριστοδουλάκης, ο Πασχαλίδης, και δέκα ίσως ακόμη στελέχη -τα άλλα εκατό στελέχη του ποτέ δεν είπαν πως είναι εκσυγχρονιστές. Η νίκη του επί της Νέας Δημοκρατίας άλλαξε πολλά δεδομένα. Στα οποία και δεν πρόκειται να μείνω, επειδή ο Σημίτης δεν επέλεξε τρόπο διακυβέρνησης, αλλά μια προσωπική καταγραφή, πολύ αξιόπιστη της νεοελληνικής δυσανεξίας. Είναι ο άνθρωπος που εξέφρασε με ελάχιστες προτάσεις το «αυτή είναι η Ελλάδα», αν και ένα απλό γεγονός, διδάσκει για πολλά: ως καθηγητής, είχε εκχωρήσει το μισθό του στο Πάντειο και βρήκαν τρόπο να φάνε τα δωρισμένα. Ωστόσο, σε περιπτώσεις παραλυσίας, περιοριζόταν σε ένα «τα παράπονά σας στον εισαγγελέα».

Ένα πρόβλημα που παρασιτούσε

Οι αφοσιωμένοι στον Σημίτη δεν ήξεραν τη δουλειά. Οι μη αφοσιωμένοι στον Σημίτη φρόντιζαν να παραμένουν αφανείς. Η χώρα κυριαρχήθηκε από μια σειρά καταδόσεων και κουτσομπολιών, που είχαν δύο βασικές προελεύσεις: η μία ήταν η ελληνική εκπροσώπηση στις ευρωπαϊκές υπηρεσίες, οι οποίες άκουγαν πλήθος καταγγελιών, αλλά δεν είχαν αξιο-

σύστατες οδηγίες και η όλο και μεγαλύτερη αυτοномηση υπουργείων, όπως το Εξωτερικών, που έφερε ένα παλαιό σύμμαχο του Σημίτη, τον Πάγκαλο να αναδέχεται την ευθύνη της υπόθεσης Οτσαλάν, ένα θέμα για το οποίο κάθε μέρα που κυλάει, θα φανερώνεται όλο και πιο ανεύθυνος, αφού ό,τι γράφτηκε έως σήμερα αποτελεί μια ανταλλαγή γραφικοτήτων και θυμοσοφιών ανάμεσα σε πολιτικούς και στρατηγούς. Εξάλλου, η υπόθεση Οτσαλάν εκτιμήθηκε από τον ελληνικό λαό ήδη έως το Φεβρουάριο του 1996 και ο Σημίτης νίκησε τόσο κατά το 1996, όσο και το 2000.

Οι νέοι προνομιούχοι: αγρότες χωρίς παραγωγή

Πλήθος ιδιαιτεροτήτων φρενάρισε την επιχειρηματικότητα. Τα πολλά δισ. που βοήθησαν με επιδοτήσεις τον αγροτικό κόσμο, δεν ενίσχυσαν αυτοτελείς επιχειρήσεις. Οι συνεταιρισμοί ατόνησαν, οι αγρότες εφεύρισκαν ανάγκες και άρχισαν να πιστεύουν ότι δικαιούνται κέρδη ωσάν να υποστήριζαν εκσυγχρονιστικά κολχόζ. Η ζωή στο χωριό και στην πόλη μπορεί να είχε χαώδεις διαφορές στις υπηρεσίες (τηλέφωνο, ψηφιακές υπηρεσίες) αλλά το ιταλικό πλακάκι ομογενοποίησε την κουζίνα του χωρικού και του αστού. Η παράδοση χρησιμοποιούνταν μόνο για να εφευρίσκεται ένας ακόμη τρόπος βελτίωσης του αγροτουρισμού. Πάρα πολλά χρόνια οι Έλληνες και ξένοι επισκέπτες της Πρέσπας νόμιζαν πως τρώνε φασόλια Πρεσπών, πράγμα ανακριβές, ενώ οι νέοι εμπορικοί κανόνες, που διαλύθηκαν και φαλκιδεύτηκαν από ένα λανθασμένο και ψευδώνυμο εμπάργκο προϊόντων από και προς τη ΦΥΡΟΜ, δημιούργησαν μια ολότελα παράνομη και διά ολίγους αλυσίδα κοντραμπατζήδων που κουβάλαγαν ελληνικά προϊόντα στη Βουλγαρία τα οποία, ως βουλγαρικές λιχουδιές έμπαιναν στα Σκόπια. Ήταν μια επιχείρηση που ξεκίνησε μετά το 1994, για να μη σβήσει στην πράξη ποτέ.

Το Δημόσιο ως αιτιολογία του ευρώ: μια τριετία φυσιολογική

Παρά τις δυσμενείς προβλέψεις για γενική παραλυσία, οι καλοί μισθοί και η υπερβολική φροντίδα για την αυτονομία των υπηρεσιών, έφεραν ανεκτή λειτουργικότητα πολλών υπηρεσιών. Ετσι, το κράτος μπόρεσε να αφοσιωθεί σε επεξεργασία κριτηρίων και να μπει στο ευρώ, αρχές της νέας δεκαετίας. Οι πολλοί υπάλληλοι και οι μεγάλοι μισθοί (ένα φαινόμενο που διογκώθηκε επί διαδόχων Σημίτη) έφεραν μια ιδιότυπη κατάσταση αντιστροφής της εκτίμησης του δημόσιου τομέα ως προς την κάποτε ζηλευτή αίσθηση οικονομικής άνεσης του ιδιωτικού τομέα.

Οι φρεναπάτες:

Χρηματιστήριο και Ολυμπιακοί

Οι εργολάβοι, οι προηθευτές και οι έμποροι ήθελαν από το κράτος τα πάντα, δηλαδή καλά συμβόλαια. Το κράτος αναγκάστηκε να βολεύεται με μακρούς δικαστικούς αγώνες, επειδή μόλις ένας διαγωνισμός ξεκινούσε και κρινόταν η τύχη του, περίτεχνες δικανικές διατάξεις έφεραν αντεπιθέσεις για το αποτέλεσμα στα δικαστήρια. Ετσι, τα χρήματα για ένα διαγωνισμό δεν πήγαιναν σε ένα νικητή, αλλά και σε πολλούς ηττημένους, αφού η μη προσφυγή εξαγοραζόταν -ήταν φτηνότερο.

Η φούσκα του Χρηματιστηρίου πάλι δε μέτρησε εναντίον της νίκης Σημίτη το 2000, αφού από το Σεπτέμβριο του 1999 φαινόταν η καταστροφή. Πιο σύνθετο αποδείχτηκε το ζήτημα των ολυμπιακών ακινήτων, αφού οι Αγώνες ήταν πετυχημένοι αλλά τα σκέλεθρα των εγκαταστάσεων που ρήμαζαν και ρημάζουν ακόμη, είναι οι χειρότεροι απολογητές του πανάκριβου συστήματος.

Σημίτης: χωρίς οικογένεια

Κανένας πρωθυπουργός δε δέχτηκε τέτοιες προσω-

πικές επιθέσεις από τη Δεξιά αλλά και το κόμμα του, όπως ο Σημίτης. Επί χρόνια πάντως ήταν πιστευτό ότι τον ψήφιζαν κυρίως δεξιοί ψηφοφόροι. Ή τουλάχιστον, πράσινοι που αισθάνονταν κοψοχέρδες. Χρόνια αρκετά μετά το 2004, όταν ο Σημίτης έδωσε τη διαδοχή στον Παπανδρέου, οι ευλαβείς οπαδοί του ΠΑΣΟΚ είχαν την τάση να εξαιρούν την 8ετία Σημίτη από το ενεργητικό του ΠΑΣΟΚ (ενώ, παρά την προφανή παραβίαση όλων των αρχών αυτού του κινήματος μεταξύ 2009 και 2011, δεν υπάρχει ακόμη τέτοια ένταση εναντίον της πρόσφατης πράσινης διακυβέρνησης).

Η οκταετία Σημίτη ήταν πειθαρχική ή αδιάφορη έναντι των πολιτικών της οικογένειας Παπανδρέου και ποτέ επιθετική απέναντί του. Στην ουσία ήταν μια πράξη φρόνησης, προκειμένου το κόμμα αυτό να αποφύγει τη διάσπαση. Ο Σημίτης δε διατήρησε οικογένεια πίσω του, δηλαδή ομάδα εκσυγχρονιστών, καθώς ελάχιστοι τον υποστηρίζουν και αυτοί έχουν έναν προσανατολισμό ενός «Ρονίν» (πολεμιστή-συνοδού ενός σαμουράι, που έφυγε από τη ζωή).

Μείζονα μεταπολεμικά έργα

Αποχέτευση και ύδρευση βρήκαν έπειτα από πολλά χρόνια το δρόμο τους, εξαφανίζοντας τον περιβαλλοντικό θησαυρό του υδατόβρυτου Ομπαρ και παίρνοντας νερά από τον Αλιάκμονα. Το οδικό δίκτυο βρίσκεται ακόμη σε ημιτελή κατάσταση (δεν υπάρχουν ακόμη οι σήραγγες των Τεμπών), ενώ η ΠΑΘΕ γνώρισε διαδοχικές φάσεις βελτίωσης και δραματικών καθυστερήσεων. Είναι γεγονός ότι η σχεδόν έτοιμη Εγνατία άλλαξε τελείως τον αναπτυξιακό χάρτη πέριξ της Θεσσαλονίκης. Το μόνο έργο που χτίζεται και περαιώνεται ασταμάτητα, κακόμορφο πλην επαρκές είναι το οικοδομικό πρόγραμμα των πανεπιστημίων. Τα μεγάλα έργα που κάποτε ανακοινώθηκαν και ήταν όλα αμφιλεγόμενα, αφού αναγγέλλθηκαν δεκαετία του 80 με ορίζοντα εξυπηρέτησης την αρχή του 20ού αιώνα, είναι στην ουσία ανενεργά. Δεν υπάρχει υποθαλάσσια αρτηρία (δεν

έπρεπε να υπάρξει μήτε η σκέψη της), ενώ το μετρό παραδόθηκε στην ελεύθερη διάκριση της αμηχανίας των αρχαιολόγων που είναι φυσικό να μη διαθέτουν τεχνολογία τριπλής βάρδιας και ανασκαφής ανεξάρτητης του καιρού, ενώ οι επιλογές της προσασκαφικής έρευνας (φάνηκε και στην Εγνατία οδό) ήταν αφιερωμένες στο να ανασκαφούν οι επίδικοι τόποι και να μην αφεθούν στην ησυχία τους. Με σωστό προγραμματισμό, θα υπήρχαν πλήθος τα ολοκληρωμένα έργα στη Θεσσαλονίκη, αλλά με λιγότερα ανοιχτά σκάμματα που υποδύονται τα σοβαρά ερευνητικά κεντρα.

Τα πολιτιστικά

Σχεδόν 100 τεχνικά έργα επί Πολιτιστικής, ολοκληρώθηκαν με πολλά έξοδα και θυσίες και κατηγορίες. Ενα τεράστιο ποσοστό πήγε στη διαχείριση του δήμου, του Λιμένα, του ΟΣΕ, του ΑΠΘ, της ΔΕΘ. Προϊκίστηκε επίσης το ΚΘΒΕ και οι περιφερειακοί δήμοι με πολλά θέατρα, ανοιχτά και κλειστά. Επιπλέον, αποκτήθηκε και Μέγαρο Μουσικής. Το μεγάλο ζήτημα με τα πολιτιστικά ακίνητα ήταν πως δεν υπήρξε καμία μέριμνα να λειτουργήσουν πρώτα επί πέντε ή δέκα χρόνια από τους αναδόχους και μετά να δοθούν στους ιδιοκτήτες, ώστε να εγκλιματιστούν οι Θεσσαλονικείς στη χρήση τους. Αυτό δε συνέβη και οι περιοδικά χρήσιμοι χώροι είτε χρησιμοποιούνται από τους ιδιοκτήτες που τα απέκτησαν δωρεάν, είτε αχρηστεύονται. Ας σημειωθεί ότι το «Πατάφειο», το Τελωνείο, το Τρίτο Σώμα και πλήθος άλλων περιοχών και κτιρίων είναι άχρηστα για την πόλη.

Το μέλλον των περικών

Εχει περάσει η εποχή που η Θεσσαλονίκη διέθετε ένα «ορεινό» προάστιο, το Πανόραμα, με φήμη πολυτελείας και μια σειρά συνοικισμών πυκνοκατοικημένων στα δυτικά, που τα κάλυπτε η δυσοίωση φήμη της φτώχειας. Η Θεσσαλονίκη μπορεί να διέθετε πε-

ριμετρικά συνοικισμούς, αλλά επειδή ήταν το ίδιο ανοργάνωτοι και εκ του μηδενός με τους αντίστοιχους των Αθηνών, υπό προϋποθέσεις, ήταν πιο άνετα να ξεκινήσεις από το Βαρδάρη και να βρεθείς στην Κοζάνη, παρά να προσπαθήσεις πρωινιάτικα να περάσεις το κέντρο και από τον Αγιο Παντελεήμονα να βρεθείς Αμπελόκηπους. Η πόλη άρχισε στην ουσία να λειτουργεί υποτυπωδώς όταν χάθηκε η φλέγουσα σημασία των οδών Μοναστηρίου και Λαγκαδά, μειώθηκε πολύ η επίδραση της Βασιλίσσης Ολγας και η κυκλοφορία άρχισε να «μοιράζεται» προς όλες τις κατευθύνσεις. Αιτία κι αφορμή γι' αυτά υπήρξαν μερικές νέες λεωφόροι, όπως η πολυαναμενόμενη δυτική είσοδος, οι πολλές συνδέσεις μέσω της αρτηρίας Δενδροποτάμου, αλλά και η συμμαχική οδός, που έδεσε τη Δύση της πόλης με το Βορρά, και βέβαια η περιφερειακή λεωφόρος, μια κακοχαραγμένη όδευση, άκρως απαραίτητη, που δεν απλώθηκε όπως θα έπρεπε προς το βουνό, το Χορτιάτη, και την παραλία Θερμαϊκού, αλλά τέλος πάντων.

Ενα ιδιότυπο κράμα: από τη σύλληψη στην υλοποίηση

Υπάρχει ένα στερεοτυπικό μπετόν απόψεων, που ονομάζεται πομπωδώς «τα μεγάλα έργα της Θεσσαλονίκης». Στην ουσία είναι η επικόλληση, επί αμέτρητα χρόνια, ενός τεχνικού προγράμματος δήμων, νομαρχιών, περιφερειών και εθνικών πόρων σε ένα παζλ πολιτικών πιέσεων και εμπορικής διαμόρφωσης δρόμων με άλλες αρχικές προοπτικές, που παρουσιάστηκαν σε άτακτα χρονικά διαστήματα και μπερδεύτηκαν με νέες διοικητικές διαιρέσεις. Παραδείγματα: από τα νεκροταφεία στη Θέρμη, ζώνη εμπορική, αναμειγ με εκτός σχεδίου κατοικία. Διαφορετικού εκτός σχεδίου βέβαια με το Πανόραμα. Από τη Θέρμη στο Τριάδι ατμόσφαιρα αγροτικής ερημίας, από το Τριάδι στη Λακκιά, δέκατος ένατος αιώνας με ελάχιστες προσθήκες, Λακκιά - Αγία Αναστασία, βίλες, βιλάρες, καταστήματα πάνω σε έναν

άκρως επικίνδυνο δρόμο. Μια καταγραφή παντού στη σαλονικιά περιφέρεια αυτό δείχνει: φτιάχνεται ή βελτιώνεται ένας δρόμος. Σε αυτόν κολλάνε σπίτια, καταστήματα, βιοτεχνίες, περίπτερα και άλλοι δρόμοι. Σε είκοσι χρόνια οι εκατό μόνιμοι κάτοικοι είναι πέντε χιλιάδες και παρά το δρόμο κολλάνε όλα τα απαραίτητα δίκτυα που φέρνουν άλλους δέκα χιλιάδες κόσμο. Αν εξαιρεθεί η Τριανδρία και ο Φοίνικας, ποτέ και πουθενά δε χαραχτηκε οικισμός, είτε με μορφή προαστίου είτε ακόμη και θερέτρου. Θέρετρα, για παράδειγμα, ήταν οι σκάλες της Περαίας, του Μπαζέ και της Αγίας Τριάδας. Πριν από σαράντα χρόνια, τα χωριά ενώθηκαν υπό τη δυναστεία της υποβαθμισμένης πολυκατοικίας που μεταμορφώθηκε σε δάσος από μεζονέτες. Αλλά η φιλοσοφία ήταν της οδού Καρακάση.

Με δυο λογάκια η πόλη αυτορρυθμίζεται, με καταλυτικά αποτελέσματα.

Ο μύθος του παραλιακού μετώπου

Ο ιδεατός κύκλος του έσω Θερμαϊκού είναι απλώς υποθετικός. Στα δυτικά βουλιάζει, όχι θεωρητικά, το Καλοχώρι, ένας οικισμός στον οποίο δεν μπορείς να περπατήσεις παραθαλασσίως. Από την άλλη πλευρά, δυο φορές περισσότερη θάλασσα «χαρμίζεται», επειδή δόθηκαν τεράστιες εκτάσεις για αγροτική προπόνηση στο πανεπιστήμιο και άλλους φορείς, οπότε από το τέρμα της Κρήνης έως το αεροδρόμιο η περιοχή είναι τελείως ερημωμένη, σαν την έρημο έξω από το Λας Βέγκας. Παραθαλάσσια βόλτα, ακούγεται πάλι ως ανέκδοτο. Το αεροδρόμιο σε λάθος μέρος, ως κακό σπυρί στην ήδη κορεσμένη κοιλάδα των Βασιλικών. Η κατεστημένη Παλιά και Νέα Παραλία της πόλης πολιορκείται από δραματικές ανάγκες νέων λειτουργιών, που πέφτουν πάνω σε μήκος ακτής οχτώ χιλιομέτρων, ενώ η παράκτια ζώνη είναι τετραπλάσια, θα μπορούσε να φιλοξενήσει τουλάχιστον τέσσερις «συνεργαζόμενους»

περιφερειακούς οικισμούς, προσφέροντας στους κατοίκους της πόλης ανεκτές συνθήκες πέριξ του ιστορικού της κέντρου.

Πόσο είναι το ιστορικό κέντρο της πόλης;

Κακά τα ψέματα, αλλά πρέπει αναφέροντας «κέντρο» να μνημονεύουμε την παλιά συνοικία «Εξοχών» και ολόκληρο τον αστικό ιστό που περικλείεται στους κόμβους της Εγνατίας. Η Θεσσαλονίκη έχει παραμείνει αμέτρητα χρόνια με μια πλατεία (της Ελευθερίας) και την αντικαταστάριά της (την Αριστοτέλους), ενώ υποφέρει διότι στο κέντρο πόλης συγκρούεται ένας γενικός συμβολικός χαρακτήρας με μια επισφαλή οικονομική ζωή. Οι υπόλοιπες πλατείες της ευρύτερης πόλης είναι περισσότερο «ανοίγματα». Υπάρχει μια μονομανία για «χώρους πρασίνου» και ένας δισταγμός για κέντρα πόλης. Εξω από το κέντρο, η Μαρτίου, η Σαλαμίνα, η Μπότσαρη, ο Ευκλείδης, η Ανω Πόλη και όλος ο Δυτικός Κλαυθμώνας έχουν απομείνει με γκαζόν κατά μήκος λεωφόρων και τα φαντάσματα των στρατοπέδων στα οποία έχουν προβλεφθεί αμέτρητα δημόσια και ιδιωτικά έργα, αλλά με τη μορφή του «πιθανού πάρκου» και όχι του κέντρου πόλης.

Οι πραγματικοί δείκτες ανάπτυξης

Η γκρίνια ή τα οράματα για την ανάπτυξη της πόλης και τα μεγάλα έργα έχουν πολιτικοποιήσει την έμπνευση των ειδικών. Δίπλα στο μεγάλο όνειρο της μεταφοράς της ΔΕΘ σε κάτι τοποθεσίες χρησιμότερες στη δεκαετία του '50, που είναι ερημητήρια σήμερα (μια επίσκεψη στον ιστό των Διαβατών θα σας πείσει πως είναι ο πιο δοκιμασμένος οικισμός της πόλης), μιας ΔΕΘ που είναι ήδη τίγκα στα κτίσματα, υπάρχει η τεράστια κτιριολογική εξάπλωση του

ΑΠΘ (σε συντριπτική πλειοψηφία αποικισμένη με κτίρια γραφείων του προσωπικού) και σε πυκνότητα που έχει ήδη διασπάσει την πόλη σε δασικό τμήμα και αστικό. Δίπλα στο πανεπιστήμιο και κολλητά στα νοσοκομεία και λοιπά ιδρύματα, μουσεία και δημαρχείο, υπάρχει η παλαιά στρατιωτική ζώνη, για την οποία πάλι απειλούνται νεωτερισμοί, δηλαδή κτίρια.

Στην ουσία, οι αυριανοί μελετητές πρέπει να αντιστρέψουν το κλίμα που δημιούργησαν οι παλαιότεροι μελετητές. Εκείνοι έβλεπαν εμπορική κίνηση και τη μετέφραζαν σε κτιριακούς θησαυρούς, για να πέφτουν ενοίκια. Σήμερα, πρέπει να καταγράψουν τη ζωντανή ερμηνεία της πεθαμένης εμπορικής ζωής: στην πόλη υπάρχουν ιδρύματα τέχνης και όχι γκαλερί. Μουσεία και όχι εικαστικά εργαστήρια. Χωρίς εικαστικές γειτονιές, αρτιζανάτα. Με εξάπλωση των πανεπιστημιακών λειτουργιών και απόρριψη της ατομικής πρωτοβουλίας. Πόλη χωρίς εκδότες. Πόλη με υποκαταστήματα. Οι ιδιωτικές γκαλερί είναι λιγότερες από τις αίθουσες τέχνης συλλόγων, ακμάζουν τα καταστήματα που παρέχουν τροφή, ποτό και χαλάρωση. Το εικαστικό πρόσωπο, η λογοτεχνική ματιά, οι τέχνες και τα γράμματα πρώτα αναλύονται και άμα λάχει παρουσιάζονται.

Τα υπόλοιπα «αξιοποιήσιμα» σχέδια, ήτοι η δημιουργία όλο και περισσότερων φαγάδικων στο κέντρο, φέρνει στην ουσία μια εναλλαγή φαγάδικων στην περιφέρεια της πόλης, αφού το κέντρο έχει περιορισμένη χωρητικότητα, με άμεση συνέπεια να εναλλάσσεται ο καταναλωτικός της πληθυσμός και να μην αυξάνεται.

Στατιστικά του πολιτισμού

Η μεταπολίτευση θα περίμενε κανείς πως θα έβγαζε τον κόσμο από τα καψουρομάγαζα και θα τον έστελνε σε μαζικές και μαγικές μυθωδίες με «ποιοτική» μουσική και άλλες μορφές τέχνης. Αυτό έγινε πράξη έως το 1985-86, αλλά όχι σε βάρος της εμπορικής διασκέδασης.

Οι μπουάτ παρήκμασαν και τα γήπεδα γέμισαν πολιτικό κοινό. Συχνότερα το γήπεδο Χαριλάου γνώρισε πρωτοφανή προσέλευση, καθώς μεγάλοι συνθέτες παρουσίαζαν τα μεγάλα έργα τους στο μεγάλο κοινό. Το ίδιο και τα καλοκαίρια. Καθώς η μεταπολίτευση γνώρισε και το φαινόμενο της διασκέδασης μέσα από τη διοργάνωση κομματικών νεανικών φεστιβάλ, κατά νεανική επίδραση, η νέα γενιά των μανάτζερ και των ατζέντηδων προήλθε αποκλειστικά σχεδόν από κομματικούς νεολαίους. Εκτός από το γραφείο του Θόδωρου Κρίτα και άλλα, συσχετισμένα με τα «Δημήτρια» κυρίως, δεν υπήρχαν άλλοι ατζέντηδες.

Ενα σοβαρό τμήμα μετακλήσεων διοργανώνων τα κόμματα τα ίδια, με μορφή εκθέσεων ζωγραφικής, διαλέξεων και ποιητικών παρουσιάσεων σε δήμους και πανεπιστήμια, κινηματογραφικών λεσχών, αλλά και μουσικών διοργανώσεων σε γήπεδα.

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία διατήρησε έως το 1985 μια «συμμαχία», άτυπη, μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ στα πολιτιστικά, μέσα από τη δράση κυρίως της ΠΑΠΟΚ στη Θεσσαλονίκη, αλλά αυτή η συμμαχία κονιορτοποιήθηκε το 1985, όταν ξέσπασαν διαφωνίες και κατηγορίες για κυβερνητικές παρεμβάσεις, καθώς οι νέοι δήμοι της χώρας σπανίως δε διέθεταν πολιτιστικό τμήμα και εκδηλώσεις. Ετσι, το ΚΚΕ στράφηκε εναντίον της Αθήνας ως πολιτιστικής πρωτεύουσας και το ίδιο συνέβη με τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα. Καθόλου άδικο, ας σημειώσω. Πάντως αυτός ο «κρατικός» πολιτισμός, που τον παρείχαν αφειδώς στο μέγα πανελλήνιον, έφερε απλοποιήσεις και εκτρώματα, μαζί με μοναδικά θεάματα, τα οποία ήταν αδύνατο να «εισπράξουν» τα νέα ακροατήρια της χώρας.

Μουσική

Η κυριαρχία Θεοδωράκη κράτησε δέκα χρόνια, όπως και η αυξημένη εκτίμηση των διανοουμένων στον Καζαντζίδη. Ο Χατζιδάκις διέπρεψε στο Τρίτο Πρόγραμμα, δημιουργώντας μια νέα γενιά προση-

λωμένων ακροατών, στο τέλος της δεκαετίας του '70, αλλά δεν τον άντεξαν πολύ οι δεινόσαυροι. Νέες παραγγελίες έργων αφορούσαν κυρίως συνθέτες που στράφηκαν προς την κυβέρνηση και σε ελάχιστο ποσοστό στη Νέα Δημοκρατία. Μια φράση του Ελύτη υπέρ του Σαμαρά και η προσήλωση δύο ή τριών συνθετών στον Κώστα Καραμανλή ήταν η προσφορά της Δεξιάς έως το 2006 στις παραγγελίες. Την ίδια περίοδο κατέφταναν στην Ελλάδα τα μεγαλύτερα ονόματα της ξένης μουσικής, όπως οι «Rolling Stones» (1998) και οι «U2» (1997) και πλήθος άλλων, ακόμη πιο ικανών. Οι μουσικόφιλοι άρχισαν να χωρίζονται σε πατριές, φυλές και γένη, ενώ το νέο ρεμπέτικο γνώρισε νέα εξάπλωση.

Θέατρο

Σημαντικές παραστάσεις, λησμονητέες βέβαια, συνόδεψαν μια ελληνική πολιτιστική πολιτική σαφώς επιθετική. Στα πρώτα χρόνια του Καραμανλή, οργανώθηκαν οι πρώτες μεγάλες εκθέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που συνοδεύονταν από θέατρο, είτε σε υπάρχοντες θεσμούς (euroralia) είτε σε νεοπαγείς συνεργασίες. Η διαφορά μεταξύ κουλτουριάριδων και λαϊκών έφτασε σε κορύφωση, ενώ στην ουσία επρόκειτο για μίγμα συμπλεγμάτων κατωτερότητας ή ανωτερότητας.

Στη Θεσσαλονίκη, θεατρική έκρηξη, πλην απόλυτα εξαρτημένη από το δήμο, γνώρισαν οι νεανικοί θίασοι, που έσβησαν άπαντες το 1986, όταν με την αλλαγή πολιτικής της δημαρχιακής αρχής καταργήθηκαν θεσμοί όπως οι Γιορτές Ανοιχτού Θεάτρου. Στην ουσία η Θεσσαλονίκη δεχόταν τακτικά περιοδείες εξ Αθηνών κυρίως, ενώ οι παραγωγές του ΚΘΒΕ και της Πειραματικής Σκηνής της Τέχνης ήταν οι μόνες που «άντεχαν» στο χώρο. Αργότερα προστέθηκαν και ενισχύσεις από τη δημιουργία εδρών για τις καλές τέχνες και το θέατρο, αλλά και συμμετοχές σε διεθνή ή συνεργατικά φεστιβάλ. Πολιτιστικά ραδιόφωνα επίσης διέθεταν αρκετές θέσεις έκφρασης, όπως ο κρατικός «9.58», ο σταθμός του «Μύλου» και άλλοι.

Χωρητικότητες

Ενα πελώριο ποσό αναλώθηκε σε πολιτιστική υποδομή. Μόνον που δεν αγοράστηκαν κτίρια προς ανανέωση - έγινε κι αυτό, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις κατασκευάστηκαν θέατρα έναντι μηδενικού ανταλλάγματος, όπως στους δήμους (περίπου 25), σε ανοιχτά θέατρα (Θέατρο Γης), κλειστά ιδιωτικά όπως του ΟΛΘ και της ΧΑΝΘ. Το αποτέλεσμα ήταν πως ανέβηκε η χωρητικότητα από 800 θέσεις συνολικά σε περίπου 8.000, αλλά οι ιδιοκτήτες, ακόμη κι αν ήταν δημοσίου ή κοινωφελούς χαρακτήρα, δεν μπορούσαν να φιλοξενήσουν σχήματα, παρά μόνον ευκαιριακά, με υψηλό τίμημα. Κι έτσι, ενώ υπήρχαν 1.500 «μονάδες εκδηλώσεων» το 1997, την άλλη χρονιά δεν υπήρχε ούτε μία, αν εξαιρεθεί η «Βαλκανική πλατεία», που ανέλαβε ο δήμος Νεάπολης, και το περιοδικό «Θεσσαλονικέων πόλις», που ανέλαβε ένας σύλλογος επιχειρηματιών. Το χάλι της αχρησίας δεν ήταν τόσο μεγάλο όσο με τις μεταολυμπιακές χρήσεις των αθλητικών έργων του 2004, αλλά ως προς το επενδεδυμένο κεφάλαιο μπορεί να ήταν και μεγαλύτερο.

Καθώς δημιουργήθηκαν νέα μουσεία και κρατικές οντότητες, όπως και φεστιβάλ και χώροι παραχωρημένοι στην Ανω Πόλη, οι δήμοι πρέπει να συνέλεξαν το 70% της πολιτιστικής υπεραξίας της «Θεσσαλονίκης 1997», ενώ κρατικοί θεσμοί τα υπόλοιπα, είτε για να ανεβάσουν την αξία του χαρτοφυλακίου τους (ΟΛΘ) είτε για να ευεργετηθούν αδαπάνως χωρίς ένα «ευχαριστώ» (ΔΕΘ, ΟΣΕ, ΧΑΝΘ, δευτερεύοντα μουσεία, ακίνητα Ανω Πόλης).

Λογοτεχνία

Εκδότες, και να υπήρξαν, γρήγορα συρρικνώθηκαν («Παρατηρητής», «Μαλλιάρης», «Ιανός»). Η αγορά του βιβλίου άλλαξε και πυκνώσαν οι παρουσιάσεις βιβλίων που κανένας δε φρόντιζε να διαβάσει (με την τιμητική εξαίρεση του κ. Λουκά της δημοτικής τηλεόρασης). Η εξελισσόμενη αγορά και οι εκθέ-

σεις βιβλίων ελάχιστα ευεργέτησαν τη Θεσσαλονίκη, χάρη στη νοοτροπία του «μπαγιάτη» και στην αίσθηση της αδικίας. Πολύ καλοί λογοτέχνες, πάντως, νεότατοι, αναφάνηκαν και ακολούθησαν είτε την εκρηκτική ευτυχία του πρώτου καλού βιβλίου ή τη διολίσθηση προς την γκρίνια του αδικημένου. Πολύς και πυκνός νατουραλισμός, το περιοδικό «Εντευκτήριο» από το 1987, συνεχίζοντας μυστικές διαδρομές μεσοπολεμικής αίσθησης.

Οι θεματικοί δρόμοι

Καθώς τα караβάνια και η Μοναστηρίου δεν είχαν στόχο την επίσκεψη αξιοθέατων, αλλά ο κόσμος που ερχόταν στη Σαλονίκη, το πολύ να προσευχόταν σε κάποιο ναό, τζαμί ή συναγωγή, ο χώρος χονδρικού και λιανικού εμπορίου που απορροφούσε και τις ανάγκες της πόλης βρισκόταν συγκεκριμένα στο χονδρεμπόριο (λαδάδικα, είδη καγκελαρίας, εργαλεία και σκεύη στο Φραγκομαχαλά, αλλά και τυροκομικά, προς τα δυτικά της Βενιζέλου, και απέραντα υφασματάδικα, πάλι δυτικά της Αριστοτέλους).

Ο παραδεισένιος δρόμος για αυθημερόν ή ολιγοήμερο εμπόριο, κυρίως επαρχιωτών ή ξένων από την παλαιά Γιουγκοσλαβία, ήταν η Εγνατία έως τη Βενιζέλου αναμίζ με πολλά ξενοδοχεία, πολυώροφα, που ανήκαν σε Δυτικομακεδόνες. Η Εγνατία διέθετε μεγάλα καταστήματα εκατέρωθεν των πεζοδρομίων της και προς Αντιγονιδών και Κολόμβου. Οσο περνούσαν τα χρόνια μικρές ή μεγαλύτερες περιοχές κατέχονταν από θεματικά προϊόντα, όπως είδη σιδηρικών, τυποτεχνικές εργασίες, σιζάλ, τσουβάλια και καννάβινα υφάσματα, γεωργικά εργαλεία και χιλιάδες ανταλλακτικά, όταν πρόκοψε η τάση να υπάρχουν αντιπροσωπείες. Ήταν ζήτημα χρόνου να προστεθούν στην Εγνατία ταμπελάκια με διαφήμιση πραγματίας σε ξένες γλώσσες, κυρίως σέρβικα και ρώσικα. Αυτά όλα κράτησαν συνήθως αδιατάρακτα ως συνέπειες του βαλκανικού εμπορίου και της ελεύθερης ζώνης του λιμανιού έως τη δεκαετία του '80. Κανένα εμπάργκο λόγω Σκοπίων δεν μέτρη-

σε σοβαρά. Η παράδοση εμπορίας με τις βόρειες χώρες ήταν πάντα έντονη.

Μετά τη δεκαετία του '90, η τεχνική του εμπορίου δέχεται μια ένεση εξ Ευρώπης. Πολυκαταστήματα, μαρτ, από τρόφιμα έως κηπουρική. Οι Θεσσαλονικείς μαγεύονται. Τζιράρουν τεράστια ποσά στις νέες αγορές. Δακρυσμένοι από συγκίνηση Βαλκάνιοι φωτογραφίζονται οικογενειακώς μπροστά από βουνά λευκών ειδών νοικοκυριού.

Η κρίση σφίγγει και περιορίζει το σύστημα. Το πιο πιθανό είναι πως θα περάσουν μερικοί στοχαστικοί μήνες φτώχειας και εναλλακτικών αγορών, αλλά δεν είναι πιθανό να ξαναχρειαστεί κάποιος σχοινιά σιζάλ...

Η παγίδα της αράχνης

Στην καθ' ημάς Ανατολή, τα μοντέρνα είδη κρέμονται στα παζάρια και τα διακινούν συντεχνίες, σινάφια. Στις δυτικές χώρες ο κόσμος αφήνει το αυτοκίνητο και οδεύει προς πόλεις-μαγεία της κατανάλωσης. Στην Ελλάδα, αλλά πάνω απ' όλα ατη Θεσσαλονίκη, ο μεγάλος δρόμος που μπροστά στα μαγαζιά του διπλοπαρκάρουν οι μουστερήδες είναι ένας αποφασιστικός παράγοντας μιζέριας και μικρεμπορίου, που δεν βοηθά την ισόρροπη ανάπτυξη. Γι' αυτό και όταν κάποια αρχή ονειρευτεί έναν πεζόδρομο, οι εκεί έμποροι αντιδρούν 10 ή 20 χρόνια και όταν υπάρξει πεζόδρομος, είτε τον αγνοούν, είτε κατευχαριστημένοι, εμποδίζουν να υπάρξει κι άλλος πεζόδρομος. Το ίδιο συμβαίνει σε χωριά της ενδοχώρας, όπου οι δρόμοι περνάνε ανάμεσά τους επί δεκαετίες, δημιουργώντας φοβερές καθυστερήσεις. Η λογική αυτή, να περνάει δρόμος μπροστά στο μαγαζί ανεμπόδιστος, είναι η εγγύηση για την οικονομική καθυστέρηση. Η Θεσσαλονίκη, στις γειτονιές της, βρέξει, χιονίσει, κρίση ή ανάπτυξη, βρίσκεται σε πόλεμο μεταξύ δρόμων και πεζοδρόμων. Είναι μέρος της μάχης του γενικού εμπορίου.

Η πράσινη Θεσσαλονίκη

Μετά από ημέρες και εβδομάδες πορείας από Δύση και Βορρά, η Θεσσαλονίκη ξεπροβάλλει δίπλα στη θάλασσα. Για πολλούς κατοίκους περιμετρικών πόλεων, η θέα της θάλασσας είναι κατορθωτή μόνον από την πόλη. Αλλά το τοπίο δεν είναι προβλέψιμο. Το γειτονικό μονοβούνι, ο Χορτιάτης, κατεβάζει τα βράχια του έως ένα χιλιόμετρο από το Λευκό Πύργο και γεμίζει με ημιορεινή διαμόρφωση τοπίου (βράχοι, συγκλίσεις ποταμών, λίγα φερτά υλικά) τα μέρη από τη Θέρμη στην Ευκαρπία. Απεναντίας, η κοιλάδα των Βασιλικών είναι μια τριγωνική πεδιάδα που προς τη θάλασσα φαρδαίνει και μετατρέπεται σε μια πολύ ρηχή λίμνη. Αυτή η διαμόρφωση δεν είναι φυσική, αλλά οφείλεται στις πολλές προσπάθειες να ρυθμιστεί η κοίτη του μεγαλύτερου ρέματος, του βασιλικιώτικου, που λεγόταν «Γραμμουστίκεια» στο μεσαίωνα και «Ανθεμούς» σε μια ψευδομεταγλώττιση. Ανθεμουςία είναι ακριβώς ολόκληρη η τριγωνική περιοχή της κοιλάδας των Βασιλικών.

Και στις δύο λοφώδεις πλευρές των Βασιλικών είναι προφανές ότι η περιοχή στο μεσαίωνα διέθετε πολλές καλλιέργειες παρόμοιες με τις σημερινές, ενώ από την αρχαιότητα διασώζονται μεταλλευτικές εγκαταστάσεις, χώροι για πλύσιμο σκωριών και πλήθος εγκαταστάσεων που εκμεταλλεύονταν τη φυσική ή τεχνητή ροή του νερού.

Ο ίδιος ο Χορτιάτης φαίνεται στο ανάγλυφό του να αφήνει δυο μεγάλες και βαθιές ρεματιές. Η πρώτη, του Ρετζικιού, ξεκινάει από τα ασβεσταριά στο Κουρί, στη μικρή πεδιάδα, και καταλήγει μέσω Πολίχνης στο ρέμα Δενδροποτάμου. Η δεύτερη ξεκινάει από την ίδια μικρή πεδιάδα και κατηφορίζει έως την τεχνητή λίμνη της Θέρμης. Είναι κατάφυτες ρεματιές. Εξάλλου, και η αρχαία ονομασία του Χορτιάτη (Κισσός) σε δάσος παραμπέμπει. Απεναντίας, ο λεγόμενος για ακατανόητους λόγους «Κεδρηνός Λόφος» (που δε διαθέτει κανέναν κέδρο και δε συσχετίστηκε ποτέ με κάποιον Κεδρηνό...) είναι ένας διαχρονικά πευκόφυτος τόπος, τουλάχιστον από το μεσο-

πόλεμο, που κήκε το 1997, και χαρακτηρίζεται από μικρή βιοποικιλότητα και το συστημικό έρωτα των μεσοπολεμικών κοινοταρχών να προικίζουν με πευκάκια, σε όποια τούμπα, λοφάκι και λόφο μπορούν να παρέμβουν. Σε περιπτώσεις μεγάλης κλίμακας, έχουμε ξηρόλοφους που διαγραμμίζονται με ζώνες δασικές, όπου πάλι τοποθετούνται πεύκα (από τον Ανω Σταυρό έως την περιοχή Σάντας), ζώνες που απλώς συμβάλλουν στην καταστροφή αρχαιολογικών στρωμάτων με μη αντιστρέψιμο τρόπο.

Ο κόλπος που αλλάζει

Η αρχαία Θέρμη, στο μικρό Καραμπουρνού, με τους κωμηδόν τεταγμένους οικισμούς της (στο Σέδες, στο Τριάδι, στη νότια περιοχή της Ραικήλου και σε αρκετές θέσεις προς το Γαλλικό) βρισκόταν στην αρχαιότητα στη μέση του ομώνυμου κόλπου. Ενα πελώριο αλίπεδο, από τις περιοχές Βεργίνας, Μιέζας, Εδεσσας, Κύρρου και Ιχνών, έως τις όχθες του Αλιάκμονα απλωνόταν, όπως περιγράφουν οι αρχαίοι, με κοινές κοίτες από το Γαλλικό έως τον Αλιάκμονα. Αυτός ο βάλτος στην ουσία, που δε φαίνεται να ξεπερνούσε τα δύο μέτρα βάθος, ήταν ένας καλαμώνας που ρήχαινε και έκλεινε το θαλασσινό Θερμαϊκό. Στα χρόνια του Χριστού, υπήρχε ένα κανάλι διαμορφωμένο γύρω στα 25 χιλιόμετρα που συνέδεε την Πέλλα με τη θάλασσα. Αυτός ο υδροβιότοπος λεγόταν Βόρβορος (=βαλτότοπος, όπως και η χαλκιδικιώτικη Βουρβουρού) και κάλυπτε τη μετέπειτα λίμνη των Γιαννιτών. Στα ρωμαϊκά χρόνια, η λίμνη ήταν πλήρως διαμορφωμένη και απόδειξη είναι το μοναδικό πελώριο μονότοξο γέφυρας που άφηνε τα νερά να περάσουν μέσω του Λουδία στη θάλασσα. Οι βάλτοι αυτοί άφηναν πάμπολλες προσχώσεις, διαμορφώνοντας «μάνες» (εκβολές). Ετσι υπήρχε η παλιά κοίτη του Αξιού (παλιομάνα) αλλά και αρχαία κοίτη του Αξιού στο μεσαίωνα. Περιγράψαμε ήδη πώς στο μεσοπόλεμο ο Θερμαϊκός διασώθηκε με τη διαμόρφωση των ποτάμιων κοιτών του Θερμαϊκού. Πάντως στις υπερβολές περί υγροβιοτόπων του Θερμαϊκού,

ας επισημανθεί ότι υποφέρουν δεινώς οι ιστορικοί υδροβιότοποι (αεροδρόμιο Μίκρας κ.λπ.) και επαινώνται οι τεχνητοί σχηματισμοί του μεσοπολέμου.

Τα νερά από τη Δύση

Το κινίνο και οι νέες μέθοδοι αποχέτευσης και παροχέτευσης υδάτων, κυρίως από τη Δύση, έφεραν τη Θεσσαλονίκη σε αδιέξοδο, καθώς παρέμεινε η δυσώνυμη εικόνα μιας ανθυγιεινής περιοχής στα δυτικά, που χειροτέρεψε από την ολέθρια απόφαση να υπάρξει βιομηχανική ζώνη της πόλης στην περιοχή Γαλλικού, δηλαδή σε ένα πεδινό και άνετο τοπίο που θα μπορούσε να φιλοξενήσει το μέγεθος μιας ακόμη Θεσσαλονίκης, που σπαταλήθηκε σε ανοικονόμητες, ολότελα αυθαίρετες επεκτάσεις στα δυτικά.

Αλαταριές

Δυο μεγάλες αλυκές υπήρχαν στο στόμα του Θερμαϊκού, και αρκετές μικρότερες. Αλυκή του Κίτρου, κοντά στην εκβολή του Αλιάκμονα, Αλυκή του Αγγελοχωρίου, ομώνυμη με τις βυζαντινές «Αλυκές», «Αλικάριοι» κ.λπ., Αλυκή της Μηχανιώνας και μικρές αλυκές στις ακτές της Επανομής. Μαζί με το μεταλλουργικό πλούτο και την ισχυρότατη υδροκίνηση από τους δεκάδες νερόμυλους έξω από την πόλη, οι αλυκές ήταν συγχρόνως μια σημαντική πηγή ανάπτυξης κι εισοδήματος στη μεσαιωνική Θεσσαλονίκη (μεγαλύτερη πάντως αναλογικά από τη σύγχρονη εποχή).

Τα ρέματα της πόλης

Τα τείχη της Θεσσαλονίκης συνέβαλαν στη διαφοροποίηση του αναγλύφου της πόλης. Η Θεσσαλονίκη εντός των τειχών είχε δυο μεγάλα ρέματα, που ξεκινούσαν από τη σημερινή οδό Ολυμπιάδος, στο κέντρο του μεσοτείχους, και το ένα ρέμα μέσω της Ιασονίδου και της Εθνικής Αμύνης κατέληγε στη

Νέα Παναγία, ενώ το άλλο, μέσω της Αγίας Σοφίας και της Καρόλου Ντηλ (εκκλησιαστική Σκάλα), διαμόρφωσαν με τους αιώνες ένα μπάζωμα στο κέντρο των θαλάσσιων τειχών που επέτρεψε με τον καιρό την εξοχή προς τη θάλασσα, και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας την κατασκευή δύο δυναμαριών, του Λευκού Πύργου και του φρουρίου Βαρδαρίου. Παρ' όλα αυτά και παρά τα σχετικώς άρτια αποχετευτικά (το Τζερέμπουλον, ο αρχαίος αποχετευτικός αγωγός της πόλης, λειτουργούσε ένα διάστημα - 10ος αιώνας- ως λιμενοβραχίονας), η Θεσσαλονίκη, πετρώχτιστη και θύμα πολλών θεομηνιών, ανέπτυξε ιδιάζουσα χλωρίδα στη τείχη της.

Όταν η πόλη άρχισε να προεκτείνεται, άρχισε να χρησιμοποιεί άθλια το μεγάλο ρέμα Δενδροποτάμου, σημαντικό ποταμάκι που έβγαζε στην Μπάρα, ένα αλίπεδο χαμηλού υψομέτρου. Από το Λευκό Πύργο και ανατολικά, υπήρχε το μεγάλο ρέμα «του πεδίου του Αρεως» (κολλητά στο Γ' Σώμα), που αργότερα έγινε η οδός Ναπολέοντος Ζέρβα.

Μεγάλο ρέμα, αλλά από νωρίς εξαφανισμένο, ήταν της περιοχής Ευζώνων-Πατέ. Το ρέμα Κωνσταντινίδη, που άρχιζε από την Ανω Τούμπα (του προφήτη Ηλία), ήταν το πιο σπουδαίο της πόλης. Εως το Ντεπό υπήρχαν άλλα τέσσερα σπουδαία ρέματα (μόνον το ρέμα Τύπα, στη βίλα Μπιάνκα, διατηρεί τη χάραξή του).

Δάση, πράσινο, καλλιέργειες

Η χλωρίδα της περιοχής των ρεμάτων ήταν υποβαθμισμένη. Θαμνώδεις βρομούσες, τάμαριξ και αγριομουριές, ελάχιστα λουλουδιστά. Ωστόσο, αυτή η υποβάθμιση επιβάλλει πλήρη αποκατάσταση των ρεμάτων στο μέλλον, αφού μόνον έτσι θα υπάρξει δημόσιος χώρος, πλατείες και διαμορφώσεις των οικοδομικών τετραγώνων με φυσικές κλίσεις. Τέλος, η αποχετευτική τάφρος, ένα έργο ολκής της δεκαετίας του πενήντα, θέλει τα μερεμέτακια του για να αποφύγει η πόλη τις ολέθριες πλημμύρες.

Σε κάθε περίπτωση, η ενοποίηση του αστικού πράσινου χώρου με την ιστορία της πόλης θα προσφέρει μεγάλη υπηρεσία στη διατήρηση του πρασίνου.

Οι τοπικοί ερευνητές - ο άλλος αιώνας

Οι ελίτ της πόλης βρέθηκαν σε πλήρη αμηχανία και αναδιάταξη μετά την απελευθέρωση. Οι Οθωμανοί ήταν έτοιμοι να δημιουργήσουν τη δική τους «αλυτρωτική» τάση, έχοντας πλέον πολλά εκατομμύρια μουσουλμάνων που θεωρούσαν δικούς τους προστατευόμενους. Οι Βούλγαροι με μια στρατιωτική δύναμη στη Θεσσαλονίκη που αγωνιζόταν να προκαλέσει κεκτημένα στην πόλη, ήταν πανέτοιμοι να επιτεθούν και πάλι σε όποιον θα έστεκε εμπόδιο στο δικό τους αλυτρωτισμό. Η υπόθεση με τους Ελληνες και τους Εβραίους ήταν διαφορετική. Οι Εβραίοι είχαν εμπλακεί σε ένα σημαντικό εσωτερικό διάλογο, ανάμεσα στους παραδοσιακούς πολίτες των πόλεων όπου οι άνθρωποι είχαν επί αιώνες παραμείνει και στους σιωνιστές, δηλαδή τους οπαδούς της «επιστροφής στις ιστορικές ή βιβλικές ρίζες» αυτού του λαού. Κατευθείαν διάλογος μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων δεν έγινε πολύς και μέγας, εκτός από εφημεριδικά σχόλια. Φυσικά, μια μερίδα κατοίκων της Θεσσαλονίκης, πρωτίστως Ελλήνων εμπόρων, επιθυμούσε μείωση του ανταγωνισμού με το εβραϊκό στοιχείο, το οποίο ήταν ούτως ή άλλως πολύ δραστήριο και αποτελεσματικό στο εμπόριο και τη βιομηχανία, άρα οι επιθυμίες του σιωνισμού «βόλευαν» πολύ αρκετούς Θεσσαλονικείς, που βέβαια προσπαθούσαν να επηρεάσουν την κεντρική τους κυβέρνηση. Περί το 1918, η Ελλάδα βρισκόταν με την πλευρά κάποιας Εξόδου των Εβραίων, υπέκοντες στη δήλωση Μπάλφουρ, αλλά αργότερα, επειδή η εβραϊκή κοινότητα (ορθότατα, από την πλευρά της) εμπιστευόταν περισσότερο τις φιλοβασιλικές δυνάμεις της χώρας και όχι τους φιλελευθέρους, οι σχέσεις των Βενιζελικών με την κοινότητα χειροτέρεψαν κάθετα και απότομα. Η προσφυγική

ελίτ εξάλλου ήταν ολόθερμα με τον Βενιζέλο, υπερεκαλύπτοντας την απώλεια των εβραϊκών ψήφων, οι οποίες, εξάλλου, με ρύθμιση των Φιλελευθέρων, δεν είχαν το ίδιο ειδικό βάρος με τις ελληνικές.

Ας σημειωθεί ότι αυτό το τόσο σημαντικό ιδεολογικό ζήτημα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ σε έναν σοβαρό διάλογο, αλλά θεωρήθηκε δευτερεύον αυτοδιοικητικό πρόβλημα, που είχε ως αποτέλεσμα μια πίεση σε βάρος της εβραϊκής κοινότητας που ήταν εξάλλου αναμενόμενη, αφού η ίδια η Ελλάδα έμπαινε και σε άλλη χαώδη χοάνη: η είσοδος τόσων προσφύγων από Θράκη, Πόντο, Καραμανία και Αιγαιακή Ασία, δεν έφερε χαμόγελα χαράς στους Ελληνες της παλιάς Ελλάδας, αλλά άρχισε να κυκλοφορεί ένας επιθετικός «τουρκοσπορισμός», αφού ήταν αδύνατο σε πόλεις ολόκληρες να κατανοήσουν τι γύρευε μια γιαγιά - κυρίαρχη, σε ένα μιντέρι μιας κουζίνας που μιλούσε τούρκικα και κάπνιζε αρειμανίως. Η Ελλάδα όντως έμπαινε σε φάση αυτισμού και να βλέπει οράματα. Σήμερα, οι αισθητικές αξίες του μεσοπολέμου μπορεί να εκτιμώνται στη χώρα των λασπόδρομων και της μετανάστευσης, αλλά η προσπάθεια της Νέλλυ και της Ρίνφενσταλ να ανακαλύψουν πραξιτελικές προτομές σε προφίλ βοσκών και ναυτικών της ελληνικής υπαίθρου, δεν νομίζω ότι θα γινόταν εύκολα κατανοητή σε πιο σταθερές και ήρεμες κοινωνίες.

Οκτώβρης

Από το τέλος της δεκαετίας του 1910, οι τοπικές ελίτ και οι τοπικοί αναδιφητές των τοπικών προβλημάτων μιας πόλης υπέστησαν διπλό σοκ: οι τοπικοί ερευνητές άρχισαν να «ιδεοφορούν» σε ρομαντικά εξωπραγματικούς χώρους, ενώ οι πολιτικές και οι κοινωνικές δυνάμεις βρίσκονταν σε επίπεδο ευθείας αναμέτρησης μπροστά στο φαινόμενο της Οκτωβριανής Επανάστασης που όξυνε φοβερά τις αντιθέσεις και δημιούργησε στους φτωχούς πολίτες την εντύπωση πως η ταξική πάλη θα έφερνε ένα τέλος στα δεινά τους. Ο ιδεαλισμός ως «φυγή προς τα

εμπρός» ήταν επίσης μια αποδεκτή φυγή. Η λατρεία στο ταγκό, δραπέτευση σε ρομαντικά μέρη, η λατρεία του ειδυλλίου, το σινεμά, δράση των σπορ, το αεροπλάνο και οι γρήγορες μηχανές έφεραν τον παγκόσμιο πληθυσμό σε μια κατάσταση «σπλην» με τεράστιες και τραυματικές διαφορές στον τρόπο ζωής. Ωστόσο το ρομάντζο βρήκε τη θέση του. Πλούσιοι και φτωχοί συναντιόνταν μόνο σε εξαπραγματικές αστροναυτικές συνθήκες. Εκείνη, μοδιστρούλα, εκείνος πλουσιόπαιδο. Και αντιστρόφως. Είναι χαρακτηριστικό πως αυτή η διχασμένη ελίτ που ωστόσο ήταν υπάκουη στον έρωτα και στην ιδεολογία, διέτρεξε ολόκληρο τον πόλεμο με εκπλήσσοσα ταχύτητα και ομοιομορφία. Ακόμη και στα χρόνια του Εμφυλίου, ο αυστηρός σε ζητήματα ηθών πατέρας και η αμυντική μητέρα, τα δάκρυα της κόρης στο δωμάτιό της και ο λεβέντης μεθυσμένος σε κάποιο κατάστημα υγειονομικού ελέγχου, παρουσιάζουν την ίδια ανελαστικότητα είτε ήταν βασιλόφρονες, είτε μπολσεβίκοι. Στην αδύναμη και κρυφά συντηρητική κοινωνία (όπου η Θεσσαλονίκη έπαιζε σπουδαίο ρόλο) το σινεμά υπεδείκνυε συμπεριφορές και δεν τις θεωρούσε αιτία καταγγελίας (προίκα, παρθενία, μετανάστευση, ανώτατες σπουδές, αυστηρότητα γονέων).

Μεταπολεμική ψευδαισθηση

Ενα καράβι που έφτασε στη Γαλλία στον Εμφύλιο, φέρνοντας νέα αριστερά παιδιά στη Γαλλική Ειρήνη (Αρβελέρ, Ξενάκης) εγκαίνιαζε έναν ιδιότυπο θεσμό εμικρέτσιας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Στον άλλον άξονα, παιδιά φτωχών δεξιών οικογενειών διέπρεπαν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι κινητές του Εμφυλίου, συχνά φιλελεύθερα άτομα (Μπασιάς, αρθρογράφοι μεγάλων εφημερίδων, κριτικοί γραμάτων και τεχνών, μέλη της Ακαδημίας Αθηνών, εχθροί παθιασμένοι του Καζαντζάκη) απέτυχαν να κυριαρχήσουν στη νεολαία της δεκαετίας του '50. Ειδικά οι φοιτητές ήταν έντονα ριζοσπαστική ομάδα. Οι ιδεολογικοί αγώνες δεν ήταν μεταξύ Δε-

ξιάς και Αριστεράς, αλλά δειλά δειλά ξεκίνησε ένας ενδοαριστερός ιδεολογικός αγώνας, πράγμα που άφησε αδιάφορη την άρχουσα τάξη στην Ελλάδα, αφού τέτοιες κινήσεις έδειχναν αδυναμία και όχι επιστροφή της Αριστεράς στον ορίζοντα της εξουσίας. Και η απότομη άνοδος της ΕΔΑ το 1958 έφερε τέτοια αντίδραση του παρακράτους, ώστε πάλι η κυρίαρχη ελίτ αρνήθηκε να γίνει επισπεύδουσα σε κοινωνικό αγώνα. Η δεξιά ιδεολογία, σεμνή, ηθικότατη και ψυχραιμη, αντλούσε επιχειρήματα είτε από ψευδοπροβλήματα («μετανάστευση: ευλογία ή κατάρρα;») είτε από πάγιες στερεότυπες λέξεις, με θρησκευτικά υπονοούμενα («Ηθική κρίση της κοινωνίας»).

ΜΕ αυτήν την κατάσταση ωφελήθηκε φαινομενικά η αριστερή νεολαία. Σε συνδυασμό ή και σε αντίθεση με το ροκ, τη νουβέλ βαγκ, την ξενολατρία, τις αλλαγές στα ήθη και σε συζητήσεις ακατανόητες για την παλιότερη γενιά, δειλά συνδεδεμένη με κοινωνικά κινήματα του εξωτερικού (που πάντως οδήγησε τους Ελληνες νέους να μην έχουν ιδέα για τον Malkom X αλλά γοητεύονταν από τον Χέντριξ και τον Ζάππα) η Ελλάδα γέμισε με έναν εργώδη πλην αναποτελεσματικό αριστερισμό, μπήκαν οι βάσεις για περιθωριακές θεωρίες, προκειμένου να υπάρξει επιτέλους underground κίνημα (αυτοκτόνοι ποιητές, καταλήψεις, αστική οικολογία, σπάνιες δραπεύσεις στην ύπαιθρο).

Στη Θεσσαλονίκη, μηδενός διώκοντος, οι τοπικές ελίτ από νωρίς απέκτησαν το μόνο δώρο που τους προσφερόταν αφειδώς: αρνητισμό. Οι «ξεπουλημένοι», και οι «καπελωμένοι» εμφανίστηκαν ως εχθροί του συστήματος, ενώ δεν υπήρχε καν σύστημα. Απεναντίας, αυτοί που ζούσαν κατά τον Σαββόπουλο «ελεύθερη και πλούσια ζωή» πέρασαν ως εν εσόπτρω σε μια προβολή του βίου τους επαινετικά. Αλλά η τοπική ελίτ (για παράδειγμα, σήμερα κυβερνάει όπως νομίζει το δήμο, χωρίς εφελθήρια και βοήθεια από πουθενά) δεν είναι σίγουρο πως δεν θα δεχτεί αιφνιδιαστικά την κλασική για τη Θεσσαλονίκη απαξίωση.

Επίμετρο

Το μεγαλύτερο διάστημα του 2011 ασχοληθήκαμε με τη σύνταξη μιας αναφοράς (η καλύτερη ορολογία καλύπτεται από τη λέξη «αφήγημα») σχετικής με την περίοδο 1912-2012, χωρίς να διστάσουμε να επεκτείνουμε μικρές έρευνες αρκετές δεκαετίες πριν από την απελευθέρωση. Η εξήγηση δεν είναι παράξενη. Δεν είμαι ιστορικός, δε γνωρίζω την τέχνη, έχω πολλές αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητα αυτής της τέχνης, αλλά από την άλλη έχω δουλέψει πολλά χρόνια συγκεντρώνοντας βάσεις δεδομένων για ιστορικά αφηγήματα ή μυθιστορήματα. Θα μπορούσα να ισχυριστώ πως διάβασα περισσότερες εφημερίδες που συντάχθηκαν μεταξύ 1880 και 1940 παρά μεταγενέστερες. Σε κάθε περίπτωση, όταν μάθαινα τα πρώτα γράμματα, οι επιζώντες της πρώτης προσφυγιάς και η τύχη των στενών μου συγγενών ήταν στα οικογενειακά άλμπουμ και όχι σε ιστορικές μονογραφίες και δοκίμια. Πρόλαβα τη γιαγιά μου που παντρεύτηκε το 1912 και πολλούς συγγενείς γεννημένους πριν από το 1900. Οι αφηγήσεις τους δεν αποτελούσαν Θερμοπύλες και κερκόπορτες, αλλά ζώσες αναμνήσεις, καθώς πέρασαν από συγκεντρώσεις του Βενιζέλου, από τελετές όπου παρίστατο ο σερ Μπάτζιλ Ζαχάρωφ και η ζωή τους κινήθηκε ανάμεσα σε διασταυρούμενα πυρά στην Οκτωβριανή Επανάσταση, αλλά και σε δεκάδες εκλογές δικτατορίες, στρατολογίες, υπηρεσιακές αναφορές, σκληρό αγροτικό βίο, έρωτα για άγνωστα σήμερα βιβλία, ταινίες, μουσικά ακούσματα και εικαστικά περιβάλλοντα. Δηλαδή, βίωσα εμμέσως ιστορικές στιγμές, αλλά ταυτόχρονα ήμουν τελείως ακατάλληλος να ψυχρανθώ εσωτερικά, παράγοντας Ιστορία.

Από τους τέσσερις γάμους των παππούδων μου, σε διάφορες περιοχές της χώρας και της ομογένειας, οι απόγονοι κατοίκησαν και κατοικούν τη Θεσσαλονίκη κατά ένα εντυπωσιακό 85%. Επομένως, είναι κεντρικός ο ρόλος της πόλης σε όλες τις δραστηριότητες που με απασχόλησαν. Αυτό που άλλαξε πολύ

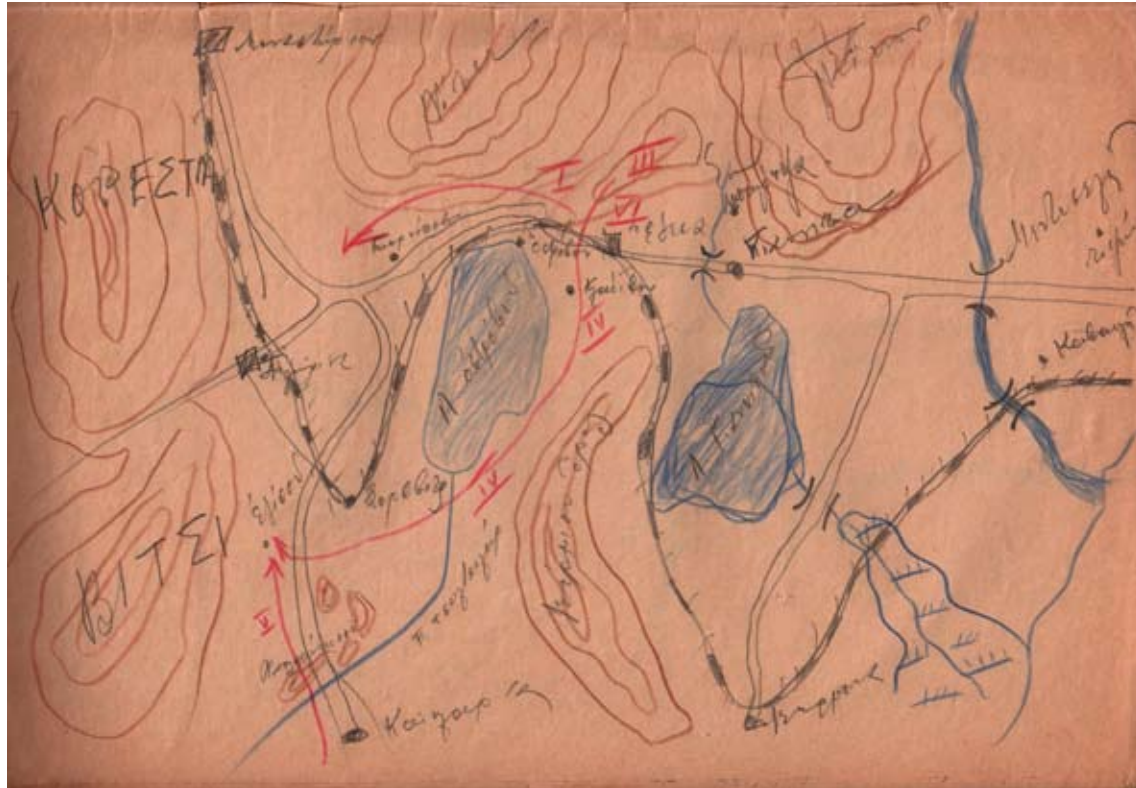
και θέλω να το επισημάνω είναι πως το διάστημα 60 τουλάχιστον ετών προσωπικής μαρτυρίας και από την επανεξέταση μικρών οικογενειακών χρονικών, η πολιτική κατάσταση της πόλης παρουσιάζεται εντέλει φοβερά ετεροβαρής και άنيση. Εννοώ ότι ο Βενιζέλος από άγνωστος ηγέτης μιας άγνωστης εποχής έγινε αντικείμενο λατρείας στο μεσοπόλεμο και έως τον Εμφύλιο η ύπαρξή του ήταν απλώς ενδεικτική μιας πρόθεσης. Αυτός ο αργόσυρτος χρόνος εκτιμούσε διαφορετικούς ανθρώπους με διαφορετικές ιδεολογίες. Ενώ ο πατέρας μου εγγωρριζε ως μάρτυρας τον πόλεμο Ερυθρών και Λευκών στη Σιβηρία και ήταν γνώστης και θαυμαστής της ρωσικής κουλτούρας, παρέμεινε μεν δημοτικιστής, αλλά αρκούσε η θητεία του στο Διδασκαλείο Φλωρίνης και στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών Θεσσαλονίκης για να γίνει ένθερμος αντικομμουνιστής που συμμετείχε στην κατάπνιξη του κινήματος του 1935 στο Στρυμόνα και πολεμούσε στην Αλβανία, στα Δεκεμβριανά και στον Εμφύλιο με την κυβέρνηση. Αυτά, την ίδια εποχή που η μάνα μου πήρε το όνομά της από τον αδελφό του Σιάντου και έπαιξε ένα ρόλο, όπως χιλιάδες πατριώτες, στην ΕΠΟΝ. Η διχασμένη Ελλάδα δεν κατάφερε να με κάνει θαυμαστή ή εχθρό κάποιας πτυχής της. Η Θεσσαλονίκη ειδικά, ως ένα εμπορείο ξένο προς τη διδασκαλική-εξ αγροτών ζωή των γονιών μου, δε μου δημιουργούσε αγάπη αλλά κυρίως εντυπωσιασμό. Από το παζλ της πόλης μου ξέφευγε κάτι σημαδιακό και οριακό. Το κατάλαβα μόνον αργά, το 1996, όταν επισκέφτηκα πρώτη φορά το Ισραήλ και ανακάλυψα σε γειτονίες, σε μυρωδιές και σε κουβέντες των ταπεινών, στην ξένη χώρα, ένα πνεύμα της πόλης των Ντονμέδων, των ησυχαστών και των Οθωμανών που με συντάραξε. Οι Εβραίοι, παρότι ξεχασμένοι από αγνώμονες γενιές, έχουν αποκρύψει θυμητάρια και ρεάλια της πόλης, θαρρείς και είναι συμβολαιοποιημένα με την ύπαρξή τους. Η πόλη της Θεσσαλονίκης, μετά την άλωσή της από τον Μουράτ, το 1430, ήταν μια καταραμένη πόλη, αφού οι Βενετσιάνοι πολέμησαν να απωθήσουν τους Οθωμανούς και απέτυχαν.

Στην εφηβική μου πατρίδα, τα Γιαννισά, που ήταν ακμαία μουσουλμανική πόλη από τη δεκαετία του 1380, ο Μουράτ έφερε οικογένειες να εποικίσουν την έρημη πόλη, που γέμιζε δειλά από Έλληνες και Φράγκους, είτε από τα βακούφια του Εβρενός είτε από τους επάλληλους πρόσφυγες. Είχα, λοιπόν, απόμακρα στοιχεία της ζωής των ευσεβών Οθωμανών που απάρτιζαν μια κοινωνία μικροτεχνίας, εμπορίου, ποιητών και σούφηδων, ανάμεσα σε ξεχασμένους μεντρεσέδες και μασγίδια, και από την άλλη, αναγνώρισα στο Ισραήλ συμπεριφορές που στοιχηματίζω πως δημιουργήθηκαν στη Νέα Ιερουσαλήμ, στη Θεσσαλονίκη των Εβραίων. Απόμενε το ελληνικό στοιχείο, αυτό που κόντεψε να απορφανιστεί το 1922, αλλά καταγόταν σε μεγάλους αριθμούς από τα βλάχικα δίκτυα, τα караβάνια με τους Αλβανούς μισθοφόρους, τα ταξίδια στη Κεντρική Ευρώπη και την ανατολική πεδιάδα, τις ακάματες συντεχνίες, τα κεμέρια, το ζωντανό εμπόριο και τη σεβαστική σχέση με τις ανωμακεδονικές πρωτεύουσες. Κώμες με δυνατά σχολεία, όπου πριν από δύο αιώνες διδάσκονταν Αλγεβρες και Μαθηματικά, ενώ ήδη στο 1750 η νεολαία από το Γκόπεσι, το εκ μητρός χωριό του παπού μου Στεργίου, μετέπειτα Χατζή, μπορούσε να παίξει τον «Ταρτούφο» του Μολιέρου.

Αυτή η μίξη απόψεων, πολιτισμού, μόνιμης κοινωνικής κρίσης και άπειρων ψευδαισθήσεων με οδήγησε σε ευαίσθητα μονοπάτια, αλλά και σε εισαγωγή στον οργανισμό μου άφθονης «μπαγιατίλας», μεγάλης εσωτερικής γκρίνιας, περιβάλλοντος έχθρας-διαμάχες ανόητες ή περαστικές. Δεν είναι σόι, που λέμε καμιά φορά, η Θεσσαλονίκη να παρουσιάζεται αιωνίως λατρευτική και ταυτόχρονα να αγνοούνται ή να κρύβονται ελαφρές ή βαριές αλήθειες. Ποιοι εί-

ναι οι άγιοι στη Ροτόντα; Ο άγιος Δημήτριος λατρευόταν στο Σίρμιο στην αρχή; Ποιος μαθητής γνωρίζει ότι ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, δυο χρόνους πριν συγχωρεθεί, συζητούσε με το γιο του, εμίρη της Προύσας, περί ορθοδοξίας και ισλαμισμού; Ποιος φοιτητής θυμάται το βίο του αγίου Φαντίνου; Πού βρισκόταν ο «πρόβολος Δουργούτη» και ποιος τον βάφτισε έτσι; Και ακολουθεί εκατοντάδα όλη ερωτημάτων όλο και προς τις πρόσφατες εποχές.

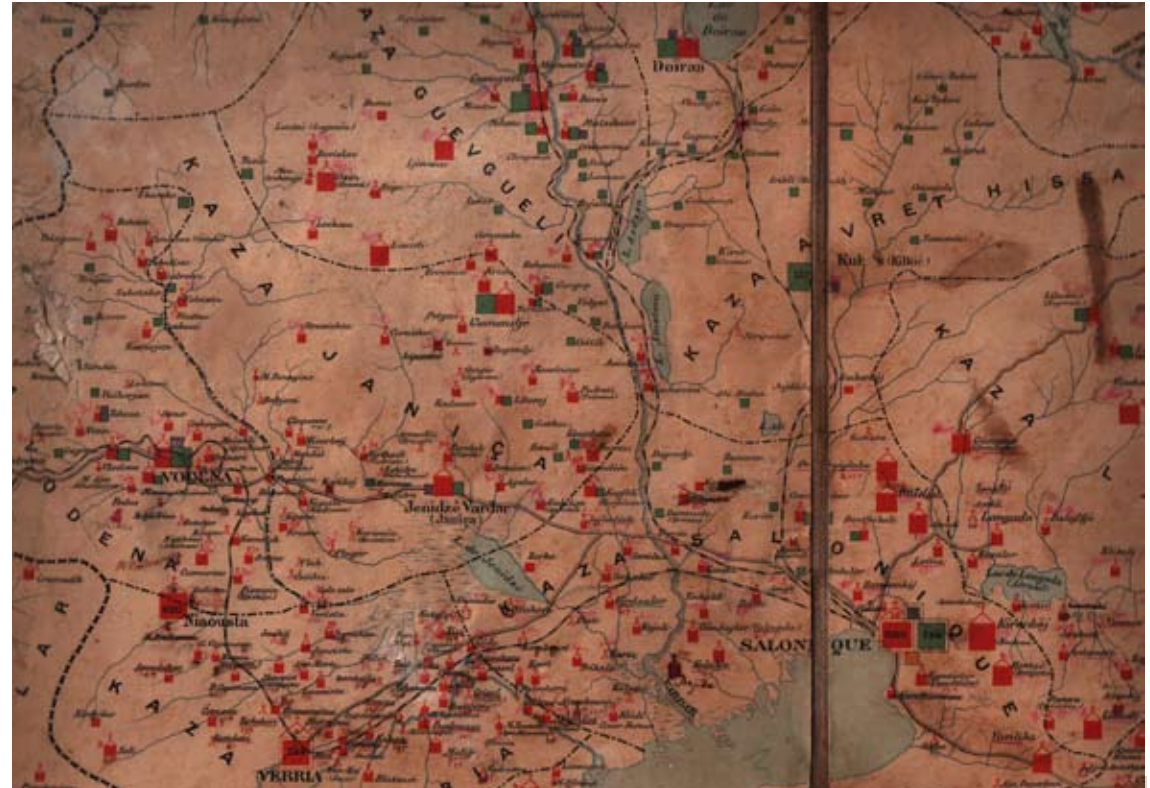
Η Θεσσαλονίκη έχει μια απίστευτη διαδοχή χρονικών και πτυχών του βίου, που, για να αποτελέσουν Ιστορία, χρειάζεται να σπάσει το τσιμέντο της και να αναφανεί το καλντερίμι της. Αυτή είναι η μαύρη ή η λευκή αλήθεια. Και είτε το πιστεύετε είτε όχι, είναι μια ιδεολογημένη πόλη με νικητές πάντα τους κρατιστές και τους συντηρητικούς ανθρώπους, κι αυτό δεν το σημειώνω προς κατάκριση. Η μόνη ήττα, στον αιώνα που πέρασε, του συντηρητικού χώρου, ήταν η εξόντωση 4,5 χιλιάδων ενόπλων ομάδων που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς και σκοτώθηκαν στη μάχη του Κιλκίς, πρώτες μέρες του Νοεμβρίου του 1944. Εκτοτε, παντού ήττες, μελαγχολίες και υπερβολές, προκειμένου η ζυγαριά της Ιστορίας να αποδειχτεί πιο «φιλάνθρωπη» προς την πρόοδο, την ανάπτυξη και τον ήπιο ιστορικό χρόνο. Ο πρώτος νέος ελληνικός αιώνας της πόλης τώρα οργώνεται συστημικά και αυτή η πρώτη συστημική οργάνωση φαίνεται μάλλον παιδική, αλλά δεν πειράζει: ο Θερμαϊκός αντέχει ακόμη πολλά. Ακόμη και το λάθος αεροδρόμιο, την ασκήμια της χάραξης της πόλης που φέρνει γέλιο ή θρήνο στους ευαίσθητους και τους λυρικούς. Και πάντα ένας γκρινιάρης επικεφαλής, για να συνοδεύεται ορθώς από Καλικαντζάρους ή και Μωμόερους.

Ιδιόχειρο σκαρίφημα μαχών στο Αμύνταιο από τον στρατηγό Σπυρόπουλο κατά τον μεσοπόλεμο

Σελίδα από κατάστιχο κινηματογραφικής επιχείρησης της Κοζάνης, δεκαετία του 1920

Απόσπασμα χάρτη των χριστιανικών σχολείων της Μακεδονίας, 1903

The Mikado

Οι Γκίλμπερτ και Σάλιβαν «έχτισαν» μια ελαφρά όπερα το 1885, που μάγεψε το κοινό της εποχής. Ήταν ο «Μικάδο», με θέμα από τις παραδόσεις της Ιαπωνίας, που ο ευφάνταστος λιμπρετίστας ανακάλυψε μέσα από μία πολυθεματική έκθεση. Η πολιτιστική σύγκρουση που τάραιζε τις βικτοριανές συνειδήσεις απορροφήθηκε από την αγαπημένη συνήθεια των ανθρώπων του 19ου αιώνα να αποδέχονται την ετερότητα, απ' όπου και αν προερχόταν, εφόσον υπήρχε αξιοπρόσεκτο φολκλόρ και ενδείξεις εσωτερικής βίας της «ξένης» κοινωνίας, που έφερνε το δυτικό κόσμο σε κατάσταση ηθικής ανωτερότητας

Villa Bianca

Παρά τις έντονες προσπάθειες να κατεδαφιστεί, η βίλα Φερνάντες, του μεγάλου βιομηχάνου, με διαβατήριο Ισπανίας, διατηρήθηκε με κόπο. Εμεινε γνωστή ως Βίλα Μπιάνκα. Η τοπική κοινωνία αναστατώθηκε στα χρόνια της απελευθέρωσης από τον έρωτα της νεαρής Εβραιοπούλας με έναν Έλληνα αξιωματικό. Η όλη υπόθεση απέκτησε τραγικό χαρακτήρα, όταν τα περισσότερα μέλη της οικογένειας εξοντώθηκαν στη βόρεια Ιταλία, όπου κατέφυγαν, από στοιχεία της μεραρχίας Φίρερ. Ακολούθησε, έπειτα από πολυετείς έρευνες, μια δίκη που απέδωσε κάποια δικαιοσύνη

Χάρτης Θεσσαλονίκης 1882

Είναι ο πιο αξιόπιστος χάρτης της πόλης, του 1882, που συντάχτηκε για τις ανάγκες των νέων επενδύσεων. Διακρίνεται καθαρά μια διαρρηγμένη μορφή «ιπποδαμείου» συστήματος, χρονολογημένη από τα ρωμαϊκά χρόνια, που υπέστη πολλές τροποποιήσεις και παραβιάσεις της βασικής αρχής από την εξέλιξη μέσα στους αιώνες. Ας σημειωθεί πως ο βασικός κάρναβος της πόλης διατηρήθηκε έως ένα τετράγωνο πάνω από την Αγίου Δημητρίου και ένα τετράγωνο κάτω από την Εγνατία. Ο χώρος προς τη θάλασσα παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις του καννάβου, πιθανόν από προοδευτικά αυξανόμενες επιχωματώσεις της πόλης, που έφεραν διαφοροποιήσεις στην ακτογραμμή

Το “Γουαδαλκιβίρ” αρόδο στη Θεσσαλονίκη

Το γαλλικό ατμόπλοιο στις φλόγες, ύστερα από έκρηξη που προκλήθηκε σε μια καμπίνα του από ένα γεμιτζή των νεαρών τρομοκρατών από τα Βελεσά, που συντέλεσαν το 1903 ώστε να θεωρηθεί η Θεσσαλονίκη παροδική πρωτεύουσα της αναρχίας, με ανατινάξεις δημόσιων κτιρίων και έντονη δημοσιότητα από το διεθνή Τύπο

Λάζαρος Αποστολίδης

Ο μακεδονικός αγώνας ήρθε στην επιφάνεια μετά το θάνατο του Παύλου Μελά και ως την έκρηξη του κινήματος των Νεοτούρκων. Ωστόσο, αντάρτικα σώματα όργωναν τη Μακεδονία και τους καζάδες Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου αμέσως μετά την Εξαρχία. Εδώ, ο οπλαρχηγός Λάζαρος Αποστολίδης και η μικρή ένοπλη ομάδα του

Χουσεϊν Χιλμί πασά

Ο δραστήριος διοικητής της Θεσσαλονίκης, που γνώριζε καλά ελληνικά (καταγόταν από τη Λέσβο) και ήταν το βασικό πρόσωπο της πόλης από την πλευρά των Οθωμανών. Προοδευτικός, συμμάχησε με τους Νεότουρκους και υπήρξε πρωθυπουργός του νέου κράτους. Επέβλεψε πολλά δημόσια έργα και συντέλεσε στις έστω δειλές απόπειρες μεταρρυθμίσεων της διοίκησης

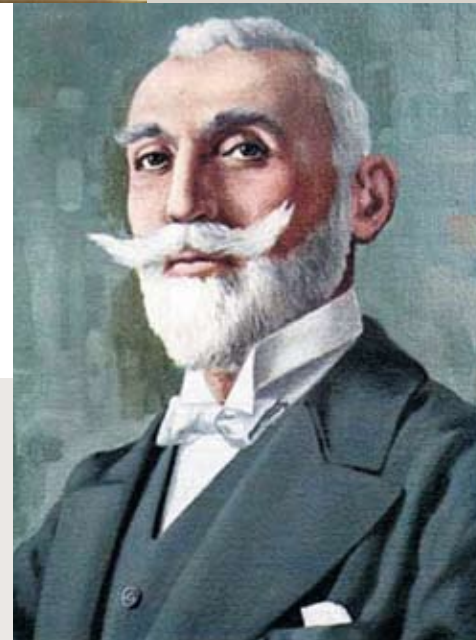
Ρωμυλία

Χάρτης δύο νέων υποτελών στο σουλτάνο κρατιδίων: της Βουλγαρίας (άνω) και της Ανατολικής Ρωμυλίας (στην περιοχή πάνω από τη Ροδόπη. Το δεύτερο κρατίδιο, με γενικό διοικητή τον Αλέξανδρο Βογορίδη, απορροφήθηκε σχεδόν αμέσως από τους Βουλγάρους, προκαλώντας πολεμική σύρραξη εκ μέρους των Σέρβων, που ωστόσο ηττήθηκαν οικτρά

Κουροπάτκιν

Ο Ρώσος στρατηγός Κουροπάτκιν, ο μεγάλος ηττημένος του Ρωσοϊαπωνικού Πολέμου. Στην εικόνα ο Ιάπωνας καλλιτέχνης Γκετσούτζο επαινεί την τολμηρή κίνηση του στρατηγού να εφορμήσει ξιφήρης στη φωτιά της μάχης, παρά τη βέβαιη ήττα του. Ο Κουροπάτκιν, φίλος του συγγραφέα της «Λολίτας» Ναμπόκοφ, κυβέρνησε τη Σιβηρία και επέζησε της επανάστασης

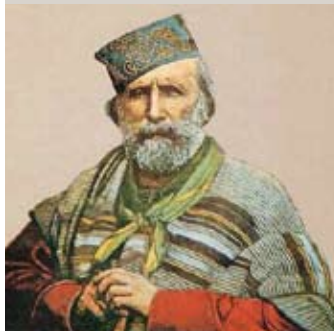

Λάμπρος Κορομπλάς

Ικανότατος Έλληνας διπλωματικός υπάλληλος, πρόξενος στη Θεσσαλονίκη και αργότερα πρεσβευτής της χώρας στις Ηνωμένες Πολιτείες, συστηματικός, άριστα ενημερωμένος και οπαδός της αφανούς διπλωματίας, είναι ο πραγματικός νικητής του πολέμου κατασκόπων, επιρροών και αντιμετώπισης εσωτερικών μετώπων στη Θεσσαλονίκη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων

Sliemann

Η σελίδα 203 του ημερολογίου του Σλίμαν, το 1878, στις Μυκήνες, όπου σχεδιάστηκε μια «μούμια» με χρυσές επικαλύψεις, προσωπίδα και κοσμήματα, που κατά τις ατελείς έρευνες της εποχής ανήκε σε άντρα έως 35 ετών. Η μούμια, χάρη σε ένα υγρό βασισμένο στο αλκοόλ, έφτασε στην Αθήνα, αλλά δε διατηρήθηκε. Ήταν μια λεπτομέρεια του αρχαιολογικού πυρετού που κατατούσε τον τότε κόσμο, εμπνέοντας ρομάντζα, τελετές μυστηριακές και πυροδοτούσε την αχαλίνωτη φαντασία στις υποθέσεις εργασίας

Garibaldi

Ο μεγαλύτερος ηγέτης ατάκτων της Ιταλικής χερσονήσου, Γαριβάλδης, θρυλική μορφή της ενοποίησης της Ιταλίας, μαζί με τον Καβούρ και άλλους ικανότατους ηγέτες. Η στρατηγική του επιμονή έφερε την πλήρη ένωση και τα σώματα των γαριβαλδινών, δεκαετίες μετά το θάνατό του, όργωναν τα πεδία των μαχών, πολεμώντας για υψηλά ιδανικά. Και οι βαλκανικοί πόλεμοι είχαν τους γαριβαλδινούς τους, με πιο γνωστό απόσπασμα τον Ισπανό Λορέντζο Μαβίλη, που έπεσε στο Δρίσκο και βρήκαν ένα ποίημα στον κόρφο του, γραμμένο την προτεραία του θανάτου του

Αγγελος Σικελιανός,

Τουρκικό απόσπασμα στα δυτικά Βαλκάνια, ετοιμάζεται για επιθεώρηση, 1912

Ο Παναγιώτης Δαγκλής, εύελπς το 1870, συνετέλεσε στην κατασκευή του εξαιρετικά εύχρηστου ορεινού πυροβόλου Σνάιντερ-Δαγκλή, που χρησιμοποιήθηκε έως το 1940

Το καταδρομικό Αβέρωφ, η πιο σπουδαία πολεμική επένδυση της χώρας στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα

Ο Ιωάννης Μεταξάς, μέλος του επιτελείου του Κωνσταντίνου, συμμετείχε στη σύνταξη του πρωτοκόλλου παράδοσης της Θεσσαλονίκης το βράδυ της 26^{ης} Οκτωβρίου στο Διοικητήριο.

Λαϊκή λιθογραφία με την παράδοση της Θεσσαλονίκης στο Διάδοχο.

Ο συνθέτης Λώρης Μαργαρίτης

Ο Κώστας Βάρναλης με την γυναίκα του Δώρα.

Η ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία σε φωτογραφία στο μέτωπο.

Ο Νίκος Καζαντζάκης

Πορτρέτο του Γάλλου στρατηγού Eygdoux, συμβούλου και αναμορφωτή του ελληνικού στρατού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Βενιζέλος και Κωνσταντίνος στις αρχές του πρώτου βαλκανικού πολέμου

Ανάπτυξη πεζικού στην πρώτη φάση της μάχης του Σαρανταπόρου, που επέτρεψε την ελληνική προέλαση παρά τις κακές προβλέψεις των αντιπάλων

Η Πηνελόπη Δέλτα

17 Οκτωβρίου 1912. Η Βέροια κατά την απελευθέρωσή της.
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Γιαννιτσά, 1912. Μετά τη μάχη. Λάφυρο ένα τουρκικό πυροβόλο.
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Γιαννιτσά, 1912. Οι νικητές μπροστά στο τέμενος του Γαζή Εβρενός.
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Οκτώβριος 1912 Γιαννιτσά. Μουσουλμάνοι άμαχοι θύματα του πολέμου.
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

23 Οκτωβρίου 1912, Τόψιν. Από αριστερά οι πρίγκιπες Χριστόφορος, Γεώργιος και Ανδρέας πατέρας του δουκός του Εδιμβούργου Φιλίππου, συζύγου της βασίλισσας της Μεγάλης Βρετανίας Ελισάβετ. (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Τόψιν (Γέφυρα) 1912. Στο στρατηγείο του, στην έπαυλη Μοδιάνο, ο διάδοχος Κωνσταντίνος, οι πρίγκηπες Νικόλαος, Ανδρέας και Χριστόφορος με μέλη της οικογένειας Μοδιάνο. (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Γιαννιτσά, 1912. Μετά την νίκη φορούν φέσια Τούρκων αιχμαλώτων. Από δεξιά ο διάδοχος Κωνσταντίνος και οι πρίγκηπες Χριστόφορος, Γεώργιος και Ανδρέας. Φωτογράφος ο πρίγκηπας Νικόλαος. (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Η σιδηροδρομική γέφυρα του Αξιού (Βαρδάρη). (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Ο Λεωνίδας Ιασωνίδης, ο πολιτικός του ποντιακού στοιχείου

Ανάπαυλα στο μικρασιατικό μέτωπο

Το «ανάθεμα» κατά του Βενιζέλου στο Πεδίο του Αρεος στην Αθήνα του 1916

Συγκέντρωση Εβραίων σοσιαλιστών

Η εμβληματική φωτογραφία του νεκρού Τάσου Δουση και της μάνας του, 1936

Μια καλύτερη τύχη: Πρόσφυγες από την Σμύρνη στην Αγγλία

Η λαμπρή εικόνα μεσοπολεμικών εγκαινίων της ΔΕΘ

Βουλγαροι στην Θεσσαλονίκη, μεταξύ Οκτωβρίου 1912 και Μαΐου 1913

Ο Αλεξάνδρος σε επίσκεψη στους Σέρβους

Οι Βασιλείς Ελλάδας και Βουλγαρίας, Γεώργιος και Φερδινάνδος, στη Θεσσαλονίκη

Ελληνίδες δουλεύουν σε σπάσιμο πέτρας στα (εβραϊκά) νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης, στον πρώτο πόλεμο

Εγγλεζικο φορτηγό, στη λάσπη του κάμπου, στο Μακεδονικό μέτωπο

Κατασκευή της διπλης σιδηροτροχιάς Θεσσαλονίκης-Μίκρας, 1917.

Υποχρεωτική ληψη κινίνου στον αγγλικό στρατό, 1917.

Η αλάνα της κεντρικής Θεσσαλονίκης, πριν την ανασκαφή της Αγοράς, 1958

Γερμανικό κανόνι στο Καράμπουρνου 1943

Ο Πόλκ και η ελληνίδα σύζυγός του

Από την ζωή του τουρκικού ναυτικού

Εβραίοι στην Αλλιάνς, μετά την επίθεση στον συνοικισμό Κάμπελ

Ζείμπέκηδες. «Τουριστική» φωτογραφία τυπικού εξωτισμού για κατανάλωση των στρατιωτών της Αντάντ.

Απόφοιτοι διδασκαλείου Θεσσαλονίκης στην κατοχή. Η φωτογραφία στην Αυλή της Αγίας Τριάδας 1942

Βιογραφικό

Ο Πάνος Θεοδωρίδης (1948-2016) γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, μεγάλωσε στα Γιαννιτσά, σπούδασε αρχιτεκτονική και συντήρηση μνημείων. Εργάστηκε στο αρχιτεκτονικό γραφείο που ίδρυσε με τον Κώστα και τον Λάκη Προγκίδη, υπηρέτησε ως αναστηλωτής και ενίοτε συνεργάτης σε εφορείες αρχαιοτήτων, σε ανασκαφές ελληνικών και ξένων αρχαιολογικών αποστολών, σε εμπορικές εταιρίες, ως σύμβουλος στην αυτοδιοίκηση, ως συντάκτης προγραμμάτων και μελετών, ως παραγωγός, ηθοποιός, παρουσιαστής και σεναρίστας σε θεάματα και ακροάματα (ραδιόφωνο, θέατρο, κινηματογράφο, τηλεόραση), ενώ δημοσιεύει από το 1965 ποίηση και πεζογραφία, κριτικές και άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες, σελίδες κοινωνικής δικτύωσης και ιστολόγια, όπου είναι γνωστός ως Πετεφρής.

Συνεργάστηκε με τον Δημήτρη Ταλιάνη («Γη της Μακεδονίας», «Οι τέσσερις εποχές στην Ελλάδα», «Η ελιά στην Ελλάδα», «Επαγγέλματα που άντεξαν στον χρόνο», «Πάσχα στην Κέρκυρα» κ.ά.), με τον Γιάννη Μαρκόπουλο («Σεργιάνι στον κόσμο», «Για τον Ικαρο», «Λειτουργία του Ορφέα», «Ο ταχύτατος Λούης»).

Αρθρογράφησε στην «Καθημερινή της Βορείου Ελλάδος», στη «Μακεδονία», στον «Αγγελιοφό-

ρο» και τώρα στην «Ελλάδα σήμερα». Μετέφρασε Στράβωνα, Ψευδοσκύλακα, Ανωννα και δύο βιβλία του Νίκολας Χάμοντ, επέβλεψε οδηγούς για την Κωνσταντινούπολη, τη Βουλγαρία και την Αλβανία, έγραψε δύο θεατρικά έργα, μετέφρασε «Ορνιθες» και παρώδησε «Νεφέλες» του Αριστοφάνη.

Στο έργο του περιλαμβάνονται ποιητικές συλλογές («Το Μανιτάρι», «Στην αγκαλιά της Ντεζιρέ», «Ποιήματα που θα χαθούν στην ομίχλη», «Αραμπιέν»), μυθιστορήματα («Το Θεόπαιδο», «Το ηχομυθιστόρημα του καπετάν Αγρα», «Η δεξιά ερωμένη, Εσπανιόλα»), πεζά («Τι εφύλαγεν αυτός ο χαμαιδράκων», «Το ροκ των Μακεδόνων», «Επέτειοι ή τα πράγματα όπως θα μπορούσαν να 'χουν γίνει», «Υμνοι εναντίον γυναικών»), ενώ συμμετείχε σε δεκάδες άλλες εκδόσεις βιβλίων (πρόλογοι, συνεργασίες) και περιοδικών («Τραμ», «Χάρτης», «Οικοτοπία», «Ελιμειακά», «Εντευκτήριο» κ.λπ.). Εκανε ραδιόφωνο στο ραδιοφωνικό σταθμό Μακεδονίας, στον 102 και στον 9.58, και έγραψε/παρουσίασε δεκάδες ντοκιμαντέρ για την ΕΡΤ3 (τελευταία, την «Εκατογραφία», με τον Βασίλη Κεχαγιά). Παρέδωσε μαθήματα κειμενογραφίας, ζωγραφικής και συμμετείχε σε εικαστικές εκθέσεις, έδωσε δεκάδες διαλέξεις επί ημίσειος του επιστητού -τουλάχιστον. Διευθύνοντας καλλιτεχνικά τη «Θεσσαλονίκη 1997» και δουλεύοντας στην ταινία «Δοξόμπους», ευθύνεται για μεγάλο μέρος της αστοχίας αμφοτέρων.

Εζησε σε Γιαννιτσά, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Κέρκυρα, Γιορκ, μετακόμισε συνολικά σε 40 σπίτια κι έχει χρησιμοποιήσει πολλά ψευδώνυμα. Τώρα δουλεύει στο Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, του Μανόλη Σαββίδη.

